

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧУВАКОВ ОЛЕГ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 343.2 (477)

ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ОСНОВ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право»
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. А. Чуваков**

Науковий консультант

Костенко Олександр Миколайович,

доктор юридичних наук, професор

ОДЕСА – 2017

АНОТАЦІЯ

Чуваков О. А. Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України: теорія і практика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право (081 – Право). – Одеський національний університет імені І. І. Мечникова МОН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2017.

У дисертації здійснено комплексне спеціальне наукове дослідження злочинів проти основ національної безпеки держави, в якому була обґрунтована авторська концепція з удосконалення чинних нормативних приписів і визначені відповідні межі злочинних посягань на основи національної безпеки України з урахуванням сучасних геополітичних реалій. Обґрунтовано правову регламентацію відповідальності, загальне поняття і закономірності систематики розглянутих злочинів у контексті чинного українського законодавства. Встановлено, що безпека – явище багатофункціональне, багатогранне і багатофакторне, яке стосується як усіх сфер життя суспільства, так і всіх форм життєдіяльності людини в цілому. Розглянуто положення, що визначають сутність і зміст поняття «безпека» шляхом вивчення досвіду подібного аналізу, відбитого в працях найвідоміших учених-мислителів як в історії філософської думки: Арістотеля, Геродота, Платона, Артхашастри, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббса, Б. Спінози, Д. Локка, І. Г. Юсті, І. Зонненфельса, так і сучасних дослідників: О. Г. Данільян, Ю. А. Демидова, О. П. Дзьобань, М. Д. Казакова, Г. Кіссінджера, В. С. Комісарова, О. М. Костенка, М. О. Лєскова, В. А. Ліпкана, М. І. Панова, В. К. Сенчагова, Г. М. Сергєєва, О. С. Тимошенко, Л. І. Шершенева та ін. На підставі досліджених положень запропоновано авторське визначення поняття «безпека».

Аргументуються положення, згідно з якими історично поняття «національна безпека» має глибокі корені, інтересами національної безпеки пояснювалися й обґрунтовувалися багато суспільно-політичних і економічних подій, у тому числі

виправдувалися загарбницькі війни. Установлено, що в науковій літературі відсутній єдиний підхід у частині визначення національної безпеки, а наявність серйозних розбіжностей у цій частині відображається на проблемі однакового розуміння такого явища. Автор підкреслює, що національна безпека – це конкретно-історична категорія, яка має власну структуру, розвиток і формування якої визначають політичні, духовно-ідеологічні, соціально-економічні й інші фактори. Формування змісту даного поняття перебуває в прямій залежності від національних інтересів держави, єдиної національної ідеї, існуючої в суспільстві. Автор, використовуючи комплекс сучасних методів дослідження понять «національна безпека» і «державна безпека», аргументує положення, згідно з якими «державну безпеку» можна співвіднести з «національною безпекою» лише як частину і ціле, бо змістом поняття «національна безпека» охоплюється не тільки держава як елемент такої безпеки, але також і інші її елементи: суспільство, людина і громадянин.

Визначені правова природа і сутність родового об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України. Посилаючись на фундаментальні положення теорії вітчизняного кримінального права, автор констатує, що родовий об'єкт аналізованих злочинів сформульований абстрактно і не зовсім відповідає тій групі складів злочинів, що передбачена Розділом I Особливої частини Кримінального кодексу, а тому вказує на необхідність установлення цілої низки критеріїв, що сприяють правильному розумінню природи родового об'єкта таких злочинів.

Доведено, що національна безпека, як спектр охоронюваних суспільних відносин, забезпечується як використанням групи складів злочинів, закріплених у Розділі I Особливої частини КК України, так і нормами інших розділів КК, що забезпечують національну безпеку в інших її сферах (наприклад, громадської безпеки, безпеки виробництва, охорони державної таємниці тощо). Обґрунтовуються положення про те, що основи національної безпеки – це фактично основи безпеки держави. Розглядаються питання заподіяння шкоди при вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України. Аналізуються положення про природу потерпілого, під яким у певному сенсі слід розуміти і державу у вигляді її державних установ, органів влади, соціальних груп людей, трудових колективів

тощо.

Досліджена проблема генезису злочинів проти основ національної безпеки України. Підкреслюється, що в історії вітчизняного кримінального законодавства в назвах подібних злочинів використовувалися найрізноманітніші формулювання: «контрреволюційні діяння», «контрреволюційні злочини», «політичний бандитизм», «державні злочини», «особливо небезпечні державні злочини» тощо. Відзначається, що більшість розроблених у зазначений період визначень розглянутих злочинів містили у своїй більшості ознаки, характерні для існуючої на той період ідеологічної концепції визначення таких і інших видів злочинів. Зокрема, як правило, йшлося про умисні посягання (дії – бездіяльність), спрямовані на «підрив» – «ослаблення»... «державного» чи «суспільного» ладу, що складало основу таких визначень у різних їх інтерпретаціях.

Достатню увагу приділено процесу встановлення сутності, ознак і видів аналізованих злочинів у сучасних умовах. З метою повноцінного і всебічного уявлення про формування поняття таких злочинів, проаналізовано досвід визначення таких злочинів, що надали вітчизняні дослідники в сучасний період існування нашої держави. Наводяться положення, згідно з якими при науковому аналізі поняття «злочини проти основ національної безпеки» і встановленні його юридичної природи виникає необхідність вивчення відповідної термінології, у тому числі використаної при формуванні понять «державна безпека», «громадська безпека», «безпека особистості», «національні цінності», «національна безпека», «виклик», «загроза» тощо. На підставі аналізу поданих у теорії кримінального права формулювань розглянутих злочинів дисертант розробив і запропонував комплекс ознак, що складають поняття злочинів проти основ національної безпеки України.

Аналізується питання диференціації розглянутих злочинів на окремі види і встановлення їх видових об'єктів. Автор підкреслює наявність істотних складностей у визначенні видових об'єктів таких злочинів, що пояснюється відсутністю однакового їх розуміння в теорії кримінального права, бо різні дослідники по-різному визначають види таких злочинів. Обґрунтовується положення, відповідно до якого основою класифікації таких злочинів є спрямованість джерел

загроз на відповідні об'єкти кримінально-правової охорони; докладно досліджені категорії «внутрішня» – «зовнішня» безпека; надано гіпотезу про структуру безпеки держави як об'єкта кримінально-правової охорони; визначено коло елементів, що складають поняття «зовнішня» і «внутрішня» безпека держави; розроблені критерії, які сприяють розподілу розглянутих злочинів на окремі види, тощо. Відповідно до авторської концепції всі злочини проти основ національної безпеки поділяються на: 1) злочини, що посягають на «зовнішню» безпеку держави (ст.ст. 111 і 114 КК), і 2) злочини, що посягають на «внутрішню» безпеку держави (ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК).

Розкриваються проблемні питання встановлення безпосередніх об'єктів розглянутих злочинів. Наводяться положення, через що низка злочинів проти основ національної безпеки України розглядаються як двохоб'єктні (ст.ст. 112, 113 КК). Аргументується питання про розгляд як предмета злочинів, передбачених ст.ст. 111, 114 КК України, так званих інших відомостей секретного характеру, що не містять державної таємниці, але розголошення яких може заподіяти шкоду як зовнішній, так і внутрішній безпеці держави.

Докладно досліджуються як основні, так і додаткові ознаки об'єктивної сторони злочинів проти основ національної безпеки України; визначається їх значення у кваліфікації таких злочинів. З метою з'ясування сутності форм об'єктивної сторони державної зради (ст. 111 КК), розроблено комплекс обов'язкових ознак, що лягли б в основу визначення такого злочину і більш чітко відображали б його соціально-правову сутність. Проведено докладний аналіз таких форм об'єктивної сторони шпигунства, як «передача» – «видача» державної таємниці, та визначено їх значення у кваліфікації аналізованих злочинів. Вказується на необхідність кримінальної відповідальності за «збереження» відомостей, що містять державну таємницю; вчинення насильницьких дій, з'єднаних із застосуванням зброї, як кваліфікований вид злочину, передбаченого ст. 109 КК України; вчинення дій насильницького характеру як кваліфікований вид злочину, передбаченого ст. 110 КК України. Обґрунтовуються положення, згідно з якими за певних обставин злочини, передбачені ст. ст. 111, 112, 113 і 114¹ КК України,

можуть бути вчинені як у формі дії, так і шляхом бездіяльності.

Аналізуються основні й додаткові ознаки суб'єктивної сторони злочинів проти основ національної безпеки України, встановлюється їх значення у кваліфікації таких злочинів. Підкреслюється, що в більшості випадків мотиви розглянутих злочинів нерозривно пов'язані з прямим умислом таких діянь. Автор указує на доцільність включення спеціальної мети в диспозицію ст. 111 КК України, що виключило б імовірність припущення про наявність непрямого умислу в такому діянні. Розглядаються проблемні питання про роль спеціальної мети у кваліфікації злочинів, передбачених ст.ст. 109, 110 КК України; її роль у встановленні виду умислу таких злочинів; її значення при розмежуванні злочину, передбаченого ст. 113 КК України, і суміжних злочинів. Пропонується класифікація розглянутих злочинів, за основу якої взяті ознаки, що складають конкретний вид їх суб'єкта.

Розроблена авторська концепція в частині вдосконалення чинного кримінального законодавства у сфері охорони основ національної безпеки України; встановлений конкретний перелік злочинів, що підривають основи національної безпеки України. Підкреслюється, що йдеться як про зовсім «нові» кримінально-правові приписи, так і про обновлені норми чинного кримінального законодавства. З урахуванням розроблених концептуальних положень, а також з огляду на існуючі загрози основам національної безпеки України пропонуються обновлені редакції ст.ст. 109, 110, 111, 114 КК України. В основу таких положень лягли концептуальні розробки авторитетних вітчизняних дослідників у даній сфері знань (О. М. Костенка, О. Ф. Бантишева, О. В. Шамари, С. В. Дьякова та ін.), у тому числі й зарубіжний досвід у частині систематизації і криміналізації суспільно небезпечних посягань на основи державної безпеки. Сформульовано систему суспільно небезпечних посягань, що безпосередньо чи опосередковано посягають на основи національної безпеки України, де такі основи можуть виступати як основний чи додатковий об'єкт подібних злочинів.

Ключові слова: основи національної безпеки, державна зрада, сепаратизм, зовнішня-внутрішня безпека, шпигунство, політичний екстремізм, державна безпека, диверсія, удосконалення кримінально-правової охорони, кібернетична атака,

розвідувальна діяльність, територіальна цілісність і недоторканність, державна таємниця, загроза.

Список публікацій здобувача:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 362 с.
2. Чуваков О. А. Політичний тероризм у царській Росії (середина XIX і початок XX ст.). *Правова держава*. 2004. № 7. С. 206–209.
3. Чуваков О. А. Суб'єктивні ознаки складу злочину в перших українських кримінально-правових актах. *Правова держава*. 2005. № 8. С. 276–280.
4. Чуваков О. А. Структура кримінального закону в Радянській Україні (1917–1919 рр.). *Митна справа*. 2006. № 4 (46). С. 79–82.
5. Чуваков О. А. Кримінально-правова охорона основ національної безпеки в історії кримінально-правового законодавства України. *Правова держава*. 2008. № 10. С. 217–221.
6. Чуваков О. А. Соборное Уложение 1649 г. о преступлениях против государства. *Ринкова економіка*. 2008. Т. 11, вип. 22. С. 196–200.
7. Чуваков О. А. Роль дополнительного объекта в квалификации террористических актов. *Вісник ОНУ*. 2008. Т. 13, вип. 9. С. 95–101.
8. Чуваков О. А. Посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля в системе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 147–152.
9. Чуваков О. А. Историчні аспекти виникнення диверсії. *Ринкова економіка*. 2009. Т. 12, вип. 25. С. 186–190.
10. Чуваков О. А. Деякі види диверсійних актів у сучасних умовах. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 39. С. 372–379.
11. Чуваков О. А. Заходи протидії диверсійно-терористичній діяльності у США. *Вісник ОНУ*. 2011. Т. 16, вип. 3. С. 177–181.
12. Чуваков О. А. Національна і державна безпека: співвідношення понять.

Правова держава. 2012. № 15. С. 193–196.

13. Чуваков О. А. К вопросу определения понятия безопасности. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 191–197.

14. Чуваков О. А. Теоретичні аспекти визначення поняття «безпека». *Evropsky politicky a pravni diskurz* (Чехія). 2014. № 1, vyd. 6. С. 95–105.

15. Чуваков О. А. Безпека: Соціально-політична сутність поняття. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 119–123.

16. Чуваков О. А. К вопросу о видах преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 304–307.

17. Чуваков О. А. К вопросу о классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *European Reforms Bulletin* (Luxembourg). 2015. № 4. С. 70–75.

18. Чуваков О. А. О роли видового объекта в классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Law and History Review* (USA). 2016. № 4. С. 1383–1389.

19. Чуваков О. А. Безопасность как социально-политическая категория. *Leges si viata*. 2016. № 4/3. С. 88–92.

20. Чуваков О. А. Научно-теоретические основы классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 245–250.

21. Чуваков О. А. К вопросу о генезисе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 148–152.

22. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видових об'єктів злочинів проти основ національної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 316–321.

23. Чуваков О. А. К вопросу о понятийном аппарате преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 1. С. 192–197.

24. Чуваков О. А. К вопросу о понятии «национальная безопасность».

Прикарпатський юридичний вісник. 2017. Вип. 1 (16). С. 158–161.

25. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видового об'єкта диверсії. *Судова апеляція*. 2017. № 1 (46). С. 85–91.

26. Чуваков О. А. Преступления против основ национальной безопасности Украины: понятие и признаки. *Leges si viata*. 2017. № 6/2. С. 92–96.

27. Чуваков О. А. К вопросу о месте диверсии в системе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 155–159.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

28. Чуваков О. А. Класифікація кримінального законодавства в радянській Україні (1917–1920 рр.). *Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 18–19 листоп. 2005 р.). Одеса, 2005. С. 103–105.

29. Чуваков О. А. Уголовно-правовая борьба с государственными преступлениями в советской России (1917–1918 гг.). *Социально-правовые проблемы совершенствования законодательства Украины: история, теория и практика*: материалы 60-й науч. конф. проф.-препод. состава ОНУ (г. Одесса, 23–25 нояб. 2005 г.). Одесса, 2005. С. 216–219.

30. Чуваков О. А. Ознаки диверсії у кримінальному законодавстві України 1961 і 2001 рр. Порівняльний аналіз. *Треті Прибузькі юридичні читання*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 23–24 листоп. 2007 р.). Миколаїв, 2007. С. 244–247.

31. Чуваков О. А. Субъект преступлений против основ национальной безопасности: понятие, виды и признаки. Материалы 62-й науч. конф. проф.-препод. состава ЭПФ ОНУ имени И. И. Мечникова (г. Одесса, 28–30 нояб. 2007 г.). Одесса, 2007. С. 104–106.

32. Чуваков О. А. Посягання на життя державного чи громадського діяча: юридична природа об'єкта. *Конституційне-правове регулювання суспільних відносин: минуле, сучасне, майбутнє*: матеріали наук. конф. (м. Одеса, 27 берез. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 236–240.

33. Чуваков О. А. Признаки контрреволюционных преступлений в первых уголовно-правовых актах УССР. *Законодавство кримінально-правового напрямку: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 24 квіт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 182–184.
34. Чуваков О. А. Класифікація диверсійних актів у сучасних умовах. *Матеріали 64-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ* (м. Одеса, 25–27 листоп. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 116–118.
35. Чуваков О. А. Ознаки об'єкта та предмета диверсії. *Проблеми національної державності: матеріали міжнар. наук. конф. пам'яті д.ю.н., професора Л. М. Стрельцова* (м. Одеса, 26 берез. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 239–241.
36. Чуваков О. А. Новые формы диверсионно-террористической деятельности в современном мире. *Уроки истории. Великая Отечественная война. История России и мира 20–21 веков: материалы науч.-практ. конф.* (г. Санкт-Петербург, 8–9 апр. 2010 г.). Санкт-Петербург, 2010. С. 364–366.
37. Чуваков О. А. Політичні злочини у 1903–1922 рр. *Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 23 квіт. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 459–461.
38. Чуваков О. А. Деякі питання щодо розмежування диверсії та тероризму. *Матеріали 65-ї наук.-практ. конф. проф.-викл. складу ОНУ* (м. Одеса, 24–26 листоп. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 116–118.
39. Чуваков О. А. Основи національної безпеки як об'єкт кримінально-правової охорони. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 13–14 жовт. 2011 р.). Харків: Право, 2011. С. 387–390.
40. Чуваков О. А. Національна безпека України: зміст та сутність поняття. *Сучасні завдання законодавств кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 13 квіт. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 93–95.
41. Чуваков О. А. Безопасность: понятие и сущность. *Матеріали 67-ї наук.*

конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 28–30 листоп. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 45–48.

42. Чуваков О. А. Національна безпека: соціальна-політична сутність поняття. Матеріали 68-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 26–28 листоп. 2013 р.). Одеса, 2013. С. 140–143.

43. Чуваков О. А. Деякі питання щодо тлумачення «національної безпеки». Матеріали 69-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 26–28 листоп. 2014 р.). Одеса, 2014. С. 133–135.

44. Чуваков О. А. Основи національної безпеки держави: поняття та зміст. *Лібералізм та права людини: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 29 квіт. – 1 трав. 2015 р.). Одеса: Астропринт, 2015. С. 80–83.

45. Чуваков О. А. Деякі питання державної безпеки. Матеріали 70-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ, присвяч. 150-й річниці Одес. нац. ун-ту імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 25–27 листоп. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 177–181.

46. Чуваков О. А. К вопросу о классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Legal Reforms of the Future & the Future of Legal Reforms: special issue dedicated to the International Scientific Symposium* (Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg, 26–29 November, 2015). Luxembourg, 2015. P. 70–75.

47. Чуваков О. А. Національна безпека як об'єкт кримінально-правової охорони. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 39–42.

48. Чуваков О. А. Теоретичні аспекти визначення поняття «національна безпека». *Európska tradícia v medzinárodnom práve: uplatňovanie ľudských ráv: medzinárodná vedecká konferencia* (Bratislava, Slovenská republika, 6–7 máj 2016 r.). Bratislava, 2016. С. 188–191.

49. Чуваков О. А. Некоторые вопросы систематизации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика: материалы междунар. заоч. науч.-*

практ. конф. (г. Могилев, 20 мая 2016 г.). Могилев: Могилев. ин-т МВД, 2016. С. 291–295.

50. Chuvakov O. State security: concept and essence. *Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia: proceedings of the X International Academic Congress*, «UFRJ Press» (Brazil, Rio de Janeiro, 19–21 November 2016). Rio de Janeiro, 2016. P. 406–409.

51. Чуваков О. А. Диверсія і тероризм: проблеми розмежування злочинів. Матеріали 71-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 23–25 листоп. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 162–164.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

52. Чуваков О. А. Преступления против основ национальной безопасности Украины. *Уголовное право Украины: Особенная часть: учебник* / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Харьков: Одиссей, 2009. С. 10–22.

53. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р.* / за ред. Є. Л. Стрельцова. 8-е вид., перероб. та допов. Харків: Одесей, 2012. С. 228–238.

54. Чуваков О. А. Поняття та ознаки бандитизму в кримінальному законодавстві України 1917–1922 рр. *Вісник ОНУ*. 2007. Т. 12, вип.11. С. 102–104.

55. Чуваков О. А. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинами терористичної спрямованості. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 276–281.

56. Чуваков О. А. Безопасность: политико-правовой аспект. *Правова держава*. 2015. № 20. С. 167–173.

SUMMARY

O. Chuvakov Criminal and legal counteraction to crimes against the basics of the National Security of Ukraine: theory and practice. – Qualification scientific work. Manuscript copyright.

Thesis for the degree of Doctor of Law; specialty 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; Penitentiary Law (081 – Law). – Odessa I.I.Mechnikov National University

of the Ministry of Education and Science of Ukraine; V.M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2017.

In the thesis it is conducted a special multifaceted scientific research of crimes against the basics of the National Security of the State, in which it was proved the author's concept on improvement of the existing standard instructions and determination of relevant borders of criminal encroachments on the basics of the National Security of Ukraine, taking into account modern geopolitical realities. Legal regulation of responsibility, general concept and regularities of systematisation of the considered crimes in a line with the existing Ukrainian legislation are proved. It is established, that security is a multipurpose, many-sided and multifactorial phenomenon, that deals with both various spheres of life of society and all the forms of activity of the person in general. The author examined the provisions, determining the essence and content of the concept «security» by studying the experience of the similar analysis, that was reflected in works of famous scientists-thinkers, both in history of philosophical thought: Aristotle, Herodotus, Plato, Artkhashastra, Zh. Zh. Russo, T. Hobbes, B. Spinoza, D. Locke, I. G. Yusti, I. Zonnenfels, and modern researchers: O. G. Danilyan, A. Demidov, O. P. Dzyoban, N. D. Kazakova, G. Kissinger, V. S. Komissarov O. M. Kostenko, M. A. Leskov, V. A. Lipkan, M. I. Panova, V. K. Senchagova, G. M. Sergeyeu, L. I. Shersheneva, A. S. Tymoshenko and other. On the basics of the studied provisions it is suggested the author's definition of the concept «security».

According to the reasoned provisions, the concept «national security», historically, has deep roots, many social, political and economic events were explained and proved by the interests of the national security, and also aggressive wars were justified. It is established, that there is no uniform approach in scientific literature, regarding the definition of the national security, but the existence of serious disagreements in this part is reflected in a problem of uniform understanding of such phenomenon. The author emphasizes, that the national security is a concrete historical category, that has its own structure, development and formation, by which political, spiritual and ideological, social and economic and other factors are determined. The formation of the content of this concept is in direct dependence from the national interests of a state, the uniform national

idea, that exists in a society. The author, using the complex of modern research techniques of the concept «national security» and «state security» argues the provisions, according to which «state security» may correlate with «national security» only as a part and whole, because the content of the concept «national security» covers not only a state as the element of such security, but also its other elements: a society, a person and a citizen.

Legal nature and essence of a patrimonial object of crimes against the basics of the National Security of Ukraine are defined. Referring to the fundamental provisions of the theory of our criminal law, the author states, that the patrimonial object of the analyzed crimes was formulated abstractly and it does not correspond to that group of crime components, that is provided by the Section 1 of the special part of the criminal code, and therefore indicates the need of establishment of a number of criteria, that promote the correct understanding of nature of the patrimonial object of such crimes.

It is argued, that the national security, as a range of the protected public relations is provided by both using a group of crime components, that is set in the Section 1 of the special part of the criminal code of Ukraine and by norms of the other sections of the criminal code, that provide the national security in its other spheres (for example, public security, security of production, protection of the state secret and so on). The author proves the provisions, that the basics of the national security are in fact the basics of the security of a state. The issues of infliction of harm at commission of crimes against the basics of the national security of Ukraine are examined. Also, the author analyses the provision about the victim's nature, which is understood as a state in the form of its public institutions, authorities, social groups of people, labour collective and so on.

The problem of genesis of crimes against the basics of the national security of Ukraine is investigated. It is underlined, that in the names of such crimes in the history of our criminal legislation were used different formulations: «counterrevolutionary acts», «counterrevolutionary crimes», «political gangsterism», «state crimes», «especially dangerous state crimes» and so on. It is noted, that the majority of developed definitions of examined crimes during the specified period contain in their majority the signs of definitions of different kinds of crimes, which were typical for that existing period of the ideological concept. In particular, as a rule, it was talked about deliberate encroachments

(action-inaction), directed to «blasting»-«weakening»... «state» or «social order», that made the basics of such definitions in its different interpretations.

The sufficient attention is paid to the process of establishment of essence, signs and types of the analyzed crimes in modern reality. For the purpose of complete and comprehensive idea of formation of a concept of such crimes the author has analyzed the experience of definitions of such crimes, which is presented by our researchers in the modern period of existence of our state. The author gives the provisions, according to which in the scientific analysis of a concept «the crimes against the basics of the national security» and establishment of their legal nature appears the necessity of studying the appropriate terminology, also which is used in formation of concepts «state security», «public security», «security of a person», «national values», «national security», «challenge», «threat» and other. On the basics of the analysis of the investigated crimes' formulations, presented in the theory of criminal law the author of the thesis has developed and suggested the complex of signs, that make the concept of crimes against the basics of the national security of Ukraine.

It is analyzed the issue of differentiation of the examined crimes on separate types and establishments of their specific objects. The author emphasizes the existence of essential complexity in determination of specific objects of such crimes, and it is explained by the absence of their uniform understanding in the theory of criminal law, because different researchers define such crimes differently. The author proves the provision, according to which the basis of classification of such crimes is the orientation of the threats' sources to the relevant objects of criminal legal protection; the categories «internal»-«external» security are examined in detail; the hypothesis about the structure of the state's security is represented as the object criminal legal protection; it is defined the circle of elements, that make the concept «internal» and «external» security of the state; it is developed the criteria, that promote a division of the examined crimes on separate types and so on. According to the author's concept all the crimes against the basics of the national security are divided into: 1) crimes, encroaching on the «external» security of the state (article 111 and 114 of the criminal code) and 2) crimes, encroaching on the «internal» security of the state (articles 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ of the criminal

code).

The author analyzed the problem issues of establishments of direct objects of the examined crimes. The given provisions owing to which the number of crimes against the basics of the national security of Ukraine are examined as two objects (articles 112, 113 of the criminal code). The author argues the issue about the consideration as a subject of crimes, proved by the articles 111,114 of the criminal code of Ukraine, so called other information of a confidential character, that does not contain state secret, but the disclosure of which can cause damage to external and internal security of the state.

The author investigates both the main and the additional signs of objective party, crimes against the basics of the national security of Ukraine; determines their meaning in the qualification of such crimes. For the purpose of explanation of the essence of forms of the objective party of the high treason (article 111 of the criminal code), it was developed the complex of obligatory signs, that form the basics of the determination of such crime and reflect its social and legal essence more clearly. It is conducted the detailed analysis of such forms of objective party of espionage as «transfer»-«distribution» of state secret and it is determined their meaning in the qualification of the analyzed crimes. It is argued the necessity of criminal liability for «storage» of information, that contains the state' secret; commission of violent actions, combined with the usage of a gun as a qualified type of crimes, provided by the article 109 of the criminal code; committing the violent actions as the qualified type of crimes, provided by the article 110 of the criminal code. It is proved the provisions, according to which at defined circumstances of crimes, provided by the articles 111, 112, 113 and 114¹ of the criminal code of Ukraine, may be committed by the form of action and by inaction.

It is analyzed the main and additional signs of the subjective party of crimes against the basics of the national security of Ukraine, it is determined their meaning in the qualification of such crimes. It is emphasized, that in the majority of cases the motives of the examined crimes are connected with the direct intention of such actions. The author points out the expediency of the inclusion of the special purpose in the disposition of the article 111 of the criminal code of Ukraine, that could exclude the probability of the assumption about the existence of the indirect intention of such action. It is examined the

problematic issues about the role of the special purpose in the qualification of crimes, provided by the articles 109,110 of the criminal code of Ukraine; its role in establishment of a type of intention of such crimes; its meaning at differentiation of crimes, provided by the article 113 of the criminal code of Ukraine and adjacent crimes. It is offered the classification of the examined crimes, which basics are taken for signs, making the concrete type of their subject.

It is developed the author's concept regarding improvement of the present criminal legislation in the sphere of protection of the basics of the national security of Ukraine; it is determined the concrete list of crimes, undermining the basics of the national security of Ukraine. It is emphasized, that it is about both absolutely «new» criminal legal instructions and updated norms of the present criminal legislation. Taking into consideration the examined conceptual provisions, and also existing threats to the basics of the national security of Ukraine, it is offered the updated version of articles 109, 110, 111, 114 of the criminal code of Ukraine. In the basis of such provisions the conceptual researches of our authoritative researchers were put in this sphere of knowledge (O. M. Kostenko, O. F. Bantishev, O. V. Shamara, S. V. Dyakov and others), and also foreign experience in regarding systematization and criminalization of socially dangerous encroachments of basics of the state security. It is formulated the system of socially dangerous encroachments, which directly or indirectly encroach for the basics of the national security of Ukraine, where these basics can act as the main or additional object of such crimes.

Key words: the basics of the national security, high treason, separatism, internal and external security, espionage, political extremism, state security, diversion, improvement of criminal and legal security, cybernetic attack, intelligence activity, territorial integrity and inviolability, state secret, threat.

List of publications of the author:

in which the basic scientific results of the thesis are published:

1. Chuvakov O. A. Crimes against the basics of the National Security of Ukraine: the problems of the criminal and legal theory and practice: monograph. Odesa: Phoenix, 2017. 362p.

2. Chuvakov O. A. Political terrorism in Imperial Russia (the middle of XIX and the beginning of XX cent.). *Legal state*. 2004. № 7. pp.206-209.
3. Chuvakov O. A. Subjective signs of corpus delicti in the first Ukrainian criminal and legal acts. *Legal state*. 2005. № 8. pp.276-280.
4. Chuvakov O. A. The structure of the criminal law in the Soviet Ukraine (1917-1919yr). *Customs affairs*. 2006. № 4 (46). pp.79-82.
5. Chuvakov O. A. The criminal and legal security of the basics of the National Security in the history of criminal and legal legislation of Ukraine. *Legal state*. 2008. № 10. pp. 217–221.
6. Chuvakov O. A. Council Code of 1649 about the crimes against the state. *Market economy*. 2008. V.11, issue 22. pp. 196-200.
7. Chuvakov O. A. The role of the additional object in the classification of the acts of terrorism. *Bulletin of ONU*. 2008. V.13, issue 9. pp.95-101.
8. Chuvakov O. A. Attempt on the life of a State or public figure in the system of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Legal state*. 2009. № 11. pp. 147–152.
9. Chuvakov O. A. Historical aspects of origin of diversion. *Market economy*. 2009. V.12, issue 25.pp.186-190.
10. Chuvakov O. A. Some types of acts of sabotage in modern conditions. *Actual problems of politics*. 2010. V. 39.pp. 372-379.
11. Chuvakov O. A. Countermeasures of diversionary and terrorist activity in the USA. *Bulletin of ONU*. 2011. V.16, issue. 3. pp. 177–181.
12. Chuvakov O. A. National and state security: ratio of concepts. *Legal state*. 2012. № 15. pp. 193–196.
13. Chuvakov O. A. To the issue of a definition of the concept of security. *Legal state*. 2013. № 16. pp. 191–197.
14. Chuvakov O. A. Theoretical aspects of a definition of the concept “security”. *Evropsky politicky a pravni diskurz (Czech Republic)*. 2014. № 1, issue. 6. pp. 95–105.
15. Chuvakov O. A. Security: Socio-political essence of a concept. *Legal state*. 2014. № 18. pp. 119–123.

16. Chuvakov O. A. To the issue of the types of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *The journal of Kyiv University of Law*. 2015. № 3. pp. 304–307.
17. Chuvakov O. A. To the issue of the classification of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *European Reforms Bulletin (Luxembourg)*. 2015. № 4. pp. 70–75.
18. Chuvakov O. A. About the role of the specific object in the classification of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Law and History Review (USA)*. 2016. № 4. pp. 1383–1389.
19. Chuvakov O. A. Security as a socio-political category. *Leges si viata*. 2016. № 4/3. pp. 88–92.
20. Chuvakov O. A. Scientific-theoretical basics of the classification of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Legal state*. 2016. № 21. pp. 245–250.
21. Chuvakov O. A. To the issue of genesis of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Legal state*. 2016. № 23. pp. 148–152.
22. Chuvakov O. A. Some issues about specific objects of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *The journal of Kyiv University of Law*. 2017. № 1. pp. 316–321.
23. Chuvakov O. A. To the issue of conceptual framework of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Scientific bulletin of public and private law*. 2017. Issue. 1. pp. 192–197.
24. Chuvakov O. A. To the issue of the concept “national security”. *Carpathian legal bulletin*. 2017. Issue. 1 (16). pp. 158–161.
25. Chuvakov O. A. Some issues about a specific object of diversion. *Judicial appeal*. 2017. № 1 (46). pp. 85–91.
26. Chuvakov O. A. Crimes against the basics of the National Security of Ukraine: concept and signs. *Leges si viata*. 2017. № 6/2. pp. 92–96.
27. Chuvakov O. A. To the issue of a place of diversion in a system of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Legal state*. 2017. № 26. pp. 155–159.

Which certify the testing of the thesis materials:

28. Chuvakov O. A. Classification of criminal legislation in the Soviet Ukraine (1917-1920yr). *The revolutions in Ukraine in XX–XXI cent.: accord of eras: materials of the international scientific conference* (Odesa, the 18-19th of November, 2005). Odesa, 2005.pp.103-105.

29. Chuvakov O. A. Criminal and legal struggle with state crimes in the Soviet Russia (1917-1918yr.). *Social and legal problems of improvement of Ukraine's legislation: history, theory and practice: materials of the 60th scientific conference of academic and teaching staff of ONU* (Odesa, the 23-25th of November, 2005). Odesa, 2005. pp.216-219.

30. Chuvakov O. A. The signs of diversion in the criminal legislation of Ukraine in 1961 and 2001. Comparative analysis. *The third Pribuzhy's legal proceedings: materials of the international scientific practical conference* (Mykolaiv, the 23-24th of November, 2007). Mykolaiv, 2007, pp. 244–247.

31. Chuvakov O. A. The subject of crimes against the basics of the National Security: concept, types and signs. Materials of the 62nd scientific conference of academic and teaching staff of a Faculty of Economics and Law of Odessa I.I.Mechnikov National University (Odessa, the 28-30th of November, 2007). Odessa, 2007.pp. 104-106.

32. Chuvakov O. A. Attempt on the life of a State or public figure: legal nature of an object. *Constitutional and legal regulation of public relations: the past, present and future: materials of the scientific conference*. (Odesa, the 27th of March,2009). Odesa, 2009. pp. 236-240.

33. Chuvakov O. A. The signs of the counterrevolutionary crimes in the first criminal and legal acts of the USSR. *The legislation of the criminal and legal direction: materials of a scientific conference* (Odesa, the 24th of April, 2009). Odesa, 2009.pp.182-184.

34. Chuvakov O. A. The classification of acts of sabotage in modern conditions. Materials of the 64th scientific conference of academic and teaching staff of ONU (Odesa, the 25-27th of November, 2009). Odesa, 2009.pp.116-118.

35. Chuvakov O. A. The signs of an object and diversion subject. *The problems of the*

national statehood: materials of the international scientific conference dedicated to the Doctor of Juridical Science, Prof. L.M.Streltsov (Odesa, the 26th of March, 2010). Odesa, 2010.pp.239-241.

36. Chuvakov O. A. The new forms of the subversive and terrorist activity in the modern world. The lessons of history. The Great Patriotic War. The history of Russia and the world of the 20-21 cent.: materials of the scientific practical conference (St.Petersburg, the 8-9th of April, 2010). St.Petersburg, 2010. pp. 364–366.

37. Chuvakov O. A. Political crimes of 1903-1922yr. Formation, functioning and development of the legal systems of present: the problems of science and practice: materials of the international scientific conference (Odesa, the 23rd of April, 2010). Odesa, 2010. pp. 459–461.

38. Chuvakov O. A. Some issues to the differentiation of diversion and terrorism. Materials of the 65th scientific practical conference of academic and teaching staff of ONU (Odesa, the 24-26th of November, 2010). Odesa, 2010.pp.116-118.

39. Chuvakov O. A. The basics of the national security as an object of the criminal and legal security. *10 years of acting of the Criminal Code of Ukraine: the problems of application, improvement and further harmonization with legislation of European countries*: materials of the international scientific practical conference (Kharkiv, the 13-14th of October, 2011). Kharkiv:Law, 2011.pp.387-390.

40. Chuvakov O. A. The National Security of Ukraine: the content and essence of a concept. *Modern tasks of legislations of criminal and legal direction. The tenth legal proceeding*: materials of the international scientific conference (Odesa, the 13th of April. 2012). Odesa, 2012. pp.93-95.

41. Chuvakov O. A. Security: concept and essence. Materials of the 67th scientific conference of academic and teaching staff of ONU(Odesa, the 28-30th of November. 2012). Odesa, 2012.pp.45-48.

42. Chuvakov O. A. National security: socio-political essence of a concept. Materials of the 68th scientific conference of academic and teaching staff of ONU (Odesa, the 26-28th of November, 2013). Odesa, 2013. pp.140-143.

43. Chuvakov O. A. Some issues to the interpretation of “national security”.

Materials of the 69th scientific conference of academic and teaching staff of ONU (Odesa, the 26-28th of November, 2014). Odesa, 2014. pp.133-135.

44. Chuvakov O. A. The basics of the national security of a state: concept and content. Liberalism and human rights: materials of the international scientific practical conference. (Odesa, the 29th of April-1st of May. 2015). Odesa: Astroprint, 2015. pp.80-83.

45. Chuvakov O. A. Some issues to the state security. Materials of the 70th scientific conference of academic and teaching staff of ONU, dedicated to the 150th anniversary of Odessa I.I.Mechnikov National University (Odesa, the 25-27th of November, 2015). Odesa, 2015. Pp.177-181.

46. Chuvakov O. A. To the issue of classification of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Legal Reforms of the Future & the Future of Legal Reforms*: special issue dedicated to the International Scientific Symposium (Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg, the 26–29th of November, 2015). Luxembourg, 2015. pp. 70–75.

47. Chuvakov O. A. The national security as an object of criminal and legal security. Actual problems of criminal law, trial and criminalistics: materials of all-ukrainian scientific practical conference. (Odesa, the 18th of December, 2015). Odesa: Phoenix, 2015. pp.39-42.

48. Chuvakov O. A. Theoretical aspects of a definition of a concept “national security”. *Európska tradícia v medzinárodnom práve: uplatňovanie ľudských práv*: medzinárodná vedecká konferencia (Bratislava, Slovenská republika, 6–7 máj 2016 r.). Bratislava, 2016. pp. 188–191.

49. Chuvakov O. A. Some issues of systematization of crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Actual issues of modern jurisprudence: theory, practice, methods: materials of the international correspondence scientific practical conference*. (Mogilev, the 20th of May, 2016). Mogilev: Mogilev. Institute of the Ministry of Internal Affairs, 2016. pp.291-295.

50. Chuvakov O.A. State security: concept and essence. *Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia*: proceedings of the X International Academic Congress, «UFRJ Press» (Brazil, Rio de Janeiro, 19–21 November 2016). Rio de Janeiro, 2016. pp. 406–409.

51. Chuvakov O.A. Diversion and terrorism: problems of differentiation of crimes. Materials of the 71st scientific conference of academic and teaching staff of ONU (Odesa, the 23-25th of November, 2016). Odesa, 2016. pp.162-164.

Which additionally present scientific results of the thesis

52. Chuvakov O.A. Crimes against the basics of the National Security of Ukraine. Criminal Law of Ukraine: Special part: textbook/editor-in-chief E.L.Streltsov. Kharkiv:Odyssey, 2009.pp.10-22.

53. Chuvakov O.A. Crimes against the basics of the National Security of Ukraine. *Scientific and practical comment of the Criminal Code of Ukraine of the 5th of April 2001./* editor-in-chief E.L.Streltsov. the 8th edition, processed and added. Kharkiv: Odyssey, 2012. pp. 228–238.

54. Chuvakov O. A. The concept and signs of banditry in criminal legislation of Ukraine in 1917-1922yr. *Bulletin of ONU*.2007. V.12, issue 11.pp.102-104.

55. Chuvakov O. A. International cooperation in the sphere of struggle against crimes of terrorist orientation. *Legal state*. 2010. № 12. pp. 276–281.

56. Chuvakov O. A. Security: political and legal aspect. *Legal state*. 2015. № 20. pp. 167–173.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ОБ’ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ.....	39
1.1. Методологія дослідження поняття «безпека».....	39
1.2. Сутність і структура національної безпеки. Співвідношення національної і державної безпеки.....	55
1.3. Кримінально-правова охорона основ національної безпеки як вектор кримінально-правової політики України.....	88
Висновки до розділу 1.....	121
РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	125
2.1. Генезис понятійного апарату злочинів проти основ національної безпеки України.....	125
2.2. Розвиток і становлення понятійного апарату злочинів проти основ національної безпеки в контексті сучасного кримінального законодавства України.....	140
2.3. Проблеми класифікації злочинів проти основ національної безпеки України...157	157
Висновки до розділу 2.....	188
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ.....	193
3.1. Концептуальні основи «конструювання» об’єктивних ознак складів злочинів проти основ національної безпеки України.....	193
3.2. Концептуальні основи «конструювання» суб’єктивних ознак складів злочинів проти основ національної безпеки України.....	299
3.3 Шляхи вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки України.....	361
Висновки до розділу 3.....	396
ВИСНОВКИ.....	404
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	415
ДОДАТКИ.....	457

ВСТУП

Актуальність теми. Одним із найбільш пріоритетних завдань зовнішньополітичного і внутрішньополітичного розвитку сучасної української державності є захист основ її національної безпеки. В існуючих у цей час умовах, за яких в Україні активізувалися загрози конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності (з урахуванням останніх подій на південному сході України), виникає невідкладна об'єктивна необхідність в адекватній протидії з боку держави таким антидержавним проявам. З метою ефективного вирішення подібних завдань, на державі лежить природний тягар з розробки комплексу заходів і засобів, спрямованих на протидію такої злочинності. За цих обставин необхідно вжиття своєчасних і ефективних заходів, спрямованих на системну протидію злочинним посяганням проти основ національної безпеки України. В авангарді такої протидії знаходяться юридичні норми, які складають Розділ I Особливої частини КК України, що встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України. Проблема нейтралізації і протидії злочинам проти основ національної безпеки держави, що раніше іменувалися особливо небезпечними злочинами проти держави, є дуже актуальною і на сучасному етапі розвитку нашої державності, а ефективне застосування норм кримінального законодавства, що передбачає відповідальність за злочини проти основ національної безпеки, має особливо важливе превентивне і політичне значення.

Чинне кримінальне законодавство та сучасна теорія кримінально-правової науки не містять загального поняття й ознак злочинів проти основ національної безпеки. Наявність такого поняття в Особливій частині КК України дозволила б установити певне коло однорідних суспільно небезпечних діянь, що складають групу злочинів проти основ національної безпеки України, а також сукупність критеріїв, які сприяли б розподілу таких злочинів на окремі види. В підсумку наявність такого поняття виключило б можливість розширювального тлумачення

цих злочинів та їх ототожнення з іншими суміжними складами злочинів. Ця обставина вказує на те, що розробка такого визначення дозволить уникнути помилок при встановленні ознак цих діянь і, відповідно, сприятиме їх правильній кваліфікації.

Діючі законодавчі приписи, які регламентують відповідальність за злочини проти основ національної безпеки, а також відсутність системних сучасних досліджень такої проблеми, необхідної кількості наукових публікацій, достатніх наукових розробок у частині встановлення загального поняття й ознак злочинів проти основ національної безпеки вимагають відповідного комплексного наукового аналізу проблеми визначення таких злочинів з метою їх упорядкування і подальшого усунення виникаючих прогалин у цій галузі знань.

На сьогодні можна виділити деякі дослідницькі напрями, в яких освітлені різні аспекти розглянутої проблеми. Так, у цьому сенсі можна виділити монографію О. Ф. Бантишева й О. В. Шамари «Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації)», монографію Ю. В. Нікітіна «Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої безпеки українського суспільства», кандидатські дисертації таких українських дослідників: О. С. Сотула «Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча», І. В. Діордіца «Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади», Л. В. Мошняга «Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України».

Науково-теоретичну базу дисертаційного дослідження склали наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених-правників. Зокрема, у дослідження кримінально-правових і кримінологічних проблем забезпечення національної безпеки внесли свій внесок такі українські дослідники, як Г. В. Андрусів, В. Ф. Антипенко, О. Ф. Бантишев, С. Б. Гавриш, В. О. Глушков, І. В. Діордіца, В. П. Ємельянов, О. М. Костенко, Б. Д. Леонов, В. А. Ліпкан, П. С. Матишевський, М. І. Мельник, Л. В. Мошняга, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Ю. В. Нікітін, А. В. Савченко, Є. Д. Скулиш, О. С. Сотула, В. В. Сташис, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, П. Л. Фріс,

М. І. Хавронюк, О. В. Шамара, Н.М. Ярмиш, С. С. Яценко та ін.

Суттєве значення для дослідження правової природи понять «безпека держави» і «безпека» мали праці таких мислителів, як Конфуцій, Арістотель, Геродот, Сократ, Платон, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Т. Кампанелла, Г. Гроцій, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Г. В. Ф. Гегель, Т. Джефферсон, Дж. Медісон, Б. Франклін, А. Гамільтон, В. Ф. Гумбольдт, І. Г. Юсті, І. Зонненфельс, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. С. Соловйов, М. О. Бердяєв.

Аналізувались також доробки представників радянської та зарубіжної науки. Серед сучасних зарубіжних дослідників проблеми національної безпеки знайшли своє відображення в працях таких дослідників, як З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, Б. Клінтона, Р. Макнамари, Г. Моргентау, У. Перрі, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона, а також у працях О. Г. Арбатова, О. О. Белькова, М. Ю. Зеленкова, А. А. Кокошина, В. Л. Манилова, Г. В. Мухіна, О. А. Першина, О. О. Позднякової, Є. М. Примакова, Є. І. Рибкіна, К. Е. Сорокіна, С. В. Степашина та ін.

У радянський період дослідженню проблем забезпечення безпеки держави, а також формуванню кримінальної політики у сфері протидії державним злочинам були присвячені наукові праці Г. З. Анашкіна, А. Є. Беляєва, Д. І. Богатикова, І. А. Бушуєва, Б. О. Вікторова, В. О. Владимірова, О. С. Гореліка, П. І. Гришаєва, С. В. Дьякова, Л. Д. Єрмакової, М. І. Загороднікова, Б. В. Здравомислова, О. М. Ігнатова, О. А. Ігнатєва, М. П. Карпушина, В. Ф. Кириченка, В. С. Клягіна, Т. О. Костаревої, Г. А. Кригера, В. І. Курляндського, В. М. Лебедева, В. В. Лунєєва, В. Д. Меньшагіна, А. В. Наумова, А. А. Піонтковського, Ю. Є. Пудовочкіна, В. В. Сверчкова, Н. М. Смирнової, М. С. Таганцева, Г. Х. Тельберга, М. В. Турецького, Д. О. Хан-Магомедова, М. Д. Шаргородського, О. В. Шведка, М. І. Якубовича.

В українській кримінально-правовій науці дотепер відсутні комплексні дослідження в частині проблем формування, визначення природи й сутності злочинів проти основ національної безпеки України. Ця обставина свідчить про необхідність комплексного системного дослідження процесу формування і розвитку кримінального законодавства про злочини проти основ національної безпеки

України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до планових досліджень кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики економіко-правового факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Законодавство кримінально-правового напрямку в період глобалізації» (номер державної реєстрації 0113U002883).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в розробці концептуально нового наукового знання про злочини проти основ національної безпеки України, встановленні закономірностей розвитку цього інституту кримінального законодавства, а також вдосконалення кримінально-правових приписів, що передбачають відповідальність за їх учинення.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі *завдання*:

- виявити політико-правову сутність і співвідношення понять «безпека» – «державна безпека» – «національна безпека»;
- визначити генезу та методологію дослідження понятійного апарату злочинів проти основ національної безпеки України;
- визначити місце кримінально-правової охорони основ національної безпеки у механізмі кримінально-правової політики України;
- конкретизувати соціально-правову природу основ національної безпеки як родового об'єкта кримінально-правової охорони;
- встановити співвідношення норм чинного кримінального законодавства, що регламентують кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки з нормами Конституції України і Закону України «Про основи національної безпеки України»;
- запропонувати і науково обґрунтувати загальне поняття і сутність злочинів проти основ національної безпеки України;
- вивчити основні наукові концепції розглянутої проблематики, що існують у теорії кримінального права;
- виявити видовий об'єкт злочинів проти основ національної безпеки України

і сконструювати їх систему;

- встановити особливості об'єктивних й суб'єктивних ознак злочинів проти основ національної безпеки України та здійснити їх юридичний аналіз;
- розробити науково-обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення кримінального законодавства в частині охорони основ національної безпеки України.

Об'єктом дослідження є закономірності виникнення і нормального розвитку суспільних відносин у сфері охорони основ національної безпеки України.

Предметом дослідження є кримінально-правові проблеми протидії злочинам проти основ національної безпеки України в контексті сучасної кримінально-правової політики України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових принципів і підходів, філософсько-світоглядних і спеціально-наукових методів пізнання соціально-правових процесів і явищ, серед яких: історичний, порівняльно-правовий, семантичний, формально-логічний, системно-структурний та ін.

Історичний метод використаний з метою вивчення еволюції законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України. *Діалектичний метод* було застосовано для дослідження тексту кримінального закону України у розвитку та взаємозв'язку, а також формулювання висновків і пропозицій. *Порівняльно-правовий метод* дозволив здійснити порівняльний аналіз розглянутих нормативних приписів із суміжними нормами інших розділів чинного кримінального законодавства, а також подібний аналіз усередині досліджуваного розділу з метою систематизації цих діянь на окремі види. За допомогою *семантичного методу* встановлений зміст таких понять, як «державна безпека», «національна безпека», «основи національної безпеки» та ін., їх науково-теоретичне і практичне значення. *Догматичний метод* взято за основу під час визначення змісту понять, тлумачення нормативного змісту окремих статей кримінального закону України. *Формально-логічний метод* сприяв розробці й аналізу спеціальних і загальних положень з погляду їх відповідності чинному

кримінальному законодавству. *Системно-структурний метод* дозволив установити місце нормативних приписів, закріплених Розділом I Особливої частини КК, у структурі чинного кримінального законодавства України, а також виявити сутність основ національної безпеки як невід'ємного елементу національної безпеки (у широкому розумінні), у тому числі їх спільні й відмітні характеристики. *Метод моделювання* дав змогу сформулювати пропозиції до КК України й інших нормативно-правових актів.

Нормативно-правову базу дослідження склали положення Конституції України, Кримінального кодексу України, Закону України «Про основи національної безпеки України», низки інших нормативно-правових актів, а також законодавство іноземних держав.

Науково-теоретичним підґрунтям роботи стали праці вітчизняних і зарубіжних учених в галузі кримінального права, кримінології, загальної теорії права, філософії, соціології, юридичної лінгвістики, текстології, філології, логіки, а також нормативно-правові та міжнародно-правові акти, судові рішення. Так, у дисертації було вивчено і проаналізовано вибірково вироки, ухвалені судами у різних регіонах України протягом 2012–2015 років.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим після прийняття КК України 2001 року комплексним науковим дослідженням злочинів проти основ національної безпеки держави, в якому розроблена концепція кримінально-правової охорони основ національної безпеки України. На підставі поданого дослідження сформульовано низку нових концептуальних висновків і положень, а саме:

вперше:

1) розроблено науково обґрунтовану концепцію кримінально-правової охорони основ національної безпеки України, що дозволяє встановити як алгоритм розподілу злочинів проти основ національної безпеки України на окремі види, так і коло злочинних посягань, потенційно небезпечних для основ національної безпеки України;

2) на підставі системного аналізу сутності й змісту понять «безпека» та «національна безпека» і з урахуванням положень Конституції України і Закону України «Про основи національної безпеки України» сформульовані нові авторські дефініції понять: «*безпека*» – це стан захищеності прав і свобод особистості, матеріальних і духовних цінностей суспільства, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності держави від загроз соціального, природного, техногенного чи іншого характеру, а також зниження ступеня небезпеки таких загроз до мінімального рівня; «*національна безпека*» – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, гарантований ефективно функціонуючим державним механізмом із забезпечення і реалізації таких інтересів, що сприяє сталому розвитку суспільства, своєчасному виявленню, запобіганню і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам;

3) встановлено, що національна безпека, як об'єкт кримінально-правової охорони забезпечується не тільки нормативними приписами, закріпленими у Розділі I Особливої частини КК України (*національна безпека у вузькому розумінні*), але й нормами інших розділів КК, що також сприяють забезпеченню національної безпеки в інших сферах (*національна безпека в широкому розумінні*): у сфері охорони довкілля (Розділ VIII), у сфері охорони громадської безпеки (Розділ IX), у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпеченні призову і мобілізації (Розділ XIV) тощо;

4) встановлено соціально-юридична природа, структура, сутність та зміст понять «державна безпека» і «національна безпека»; їх співвідношення з урахуванням положень Закону України «Про основи національної безпеки України»: основи безпеки держави – це фактично основи національної безпеки; «державну безпеку» (національна безпека у вузькому розумінні) можна співвіднести з «національною безпекою» (національна безпека в широкому розумінні), як частину і ціле;

5) сформульовано загальне поняття злочинів проти основ національної безпеки України як передбачених кримінальним законодавством суспільно

небезпечних діянь (дій чи бездіяльності), які вчинені умисно і посягають на «зовнішню» та «внутрішню» безпеку України;

б) розроблено класифікацію злочинів проти основ національної безпеки України. У залежності від джерел загроз національній безпеці, а відповідно, і сформованого видового об'єкта злочини проти основ національної безпеки поділяються на: 1) злочини, що посягають на «зовнішню» безпеку держави (ст.ст. 111, 114 КК) і 2) злочини, що посягають на «внутрішню» безпеку держави (ст.ст. 109, 110, 110², 113, 114¹ КК);

7) визначено комплекс необхідних структурних компонентів, що сприяють пізнанню природи, структури безпеки держави як об'єкта національної безпеки (з урахуванням положень Закону України «Про основи національної безпеки України»). Якби безпеку держави можливо було б зобразити структурно, то вона мала б такий вигляд: по вертикалі розташовувалися б її елементи (безпека конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності), а по горизонталі відповідно були б розташовані її внутрішня і зовнішня безпека як різновекторні, але при цьому однорівневі об'єкти кримінально-правової охорони;

8) розроблено групу ознак, що сприяє відмежуванню злочинів проти зовнішньої безпеки від злочинів проти внутрішньої безпеки, а також від інших видів злочинів. До таких ознак належать: а) вектор загрози (внутрішній чи зовнішній); б) наявність або відсутність іноземного адресата при посяганні; в) наявність видового об'єкта посягання;

9) виділені види суспільно небезпечних посягань, у яких основи національної безпеки України можуть виступати як основний або додатковий об'єкти: 1) злочини, які безпосередньо посягають на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України є основним об'єктом): ст.ст. 109, 110, 110², 111, 112, 113, 114, 114¹, 258, 258¹, 258², 258³, 260, 294, 328, 329 КК України; 2) злочини, що посягають опосередковано (побічно) на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України виступають як додатковий об'єкт): ст.ст. 258⁴, 258⁵, 335, 336, 337, 436, 437, 438, 439, 440, 442 КК України;

10) запропоновано класифікацію злочинів проти основ національної безпеки

України в залежності від ознак суб'єкта таких злочинів, згідно з якою вони поділяються на такі види: 1) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає громадянин України (ст. 111 КК); 2) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає іноземний громадянин чи особа без громадянства (ст. 114 КК); 3) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає представник влади (ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110 КК); 4) злочини проти основ національної безпеки України, які вчиняє загальний суб'єкт кримінальної відповідальності (ст.ст. 109, 110, 110², 114¹ КК); 5) злочини проти основ національної безпеки України, які вчиняє суб'єкт із заниженим віком кримінальної відповідальності (ст.ст. 112 і 113 КК);

удосконалено:

11) науково-теоретичне уявлення про юридичну природу родового об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України. З урахуванням досліджених теоретичних положень, а також на підставі аналізу положень чинного кримінального законодавства сформульовано поняття родового об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України як суспільні відносини із забезпечення безпеки держави в основних сферах її діяльності, а саме у сфері охорони конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, обороноздатності, інформаційної, економічної й екологічної безпеки;

12) положення щодо ч. 1 ст. 1 КК, до якої пропонується включення державної безпеки (основ національної безпеки) як окремого об'єкта кримінально-правової охорони, що передбачало б охорону конституційного ладу України, її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності;

13) формулювання, що визначає сутність і ознаки державної зради. Державна зрада – це вчинене умисно, спільно з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) громадянина України, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну або інформаційну безпеку України;

14) наукові пропозиції до ст. 111 КК України. Пропонується в диспозиції цієї

статті вказати на наявність конкретної мети за аналогією з такими складами розглянутого розділу КК, як ст.ст. 109, 110, 113 КК, що виключило б імовірність наявності непрямого умислу в таких діяннях і вирішило б існуючі в науці кримінального права суперечності в частині встановлення виду умислу такого злочину;

15) ідею про таку форму державної зради – «перехід на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України», під яким слід розуміти вступ громадянина України на державну службу такої держави з метою здійснення професійної діяльності в органах правосуддя, правоохоронних органах, міністерствах, відомствах, органах центральної і місцевої влади тощо;

16) положення про нову форму диверсії - «вчинення кібернетичних атак», під якими слід розуміти посягання на комп'ютерні мережі шляхом їх несанкціонованого злому, масового зараження шкідливими програмами, вилучення секретної інформації тощо;

17) положення про зміну назви і змісту складів злочинів, передбачених ст.ст. 109 і 110 КК України, які не відображають їх сучасну політико-правову сутність, не відповідають тим загрозам і викликам, що мають місце у сучасний період. Назву ст. 109 КК України запропоновано змінити на «Політичний екстремізм», а назву ст. 110 КК України сформулювати як «Сепаратизм»;

одержали подальший розвиток положення:

18) щодо наукового розуміння та генези таких категорій, як «контрреволюційні злочини» – «державні злочини» – «особливо небезпечні державні злочини» – «злочини проти основ національної безпеки України»;

19) про потерпілого від злочинів проти основ національної безпеки, під яким варто розуміти і державу у вигляді її державних установ, органів влади, соціальних груп людей, трудових колективів і т. д.

20) про те, що конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність є не тільки основними елементами державної безпеки (згідно до Закону України «Про основи національної безпеки України»), а також можуть розглядатися в якості основних елементів понять «зовнішня» і «внутрішня» безпека;

21) щодо встановлення предмета злочинів, передбачених ст.ст. 111 і 114 КК України. Пропонується включити в предмет зазначених злочинів інформацію, яка не містить державної таємниці (так звані інші відомості секретного характеру), предметний аналіз і узагальнення якої може сприяти одержанню бажаного злочинного результату, а, відповідно, можуть бути використанні на шкоду інтересам нашої держави;

22) згідно з якими в процесі здійснення державної зради у формі шпигунства (ст. 111 КК) і шпигунства (ст. 114 КК) відповідальність повинна наставати не тільки за передачу і збирання секретних відомостей, але і за їх збереження. Криміналізація збереження таких відомостей має сприяти нейтралізації злочинної діяльності іноземних спецслужб, спрямованої на залучення наших громадян до здійснення ворожої діяльності проти України, а збереження секретних відомостей сприяє конспірації їхньої ворожої діяльності.

23) про можливість здійснення диверсії (ст. 113 КК) в сучасних умовах і шляхом бездіяльності, коли більшість виробничих процесів (особливо небезпечних) практично цілком автоматизовані й безпечно їх функціонування багато в чому залежить від своєчасного в них утручання з боку осіб, виконуючих свої службові чи професійні обов'язки, а навмисне несвоєчасне нездійснення необхідних дій у потрібний (критичний) момент із метою послабити нашу державу варто кваліфікувати як диверсію, вчинену шляхом бездіяльності.

Практичне значення отриманих результатів визначається тим, що сформульовані в дисертації пропозиції і висновки становлять собою результат комплексного кримінально-правового дослідження злочинів проти основ національної безпеки України.

Розроблені положення можуть бути використані:

- у правотворчій роботі – як теоретичний матеріал для вдосконалення чинного кримінального законодавства в частині правової регламентації відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України;
- у правозастосовній діяльності – для надання допомоги практичним працівникам у здійсненні правильної кваліфікації злочинів, що посягають на основи

національної безпеки України, їх відмежування від суміжних і інших злочинів (акт впровадження наукових розробок у діяльність Військової прокуратури Південного регіону України від 17 травня 2017 року);

- у науково-дослідній діяльності – для подальшого пізнання і розвитку вчення про злочини, що посягають на безпеку держави;

- у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів навчальних посібників і підручників з кримінального права України (частина Особлива); у процесі викладання навчальних дисциплін і спецкурсів; у науково-дослідній роботі студентів (акт впровадження наукових розробок в навчальний процес Одеського національного університету імені І.І.Мечникова від 7 березня 2017 року);

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення, висновки, результати проведеного дисертаційного дослідження, пропозиції і рекомендації автор виклав на міжнародних, міжвузівських і всеукраїнських конференціях, конгресах, симпозіумах, круглих столах, семінарах, зокрема: «Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох» (Одеса, 18–19 листопада 2005 р.); «Социально-правовые проблемы совершенствования законодательства Украины: история, теория и практика» (Одеса, 23–25 листопада 2005р.); «Треті Прибузькі юридичні читання» (Миколаїв, 23–24 листопада 2007 р.); «62 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 28–30 листопада 2007 р.); «Конституційне-правове регулювання суспільних відносин: минуле, сучасне, майбутнє» (Одеса, 27 березня 2009 р.); «Законодавство кримінально-правового напрямку: стратегія, тактика, техніка» (Одеса, 24 квітня 2009 р.); «64 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 25–27 листопада 2009 р.); «Проблеми національної державності» (Одеса, 26 березня 2010 р.); «Уроки истории. Великая Отечественная и Вторая мировая войны» (Санкт-Петербург, 8–9 квітня 2010 р.); «Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики» (Одеса, 23 квітня 2010 р.); «65 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 24–26 листоп. 2010 р.); «Гармонізація законодавства кримінально-правового напрямку в сучасній Європі» (Одеса, Фрайбург (ФРН), 5–8

вересня 2011 р.); «10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн» (Харків, 13–14 жовтня 2011 р.); «Сучасні завдання законодавств кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання» (Одеса, 13 квітня 2012 р.); «67 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 28–30 листопада 2012 р.); «68 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 26–28 листопада 2013 р.); «69 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 26–28 листопада 2014 р.); «Лібералізм та права людини» (Одеса, 29 квітня – 1 травня 2015 р.); «70 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 25–27 листопада 2015 р.); «Legal Reforms of the Future & the Future of Legal Reforms» (Luxembourg, 26–29 November 2015.); «Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики» (Одеса, 18 грудня 2015 р.); «Európska tradícia v medzinárodnom práve: uplatňovanie ľudských ráv» (Bratislava, Slovenská Republika, 6–7 máj 2016 г.); «Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика» (Могильов, 20 травня 2016 р.); The X International Academic Congress «Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia» (Brazil, Rio de Janeiro, 19–21 November 2016); «71 наукова конференція професорсько-викладацького складу ОНУ імені І. І. Мечникова» (Одеса, 23–25 листопада 2016 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в 56 наукових працях, в тому числі одноосібній монографії, 21 науковій статті, опублікованій у фахових виданнях України, 2 з яких включено до міжнародних науково-метричних баз, 5 статей – у виданнях іноземних держав (Сполучені Штати Америки, Чехія, Люксембург, Республіка Молдова), у 5 працях, що додатково відображають наукові результати дисертації, а також у тезах 24 доповідей на науково-практичних конференціях (семінарах, симпозіумах, слуханнях).

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями, об'єктом і предметом

дослідження. Дисертація складається зі вступу, 3 розділів, поділених на 9 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 468 сторінок, з них основний текст становить 390 сторінок, список використаних джерел (499 найменувань) на 43 сторінках, додатки на 12 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

1.1 Методологія дослідження поняття «безпека»

У процесі встановлення поняття «основи національної безпеки» як об'єкта кримінально-правової охорони вельми очевидно, що забезпечення і збереження стану безпеки є одним з основних завдань держави і суспільства, бо без забезпечення безпеки неможливо нормальне функціонування будь-якого суспільства, будь-якої держави. Встановлення стану захищеності в будь-якій сфері громадського життя становить природну можливість у реалізації прав і свобод людини і громадянина, ефективний розвиток усього потенціалу суспільних відносин в умовах побудови сучасної демократичної цивілізації. Водночас поняття «безпека» має виражений людський вимір і у відомому сенсі може бути витлумачено за аналогією з інстинктом самозбереження індивіда [190, с. 23]. Ця обставина дозволяє розглядати категорію безпеки як основний фактор прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави.

Українська держава в порядку виконання покладеної на неї соціальної функції вживає комплекс стабілізаційних заходів щодо забезпечення безпеки громадян, країни в цілому. У реалізації цих завдань право є необхідним засобом забезпечення безпеки, поза правом неможливо реалізувати економічний і духовний потенціал суспільства, тільки за допомогою права держава має можливість контролювати і забезпечувати соціальну безпеку. Не випадково у всіх документах, присвячених безпеці як необхідній умові, вжиття намічених заходів називається розробкою системи їх правового забезпечення [246].

Необхідно відзначити, що безпека – явище багатофункціональне, багатогранне і багатофакторне, яке стосується як усіх сфер життя суспільства, так і всіх форм життєдіяльності людини в цілому.

Для виявлення сутності такого поняття, а також ужиття необхідних заходів, сприятливих ефективному захисту інтересів особистості, суспільства і держави, необхідно, як правило, встановлення змісту самого терміна – «безпека». Розглянуте поняття нерідко використовується як у юридичних виданнях, нормативних приписах, у засобах масової інформації, так і в побуті. При цьому, як правило, дослідники не приділяли належної уваги соціально-політичним, методологічним і тим паче філософським аспектам безпеки як реально існуючому соціальному явищу [443, с. 46].

Ще у стародавні часи усвідомлення людиною безпеки обмежувалося банальним, повсякденним розумінням, яке вона розглядала як стан, за якого малоймовірна для неї будь-яка загроза, небезпека чи зло. Так, у працях найвідоміших учених-мислителів (Арістотеля, Геродота і Платона) містилися як найцінніші відомості про політичний устрій держави і суспільства, так і розкривалися основні завдання і функції держави із забезпечення безпеки.

Уже в цей період ідея про розуміння безпеки розглядається як стан захищеності, яку формують особливості конкретно-історичної форми державного устрою: «Як би там не було, демократичний лад становить велику безпеку і рідше спричиняє внутрішні звади, ніж лад олігархічний. В олігархіях таяться зародки двоякого роду безладь: розбрати один з одним і з народом; у демократіях же – тільки з олігархією; сам проти себе народ – і це варто підкреслити – бунтувати не стане» [10, с. 123].

Згідно з думкою Арістотеля «повинна бути, насамперед, їжа; потім – ремесла (людське життя має потребу в багатьох знаряддях); по-третє, зброя (зброя необхідна для учасників державного спілкування як для підтримки влади проти тих, хто не підкоряється всередині держави, так і проти зовнішніх ворогів, якщо вони спробують завдати образу)...» [10, с. 126].

Варто погодитися з тим, що античні мислителі розглядають внутрішні суперечності суспільства як «першоджерела внутрішніх міжусобиць» і основні загрози безпеці державного устрою: «розпорядок у сфері організації державних посад узагалі, і в першу чергу «верховної влади», що «всюди пов'язана з порядком

управління», по суті, універсальний для розуміння сутності і змісту політико-правової проблеми забезпечення безпеки» [189, с. 28].

Щодо цього дуже корисним є питання Геродота про те, «як же може держава бути впорядженою, якщо самодержець вільний діяти все, що побажає» [68, с. 164]. Як би відповідаючи на це, Арістотель підкреслює, що «найголовніше за всякого державного ладу – це за допомогою законів і іншого розпорядку влаштувати справу так, щоби посадовим особам неможливо було наживатися. За цим з особливою старанністю мусить стежити в державах олігархічних стража...» [10, с. 125]. На думку Платона, «зі стражів треба вибирати таких людей, що, за нашими спостереженнями, метою усього свого життя поставили саме ревне служіння державній користі і в жодному разі не погодилися б діяти всупереч їй. Вони охороняли б державу від зовнішніх ворогів, а всередині неї оберігали б дружніх громадян, щоб у цих не було бажання, а в тих – сил діяти зло» [247, с. 134].

Незважаючи на тисячоріччя, які відокремлюють нас, ідеї, що їх надали античні дослідники, на жаль, є актуальними й у наш час.

Подібного роду положення були відбиті й у не менш відомій пам'ятці політичної і юридичної думки Стародавньої Індії – «Артхашастрі, чи Науці політики». Охорона суспільства від зовнішніх і внутрішніх загроз розглядається в Артхашастрі як складова частина практичної діяльності держави, якою управляє «цар-мудрець». Тут же підкреслюється, що є «єдине керівництво політики, складене на підставі витягів з більшої частини тих посібників з політики, які створили стародавні вчителі з метою оволодіння землею і для її охорони» [11, с. 11].

У той самий час у Середні століття, відповідно до словника Робера, під безпекою вже розуміли спокійний стан духу людини, яка вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Однак у такому значенні цей термін не увійшов міцно в лексику народів Європи і до XVII століття використовувався рідко [97, с. 25].

Значного ж поширення в західноєвропейських політичних і наукових колах поняття «безпека» одержує завдяки філософським ученням Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббса, Б. Спінози, Д. Локка й інших мислителів XVII–XVIII століть, визначаючи його як стан спокою, що виникає через відсутність відповідної небезпеки (як моральної, так

і фізичної).

Зокрема, Б. Спіноза стверджував, що кінцева мета держави «полягає не в тім, щоб панувати і тримати людей у страху, підпорядковуючи їх владі іншого, але, навпаки, у тім, щоб кожного звільнити від страху, щоб він жив у безпеці, наскільки це можливо...» [321, с. 350]. У цьому разі дослідник указує на існуючий безпосередній взаємозв'язок між процесом забезпечення безпеки і належним функціонуванням органів управління: «...для безпеки держави, і неважливо, якими мотивами керуються люди, належним чином управляючи справами, аби ці останні управлялися належним чином. Бо воля чи твердість душі є приватна чеснота, чеснота ж держави – безпека» [321, с. 356].

Не менш корисними уявляються положення, які надали німецькі дослідники в цій сфері І. Г. Юсті та І. Зонненфельс. Так, на думку І. Г. Юсті, «внутрішня безпека є предмет, що дбає про благоустрій влади: так вона не менше і притім ще по найважливіших обставинах служить метою і науці про мудре врядування» [485, с. 476]. Внутрішню безпеку він розділяє на «два головні роди, а саме на загальну і приватну» (державну і громадянську), відзначаючи, що «зроблена внутрішня безпека є найголовнішим предметом громадянських суспільств і недолік її є найбільшим пороком правління». Зазначений «найголовніший предмет громадянських суспільств» породжує взаємні права й обов'язки держави і громадянина; оскільки «усякий підданий має незаперечне право жадати від верховної своєї влади такої безпеки: бо він той кінець і живе в громадянських суспільствах, щоб нею користатися» [485, с. 476].

Відповідно до версії І. Зонненфельса безпека – це такий стан, за якого нікому чогось побоюватися. Для конкретної людини такий стан означав приватну, особисту, безпеку, а стан держави, за якого немає чогось побоюватися, становив громадську безпеку [97, с. 26].

У сучасних умовах у процесі формування цього терміна необхідно звернути увагу на відповідні приписи Конституції України, Постанови Верховної Ради України «Про Концепцію національної безпеки України» [270], чинного Закону України «Про основи національної безпеки» [272], судження вчених, сформульовані

в науковій літературі, тлумачення такого значеннєвого поняття у філологічному аспекті, юридичний досвід інших держав.

Уперше на пострадянському просторі законодавче визначення безпеки було сформульовано в Законі Російської Федерації «Про безпеку». Зокрема, російський законодавець під «безпекою» розуміє «стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз» (ст. 1) [225].

В Україні вперше термін «безпека» був сформульований на законодавчому рівні в рамках поняття «національна безпека» в Концепції національної безпеки України від 16 січня 1997 року. Так, Розділ I визначав національну безпеку України як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [270].

Згодом зазначене визначення набуло подальшого розвитку в Законі України «Про основи національної безпеки» (далі: Закон). У цьому Законі під національною безпекою слід розуміти: захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [272].

Також необхідно підкреслити, що в сучасний період розвитку нашої державності в Україні приймаються нормативні приписи про різні види безпеки, в яких нерідко формулюються їх визначення.

Так, у Проекті доктрини інформаційної безпеки України зазначено, що інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки [262].

Дії України в цій сфері в зовнішній політиці повинні бути спрямовані на вдосконалення інформаційного супроводу за кордоном діяльності держави, громадських організацій, суб'єктів підприємницької діяльності; сприяння вітчизняним ЗМІ для формування позитивного іміджу України у світових засобах масової інформації.

Згідно із Законом України «Про пожежну безпеку» забезпечення пожежної безпеки є невід'ємною частиною державної діяльності з охорони життя і здоров'я

людей, національного багатства і навколишнього природного середовища [274].

Закон України «Про охорону праці» встановлює основні положення з реалізації конституційних прав працівників на охорону їхнього життя і здоров'я в процесі трудової діяльності, на належні, безпечні та здорові умови праці. Визначає порядок відносин між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці й виробничого середовища [273].

Наказ Державного комітету України у справах містобудування й архітектури «Про затвердження Методики обстеження і паспортизації гідротехнічних споруд систем гідравлічного вилучення та складування промислових відходів» від 19 грудня 1995 року № 252 визначає поняття «безпека спорудження» як здатність спорудження не створювати небезпеку для життя, здоров'я й інтересів людини, навколишнього середовища й об'єктів господарювання [265].

Закон України «Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини» безпеку продуктів харчування визначає як відсутність загрози шкідливого впливу продуктів харчування, продовольчої сировини і супутніх матеріалів на організм людини [289].

Закон України «Про захист прав споживачів» безпеку товару формулює як відсутність будь-якого ризику для життя, здоров'я, майна споживача і навколишнього природного середовища за звичайних умов використання, збереження, транспортування, створення й утилізації товару [266].

У Наказі Державного комітету будівництва, архітектури і житлової політики України «Про заходи щодо виконання постанови Кабінету Міністрів України від 05.05.97 № 409 «Про забезпечення надійності й безпечної експлуатації будівель, споруд та інженерних мереж» безпека визначається як: відсутність неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди для життя, здоров'я і майна громадян, а також навколишнього природного середовища [267].

Наказом Державної адміністрації ядерного регулювання «Про затвердження Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій» від 9 грудня 1999 року № 63 встановлено, що «безпека атомної станції визначається як здатність атомної станції за умов нормальної експлуатації, порушення нормальної експлуатації,

аварійних ситуацій і аварій обмежувати радіаційний вплив на персонал, населення, навколишнє середовище встановленими межами» [264].

Як правило, внаслідок вищезазначених нормативних приписів винні особи в недотриманні чи неналежному виконанні зазначених вимог безпеки, а саме посадові особи і громадяни України, можуть бути притягнуті до дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної і навіть кримінальної відповідальності відповідно до чинного законодавства.

Отже, у кримінальному праві існуючий механізм з охорони національної безпеки носить нормативний характер, а це означає, що завдяки розробленим правилам держава прагне задовольнити свою потребу в закріпленні законодавчих приписів, які регулюють усі сфери громадського життя, що сприяє забезпеченню необхідного рівня захисту найважливіших об'єктів кримінально-правової охорони як усередині держави, так і за її межами.

Нормативність у сфері кримінально-правової заборони охоплює як юридичні, організаційні й технологічні норми, так і спеціальні нормативні приписи у сфері безпеки.

Таким чином, аналіз законодавчого формулювання поняття «безпека» в зазначених нормативних актах дає можливість дійти таких висновків: а) безпеку можна розглядати у вигляді відповідного соціального явища, що має характерні для нього властивості; б) безпека сприймається як необхідне, особливе соціальне благо, для підтримки і збереження якого суспільство і держава вживають усіляких заходів [446, с. 99].

Запровадження зазначеними вище законодавчими актами різноманітних тлумачень терміна «безпека» привело до всіляких теоретичних моделей розуміння її життєво необхідних об'єктів і інтересів.

Із запропонованими версіями законодавчого трактування поняття безпеки умовно солідаризуються і дослідники, що вивчають подібну проблему.

Так, М. Д. Казаков визначає безпеку як «динамічно сталий стан щодо несприятливих впливів і діяльність із захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз, із забезпечення таких внутрішніх і зовнішніх умов існування держави, що гарантують

можливість стабільного, всебічного прогресу суспільства і його громадян». Це поняття, за його зауваженням, перетворилося на комплексне й інтегративне, що відображається як життєво важливі інтереси розвитку особистості, суспільства і держави [104, с. 61–65].

На думку інших, розглянуте поняття в сучасній вітчизняній науці відзначається істотною невизначеністю. Так, В. І. Спиридонова відзначає: термін «безпека» в науковій літературі дуже багатозначний, дотепер не вироблено чіткого і суворого визначення цього поняття. Іноді безпека розглядається як мета, в інших випадках – як концепція, у третіх – як наукова програма чи наукова дисципліна. Дотепер не існує цілісної концепції безпеки: поняття «особиста безпека», «національна безпека», «міжнародна безпека» і «глобальна безпека» мають справу із зовсім різним набором проблем і виходять із різних історичних і філософських контекстів [322, с. 11].

Особливе місце серед усіляких видів безпеки, на думку О. М. Костенка, посідає кримінологічна безпека: безпека людини від злочинних посягань.

Так, відповідно до твердження О. М. Костенка кримінологічна безпека людини – це стан її захищеності, а також усього того, що потрібно їй для нормального життя, від будь-якої сваволі, яка виражається у вигляді тих чи інших злочинів [130, с. 177–182].

Детальне дослідження наукової літератури, присвяченої проблемам безпеки, дає можливість припустити, що межі її розуміння досить великі. Якщо раніше безпека розглядалася стосовно держави і суспільства, то в цей час вона розглядається щодо триєдності – особистість, суспільство, держава. Раніше безпека пов'язувалася в основному з підривною діяльністю зовнішніх і внутрішніх супротивників держави, сьогодні ж безпека держави – це не тільки зведення до мінімуму загрози військового нападу, захоплення території, фізичного знищення населення. У широкому розумінні поняття «безпека» включає забезпечення громадян того чи іншого суспільства необхідними умовами для цивілізованого життя, розвитку і самовираження [416, с. 3].

У цьому сенсі заслуговує уваги визначення Ю. В. Нікітіна, згідно з яким

«безпека» – це такий стан суспільних відносин, за якого можуть розвиватися здібності та реалізовуватися соціально значущі потреби людини і громадянина (особи), захищені від внутрішніх і зовнішніх загроз його конституційні права і свободи, забезпечуються та розвиваються матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності суспільства, державний суверенітет і територіальна цілісність, функціонування та розвиток конституційного ладу правової держави [221, с. 15].

З подібним судженням солідарні й інші дослідники, що розглядають безпеку як сукупність (створення) умов і факторів, які забезпечують нормальне функціонування й ефективний розвиток людини і різних соціальних систем [334, с. 30].

Стосовно цього не можна не погодитися із судженнями М. М. Арзамаскіна і П. І. Матросова, котрі визначають безпеку як стан, за якого зовнішні та внутрішні загрози не досягають певного критичного рівня, що дозволяє говорити про загрозу найважливішим інтересам держави, суспільства, особистості, а також про захід захищеності середовища проживання, честі, гідності, цінностей особистості, соціальних груп, держави, суспільства, цивілізації в цілому. При цьому під національною безпекою дослідники мають на увазі рівень захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [9, с. 31]. Тому деякі дослідники пропонують позицію забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави виключно шляхом забезпечення безпеки інститутів держави.

В. К. Сенчагов розглядає безпеку як стан об'єкта в системі його зв'язків з погляду здатності до виживання і розвитку в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз, а також дії непередбачених і важкопрогнозованих факторів [480, с. 12]. У цьому разі, хоч і в абстрактній формі, загрози об'єкту не виключаються, причому сам об'єкт досліджується з погляду імовірності його існування в умовах неминучих небезпек.

На думку інших дослідників, поняття «безпека», відповідно до етимології цього слова, означає «відсутність» небезпек, збереження, надійність [76, с. 67], тобто відсутність будь-яких загроз особистості, суспільству і державі (об'єкту безпеки). У

той самий час поняття «надійний» означає «міцний, твердий, сильний» [76, с. 412].

Інша думка щодо розуміння безпеки існує в Л. І. Шершенева. Він вважає, що в основі «концепції безпеки, її структур і механізмів має лежати новий ноосферний світогляд, нове уявлення про цілі й життєво важливі інтереси та базові цінності держави, її роль і місце у світовому співтоваристві». При цьому ключовим елементом ноосферного устрою життя виступає людина. «Абсолютна цінність людини є мірою всьому, і метою суспільства є особистість безпечного типу для себе, оточуючих, середовища проживання» [474, с. 12–13]. Така теорія спрямована на виховання особистості «безпечного» зразка.

О. С. Тимошенко велику увагу приділяє взаємопроникненню і взаємодії людини і навколишнього середовища: «Вчені й політики усвідомлюють, що триваюча деградація навколишнього середовища вимагає нового і більш широкого розуміння національної безпеки, що включало би також сфери ресурсів, навколишнього середовища і народонаселення. Переосмислення традиційного розуміння безпеки стає велінням часу». Особлива увага приділяється охороні безпеки від техногенного характеру, джерелами якого є штучно створені людиною апарати, прилади, механізми, вибухові речовини тощо [335, с. 98–99].

Оскільки Закон України «Про основи національної безпеки» під національною безпекою розуміє «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» [272], у цьому разі під життєво важливими інтересами треба розуміти систему потреб, забезпечення яких належним чином сприяє існуванню і реальній можливості позитивного розвитку особистості, суспільства і держави, а наявність відповідної загрози безпеці становить собою комплекс факторів і обставин, що піддають небезпеці нормальну життєдіяльність людини, суспільства і держави. Як справедливо відзначають деякі дослідники, категоріальний апарат цього визначення безпеки включає такі поняття, як «захист», «загроза», «небезпека», «інтереси», «потреби», «існування», «розвиток», а також «особистість», «суспільство» і «держава». Від значеннєвого наповнення цих ключових понять

залежить спрямованість зусиль із забезпечення безпеки [414, с. 112]. З цього випливає, що офіційне трактування категорії «безпека» в існуючих умовах не зовсім повно, бо не досить чітко визначає динаміку розуміння і розвитку такого явища, чим перешкоджає спробам встановлення обсягу і сутності такого поняття [456, с. 91].

На жаль, визначення цього поняття, що його сформулював Закон України «Про основи національної безпеки», містить певні суперечності. Наприклад, життєво важливі інтереси подані у вигляді системи потреб, а інтереси – це, як правило, суб'єктивне сприйняття таких потреб. З цього випливає, що загроза безпеці характерна як для окремо взятого фактора, так і для окремо існуючої умови, тобто поза залежності від їх можливого сполучення. Подібний емпіричний аналіз дозволяє сформулювати судження, відповідно до якого поняття «безпека» може бути розглянуто як стан захищеності об'єктів охорони від усіляких загрозливих факторів [450, с. 170].

Щодо цього інші дослідники розглядають безпеку як особливість соціальної системи ухилитися від шкідливого впливу на етапі виклику чи загрози, а також здатність захисту від джерела небезпеки або знищення його на початковому етапі впливу [12, с. 6].

Подібні обставини дозволяють відзначити, що функціональна характеристика безпеки не завжди прямо залежить від процесу захисту певних цінностей. Така обставина дає можливість розглядати безпеку як поліфункціональне явище. І тому справедливо відзначають В. Серебрянников і О. Хлоп'єв про такі найважливіші властивості у функції безпеки, як знижувати, послабляти, усувати і запобігати небезпекам і загрозам [306, с. 16].

Подібну точку зору поділяють і деякі зарубіжні дослідники, що досліджують поняття «безпека держави» крізь призму категорії «вразливість». Згідно з твердженнями Г. Кіссінджера захист є «необхідним і динамічним станом відносної невразливості, що реєструє особливості відносин із зовнішнім світом» [494, с. 134]. У цьому разі під «уразливістю» передбачається деяка ознака слабкості, в якій нескладно виявити певні недоліки, а формулювання, що його надав політик, означає не що інше, як можливість ослаблення державної безпеки під впливом ворожої

зовнішньої дійсності, що перебуває в динамічній взаємодії з таким станом.

Таким чином, якщо ми маємо на увазі безпеку будь-якого елемента, то в цьому разі йдеться не стільки про здатність його захисту від джерел небезпеки, скільки про можливість запобігання і локалізації небезпеки для такого елемента, а відповідно, забезпечення належного рівня його захисту, що сприяв і стимулював нормальний розвиток такого елемента.

Деякі дослідники безпеку найчастіше розглядають не як об'єкт захисту і дослідження, а як певну властивість предмета. Подібна теорія логічно приводить до висновку, що «існує не безпека, а предмети, які її мають» [336, с. 7]. Ця обставина дає можливість дійти висновку, що безпеку неможливо розглядати як явище, що реально існує в об'єктивній дійсності. При цьому саме заперечення існування безпеки як певного явища, що існує в об'єктивній дійсності, визначається більш вузьким розумінням реальності, в якій відсутні матеріалізовані явища, а існують лише відображення елементів матеріального світу. В одних випадках одне чи інше явище через взаємозв'язок і різноманіття навколишньої дійсності може виражатися якісною властивістю іншого явища чи предмета, а в іншому – у формі явища чи предмета, для якого характерні свої самостійні властивості. У цьому разі більшість обставин перебувають у залежності від установлення об'єкта дослідження і використаних при цьому методів.

Справедливо відзначає Ю. А. Демидов, що «об'єктом оцінки можуть бути явища об'єктивної дійсності, чи їх окремі боки, чи їх відображення, а також оцінки» [81, с. 18]. Тому В. П. Тихий дійде висновку, що, «відображаючи в суб'єктивній формі реально існуюче, поняття «безпека» є об'єктивним по суті» [336, с. 8]. Отже, безпека як явище є такою самою об'єктивною дійсністю, як і будь-які предмети, що характеризуються відповідними фізичними властивостями.

М. О. Лесков для розуміння безпеки пропонує гомеостазисний [169, с. 66] підхід. Він розглядає безпеку як явище, тотожне гомеостазису системи, «під яким заведено розуміти тип динамічної рівноваги, характерний для складних саморегулюючих систем і станів у підтримці істотно важливих для збереження системи параметрів у припустимих межах» [405, с. 97].

Таке судження М. О. Лєскова про безпеку відкриває можливість до більш сутнісного розуміння поняття безпеки, встановлення методологічних принципів функціонування і побудови її структури, причому воно сформульовано досить абстрактно і не дає відповідного розуміння про безпеку особистості з її невід'ємними правами і свободами, що, згідно з Конституцією України (ст. 3), є найвищою соціальною цінністю.

О. О. Бєльков визначає безпеку як «стан, тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів і встановлень, за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності з об'єктивно обумовленими інноваціями в ній і вільним функціонуванням, яке відповідно власній природі й нею обумовлено» [23, с. 91–93].

С. О. Гончаров під безпекою держави розуміє «захищеність якісного стану суспільних відносин, що забезпечують прогресуючий розвиток суспільства в конкретних історичних і природних умовах, від небезпеки, джерелом виникнення якої є внутрішні й зовнішні суперечності» [175, с. 65].

В юридичній енциклопедії надано таке поняття безпеки: «Безпека (*англ.* – safety, security) – стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Основні об'єкти безпеки: людина і громадянин – їхні права і свободи; суспільство – його матеріальні й духовні цінності; держава – її конституційний лад, суверенітет і територіальна цілісність» [338, с. 47].

Ця обставина дає можливість припустити, що таке визначення безпеки по багатьох критеріях тотожно тому, що сформульовано в чинному Законі «Про основи національної безпеки України».

Тим часом положення, відповідно до якого безпека становить собою стан захищеності особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, не зовсім чітко виражає її сутність. Деякі дослідники проблеми безпеки вказують на те, що безпека характеризується не ступенем захищеності від зовнішніх і внутрішніх загроз, а рівнем умов для існування, нормального функціонування і прогресивного розвитку самої системи (суспільства, держави, людей, що проживають у ній) [169, с.

66]. Така позиція чітко сформульована в наведених вище визначеннях М. О. Лєскова й О. О. Белькова. Зазначений підхід був також аргументовано підтверджений у багатьох інших наукових працях різних авторів. Так, П. Тимохін розуміє під безпекою сприятливі умови для розвитку (суспільства, держави) [334, с. 30].

Г. М. Сергєєв визначає безпеку як сукупність актуальних факторів, що забезпечують сприятливі умови для розвитку країни, життєздатність держави, збереження її фундаментальних цінностей [304, с. 81].

Як уже відзначалося раніше, безпека як явище може характеризуватися певною поліфункціональністю. Безпека як соціальна цінність суспільства – це діяльність певної групи суб'єктів, а як соціальна потреба – це цілеспрямований результат такої діяльності. Крім того, безпека є невід'ємною умовою для нормального, природного функціонування особистості, суспільства і держави, що гарантує можливість подальшого прогресивного функціонування таких елементів [447, с. 121].

Відносно цього варто припустити, що безпеку можна розглядати як явище, яке реально існує в об'єктивній дійсності внаслідок того, що об'єктивна дійсність «містить у собі різні матеріальні об'єкти, їхні властивості, простір, час, рух, закони, різні суспільні явища – виробничі відносини, державу, культуру тощо» [406, с. 291]. Таким чином, безпека як явище є такою самою об'єктивною дійсністю, як і будь-який об'єкт (суб'єкт), що має певний комплекс фізичних характеристик [444, с. 195].

На думку В. С. Комісарова, «зі змістовного боку безпека як соціальна цінність характеризується станом захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від негативних наслідків явищ соціального, природного чи техногенного характеру, а також підтримкою такого рівня цієї захищеності, що є достатньою для їх нормального функціонування» [117, с. 23].

Зовсім в іншій площині розглядає такі поняття С. І. Ожегов: «безпечний» – не загрожує небезпекою, захищає від небезпеки; «безпека» – стан, за якого не загрожує небезпека, є захист від небезпеки [234, с. 47].

Аналіз запропонованого трактування визначення безпеки дає можливість зробити цілу низку висновків. Безпека – це такий стан будь-якого об'єкта (суб'єкта),

за якого відсутня загроза його існуванню чи об'єкт (суб'єкт) має здатність до локалізації (усунення) виниклої загрози, а також має можливість захисту від посягань деструктивних сил. Щодо цього безпека у філологічному розумінні це стан, за якого не загрожує небезпека; є захист від небезпеки [233, с. 47]. Під небезпекою потрібно розуміти здатність заподіяти будь-яку шкоду, а також загрозу життю і здоров'ю людини, іншим її цінностям [233, с. 451].

Звідси випливає, що проблема запобігання і локалізації виникаючої загрози актуальна тоді, коли виникає потенційна загроза відповідним елементам системи. Наприклад, подібна небезпека здатна створити загрозу і для нормального функціонування будь-якого державного утворення. Так, об'єктивно існуюча дійсність у нашій державі вказує на наявність достатніх обставин, що провокують виникнення потенційних загроз у соціально-політичній сфері. До таких обставин можна вважати належними:

- труднощі переходу до ринкової моделі економічного розвитку країни (погіршення економічного становища дуже широких верств населення);
- криміногенний вплив низки наслідків уведення ринкової економіки (можливість одержання високих нетрудових доходів, різке майнове розшарування і т. д.);
- недостатньо ефективна діяльність державних структур у сфері соціальної, національної політики, у регулюванні міжконфесійних відносин;
- труднощі формування сучасної системи соціальної профілактики;
- суперечливість духовного життя суспільства, поляризація суспільно-політичних сил суспільства, слабкість сучасної системи виховання й освіти в країні [235, с. 48].

Такі причини здатні спровокувати масові протиправні дії будь-яких верств населення чи соціальних груп, що найчастіше можуть становити значну небезпеку основам національної безпеки держави.

У цьому сенсі, відповідно до ст. 37 Конституції України, заборонені створення і діяльність політичних партій і громадських організацій, програмні цілі чи дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу

насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалення міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення [125].

Як бачимо, цей нормативно-правовий припис досить виразно встановлює правові «межі» в діяльності різних політичних і громадських об'єднань, соціальних груп і верств населення.

У цьому разі дуже переконливою є позиція дослідників у сфері охорони безпеки особистості, суспільства і держави виключно шляхом забезпечення безпеки інститутів держави. Так, С. В. Степашин підкреслює, що тільки міцна держава і сильна влада можуть бути гарантами природних прав людини, свободи і гідності особистості. Однак, на його думку, влада може бути причиною порушення цих прав і свобод, може сама ставати небезпекою для людини і суспільства. У такій ситуації людина і суспільство можуть стати заручниками держави [324, с. 15–16].

Подібний підхід до поняття безпеки дозволяє глибше проникнути в сутність безпеки, визначити методологічні основи побудови і функціонування її системи, однак він занадто узагальнений і не містить реального уявлення про безпеку людини з її природними правами і свободами, що, відповідно до Конституції України (ст. 3), є найвищою соціальною цінністю [125].

Таким чином, вивчення поняття безпеки, зокрема і в сучасних умовах, указує на наявність достатніх змін у частині розуміння цього явища. Як підкреслюють деякі дослідники, «безпека – багатоаспектне явище, що становить собою і захищеність систем, об'єктів, істот, виробів тощо від будь-якого вражаючого фактора чи їх сукупності, і властивість будь-якої системи, умова її існування і розвитку, і процес, і результат самої діяльності, що припускає її осмислення з погляду прийнятного ризику» [9, с. 31]. У цьому разі підкреслюється, що термін «безпека» характеризується конкретно-історичною властивістю, а основним елементом для всіх систем безпеки є людина.

Для підтвердження такої тези Ю. В. Нікітін підкреслює, що «безпека» це узагальнене поняття, яке існує як об'єктивне соціально-політичне явище і може

застосовуватись у багатьох процесах. Воно віддзеркалює в собі не тільки притаманні будь-якому процесу (явищу) специфічні ознаки безпеки, але й поглинає собою належні тільки йому загальні риси (фактори), що і дозволяє застосовувати це поняття в багатьох галузях. Безпеку як узагальнене поняття необхідно розглядати в тріадному вимірі: людина – суспільство – держава [221, с. 12].

Отже, процес узагальнення досліджених теорій дає можливість сформулювати власне визначення поняття «безпека». Безпека – це стан захищеності прав і свобод особистості, матеріальних і духовних цінностей суспільства, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності держави від загроз соціального, природного, техногенного чи іншого характеру, а також зниження ступеня небезпеки таких загроз до мінімального рівня.

1.2 Сутність і структура національної безпеки. Співвідношення національної і державної безпеки

Національна безпека, як і безпека в цілому, становить собою одну з основних, пріоритетних категорій соціально-політичної життєдіяльності сучасного українського суспільства, що знаходить своє вираження як у науково-теоретичних дослідженнях, так і в практичній сфері державного управління, забезпечення інформаційної, економічної й екологічної безпеки, а також в інших сферах розвитку нашої державності. Такий стан речей багато в чому визначає існуючу об'єктивну дійсність, яка характеризується глобальним зростанням науково-технічного прогресу, стрімким розвитком гуманітарних і природничих наук, збільшенням політичної активності мас, що сприяє виникненню реальних загроз як внутрішній, так і зовнішній безпеці держави. Загострення різних суперечностей у масштабах світового співтовариства створює людству достатню кількість політичних, соціальних, ідеологічних, економічних і екологічних криз, що безпосередньо відображається на крихкості й уразливості нашого буття. У таких умовах проблема створення ефективної системи у сфері охорони безпеки особистості, суспільства і

держави є однією з найбільш пріоритетних у сучасній Україні.

Деякі дослідники вважають, що концепція національної безпеки, як філософія досягнення сталого стану держави, пов'язана з подіями, іменованими в історії як Вестфальський мир, під час яких концепція суверенної держави, якою управляє незалежний правитель, стала основою нового міжнародного порядку в національних державах [490].

Історично поняття «національна безпека» має глибокі корені. Інтересами національної безпеки пояснювалися й обґрунтовувалися багато суспільно-політичних, економічних і інших подій, у тому числі виправдувалися загарбницькі війни. Так, у посланні президента Т. Рузвельта Конгресу США приєднання зони Панамського каналу обґрунтовувалося інтересами національної безпеки Сполучених Штатів. У наступні роки проблема національної безпеки стала стрижневою в наукових дослідженнях американських учених [35, с. 17].

Отже, вперше поняття «національна безпека» була розроблена саме у Сполучених Штатах, де цей термін остаточно сформульований і одержав відповідне змістовне розуміння. Так, після закінчення Другої світової війни у США, як в однієї з основних держав союзників-переможців, появилися реальні можливості у визначенні основних геополітичних завдань на світовій арені: від східного узбережжя Філіппін до західних кордонів країн-учасниць Варшавського договору. США, опинившись у ролі світової наддержави, змушені були переформатувати свої пріоритети, розробивши нову доктрину національної безпеки, в якій були сформульовані основні принципи і завдання, що визначають основні напрями політичного, військового, економічного і соціального розвитку американської держави. Протягом декількох років учені-політологи розробили концепцію національної безпеки, що надалі стала основою доктрини державної безпеки США.

Згодом 26 липня 1947 року президент Гаррі Трумен підписав Закон про національну безпеку. З цього моменту концепція національної безпеки є офіційним основним принципом міжнародної політики Сполучених Штатів [290, с. 4].

Відповідно до цього нормативного припису всі структури державного апарату зобов'язані були вести єдину узгоджену політику в основних сферах

життєдіяльності держави. У цей самий період американське керівництво приймає рішення про введення нової державної посади – спеціальний помічник президента з національної безпеки США. Одними з найвідоміших особистостей, що обіймали таку посаду, були Генрі Кіссінджер і Збігнев Бжезинський, які стали радниками з національної безпеки в таких президентів США, як Річард Ніксон і Джиммі Картер. Доктрина національної безпеки, що функціонувала в той період, була цілком визначена протистоянням, що існувало між США і СРСР.

Надалі подібні заходи знаходили свій розвиток і в інших нормативно-правових актах правотворчої діяльності США. Так, під час перебування на посаді президента Сполучених Штатів Білл Клінтон створив Національний економічний комітет для розробки і вжиття заходів для підтримки національної економічної безпеки [495, с. 5].

У сучасних умовах при вивченні питань безпеки особистості, суспільства і держави в наукових дослідженнях і законотворчості використовуються різні терміни: «безпека» і «національна безпека» [270; 272], «державна безпека» [129, с. 101], «безпека країни» [237, с. 176–182].

Автори зазначених термінів характеризують їх конкретним змістом. Однак єдиного підходу в дослідженні змісту таких термінів не вбачається. Наприклад, громадська безпека розглядається як юридична категорія для визначення сфери діяльності органів держави, зокрема правоохоронних органів, виділяється як родовий і безпосередній об'єкт посягання конкретних видів злочинів і адміністративних деліктів [118, с. 302].

З чого випливає, що в процесі розробки концепції національної безпеки, як системи науково-теоретичного й офіційно регламентованого розуміння про комплекси заходів і засобів, необхідних для ефективної охорони життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, встановлення ступеня небезпеки існуючих загроз зазначеним благам, а також рівня розробленості методики їх охорони, необхідно сформулювати визначення національної безпеки.

При цьому варто зазначити, що в науковій літературі відсутній єдиний підхід у частині визначення національної безпеки, а наявність серйозної дискусії з цього

приводу відбилася на проблемі однакового розуміння такого терміна. Ця обставина дозволяє констатувати, що такий стан речей визначається не тільки суб'єктивними факторами, але й цілою низкою об'єктивних обставин, що сприяють формуванню цього терміна.

Водночас необхідно підкреслити, що національна безпека – це конкретно-історична категорія, розвиток і формування якої визначають політичні, духовно-ідеологічні, соціально-економічні й інші обставини. Тому формування змісту цього поняття перебуває в прямій залежності від національних інтересів держави, єдиної національної ідеї [448, с. 133], існуючої в суспільстві. При цьому необхідно враховувати й ту обставину, що характер безпеки, як правило, відносний унаслідок прямої його залежності від рівня конкретно-історичного розвитку суспільства. Крім того, у наш час помітною стає тенденція, згідно з якою теза «життєво важливі інтереси особистості, суспільства і держави», як правило, заміщається категорією «національна безпека» [466, с. 159].

Так, О. О. Бельков під національною безпекою розуміє стан, тенденції розвитку (у тому числі латентні) та умови життєдіяльності нації як державно-територіальної спільності людей, що гарантують, незважаючи на дію несприятливих факторів, її виживання, вільне і незалежне функціонування при збереженні своїх фундаментальних цінностей [23, с. 91].

Відповідно до думки М. Д. Матрусова національна безпека – достатня за рівнем і характером захищеність національних ресурсів і цінностей, а також державних, суспільних і особистих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз [187, с. 46].

Інші дослідники розглядають національну безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз. Причому тут під життєво важливими інтересами слід розуміти сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування і можливості розвитку особистості, суспільства і держави [78, с. 9].

Особливої уваги заслуговує твердження С. Степашина, котрий під національною безпекою держави (як однієї з головних умов нормального розвитку

людини і суспільства) уявляє собі захищеність якісного стану суспільних відносин, що забезпечують прогресивний розвиток людини і суспільства в конкретних історичних і природних умовах від небезпек, джерелом яких є внутрішні й зовнішні суперечності [324, с. 6].

М. В. Александров відзначає, що національна безпека – це сукупність факторів, які забезпечують життєдіяльність держави. У системі міжнародних відносин це здатність держави відбивати виникаючі зовнішні загрози і діяти відповідно до своїх національних інтересів [2, с. 28–29].

На думку інших дослідників, формування поняття «національна безпека» визначається комплексом таких факторів:

по-перше, визначення національної безпеки (так само як і безпеки взагалі) впливає із соціально-економічних і інших основ держави, її національних інтересів і реально існуючих загроз безпеці;

по-друге, безпека держави, суспільства й особистості повинна забезпечуватися на безлічі напрямів, що викликає необхідність створення ефективного механізму забезпечення безпеки, який включає велику кількість державних (і недержавних) структур;

по-третє, історично сформований підхід до забезпечення безпеки як захисту від зовнішнього супротивника має потребу в перегляді, оскільки небезпека може виникати від реальних ситуацій внутрішнього життя держави і суспільства [35, с. 11].

Дуже цікавим є судження В. А. Ліпкана, згідно з яким національна безпека – це не тільки стан захищеності національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз, але і гарантованість створення комплексом заходів, у тому числі й силових, державних і недержавних інститутів сприятливих умов для їх прогресивного розвитку, джерел благополуччя народу. Причому сутність національної безпеки, на думку дослідника, виявляється у створенні сприятливих умов для реалізації національних інтересів, процвітання, могутності, всебічного розвитку України з метою максимального задоволення потреб і інтересів представників української

нації відповідно до загальновизнаних норм співіснування, що необхідні для їх самозбереження, самовідродження і самовдосконалення [172, с. 25].

Згідно з твердженням О. Г. Данільян національна безпека – це стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз. Причому тут під життєво важливими інтересами треба розуміти сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування і можливості розвитку особистості, суспільства і держави [78, с. 9].

Подібної точки зору дотримується й А. В. Возженіков, котрий характеризує це поняття як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави у всіх сферах їх життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх небезпек і загроз, за якого забезпечується її цілісність і внутрішня стабільність, суверенний і прогресивний розвиток, можливість виступати самостійним і повноправним суб'єктом міжнародних правовідносин [57, с. 48].

Дуже аргументованим є визначення О. Б. Мельниченко, відповідно до якого національна безпека держави – це стан захищеності її багатонаціонального народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в державі від внутрішніх і зовнішніх загроз, заподіяння фізичної, матеріальної, моральної, екологічної, інформаційної чи політичної шкоди, забезпечуваний силами і засобами політичного, правового, соціально-економічного й іншого характеру, спрямованими на збереження і розвиток матеріальних і духовних цінностей суспільства, територіальну цілісність і суверенітет, функціонування і розвиток конституційного ладу правової держави, а також зниження ступеня небезпеки такої шкоди до мінімального рівня [189, с. 79].

На основі тривалих обговорень на рівні законодавчих органів і з урахуванням наукових досліджень (про що йшлося раніше) 2003 року був прийнятий Закон «Про основи національної безпеки України», який 19 червня 2003 року затвердив Президент України [272].

Зі змісту цього Закону випливає, що національна безпека України – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і

держави, внаслідок чого забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [272].

Розглянуті раніше теоретичні основи визначення терміна «національна безпека» вказують на те, що в наукових працях більшості дослідників формулювання поняття «національна безпека» визначається різноманітними термінологічними характеристиками, але при цьому сутність розглянутого поняття багато в чому збігається з поняттям, закріпленим у Законі «Про основи національної безпеки України».

Як відзначалося раніше, поняття «національна безпека» відображає зв'язок безпеки з нацією, тобто з «певною територіально-державною спільнотою, заснованою на усталених соціально-політичних, економічних, культурних і інших зв'язках» [15, с. 12].

Можливо, нація складається з безлічі національностей, що становлять певну етнічну спільноту, для яких характерні свої традиції, культура, ментальність, світогляд тощо. У такому сенсі національна безпека визначає стан нації як єдиної системи, яку складають суспільна свідомість, соціальні інститути та їхня діяльність у сфері забезпечення національних інтересів у конкретний період розвитку суспільства [445, с. 141]. Таким чином, національна безпека повинна сприяти процесу реалізації інтересів нації найбільш ефективно.

Національна безпека є головним пріоритетом молоді Української держави, забезпечення якої є невід'ємною складовою зовнішньої і внутрішньої політики держави, що і визначається спеціальним нормативно-правовим актом – Законом України «Про основи національної безпеки України».

Такого роду законодавчі акти передбачають створення умов, необхідних для благополучного, стабільного і сталого розвитку суспільства і держави, що історично склалася, має яскраво визначені національні риси й особливості, культурні, історичні й інші традиції, тобто національну самоідентифікацію, а також забезпечує стан, який гарантує збереження її як суверенної держави і недоторканність її основних

історичних, культурних і духовних цінностей [56, с. 5].

Крім того, національна безпека країни припускає здатність протистояти ворожим і деструктивним силам природного, техногенного і соціального характеру, нейтралізувати їх. Вона означає захищеність особистості – її прав, свобод; соціальних і національних груп – їхнього статусу, функціональних ролей самотності; суспільства – його матеріальних і духовних цінностей; держави – її територіальної цілісності, суверенітету, конституційного ладу [56, с. 6].

Порівняльний аналіз наданого раніше терміна «безпека» і досліджуваного – «національна безпека» вказує на те, що обидва вони визначають єдину сутність – стан держави, за якого створюються відповідні умови для безпечного розвитку і захисту особистості, суспільства і держави, а відповідно, і національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз. У зв'язку з цим такі поняття можуть розглядатися як тотожні, але термін «національна безпека», як підкреслювалося раніше, більш чітко і докладно визначає сутність досліджуваного явища.

У наукових дослідженнях підкреслюється, що національну безпеку держави і суспільства гарантує наявність декількох умов. По-перше, існування сталих і надійно охоронюваних кордонів. По-друге, стабільні й передбачувані відносини між суб'єктами держави, тобто між владою в центрі і на місцях. По-третє, відкритість і передбачуваність поведінки політичних суб'єктів – від партій до груп громадян. По-четверте, можливість вирішити неминучі в будь-якій системі конфлікти в рамках підтримуваної законом процедури. По-п'яте, відсутність або достатня слабкість незаконно існуючих сил, здатних непередбачено втрутитися в політичний процес [299, с. 11–14].

Дотримання таких вимог, поза всяким сумнівом, є головною умовою забезпечення національної безпеки, саме тому Закон «Про основи національної безпеки України» встановлює пріоритетні напрями у сфері функціонування суспільства і держави із забезпечення національної безпеки України. Їхні основні положення зводяться до такого.

З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному

виявленні, запобіганні й нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності й правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу й обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам [272].

Відповідно до положень Закону система забезпечення національної безпеки України створюється і розвивається згідно з Конституцією, цим та іншими законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також виданими на виконання законів іншими нормативно-правовими актами.

Відповідно до цього Закону Президент України розробляє і затверджує Стратегію національної безпеки України і Воєнну доктрину України, доктрини, концепції, стратегії і програми, якими визначаються цільові настанови та керівні принципи воєнного будівництва, а також напрями діяльності органів державної влади в конкретній обстановці з метою своєчасного виявлення, відвернення і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам України. Стратегія національної безпеки України і Воєнна доктрина України є документами, обов'язковими для виконання, і основою для розробки конкретних програм за складовими державної політики національної безпеки [272].

Однак ще в період існування СРСР у законотворчій і науково-дослідницькій

діяльності з проблем безпеки пріоритетне значення мала держава. Використовуючи інститути державної влади, держава забезпечувала захист своїх інтересів. Цією обставиною і пояснювалося широке застосування поняття «державна безпека». Таким формулюванням охоплювався як захист державних інтересів (у т. ч. інститутів держави), так і захист усіляких громадських об'єднань і правлячої партії, що у своїй сукупності мали за мету спільні державні завдання.

Щодо цього не менш дискусійною і неоднозначною є позиція дослідників у цій галузі знань із приводу визначення поняття «державна безпека».

Так, у процесі дослідження проблем безпеки й у зв'язку з появою поняття «національна безпека» термін «державна безпека» набув більш вузького значення і став означати створення таких умов, які б забезпечували непорушність існуючого конституційного ладу, суверенітет і територіальну цілісність держави [272]. Запропонована позиція не є єдиною, внаслідок чого процедура зіставлення формулювань «національна безпека» і «державна безпека» вимагає більш предметного осмислення.

У науковій літературі нерідко національну і державну безпеку визначають як ідентичні поняття. Отже, виникає природна необхідність у здійсненні науково-теоретичного аналізу розглянутих дефініцій, а також відповідно з'ясуванні їх сутності та змісту.

Так, згідно з думкою колективу авторів коментарю до Кримінального кодексу за редакцією М. І. Мельника і М. І. Хавронюка «державна безпека – це захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності України, її економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу, державної таємниці, правопорядку, державного кордону, життєво важливої інфраструктури і населення від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, а також від терористичних і інших особливо небезпечних посягань з боку злочинних організацій, груп чи осіб» [201, с. 229].

На думку одних дослідників, «державна безпека України – стан захищеності корінних підвалин суспільства, державних інститутів, необхідних для виконання державою своїх функцій з управління загальнозначущими справами

суспільства» [198, с. 216]. Якоюсь мірою з цим погоджується і С. С. Яценко: «Державна безпека України – стан захищеності державної влади, суверенітету, територіальної цілісності, обороноздатності, спокою людей (народу), суспільної згоди, навколишнього середовища, національної і релігійної рівності» [203, с. 111].

На думку інших дослідників, при розмежуванні понять «національна» і «державна» безпека необхідно застосування категорій науки конституційного права. Подібну методику надала З. Д. Чуйко, яка вважає, що суспільство і держава функціонують у різних площинах, тому національну безпеку варто розглядати як сукупність взаємозалежних складових, різнорідних по функціональних сферах, що прямо закріплені в першому розділі Основного Закону. Серед них – екологічна (ст. 16), економічна (ч. 1 ст. 17), інформаційна (ч. 1 ст. 17) і державна безпека (ч. 3 ст. 17). Автор підкреслює, що елементи, які складають структуру національної безпеки, за своєю функціональною ознакою характеризуються певною специфікою. Внаслідок впливу різних факторів у залежності від конкретних історичних обставин та чи інша складова може набувати пріоритетного значення. Кожна з них може досить яскраво виявлятися у сфері дії іншої, підсилюючи чи послабляючи її вплив, але має свої особливості, що іноді потребують тільки їй властиві заходи реагування [470, с. 137]. У результаті дослідник доходить висновку, що «національну безпеку» і «державну безпеку» неприпустимо ототожнювати, а тим паче підмінювати національну безпеку державною безпекою, оскільки вони співвідносяться як ціле і частина: «Поняття «національна безпека» охоплює значно більш широке коло об'єктів, має міждисциплінарний, міжгалузевий характер і дозволяє об'єднати всі відомі види безпеки, що забезпечуються державою» [469, с. 14].

Однак найбільш фундаментальними дослідженнями в цій частині є наукові розробки В. Г. Пилипчука. Згідно з думкою дослідника «державна безпека – це захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України від зовнішніх і внутрішніх загроз, розвідувальних, терористичних і інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп і осіб на життєво важливі інтереси України» [240, с. 32–33]. При цьому подібне

формулювання було результатом ретельного аналізу цілої низки визначень, що їх надали різні дослідники в цій сфері в різні періоди існування вітчизняного кримінального права. У результаті В. Г. Пилипчук надав систему різних наукових трактувань поняття «державна безпека»:

1) основу визначення становить «стан». Так, Л. Григорян відзначає, що державна безпека – це стан непорушності основ суспільного і державного ладу. На думку Ю. Булигіна, державна безпека – такий стан держави, за якого забезпечена сталість її суспільно-політичного ладу;

2) в основу покладено сполучення понять «стан» і «здатність». Так, автори конктрозвідувального словника (1972 р.) вважали, що державна безпека – це стан надійності й непорушності суспільного і державного ладу в умовах внутрішніх (у перехідний період) і зовнішніх ворожих сил, здатність держави протистояти підривної діяльності;

3) визначення державної безпеки як системи суспільних відносин. Зокрема, М. Карпушин відзначав, що державна безпека є регулятором взаємодії сил її охорони і забезпечення, джерел загроз і середовища. П. Коршиков зробив висновок, що державна безпека – певний стан системи протиборства держави і супротивника, визначається порівняно високим ступенем локалізації дій супротивника й інших джерел небезпеки. Ю. Долгополов відзначив, що «державна безпека – це система суспільних відносин, регульованих соціальними нормами, які забезпечують непорушність державного і суспільного ладу країни, її військового потенціалу і суверенітету» [240, с. 24].

Особливої уваги заслуговує співвідношення понять: «державна безпека» – «національна безпека», а також «державна безпека» – «правопорядок», що їх надав В. Г. Пилипчук.

Так, автор широко використовує зарубіжний досвід при встановленні співвідношення між поняттями «державна безпека» і «національна безпека». На думку дослідника, з одного боку, є оптимальним ототожнення «національної безпеки» з «безпекою країни (держави)», а з іншого – погоджується з тим, що державна безпека є вищим ступенем національної безпеки й охоплює всі інші види

безпеки, виділяючи в них свій об'єкт [240, с. 34].

Що стосується другого порівняння, то автор погоджується з твердженням про те, що між поняттям «державна безпека» і поняттям «правопорядок» існує як багато спільного, так і не менше відмінностей: «...частка суспільних відносин у сфері державної безпеки, закріплених нормами права, входить у правопорядок. Тут ці поняття збігаються. Одночасно значна частка відносин державної безпеки не регулюється нормами права, хоч регулюється нормами моралі, корпоративними нормами, звичаями. Це відносини неправового характеру. Багато правовідносин, що є складовою частиною правопорядку, не входять у поняття «державна безпека». Таким чином, поняття «державна безпека» відрізняється від поняття «правопорядок» тим, що включає, крім правових відносин, відносини неправового характеру. Одночасно правопорядок, крім відносин державної безпеки, регульованих нормами права, містить правовідносини, що сфери державної безпеки не стосуються» [241].

На думку деяких дослідників, таких, наприклад, як М. М. Рибалкін, можливий поділ понять «національна безпека» і «державна безпека», апелюючи при цьому до різниці об'єктів цих видів безпеки – «нація» і «державна» [297, с. 44]. Звернемося до Закону США про національну безпеку, підписаному 26 липня 1947 року. Відповідно до цього акта під національною безпекою потрібно розуміти умову функціонування держави, що є результатом оборонних (захисних) заходів, які підвищують невразливість держави від загроз ззовні чи зсередини у відкритій і підривної формі. При цьому поняття «нація» ототожнюється з поняттям «державна» [495].

У нашій державі наукові розробки у сфері дослідження проблем національної безпеки можна співвіднести з первісним періодом роботи Комітету Верховної Ради по обороні й безпеці. Доктрина державної безпеки, що функціонувала колись, зазнала певних змін, у результаті чого згодом була сформульована концепція національної безпеки.

На підставі того, що наша держава становить собою єдину соціальну систему, можна дійти висновку, що носієм пріоритетних потреб різних соціальних груп і окремих громадян є нація. Тому поняття «національна безпека» більш справедливо визначає сутність проблематики безпеки держави. У свою чергу, безпека держави є

складовою частиною більш широкого поняття «національна безпека», під якою Закон «Про основи національної безпеки України» розуміє захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, якою забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, припинення і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [272].

Будь-яке державне утворення становить собою складну соціально-політичну структуру, існування якої характеризується наявністю суверенітету, території і державного ладу. Держава здійснює безпосереднє управління соціальними процесами в межах своєї території шляхом застосування своїх владних повноважень у пріоритетних сферах життєдіяльності свого суспільства. Таким чином, держава є найважливішою ланкою соціально-політичної системи, що існує на конкретній території з конкретним складом населення. Тому держава є невіддільною від єдиної соціально-політичної структури, де вона посідає чільне місце і є невід'ємним елементом такої структури. У результаті зміст поняття «держава» охоплює не тільки наявність системи органів держави, але і суспільні інститути (громадські організації, об'єднання громадян тощо).

Так, згідно з тим самим Законом основними суб'єктами із забезпечення національної безпеки (ст. 4) є: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; національне антикорупційне бюро України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; органи і підрозділи цивільного захисту, громадяни України, об'єднання громадян [272].

Надані положення можуть свідчити лише про те, що цей Закон розглядає державу у формі збірного образу у вигляді особливого механізму, що складається із взаємозалежних систем державних інститутів, державних органів, громадських організацій і об'єднань громадян. Держава, ініціюючи ефективну діяльність органів

законодавчої, виконавчої і судової влади, фактично гарантує безпеку громадянам України як на її території, так і за її межами. Також держава зобов'язана забезпечити юридичний і соціальний захист своїм громадянам, громадським об'єднанням і організаціям, що сприяють у забезпеченні безпеки відповідно до розглянутого Закону.

Звідси випливає, що співвідношення понять «національна безпека» і «державна безпека» указує на їх спільну сутність – стан держави, в якому формуються відповідні умови, необхідні для нормального розвитку людини і громадянина, суспільства, держави, а отже, і належного захисту національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Таким чином, лише наявність гарантій захищеності основ національної безпеки держави забезпечує існування державної влади.

Владні повноваження мають і органи місцевого самоврядування, що деякою мірою також співвідносяться із системою органів державної влади. При цьому держава виступає як офіційний представник суспільства, правомочний здійснювати функції, що за ним закріплені Конституцією, і регулювати суспільні відносини [123, с. 37].

Державна влада – право і можливість розпоряджатися – належить основній політичній організації суспільства – державі. Вона є центром здійснення її управління, охорони її економічної і соціальної структури. У той самий час зазначена політична організація має потребу в захисті основних принципів будови власного механізму управління й охорони, тобто базових принципів будови державної влади, оскільки без надійного безпечного функціонування такого механізму неможливо забезпечити реальне дотримання прав і свобод людини, а також інтересів усього суспільства. Такий захист припускає встановлення норм, що перешкоджають посяганням на ці принципи шляхом установлення кримінальної відповідальності за відповідні діяння. При цьому встановлена відповідальність повинна бути настільки високою, щоб, по можливості, не тільки захистити основні принципи будови державної влади від злочинних посягань, але і запобігти таким посяганням з метою забезпечення недоторканності основ державної влади, а отже,

основ конституційного ладу і державної безпеки. Влада становить собою базову характеристику всього людського суспільства, що знаходить відбиття в політичній сфері через її здійснення державними інститутами і посадовими особами, «упорядковуючи внутріорганізаційні зв'язки держави» [332, с. 68].

Державна влада, на відміну від інших політико-організаційних структурних утворень, характеризується особливим способом організації, характером і ступенем підпорядкування. Отже, держава є єдиним суб'єктом правовідносин, що наділений політичною владою, здійснюваною централізованою системою вищестоящих і їм підпорядкованих органів, взаємодіючих між собою як по горизонталі, так і по вертикалі.

Держава безпосереднє бере участь в організації і формуванні свого політичного простору, будучи при цьому носієм політичної влади, для якої властива наявність спеціальних структур правління і забезпечення порядку в суспільстві. Також держава становить собою інститут, покликаний колективно обмежувати індивідуальні інтереси, забезпечуючи контрольовану свободу. Основний механізм управління держави, своєрідний інструментарій здійснення влади – її уряд, що складається з конкретних органів і осіб, які обіймають офіційні посади і здійснюють владу від імені держави. Вищі органи державної влади в особі її глави, уряду, парламенту, суду в сукупності є системою управління, що приймає рішення загальнодержавного характеру, які обов'язкові для виконання як усім державним апаратом, так і громадянами. Вищі органи державної влади мають установлені конституцією і законами структурно-функціональну визначеність і непохідність, яка самоорганізується, стосовно одна однієї, що підкреслює їх незалежність і самостійність [124].

Для сучасної держави характерна централізація політичної влади, а також єдині засоби і способи адміністративного управління суспільними й економічними процесами, збройними силами тощо.

Держава виконує основну політичну функцію з об'єднання різних політичних інститутів, у тому числі й тих, що конкурують поміж собою з метою одержання доступу до процесу державного управління. Так, різні політичні об'єднання і

громадські організації, що представляють інтереси локальних соціальних груп, не виражають інтересів усього суспільства, а держава від свого імені покликана приймати рішення стосовно всіх членів такого суспільства, що наділені також обов'язком для їх виконання. Держава має у своїй основі прагнення до досягнення стабільності внутрішнього і зовнішнього миру, весь державний організм пронизують основні політичні процеси. У цей час держава становить собою суспільний колектив, стабільно прикріплений до певної території. Щодо цього вона становить собою територіальний імператив [215, с. 250].

Стабільність багатьох сучасних демократичних держав визначається ступенем визнання більшістю населення її легітимності, тобто здатності населення дотримувати і виконувати нормативні приписи, встановлені такою державою.

Легітимність державної влади визначає в остаточному підсумку проблему існуючого в ній суверенітету, що залежить від механізмів функціонування і джерел такої влади. Цінність суверенітету – властивість влади, внаслідок чого вона є вищою [115, с. 120] у тім, що виключно державі належить верховна влада над іншими проявами влади на всій території цієї держави. Якщо цей основний критерій відсутній, то немає і самої держави. Державний суверенітет містить у собі єдність і неподільність території, недоторканність державних кордонів і невтручання у внутрішні справи.

Державний апарат також покликаний здійснювати ефективне управління процесом перерозподілу і регулювання матеріальними, природними і людськими ресурсами, визначати економічну і соціальну політику, брати участь у міжнародних і міжнаціональних відносинах, підтримувати правопорядок, безпеку й обороноздатність, гарантувати дотримання прав і свобод своїх громадян. Таким чином, держава сполучена з процесом володарювання і є невід'ємною частиною механізму панування, розпорядження і підпорядкування. Отже, функціонування будь-якої держави нерозривно пов'язано з процесом володарювання, сполученого з механізмами панування, підпорядкування і розпорядження. При цьому форма державного правління й устрою не справляє істотного впливу на функціонування розглянутих механізмів. Навіть найбільш передові правові демократичні держави

характеризуються наявністю апаратів примусу і насильства, спрямованих на стримування свого населення від учинення суспільно небезпечних діянь.

У будь-якому разі «застосування насильства, монополізованого державою, регламентовано законами, у зв'язку з чим йдеться виключно про легітимне застосування такої сили, що пов'язана правом... і перетворена на владу» [215, с. 265]. З іншого боку, громадяни такої держави і різного роду громадські організації, що складають таке суспільство, не наділені таким правом застосування насильства. Крім того, держава має реальні повноваження щодо здійснення зовнішньої політики шляхом укладання міжнародних угод з метою ефективного співробітництва на міжнародному рівні з іншими державами, будучи тим самим основним учасником міждержавного політичного життя. Також у коло повноважень держави входять такі відповідальні процедури, як оголошення війни і укладення миру.

Подібні положення вказують на те, що держава є не тільки суб'єктом, що володіє повноваженнями щодо забезпечення безпеки, але також і основним її об'єктом. Адже державі також, як і суспільству з громадянами, необхідно забезпечення безпеки [441, с. 194]. Тому в забезпеченні безпеки України зобов'язані брати участь як держава (державні органи) і суспільство (громадські об'єднання й організації), так і її громадяни. При цьому, згідно з положеннями Конституції й іншими нормативно-правовими приписами, основну роль у сфері забезпечення безпеки відіграє держава. Як справедливо відзначає В. О. Глушков, забезпечення державної безпеки – це фундаментальна органічна системоутворююча неефемерна функція будь-якої держави. Поняття забезпечення державної безпеки, продовжує вчений, складне, багатогранне, багатоаспектне, навіть поліфункціональне, вживання і застосування якого як в юридичній науці, так і чинному законодавстві частішає [70, с. 50].

Таким чином, термін «державна безпека» формує не тільки механізми щодо забезпечення безпеки держави, але й відповідні механізми стосовно забезпечення безпеки країни в цілому. Зазначене положення достатнє широко використовувалося, поки такий термін знаходив своє застосування [452, с. 179].

Головний недолік такого терміна визначався тим, що він не мав на увазі

механізм забезпечення безпеки особистості. З урахуванням цієї обставини Закон «Про основи національної безпеки України» ввів термін «національна безпека», що більш чітко виражає сутність розглянутого явища, бо вказує на співвідношення безпеки та держави і нації в цілому [487, s. 408] (її державні й недержавні структурні підрозділи, а також інтереси суспільства).

З моменту закріплення терміна «національна безпека» на законодавчому рівні поняття «державна безпека» набуває більш вузького смислового значення і, відповідно, вживається в трохи іншому змістовному аспекті. Так, виходячи з приписів ст. 3 Закону, об'єктами національної безпеки є: 1) людина і громадянин; 2) суспільство; 3) держава [272], де кожен такий об'єкт складають певні компоненти.

Державу, як об'єкт національної безпеки, складають такі компоненти, як конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. А відповідно до загальноприйнятої доктрини про державну безпеку поняття «державна безпека» визначається як стан (властивість) держави, за якого створені умови для існування встановленого конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності країни [35, с. 24]. З чого випливає, що за своїм змістом держава, як об'єкт «національної безпеки», у певному сенсі збігається зі змістом поняття «державна безпека». Тобто «державну безпеку» можна співвіднести з «національною безпекою» як частину і ціле, бо змістом поняття «національна безпека» охоплюється не тільки держава як об'єкт такої безпеки, але також суспільство, людина і громадянин. Отже, за своїм обсягом «національна безпека» більш широке поняття, ніж «державна безпека».

У процесі дослідження актуальних проблем державної і національної безпеки окремі вчені вважають, що немає особливого значення, якою є безпека: національною чи державною, адже, як правило, пріоритетне значення в її забезпеченні надається державі. Однак, як вони зазначають, такий стан речей характеризується й певними негативними моментами, бо держава за певних обставин не в змозі належним чином забезпечити інтереси суспільства, а також людини і громадянина.

Щодо цього, на думку Л. І. Шершенева, державі потрібна принципово нова

система національної безпеки, яка організаційно і функціонально базується на з'єднанні зусиль суспільства і держави. Ця система має складатися з державної і суспільної систем безпеки, об'єднаних спільністю взаємних інтересів і вирішуваних завдань, але все-таки незалежних одна від однієї. Однією з функцій суспільної системи безпеки визначається контроль за діяльністю державних органів, що забезпечують безпеку. Отже, потреба у створенні системи громадської безпеки не має достатніх аргументів. По-перше, функціонування двох систем безпеки неодмінно призводитиме до дублювання, що у специфічній діяльності стосовно забезпечення безпеки (у тому числі конспіративної) може викликати негативні наслідки. По-друге, багато дій, пов'язаних із забезпеченням безпеки (наприклад, боротьба зі злочинністю), вимагають здійснення централізованого керівництва, а також накопичення інформації в єдиному банку даних. По-третє, контроль з боку суду і прокуратури, здійснюваний за державними органами, що ведуть роботу у сфері забезпечення безпеки, цілком достатній для того, щоби вчасно виявити і запобігти можливим відхиленням від вимог закону [475, с. 71].

Наявність комплексу подібних аргументів дозволяє припустити, що основи національної безпеки держави, як соціально значимі цінності, інтереси і блага, взяті під кримінально-правову охорону від суспільно небезпечних діянь, що виявляються в безпосередньому спрямуванні на шкоду політичним основам державної влади чи конституційного ладу, зовнішньої безпеки, територіальної цілісності, економічної безпеки й обороноздатності, тобто проти закріплених Конституцією країни принципів, що встановлюють верховенство і єдність державної влади в державі [105, с. 4].

Отже, на підставі детального аналізу розглянутих положень можна припустити, що закріплене в Законі «Про основи національної безпеки України» поняття національної безпеки всебічно і досить повно відбиває її соціально-політичну сутність на цьому етапі розвитку нашої державності.

Дослідження положень розглянутого Закону дозволяє виділити як окремі види, так і елементи структури національної безпеки. Закон закріплює три основних об'єкти безпеки – людина і громадянин (особистість), суспільство і держава.

Зазначена обставина дає можливість для окремого їх розгляду і не виключає можливості окремого забезпечення безпеки кожного з них. Так, на думку Л. І. Шершенева, здається цілком виправданим і логічним поряд із загальною Концепцією національної безпеки розробити самостійні концепції безпеки особистості, суспільства і держави, зберігаючи при цьому їх взаємозв'язок [475, с. 70]. Проте важко собі уявити такий поділ на практиці. Численні наукові розробки в цій сфері вказують на те, що створення діючих безпечних умов для нормального існування особистості, суспільства і держави реально лише в рамках загальної Концепції національної безпеки, яка передбачала би пріоритети інтересів людини і громадянина, суспільства і держави.

Як зазначалося раніше, Закон України «Про основи національної безпеки», відповідно до об'єктів захисту, виділяє *безпеку людини і громадянина, суспільства і держави*.

Безпека особистості це стан життєдіяльності особистості, що сприяє реалізації її прав і свобод, закріплених у Конституції України. Особистість, а також її права і свободи є одночасно основними об'єктами і суб'єктами національної безпеки. Пріоритетними конституційними правами особистості є: право на життя, свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, особисте і сімейне життя, особисту недоторканність, свободу думки і слова, свободу світогляду і віросповідання, право на охорону здоров'я і медичну допомогу, право збиратися мирно, без зброї і проводити мітинги, ходи і демонстрації, право на правову допомогу тощо. Головною загрозою безпеці особистості є загроза безпеці її життя і здоров'я, а також загроза безпеці власності внаслідок суспільно небезпечних посягань на подібні об'єкти кримінально-правової охорони.

Безпека суспільства це стан захищеності його духовних, морально-етичних, культурних, історичних, інтелектуальних і матеріальних цінностей, природних багатств, а також його інформаційного і навколишнього природного середовища від внутрішніх і зовнішніх загроз. З цією метою необхідно створення відповідних суспільних інститутів, сприяння розвитку прогресивних форм суспільної свідомості, нормативно-правових актів, що гарантували б захист і реалізацію таких заходів.

Головним чином до подібних загроз можна вважати належними: корумпованість нашого суспільства, зростання організованої злочинності, терористичної загрози, екстремізму, загрози екологічній безпеці, інформаційної експансії (руйнування духовно-патріотичних основ нашої моралі) тощо.

Безпека держави це стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, обороноздатності, територіальній цілісності й недоторканності, що є пріоритетною умовою її нормального функціонування і розвитку.

Основні загрози державі можна розділити на зовнішні й внутрішні. Так, до внутрішніх загроз належать: розпалення міжнаціональної і міжрелігійної ворожнечі, розпалення сепаратистських настроїв у суспільстві, організації акцій антидержавної спрямованості, а також загрози продовольчій безпеці й соціальному захисту громадян. Зовнішня загроза припускає різного роду посягання на суверенітет нашої держави, акти військової агресії тощо.

У цілому безпека держави припускає стабільне і продуктивне функціонування державних інститутів, що сприяють ефективному управлінню країною. При цьому таке управління повинно гарантувати громадянам, що проживають у такій країні, захист їхніх конституційних прав і свобод, належне соціальне забезпечення, а також ужиття інших необхідних заходів, що сприяють їх нормальній життєдіяльності.

Досліджені об'єкти національної безпеки: особистість, суспільство і держава доволі важко розглядати як складові частини структури національної безпеки. Відносно цього дуже справедливо відзначає В. І. Булавін, що національна безпека та її об'єкт – різні поняття. Національна безпека як сукупність необхідних факторів, що забезпечують певний сприятливий стан суспільства, – це категорія статико-динамічна. Вона має свій об'єкт застосування – суспільство. І цей об'єкт, як свідчить вищевикладене, складається як би з трьох підоб'єктів. Інакше кажучи, особистість, суспільство і держава є елементами структури об'єкта національної безпеки, а не самої національної безпеки [35, с. 40].

Відповідно до векторів державної політики у сфері національної безпеки (ст. 8 Закону) можна виділити її види. Так, до основних видів безпеки належать: зовнішньополітична, у сфері державної безпеки, воєнна й у сфері безпеки

державних кордонів, внутрішньополітична, економічна, науково-технологічна, екологічна, соціальна, гуманітарна й інформаційна. Отже, національна безпека включає низку чинників як зовнішнього, так і внутрішнього характеру [442, с. 95].

Сучасну державу повною мірою можна розглядати у вигляді єдиного соціального організму, що складає ціла група складових елементів. Серед них особливе місце посідають зовнішньополітичний, внутрішньополітичний, економічний, соціальний, ідеологічний, духовний та ін. Кожний із зазначених елементів здатний на тому чи іншому рівні взаємодіяти з іншими на рівні матеріальних або духовних цінностей, де кожий з них має за мету свою ціннісну систему інтересів. Така взаємодія нерідко призводить до різного роду суперечностей, що згодом можуть стати причинами виникнення певних джерел небезпеки як для існуючої системи суспільних взаємовідносин, прав і інтересів людини і громадянина, так і для безпеки самих державних інститутів і держави в цілому.

Для того щоб одержати реальну можливість управління такими процесами, встановлення ефективного контролю і необхідного впливу на них, держава зобов'язана диференціювати такі відносини на окремі структурні елементи, для яких характерні певні властивості, закономірності функціонування, що піддаються комплексному осмисленню.

Така обставина сприяє виникненню об'єктивної необхідності в диференціації таких елементів системи на окремі види, напрями державної політики в таких сферах. Системний аналіз, спостереження і детальне дослідження таких процесів у межах окремого напрямку сприяє встановленню існуючих суперечностей, що за деяких обставин здатні спровокувати процес виникнення небезпеки в різних формах її можливого прояву.

Так у ст. 8 Закону «Про основи національної безпеки України» сформульовані головні напрями державної політики у сфері національної безпеки. Основне місце серед них посідають зовнішньополітична і внутрішньополітична безпека, що в сукупності становлять собою єдиний вид безпеки – політичної.

Зовнішньополітична і внутрішньополітична (політична) безпека

характеризуються здійсненням ефективної міжнародної політики, що сприяє встановленню сприятливих умов для прогресивного розвитку економічного і політичного потенціалу України. Причому пріоритетне значення мали би процеси із створення об'єктивної можливості нації і державних інститутів самостійно без зовнішнього втручання визначати стратегічні напрями зовнішньої і внутрішньої політики, державного устрою, повноцінного членства в загальноєвропейських і міждержавних структурах колективної безпеки, у тому числі визначати основні пріоритети в питаннях стратегічного партнерства з державами Європейського Союзу й іншими представниками світового співтовариства.

Однак, як визначено рішенням Ради національної безпеки й оборони України «Про Стратегію національної безпеки України» від 6 травня 2015 року [229], зовнішні гарантії безпеки повинні забезпечуватися шляхом формування мережі союзництва як з окремими державами і регіональними організаціями й ініціативами (шляхом укладення угод про спільну оборону чи військову допомогу), так і з міжнародними організаціями з безпеки (шляхом участі в механізмах колективної безпеки).

З чого випливає, що зовнішньополітична безпека визначається наявністю стабільного політичного суверенітету в межах структури взаємовідносин держав на міжнародному рівні, а також політичною стабільністю суспільства, яка можлива шляхом формування політичної системи, що встановлює необхідний баланс інтересів серед різних соціальних груп населення з урахуванням пріоритетності інтересів особистості. Порушення як одних, так і інших інтересів, як правило, неминуче сприяє ослабленню політичної безпеки України. Таким чином, політична безпека характеризується станом, за якого політичний плюралізм і пов'язана з ним політична боротьба не набувають характеру антагоністичного протистояння, що підриває основи існування і держави і суспільства [56, с. 11].

Одне з найбільш пріоритетних значень має напрям у сфері захисту *державної безпеки*.

Згідно з таким напрямом держава мусить сприяти процесу переформатування системи правоохоронних органів з метою забезпечення підвищення продуктивності

її діяльності на принципах оптимізації структури, надання необхідного сприяння в необхідному фінансуванні, матеріально-технічному забезпеченні, у кваліфікованому кадровому забезпеченні тощо. Подібні заходи мають сприяти поліпшенню рівня координації й ефективної діяльності таких органів.

Основну увагу необхідно сконцентрувати на напрямі взаємодії органів правоохоронної системи з органами, що виконують контррозвідувальні й розвідувальні функції з метою скоординованої протидії тероризму, наркобізнесу, нелегальній міграції й організованій злочинності, а також зміцненні зв'язків у такому напрямі міжнародного співробітництва; створенні ефективних механізмів щодо створення відповідних структур контролю у сфері постачань товарів і технологій воєнного значення, а також подвійного застосування.

Воєнна безпека і безпека у сфері охорони державного кордону посідають важливе місце в системі національної безпеки. Спочатку визначимося із сутністю воєнної безпеки. Так, воєнна безпека має на увазі такий стан держави і держав світового співтовариства, що виключає будь-які можливості збройного втручання чи агресії проти нашої держави, а також наявність ефективного військово-технічного потенціалу з протидії подібним загрозам. Здатність держави запобігти, припинити, нейтралізувати і відбити спроби військової агресії, захистити власні національні інтереси та наявність у неї реальної можливості в реалізації поставлених перед державою цілей і завдань визначаються її військовою міццю і потенціалом. Як у минулому і в цей час, так і в майбутньому неминучі всілякі глобальні війни і збройні конфлікти, бо, на жаль, подібні явища є невід'ємною складовою міжнародної політики. Саме тому неможливо належне забезпечення національних інтересів без володіння сучасним збройним потенціалом. У зв'язку з чим Україна, як і будь-яка інша демократична, незалежна держава, зобов'язана створити систему заходів для підтримки необхідної військової моці, що відповідає її геополітичному положенню і забезпеченню її зовнішньополітичних завдань, порівняних із вирішенням подібних завдань провідними військовими державами світу.

У цілому «воєнна безпека» – поняття достатньо ємне, змістовне, котре в певному сенсі збирає в собі усілякі форми участі державних інститутів у зміцненні

країни. У подібних процесах тією чи іншою мірою зобов'язані брати участь не тільки державні установи й організації, але й кожен громадянин України.

Особливість воєнної безпеки визначається тим, що вона характеризує рівень захищеності інтересів національної безпеки шляхом застосування засобів збройної протидії. Воєнна безпека існує як у зовнішній, так і у внутрішній сферах діяльності держави. Так, у зовнішній сфері воєнна безпека знаходить своє відбиття в реальній здатності нації протистояти, стримати військову агресію з боку зарубіжних держав, тобто протидіяти зовнішньому вторгненню. З цією метою необхідно створення боєздатних збройних сил, сучасних засобів озброєння, активне членство України в колективних структурах міжнародної безпеки, входження до складу ефективних воєнно-політичних союзів.

У внутрішній сфері воєнна безпека виявляється в протидії створенню не передбачених законом збройних і воєнізованих формувань, мілітаризації суспільної ментальності, активізації виробничих процесів з утилізації озброєння, створенні структур цивільного контролю в оборонній сфері діяльності держави, розробці механізмів з підтримки соціального захисту військовослужбовців і членів їхніх родин, відмовленні від участі армійських формувань у вирішенні внутрішньополітичних завдань і, навпаки, зміцненні політичної і морально-ідеологічної ролі армії в побудові держави.

Сучасна незалежна держава не може характеризуватися суверенністю, якщо вона позбавлена державних кордонів, якщо останні чітко не встановлені згідно з обов'язковими в таких випадках міжнародними процедурами. Крім того, також необхідно створення належної системи охорони таких кордонів.

У цьому разі доречними уявляються судження німецького географа Фрідріха Радцеля, котрий у своїх географічних законах указав на особливу значимість державних кордонів. Один із його законів говорить: «Кордон – є периферійний орган держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін у її організмі» [498, р. 30-31].

Наявність державних кордонів служить не тільки протидії зовнішньому вторгненню, а також сприяє мирним партнерським взаємовідносинам із суміжними,

сусідніми державами. Відсутність таких кордонів, навпаки, провокує між подібними державами непередбачені прикордонні конфлікти тощо, внаслідок чого стає необхідним прискорення процесу делімітації і демаркації державних кордонів України, що в остаточному підсумку має відбитися на продуктивності протидії організованим злочинним угрупованням, серед яких особливе місце посідають міжнародні злочинні організації, діяльність яких здійснюється за допомогою проникнення через державний кордон України чи в пунктах пропуску морської економічної зони України. Така обставина приведе до більш глибокого трансграничного співробітництва із суміжними державами тощо.

Чільну роль у забезпеченні національної безпеки відіграє *економічна безпека*. Наявність економічної безпеки визначає її центральну роль у забезпеченні як зовнішньої, так і внутрішньої безпеки країни, що вимагає необхідної концентрації уваги до впровадження ефективних інноваційних процесів, реалізації пріоритетних завдань у розвитку економіки держави тощо.

Відповідно до існуючої світової практики зміцнення незалежності держави, стабільний розвиток суспільних інститутів, зростання добробуту нації і посилення лідерства держави на світовій арені гарантує процес належного забезпечення економічної безпеки, тобто її зміцнення є основним пріоритетом будь-якої демократичної правової держави.

На думку одних дослідників, економічна безпека – це сукупність умов і факторів, що забезпечують незалежність національної економіки та її стабільність і сталість, здатність до постійного відновлення і самовдосконалення [1, с. 4].

Економічна безпека є основною складовою системи безпеки держави нарівні з такими її складовими, як забезпечення надійної обороноздатності країни, підтримка соціального миру в суспільстві, захист від екологічного лиха. Тут усе взаємозалежно, і один напрям доповнює інші: не може бути воєнної безпеки при слабкій і неефективній економіці, як не може бути ні воєнної безпеки, ані ефективної економіки в суспільстві, що роздирається соціальними конфліктами. Підкреслюючи такий взаємозв'язок, треба водночас урахувувати, що вирішальна базисна роль у ньому належить економічній безпеці [1, с. 5].

Щодо цього окремі положення рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України» від 6 травня 2015 року [229] указують на те, що ключовою умовою нової якості економічного зростання є забезпечення економічної безпеки шляхом забезпечення готовності економіки до відбиття Україною збройної агресії, а також розвитку оборонно-промислового комплексу як могутнього високотехнологічного сектора економіки, здатного відігравати ключову роль у її прискореній інноваційній модернізації.

На думку інших дослідників, економічна безпека – це стан, у якому народ (панівний клас, через державу) може суверенно, без утручання ззовні, визначати шляхи і форми свого економічного розвитку [250, с. 29].

Стан економічної безпеки визначають рівень розвитку засобів виробництва і виробничих сил, здатних задовольнити елементарні потреби, необхідні для нормальної життєдіяльності суспільства, наявність кваліфікованої робочої сили і необхідних корисних копалин, розвинена промислова інфраструктура, відсутність безпосередньої залежності від природних ресурсів інших держав, наявність стабільних міжнародних інтеграційних процесів у сфері господарювання.

Інакше кажучи, економічна безпека становить собою сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють ефективному, динамічному зросту національної економіки, її здатності задовольняти потреби суспільства, держави, індивіда, забезпечувати конкурентоздатність на зовнішніх ринках, що гарантує захист від різного роду загроз і втрат [13, с. 39]. Причому основним критерієм економічної безпеки держави служать ступінь відповідності економічної політики, яку вона здійснила, ефективній національній стратегії і ступінь довіри до неї як усередині держави, так і з боку міжнародних організацій [39, с. 76].

Пріоритетними завданнями нового економічного курсу, спрямованого на підвищення рівня безпеки держави, є: стале збільшення темпів економічного зросту, повна зайнятість, відсутність інфляції, стимулювання високопродуктивної праці, згладжування соціальної нерівності [39, с. 78].

Основним завданням держави при цьому є встановлення контролю, спрямованого на врегулювання відносин між людьми, у процесі виробничих

відносин і розподілу благ у державі. Подібна економічна політика є основним стрижнем нового економічного курсу, що гарантує безпеку держави за умови, якщо вона побудована на принципі справедливого розподілу благ і ефективності виробництва.

Невід'ємною частиною економічної політики є технологічна політика, де важливим аспектом її успішного розвитку є *технологічна безпека* держави.

Науково-технологічна безпека визначається досягненнями переваг у сфері розвитку всіляких технологій, що є основоположним фактором успішного розвитку будь-якої держави, а ефективна охорона таких досягнень є обов'язковою умовою в процесі досягнення позитивних результатів у складній конкурентній боротьбі суб'єктів, що хазяюють. У зв'язку з чим Україні необхідно сконцентрувати весь свій економічний, технологічний і інтелектуальний потенціал для успішної реалізації своїх можливостей у цьому напрямі.

Таким чином, сутність технологічної безпеки визначається здатністю в збереженні необхідного рівня розвитку існуючого виробничого і науково-технічного ресурсу, який у разі виникнення вкрай негативних обставин забезпечив би сприятливі умови для нормального розвитку економіки держави шляхом ефективного застосування технологічного і науково-інтелектуального потенціалу, що гарантує державі збереження своєї обороноздатності й економічного суверенітету.

Забезпечення достатнього рівня технологічної безпеки безпосередньо вплине на впровадження нових технологій, а відповідно, й ефективний розвиток сфери господарювання України, незважаючи на можливість виникнення несприятливих тенденцій як у внутрішній, так і в зовнішній сфері її розвитку.

Для того щоб Україна була здатна на однакових правах вести конкурентну боротьбу на світовому ринку з великими економічно розвиненими державами, необхідно збільшення темпу зросту розвитку і поширення передових технологій. Подібні фактори і визначають наявність відповідного рівня технологічної безпеки будь-якої сучасної держави. Відсутність таких можливостей, навпаки, звужує можливості країни вести самостійну економічну політику і відстоювати власні економічні інтереси.

Одне з пріоритетних місць у системі національної безпеки належить *екологічній безпеці*.

Охорона екологічної безпеки в сучасних умовах розвитку нашої державності й усього світового співтовариства в цілому є одним із найважливіших завдань. Активізація таких процесів ще більш актуальна в період посилення природних катаклізмів і настання періоду глобального потепління. В Україні посилення такого роду діяльності визначається і принципами пріоритету загальнолюдських цінностей, декларованих чинною Конституцією. Так, Основний Закон виділяє конституційне право людини на сприятливе екологічне середовище (на екологічну безпеку) [125].

Поняття екологічної безпеки викладається в різних редакціях. Варіанти понять, що наводяться в наукових працях і проектах нормативних актів, показують, що одні автори розглядають екологічну безпеку як складову частину охорони навколишнього середовища, інші ставлять між ними знак рівності, треті включають у зміст екологічної безпеки не тільки охорону навколишнього середовища, але й раціональне використання, відтворення і підвищення якості навколишнього середовища. І нарешті, висловлюється думка про те, що забезпечення екологічної безпеки – це діяльність, здійснювана поряд з охороною навколишнього природного середовища [335, с. 93–99].

Інші автори під екологічною безпекою розуміють створення таких умов існування, які б забезпечували захищеність соціально значимих інтересів громадян, суспільства і держави, а також природного середовища, ресурсів, біосфери від будь-яких екологічно несприятливих впливів, що створюють загрозу здоров'ю людей, сталому розвитку і функціонуванню екосистем та виживанню людства [14, с. 11].

Основу стратегії із забезпечення екологічної безпеки мають складати існуючі науково обґрунтовані концепції у сфері розглянутої проблеми, а також відповідні законодавчі приписи, прийняті згідно з чинною юридичною процедурою. Так, деякі дослідники в цій сфері створили систему принципів екологічної безпеки, що полягають у: а) рівній екологічній безпеці; б) забороні екологічної агресії; в) контролі за дотриманням узгоджених вимог екологічної безпеки; г) регулярному обміні відповідною інформацією; д) запобіганні трансграничному збитку

навколишньому середовищу; е) співробітництві з подолання надзвичайних екологічних ситуацій; є) науково-технічному співробітництві; ж) праві на сприятливе навколишнє середовище [56, с. 13].

Екологічна безпека становить собою складовий елемент структури міжнародної безпеки, через що кожна держава, як член світового співтовариства, мусить створювати необхідні умови для забезпечення ефективного захисту навколишнього природного середовища в межах кордонів своєї території, а також сприяти в партнерських взаємовідносинах іншим державам для забезпечення належних умов існування всього людства.

Виходячи з аналізу цих положень, цілком можна погодитися з тим, що під екологічною безпекою слід розуміти такий стан системи «природа-людина», який забезпечує збалансовану взаємодію природних, технічних і соціальних систем, формування природно-культурного середовища, що відповідає санітарно-гігієнічним, естетичним і матеріальним потребам жителів регіонів Землі при збереженні природно-ресурсного й екологічного потенціалів природних систем і здатності біосфери в цілому до саморегулювання [78, с. 125].

У соціальній і гуманітарній сферах державі необхідно сконцентрувати увагу на істотному посиленні соціальної складової економічної політики, спрямованої на реальне поліпшення рівня життя населення. Це має виявлятися, як правило, у перегляді існуючої соціальної політики в частині: визначення вартості оплати праці, тарифної політики у сфері ЖКГ, своєчасної виплати заробітної плати й інших соціальних виплат, зміцнення цільової спрямованості матеріальної підтримки, а також зниження рівня безробіття. Зусиллями державних інститутів необхідно створити необхідні умови, що сприяють запобіганню збіднінню населення і відповідно соціальному його розшаруванню.

Особливу увагу необхідно звернути на процес розробки ефективного механізму соціального захисту громадян, належної охорони і відновлення фізичного і духовного здоров'я населення, викорінення наркоманії, алкоголізму й інших негативних соціальних явищ, уживання відповідних заходів, спрямованих на ліквідацію дитячого і підліткового бродяжництва і безпритульності.

Інформаційна безпека останнім часом займає одну з провідних позицій у системі національної безпеки. На національному рівні інформаційна безпека, на думку професора Є. Д. Скулиша, є невід'ємною складовою кожної зі сфер національної безпеки: зовнішньополітичної, воєнної, внутрішньополітичної, економічної, науково-технологічної, екологічної та сфери державної безпеки. Водночас інформаційна безпека є важливою самостійною сферою забезпечення національної безпеки [310, с. 9].

У сучасному світі будь-яка держава може розраховувати на свою перевагу над іншими державами у військово-технічній, економічній сферах, мати стратегічну і тактичну перевагу, успішно прогнозувати розвиток нових технологій, військової техніки і сучасного озброєння лише за умови лідерства у володінні розвиненими засобами інформації, організації ефективної системи інформаційної боротьби, у тому числі й в успішному веденні інформаційної війни.

Про роль інформаційної безпеки можуть свідчити події, що відбулися в Югославії, Лівії, Іраку, Афганістані, Сирії тощо, де методи інформаційної боротьби провідних світових держав визначили вирішальний результат таких воєнних кампаній.

Таким чином, у сучасному світі інформація є основною зброєю провідних світових держав у боротьбі за світове панування на глобальному інформаційному просторі.

Від інтенсивності, повноти, якості й своєчасності інформаційного обміну залежить рівень розвитку таких галузей, як оборонна промисловість, енергетика, зв'язок, наука і медицина, транспорт і виробництво в цілому.

Поява й активізація загроз в інформаційній сфері, насамперед загроз від ведення інформаційних воєн, істотно підвищують роль і значення інформаційної безпеки в системі національної безпеки України й обумовлюють розширення її змісту. Втрата контролю над національними інформаційними комунікаціями в ХХІ столітті може призвести до втрати національної незалежності. Майбутні війни – війни без застосування безпосереднього насильства, засобами якого є не безпосередні дії, одним із методів яких є інформаційні війни [172, с. 160].

Відносно цього складно не погодитися з тим, що державна політика забезпечення інформаційної безпеки є важливою складовою політики національної безпеки. В її основі має бути системна превентивна діяльність органів державного управління щодо надання гарантій інформаційної безпеки особистості, соціальним групам, суспільству і державі в цілому. Аналіз свідчить про існування реальних загроз інформаційній безпеці України [78, с. 158].

Отже, надані положення свідчать про те, що в науковій літературі відсутній єдиний підхід у частині визначення національної безпеки, а наявність серйозних розбіжностей у цій частині відображається на проблемі однакового розуміння такого явища. Таке положення існуючих речей багато в чому пояснюється тим, що національна безпека – це конкретно-історична категорія, що має власну структуру, розвиток і формування якої визначають політичні, духовно-ідеологічні, соціально-економічні й інші фактори. Тому формування змісту цього поняття перебуває в прямій залежності від національних інтересів держави, єдиної національної ідеї [459, с. 188], існуючої в суспільстві. При цьому слід зазначити, що змістом національної безпеки є корінні, основоположні інтереси забезпечення державності українського народу, його самобутнього розвитку, гідного існування в європейській і світовій цивілізації [440, с. 390].

З урахуванням досліджених теоретичних положень про поняття «національна безпека», а також відповідно до законодавчого трактування розглянутого терміна можна констатувати, що національна безпека України – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, гарантований ефективно функціонуючим державним механізмом із забезпечення і реалізації таких інтересів, що сприяє сталому розвитку суспільства, своєчасному виявленню, запобіганню і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам.

Таким чином, визначення понятійного апарату, сутності національної безпеки України дозволяє визначити коло суспільних відносин, суспільних інтересів, що можуть бути взяті під охорону чинним кримінальним законодавством України [454, с. 42].

1.3 Кримінально-правова охорона основ національної безпеки як вектор кримінально-правової політики України

До злочинів проти основ національної безпеки України законодавець відносить в основному ті суспільно-небезпечні діяння, відповідальність за вчинення яких було закріплено в кримінальному законодавстві 1960 року в розділі «Особливо небезпечні державні злочини». Цей розділ очолював Особливу частину кримінального законодавства України (далі: КК).

У цей час розглянута група злочинів розміщена також у Розділі I і має назву – «Злочини проти основ національної безпеки України» відповідно до ознаки родового об'єкта, яким є основи національної безпеки держави.

У подібній редакції звертає на себе увагу визначення родового об'єкта зазначених злочинів. Він сформульований абстрактно і, можливо, не зовсім відповідає тій групі складів злочинів, що передбачена Розділом I Особливої частини КК, а тому виникає необхідність у встановленні цілої низки критеріїв, що сприяють правильному розумінню природи родового об'єкта таких злочинів.

Згідно із ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки України», об'єктами національної безпеки є: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність [272].

Виходячи з наданих законодавчих приписів, можна припустити, що основними елементами безпеки людини і громадянина (ч. 1 ст. 3 Закону) є їхні конституційні права і свободи. Елементами безпеки суспільства (ч. 2 ст. 3 Закону) є його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси. Отже, елементами безпеки держави (ч. 3 ст. 3 Закону) є її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Перераховані елементи, як основні складові об'єктів національної безпеки, у своїй більшості практично цілком відображають конституційні положення ст.ст. 1–18 Конституції України.

Таким чином, можна припустити, що національною безпекою (у широкому розумінні) охоплюється сукупність охоронюваних Конституцією України суспільних відносин у сфері: встановлення типу держави і форми її правління (ст. 1); поширення суверенітету на всю територію України і недоторканності державного кордону (ст. 2); визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, прав і свобод найвищою соціальною цінністю (ст. 3); правового закріплення громадянства (ст. 4) і народовладдя (ст. 5); поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6); визнання і гарантії місцевого самоврядування (ст. 7); визнання принципу верховенства права (ст. 8); закріплення пріоритету міжнародних договорів (ст. 9); забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови у всіх сферах громадського життя (ст. 10) і консолідації української нації (ст. 11); захисту національно-культурних і мовних потреб українців за межами держави (ст. 12); охорони земель і інших природних ресурсів (ст. 13); захисту всіх форм власності (ст. 14); визнання принципів політичного, економічного й ідеологічного різноманіття (ст. 15); забезпечення екологічної безпеки (ст. 16); захисту суверенітету, обороноздатності, територіальної цілісності й недоторканності, державної, економічної й інформаційної безпеки (ст. 17); забезпечення національних інтересів і безпеки в зовнішньополітичній діяльності (ст. 18) [125].

Також Конституція охорону і дотримання національної безпеки держави визначила і по інших напрямках. Наприклад, положення про заборону створення і діяльності політичних партій і громадських організацій, діяльність яких спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки (ст. 37); про обмеження законних прав і свобод в інтересах національної безпеки (ст. 34) та ін. Охорона національної безпеки в тому числі здійснюється комплексом політичних, економічних, соціальних, військових, екологічних, науково-технічних і інформаційних методів і засобів.

Отже, національна безпека держави, як спектр охоронюваних суспільних відносин, забезпечується як використанням групи складів злочинів, закріплених у Розділі I КК України, так і нормами інших розділів КК, функціонування яких також сприяє захисту національної безпеки держави в інших її сферах (наприклад, норми Розділу IX (злочини проти громадської безпеки), норми Розділу X (злочини проти безпеки виробництва), норми Розділу XIV (злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову і мобілізації) та ін. У цьому разі йдеться про національну безпеку в широкому її розумінні, де вона не обмежується всього лише Розділом I КК України, але охоплює і багато інших розділів чинного кримінального законодавства. Тому якщо розглядати не національну безпеку в цілому (у широкому розумінні), а *основи* такої безпеки (Розділ I КК), то, природно, можна припустити існування національної безпеки у вузькому її розумінні, якими і є основи національної безпеки держави.

Такі положення деякою мірою дозволяють сформулювати ймовірне коло критеріїв, що сприяють установленню сутності основ національної безпеки як родового об'єкта злочинів, закріплених Розділом I КК України. Якщо питання про формулювання поняття національної безпеки фактично вирішено як на законодавчому, так і на науково-теоретичному рівні, то проблема визначення поняття основ національної безпеки залишається поки ще відкритою. Адже навіть у Законі «Про основи національної безпеки України» подібне формулювання відсутнє.

Через те, що злочини проти основ національної безпеки законодавець ототожнив із групою особливо небезпечних державних злочинів (КК 1960 р.), родовим об'єктом яких були суспільні відносини із забезпечення безпеки держави, логічною є та обставина, що основи національної безпеки – це фактично основи безпеки держави. Таке твердження, можливо, підтверджує (як уже зазначалося) положення ст. 3 Закону «Про основи національної безпеки України», згідно з яким держава є одним з об'єктів національної безпеки, елементами якого є конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Тобто йдеться про основні компоненти, що визначають змістовну складову основ безпеки держави, а значить, можна припустити, що ці самі елементи є основними

складовими основ національної безпеки держави (національна безпека у вузькому розумінні). А та обставина, що конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність є, як правило, безпосередніми об'єктами більшості злочинів проти основ національної безпеки, лише підтверджує якоюсь мірою такий умовивід.

Подібного роду положення знаходять своє підтвердження й у судженнях В. А. Ліпкана. Так, на думку дослідника, законодавець, розглядаючи основи національної безпеки України як родовий об'єкт проти однойменних злочинів, узяв за об'єкт основ тільки державну безпеку (хоч національна безпека містить у собі ще й особисту, і громадську безпеку) [172, с. 129].

З огляду на всі викладені раніше положення, можна констатувати, що законодавець у процесі встановлення родового об'єкта злочинів проти основ національної безпеки під основами національної безпеки розуміє основи державної безпеки (національна безпека у вузькому розумінні), не охоплюючи цим поняттям інші об'єкти національної безпеки, такі як, наприклад, безпека особистості, суспільства і, відповідно, їхні елементи. При цьому, додержуючись положень зазначеного закону, елементами безпеки держави є конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність держави (ч. 3 ст. 3 Закону).

Отже, основи національної (державної) безпеки держави, як родовий об'єкт кримінально-правової охорони, охоплюють сукупність взаємопов'язаних елементів, а точніше – безпосередніх об'єктів: конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність. Подібна сфера суспільних відносин відповідає тим завданням, що сформульовані у ст. 1 КК України.

Розглядаючи основи національної безпеки як об'єкт кримінально-правової охорони, варто звернути увагу на те, що в загальному вигляді вони становлять собою комплекс суспільних відносин, які сприяють безпечним умовам життєдіяльності держави. У цьому разі основи національної безпеки варто розглядати не як головну потребу суспільства, а як його загальну цінність, загальне благо, надійний захист і розвиток яких повинні забезпечити держава, суспільство і громадяни. Основну відповідальність за забезпечення безпеки в суспільстві несе, як правило, держава, бо

вона створює систему державних структур, покликаних забезпечити належний захист безпеки суспільства шляхом ужиття заходів політичного, організаційного, соціально-правового, економічного, науково-технічного й іншого характеру. Основним завданням такої системи є забезпечення і сприяння нормальному соціальному розвитку суспільства шляхом ефективного застосування правових, технологічних і організаційних норм, у тому числі спеціальних норм безпеки.

Безпосередніми об'єктами зазначених злочинів, згідно з їхніми об'єктивними і суб'єктивними ознаками, виступають зовнішня і внутрішня безпека, обороноздатність, економічна безпека, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Предметне дослідження змісту основ національної безпеки як об'єкта кримінально-правової охорони потребує більш ретельного вивчення загальнотеоретичних положень про природу об'єкта злочину, його структуру й елементи, його складові.

Необхідність подібного дослідження об'єкта, як елемента складу злочину, визначається в тому числі й існуючими розбіжностями з приводу його змісту, що протягом уже тривалого часу існують серед дослідників, які вивчали феномен об'єкта злочину. Серед них особливе місце посідають такі відомі дослідники, як М. І. Бажанов, Я. М. Брайнін, С. Б. Гавриш, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, Ю. І. Ляпунов, П. С. Матишевський, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, А. В. Наумов, Б. С. Нікіфоров, Г. П. Новосьолов, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, Є. О. Фролов, М. І. Хавронюк та ін.

У філософській науці під об'єктом розуміють те, що протистоїть суб'єктові, тобто дійсності, свідомості, внутрішньому світу як складової частини зовнішнього світу. Відповідно до зазначеного формулювання впливає, що об'єкт це певна частина об'єктивної дійсності, яка перебуває в тісній взаємодії із суб'єктом, де виділення об'єкта пізнання відбувається завдяки практичній і пізнавальній діяльності індивіда. «Об'єкт злочину – це та необхідна ознака складу злочину, що значною мірою визначає природу цього злочину і ступінь його суспільної небезпеки» [219, с. 29].

У кримінально-правовому розумінні під об'єктом злочину заведено розуміти суспільні відносини, які охороняє кримінальний закон [32, с. 167].

Для розвитку наданого положення неможливо не погодитися із судженнями сучасних українських дослідників, згідно з поглядами яких об'єкт злочину, як і правоохоронювані інтереси особи, суспільні або державні інтереси і блага, є не тільки основним елементом злочину, але й засадою кваліфікації вчиненого. Водночас для його встановлення потрібно відповідним чином проаналізувати вчинене (об'єктивну сторону складу злочину); встановити, що особа, котра вчинила це діяння, може бути суб'єктом злочину, тобто, що це фізична осудна особа, яка досягла віку настання кримінальної відповідальності, а в разі, якщо йдеться про злочини із спеціальним суб'єктом, установити, що ця особа є такою. І лише після цього, а також після відповідного аналізу змісту суб'єктивної сторони можна зробити висновок про об'єкт вчиненого суспільно небезпечного діяння, адекватно кваліфікуючи вчинене [19, с. 83].

Доктрина радянського і пострадянського кримінального права, як правило, визнавала вчення про об'єкт злочину загально визнаною концепцією. Відповідно до домінуючої донедавна думки об'єктом злочинів визнавалися «суспільні відносини» [338, с. 138]. Однак зміни кримінально-правової доктрини, обумовлені існуючою ідеологією і віртуальністю правового буття сьогодення, визначили існування певної розмаїтості концепцій об'єкта злочину в сучасній кримінально-правовій літературі. Докладний аналіз проблематики стану досліджень об'єкта складу злочину в сучасній кримінально-правовій літературі наданий у монографії С. Я. Лихової [170, с. 17–79]. У цій частині варто, на нашу думку, обмежитися лише вказівкою на найбільш значимі риси стану теоретичних розробок у цій сфері при аналізі наукового матеріалу.

Так, деякі дослідники цієї проблеми розглядають об'єкт складу злочину як суспільні відносини (М. І. Бажанов, М. Й. Коржанський, В. О. Навроцький, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій та ін.), як охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (П. П. Андрушко, О. М. Костенко), інші – як правовідносини (С. Я. Лихова), як соціально значимі блага, цінності

(П. С. Матишевський, А. В. Наумов, Є. В. Фесенко), як потерпілого від злочину в широкому розумінні (І. Я. Козаченко, Г. П. Новосолов, В. О. Туляков) тощо. [75, с. 165].

Як правило, постулат про розгляд об'єкта складу злочину як суспільного відношення в тій чи іншій послідовності більш або менш знаходить своїх прихильників у сучасній кримінально-правовій науці. Заведено вважати, що правильне встановлення поняття, а відповідно, змісту, сутності й ознак, що складають об'єкт злочину, має важливе науково-теоретичне і прикладне значення. Подібне положення дозволить більш повно визначити його сутність, а також визначити сферу суспільних відносин, узятую під охорону кримінальним законодавством. Отже, домінує ідея про те, що всі об'єкти необхідно визначати, виходячи з таких критеріїв: 1) ступеня узагальненості суспільних відносин, які беруться під охорону кримінально-правовими нормами і які виступають об'єктами різних злочинів; 2) важливості охоронюваних суспільних відносин, яким злочин заподіює безпосередньо шкоду [331, с. 138].

Науково обґрунтована і практично значима розробка конкретно визначених юридичних ознак об'єкта злочинів проти основ національної безпеки відіграє основну роль у процесі встановлення характеру і ступеня суспільної небезпеки розглянутих злочинів, їхніх об'єктивних і суб'єктивних ознак, що мають важливе правове значення для їхньої правильної кваліфікації, розмежування із суміжними злочинами, а також для процедури призначення покарання тощо.

З метою усунення виникаючих суперечностей між формулюванням об'єкта в чинному законодавстві як певних соціальних цінностей і концепцією про розгляд його як суспільного відношення, деякі дослідники пропонують виділяти формальні й матеріальні визначення об'єкта. У «формальному» визначенні об'єктом є те, чому злочинне посягання заподіює чи може заподіяти шкоду, чи те, на що спрямовано, на що посягає злочин, чи те й інше разом [195, с. 25]. У «матеріальному» визначенні об'єкт завжди виступає як суспільні відносини [206, с. 149]. У зв'язку з цим було запропоновано розрізняти об'єкт правової охорони й об'єкт посягання [162, с. 138]. Запропоноване положення не знайшло своєї підтримки в теорії кримінального права.

Воно втім чи іншому сенсі підривало офіційну доктрину про об'єкти злочинів: «об'єкт злочину – суспільні відносини». Отже, така пропозиція визначала об'єктом не тільки чи не стільки суспільні відносини та їхні матеріальні елементи, а також демонструвала неприродність конструкції «об'єкт – суспільні відносини», її відірваність від об'єктивної дійсності й чинного законодавства. У частині співвідношення понять об'єкта кримінально-правової охорони й об'єкта посягання, відповідно до такої теорії, вони повинні обов'язково збігатися. З огляду на штучність конструкції суспільних відносин, ефемерність їх у цілому, окремі криміналісти дійшли висновку, що ні самі люди – суб'єкти відносин, ані матеріальні предмети – об'єкти відносин, ані дії людей не є структурними елементами суспільних відносин, тобто вони (суспільні відносини) не можуть містити в собі як складові елементи різні предмети матеріального світу, бо суспільні відносини не містять у собі нічого матеріального, а тому суспільних відносин у реальності не існує, вони є не чим іншим, як науковою абстракцією [180, с. 35–43].

Якщо все-таки розглядати об'єкт злочину як суспільні відносини, то появляється імовірність виникнення серйозних проблем у процесі вивчення процесу заподіяння збитку основам національної безпеки і визначення наслідків від таких злочинів. Щодо цього виникає необхідність у встановленні особливостей механізму заподіяння збитку суспільним відносинам, у тому числі у виявленні тих шкідливих змін, яких зазнають такі суспільні відносини внаслідок заподіяння їм такої шкоди. Через деякий час велика частина криміналістів дійшли висновку, що заподіяння шкоди об'єкту може статися лише у формі впливу на його елементи. Головне полягає в тому, – стверджує В. К. Глистін, – що злочин у кожному конкретному випадку впливає на будь-який з елементів чи на їх сукупність, змінює (руйнує) всі відносини [69, с. 30]. Причому в одних випадках збиток об'єкту, на думку таких учених, заподіюється шляхом безпосереднього впливу на суб'єктів таких суспільних відносин, у інших випадках – таку шкоду заподіює сам суб'єкт, що є невід'ємним елементом охоронюваних законом суспільних відносин, і така шкода заподіюється за допомогою вичленювання себе з охоронюваного чинним кримінальним законодавством суспільно корисного відношення. При цьому подібні суспільні

відносини, виражені у формі існуючих соціальних зв'язків, за твердженням прихильників такої теорії, звичайно, не вразливі для суспільно небезпечного впливу, тим паче що дуже складним є встановлення самого факту порушення такої системи суспільних відносин унаслідок злочинного впливу. Намагаючись якось згладити ці суперечності, М. Й. Коржанський робить дуже оригінальний висновок: «Об'єкт злочину, як суспільні відносини, недоступний для безпосереднього впливу на нього. Об'єкт – явище реальне, але невловиме» [219, с. 136–137].

Абстрактність процесу заподіяння шкоди об'єкту шляхом впливу на елементи суспільних відносин знаходить своє пояснення відсутністю в науці можливості обґрунтувати цей механізм для правозастосовної практики. Однак деяка відірваність дослідженої концепції від об'єктивної дійсності перебуває в суперечності із завданнями кримінального права, що безпосередньо залежить від дійсних і конкретно визначених категорій, у тому числі й від точних категорій, що встановлюються в суді, оцінюються з урахуванням існуючої дійсності. Здійснити це з «невловимими» суспільними відносинами, як правило, неможливо, бо суспільні відносини – це категорія абстрактна, яка визначається у вигляді елемента складу злочину, як правило, частіше з політичних, а не правових міркувань. Унаслідок своєї природи, як і будь-яка уявна модель, вони нематеріальні й безтілесні та носять тільки, за словами В. М. Кудрявцева, «характер інформаційного зв'язку». Тому неможливо заподіяння шкоди тому, що в об'єктивній дійсності не існує. Яким би способом, із застосуванням яких аргументів не наводилася би теза, відповідно до якої злочин заподіює шкоду суспільним відносинам, у реальному житті нічого подібного не відбувається і відбуватися не може. Так, можуть бути знищені предмети, які мають певні фізичні властивості, у зв'язку з якими вчиняються злочини, зникнути явища, що стали приводом для настання останніх, суспільні взаємовідносини між суб'єктами залишаться чи ж зазнають певних змін, обмежених межами нашої свідомості, але не більш того. Дійсно, розглядаючи суспільне відношення у вигляді об'єкта суспільно небезпечного посягання, можна констатувати, що воно є своєрідною сполучною ланкою, яка об'єднує ознаки складу злочину й ознаки злочину як існуючого в об'єктивній дійсності явища, що з'єднує

думкою уявлену модель суспільно небезпечного посягання з об'єктивною реальністю.

Однак поряд із вищезазначеною чільною концепцією про те, що об'єкт злочину – це суспільні відносини, у кримінально-правовій науці надані й інші концепції. Засновником однієї з них є відомий представник дореволюційної вітчизняної науки кримінального права М. С. Таганцев. «Злочин як спеціальний вид правопорушення, – констатував він, – є посяганням на юридичні норми, визнані й охоронювані державою, і притому чи в їх окремому, одиничному бутті, чи в їх зчленуванні, у формі юридичних інститутів. Тому, говорячи про об'єкт, на який спрямовується злочин, ми маємо на увазі під ним саме ці норми чи інститути права, чи, узагальнюючи ще більше, юридичний порядок, що існує в цьому суспільстві» [409, с. 198]. Відповідно до думки А. В. Наумова, котрий реанімує ідеї російської (дореволюційної) кримінально-правової науки, під «юридичною нормою в її реальному бутті» [126, с. 41] М. С. Таганцев бачив реальний зміст блага (інтересу), охоронюваного кримінальним законом від злочинних посягань, і саме йому належить заслуга в подоланні вузько нормативного підходу до визначення об'єкта злочину [178, с. 15].

На думку інших дослідників, самостійним об'єктом можна визнавати людей, засоби виробництва, знаряддя й інші матеріальні цінності. Першим, хто запропонував розглядати людей як об'єкти посягань на життя і тілесне здоров'я людини, був В. М. Кудрявцев [148, с. 58–59]. Будучи прихильником такої думки, Ю. А. Демидов указував на те, що охоронювані суспільні відносини виступають у кримінальному праві як:

- державне суспільне встановлення;
- суб'єкт суспільних відносин;
- державний чи суспільний інтерес;
- суб'єктивне право чи особистий інтерес.

Людина як індивід, її життя, здоров'я, свобода, честь і гідність, вважає Ю. А. Демидов, є особливим об'єктом охорони від злочинних посягань [81, с. 50–51].

Згідно з твердженням А. А. Піонтковського багато складів злочинів побудовані

так, що при характеристиці об'єкта в них зазначені не суспільні відносини, а їхні елементи чи матеріальне, майнове відбиття відповідних суспільних відносин... чи суб'єкти цих відносин [159, с. 116]. Розглядаючи у своїх дослідженнях безпосередній об'єкт і предмет злочину як тотожні поняття, він констатував: «Висловлення, що розбіжність загального об'єкта (як суспільних відносин) і безпосереднього об'єкта (який у більшості випадків не є суспільні відносини) науково неспроможна, бо не відповідає відношенню роду і виду, непереконаливі. Відносини між об'єктами злочину як суспільними відносинами і безпосереднім об'єктом злочину варто розглядати в площині взаємовідносин категорій матеріалістичної діалектики – сутності та явища. Безпосередній об'єкт злочину – це предмет впливу злочинця, що ми можемо безпосередньо сприймати... Суспільні відносини як об'єкт злочину – це те, що стоїть за безпосереднім об'єктом і що ще необхідно розкрити, щоби більш глибоко зрозуміти щире суспільно-політичне значення розглянутого злочину» [159, с. 119].

У процесі вивчення таких суджень Г. П. Новосьолов пропонує свою оригінальну теорію, відповідно до якої об'єкт злочину – той, проти кого він чиниться, тобто окремі особи чи якась безліч осіб, матеріальні чи нематеріальні цінності яких, будучи поставленими під кримінально-правову охорону, піддаються злочинному впливу, у результаті чого цим особам заподіюється шкода чи створюється погроза заподіяння шкоди [350, с. 135]. Для розвитку такої ідеї Г. П. Новосьолов підкреслює, що злочин заподіює чи створює погрозу заподіяння шкоди не чомусь (благам, нормам права, відносинам тощо), а комусь, і, отже, як об'єкт злочину потрібно розглядати не щось, а когось. Із чого видно, що у структуру об'єкта дослідник включає не тільки людей (окрему людину чи невизначену їх кількість), таким чином фактично ототожнюючи його з процесуальною фігурою потерпілого, але й предмет злочину – конкретні матеріальні й нематеріальні блага таких осіб. Визнати обґрунтованими ці міркування не можна. Їх неспроможність виявляється хоча б у тім, що неможливо розмежувати окремі злочини між собою, наприклад бандитизм з іншими суміжними складами. Об'єктом злочину не можуть бути матеріальні предмети і тим паче люди (потерпілі), оскільки змішання цих

понять нівелює їх сутність і значення [162, с. 200].

Щодо цього можна припустити, що в теорії кримінального права існує безліч різноманітних позицій в частині визначення природи об'єкта злочинів. Докладний аналіз таких положень дозволяє констатувати, що об'єктом злочину є не абстрактні суспільні відносини, а конкретизовані загальнолюдські, загальносоціальні чи державні цінності. Таке положення підтверджується тим, що «всі люди є вільними і рівними у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними» (ст. 21 Конституції України). У зв'язку з чим основними структурними елементами цінностей, що взяті під охорону законом, варто вважати суб'єктів відносин і ті блага, що їм належать, тобто те, що задовольняє потреби людей, відповідає їхнім інтересам, цілям і намірам.

Так, у новітній кримінально-правовій літературі з проблем Загальної частини кримінального права, – відзначає Н. О. Лопашенко, – чітко простежується тенденція щодо перегляду традиційного розуміння об'єкта злочину, і, безумовно, вона заслуговує на увагу [176, с. 16]. Дійсно, об'єкти не всіх злочинів можна визначити через суспільні відносини. У деяких випадках об'єктами злочинів виступають не самі суспільні відносини, а їхні структурні елементи, але не матеріальні цінності й учасники (суб'єкти), а інтереси учасників відповідних суспільних відносин (наприклад, інтереси правосуддя, інтереси служби в комерційній і іншій організаціях і т. д.). У цьому сенсі інтерес можна визначити як об'єктивну причину, що лежить в основі безпосередніх спонукань суб'єктів, які беруть участь у соціальній діяльності, із збереження і змін умов їх існування і подальшого розвитку. «Суспільні відносини, – пише Л. Д. Гаухман, – існують об'єктивно і виражаються як інтереси. Співвідношення цих категорій як сутності і явища гранично точно визначено в положенні, відповідно до якого «економічні відносини кожного цього суспільства виражаються, насамперед, як інтереси» [66, с. 63–64]. Отже, поняття «суспільні відносини», «об'єкт кримінально-правової охорони», «інтерес» у кримінальному праві можна вживати як синоніми [409, с. 194–196; 410, с. 176].

Після прийняття КК України 2001 року українська кримінально-правова доктрина трохи видозмінюється. Об'єкт злочину дедалі частіше навіть прихильники

теорії суспільних відносин визначають не тільки як суспільне відношення, але і як благо, якому злочин заподіює реальну шкоду чи створює загрозу заподіяння такої шкоди [136, с. 89]. А. А. Музика, виходячи із суспільної функції і службової ролі кримінального закону, уточнює, що кримінальний закон не тільки охороняє суспільні відносини, а водночас забезпечує можливості реалізації суспільних інтересів. Тому об'єкт злочину він визначає як забезпечену державою для суб'єктів суспільних відносин можливість певної поведінки чи суспільного становища членів суспільства, що відповідають інтересам останнього [195, с. 25]. Згідно із судженням Є. Л. Стрельцова під об'єктом злочину слід розуміти ті конкретні суспільні відносини, які законодавець поставив під охорону певного кримінального закону і яким злочин заподіює шкоду, що відповідає ознакам цього складу [325, с. 22].

Подібні визначення об'єкта заслуговують на особливу увагу особливо в тій частині, де йдеться про певну поведінку і суспільне становище суб'єктів таких відносин, які взаємозалежні з певними положеннями нашої проблематики. Водночас законодавець ніколи не використовує при перерахуванні у відповідних статтях кримінального законодавства об'єктів кримінально-правової охорони чи в будь-якому іншому сенсі терміна «суспільні відносини». Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 1 КК України кримінальний закон розглядає як основне своє завдання правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, навколишнього середовища, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам [140]. Де немає і натяку на суспільні відносини. Подібна тенденція характерна всьому змісту кримінального законодавства України.

У вітчизняній кримінально-правовій науці в частині визначення об'єкта злочинів проти основ національної безпеки надані всілякі науково-теоретичні припущення, у тому числі й про можливі види безпосередніх об'єктів таких злочинів, їх визначень тощо.

Отже, необхідно встановити, чи завжди суспільні відносини або інші подібні філософські категорії можуть виступати як об'єкт злочину. Так, якщо вони, будучи уявною моделлю, матрицею об'єктивних суспільних процесів у певний період часу,

чи здатні дати більш повне, докладне уявлення, інформацію про реальне, а не помилкове розуміння природи соціальних взаємозв'язків і суперечностей, що існують у суспільній дійсності.

Не менш важливим питанням, що є необхідним для визначення природи об'єкта злочинів проти основ національної безпеки, є встановлення сутності понять і ознак таких категорій, як «інтереси», «благо», «права» і «цінність», а також їх співвідношення. Так, цінності, будучи результатом людських суджень про реальні явища матеріального світу, є суб'єктивними, але лише настільки, наскільки суб'єктивно будь-яке судження про об'єктивну дійсність. У першу чергу вони об'єктивні, бо є реальними явищами, охоронюваними правом. Правові блага як цінності, що відображають буття реальних предметів і явищ, як правило, не можуть бути піддані більш або менш значному ідеологічному впливу. Вони є загальними для всіх членів суспільства і не входять у рамки класового поняття. Більше того, за таких темпів інтегрування світового співтовариства, що реально спостерігається сьогодні, багато цінностей одержують не тільки єдине трактування, але і єдину форму охорони [91, с. 160–175].

Сучасна українська кримінально-правова наука, ґрунтуючись на конституційному принципі верховенства права, дедалі більше відходить від абстрактно-політичного формулювання об'єкта злочину і його видів. Так, варто погодитися з думкою В. П. Ємельянова про те, що загальний, родовий і видовий об'єкти, на відміну від безпосереднього об'єкта, у реальній дійсності не існують, вони є узагальнюючими поняттями, що входять структурно в такі самі абстрактні категорії, як загальне, родове і видове поняття складу (загальний, родовий, видовий склад), і належать не до категорії «злочин» як явища реальної дійсності, а до категорії «склад злочину» як наукової абстракції [91, с. 187]. Саме ці положення визначили необхідність у дослідженні таких питань у цьому розділі нашого дослідження для більш повного і конкретного встановлення приводів і основ кримінально-правової охорони тих цінностей, благ, законних прав і інтересів, що взяті під охорону Розділом I Особливої частини КК України.

Слід зазначити, що КК України визначив своєрідну ієрархію об'єктів

кримінально-правової охорони в залежності від їх важливості й цінності на відповідному етапі розвитку нашої державності. Так, згідно з ч. 1 ст. 1 КК України це права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, навколишнє середовище, конституційний лад України, мир і безпека людства [140].

Національну безпеку, як об'єкт кримінально-правової охорони, можна розглядати в різних смислових значеннях у залежності від того, які межі її змісту ми припускаємо. Якщо йдеться про природу суспільних відносин, які можна розглядати як конкретні об'єкти конкретних суспільно небезпечних посягань, охоплених іншими розділами КК України (йдеться про національну безпеку в широкому її розумінні), то в цьому разі мається на увазі сукупність суспільних відносин у сфері забезпечення безпечного розвитку і функціонування особистості, суспільства і держави: громадської безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я населення, суспільної моральності, народного здоров'я, екологічної безпеки, безпеки руху транспорту тощо. Однак якщо мати на увазі всього лише родовий об'єкт злочинів, передбачених Розділом I Особливої частини (національну безпеку у вузькому її розумінні – основи національної безпеки), то таким об'єктом охоплюється сукупність суспільних відносин у сфері захисту конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, обороноздатності й інших важливих для держави інтересів. Внаслідок чого зміст об'єкта злочинів проти основ національної безпеки визначається не конкретно визначеним, одиничним відношенням, а певною сукупністю, системою відповідних суспільних відносин. Ця система охоплює всі боки суспільного життя в їх органічному взаємозв'язку і взаємозалежності. Окремі групи суспільних відносин, що входять у систему, утворюють безпосередні об'єкти посягання при вчиненні злочинів проти основ національної безпеки [451, с. 80].

Відповідно до існуючої моделі взаємозалежних між собою ключових елементів структури об'єкта злочину національну безпеку, як об'єкт кримінально-правової охорони, можна розглядати як упорядковану сукупність суспільних відносин у сфері забезпечення безпечних умов життєдіяльності особистості,

суспільства і держави. Отже, основи національної безпеки визначають безпечні умови життєдіяльності держави як за її межами, так і всередині неї, а отже, покликані забезпечити внутрішню і зовнішню безпеку. З чого випливає, що основи національної безпеки є загальнонаціональною цінністю, найважливішим благом, яке держава взяла під свій безпосередній захист, забезпечення якого здійснюється за допомогою вжиття комплексу спеціальних заходів державного значення, тобто із створення системи заходів у сфері захисту основ національної безпеки (заходи оборонного, політичного, соціально-інформаційного, ідеологічного й економічного значення), достатніх для забезпечення відповідного рівня національної безпеки.

Кримінальний кодекс України містить традиційну структуру з розподілом Особливої частини на розділи, що поєднують окремі статті таких розділів. Згідно із структурою чинного КК України можна виділити чотирьохрівневу класифікацію об'єктів кримінально-правової охорони (загальний, родовий, видовий (чи груповий), безпосередній). Таким чином, процедуру визначення об'єкта злочинів проти основ національної безпеки в рамках нашого дослідження необхідно здійснити відповідно до зазначеної класифікації об'єктів злочину.

Загальний об'єкт становить собою комплекс усіх існуючих суспільних відносин, узятих під захист чинного кримінального закону. Такий комплекс складають різні за своєю сукупністю суспільні відносини (основи національної безпеки, життя і здоров'я особистості, господарська система, власність, службова діяльність, основи правосуддя тощо).

Під родовим об'єктом слід розуміти об'єкт, яким охоплюється коло тотожних чи однорідних за своєю соціальною чи економічною суттю суспільних відносин, які внаслідок цього мають бути захищені єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм [136, с. 98].

У теорії вітчизняного кримінального права також виділяють і видовий об'єкт як складову частину родового об'єкта [362, с. 146]. Причому такий об'єкт нерідко називають також підгруповим об'єктом, який виділяється в тих випадках, коли всередині великої групи однорідних суспільних відносин, що підлягають єдиній, комплексній кримінально-правовій охороні, можна виділити більш вузькі групи

таких відносин. Видовий об'єкт співвіднесений із його родовим об'єктом як частина з цілим. Виділення в межах одного розділу КК України окремих груп злочинів цілком логічно, оскільки це додає більшої стрункості кримінальному законодавству і сприяє його точному застосуванню [409, с. 203–205].

Використання в цих цілях такого об'єкта злочину приводить не тільки до впорядкування самого законодавства, але й допомагає практиці, на яку міг би орієнтуватися сам законодавець при вирішенні завдань щодо розвитку й удосконалення законодавства [330, с. 72–73].

Так, наприклад, злочини у сфері господарської діяльності можна розділити на такі види: злочини у сфері підприємництва; злочини у сфері послуг; злочини у фінансово-кредитній сфері та ін. [325, с. 160–161].

Безпосереднім об'єктом злочину є суспільні відносини, соціальні блага, цінності, інші сфери життєдіяльності людей, на які безпосередньо спрямовано посягання і яким унаслідок злочинних дій заподіюються суспільно небезпечні наслідки [477, с. 36–37].

Безпосередній об'єкт злочину, як істотна і специфічна ознака, обумовлений у процесі кваліфікації протиправного посягання, служить розмежуванню діянь усередині окремого розділу Особливої частини КК, а його встановлення провадиться шляхом аналізу тексту статей, що містяться всередині того чи іншого розділу кодексу. Законодавчою базою при цьому є найменування аналізованої статті Особливої частини КК і, звичайно, зміст, текст диспозиції самої статті [126, с. 101]. Процес установлення конкретної групи соціально значимих благ чи інтересів, як безпосередній об'єкт посягання, вимагає дотримання цілої низки правил. Так, наприклад, необхідно встановити, якому благу чи інтересу заподіяна найбільш значна шкода, який із зазначених інтересів є найбільш важливим тощо. Ця обставина має особливо важливе значення для правильної кваліфікації злочинів, що реально лише при встановленні точної відповідності між безпосереднім об'єктом конкретного суспільно небезпечного посягання і безпосереднім об'єктом, закріпленим у конкретній статті кримінального закону. Неправильне встановлення подібного об'єкта злочину сприяє здійсненню неправильної кваліфікації таких

суспільно небезпечних діянь. Так, наприклад, якщо викрадення громадянином України документів, штампів, печаток розглядати як посягання на авторитет органів державної влади і нормальну роботу підприємств, установ і організацій, то таке діяння треба кваліфікувати за ст. 357 КК України («Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження»). Такі самі дії, але вчинені на шкоду зовнішній безпеці держави, за наявності відповідних обставин, необхідно кваліфікувати за ст. 111 КК України («Державна зрада»). Чи ж якщо умисне пошкодження залізничних колій розглядати як злочин проти безпеки руху й експлуатації транспорту, то таке діяння треба кваліфікувати за ст. 277 КК України («Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів»). У тому разі коли такі самі дії вчинені на шкоду економічній безпеці держави, їх треба кваліфікувати за ст. 113 КК України («Диверсія»).

Процедура встановлення безпосереднього об'єкта будь-якого зі злочинів, передбачених нормами Розділу I Особливої частини КК України, сполучена з цілою низкою всіляких проблем. Так, на відміну від об'єкта, такі елементи складу розглянутих злочинів, як об'єктивна, суб'єктивна сторона і суб'єкт, безпосередньо знаходять своє відбиття в обставинах учинення такого злочину. Однак це зовсім не означає, що об'єкт таких злочинів встановлюється ізольовано, відособлено від інших елементів складу злочину, а навпаки, під час тривалих розумових процесів, пов'язаних з установленням сукупного взаємозв'язку виключно всіх елементів суспільно небезпечного посягання на такий об'єкт. При цьому кваліфікація будь-якого злочину як діяння, що посягає на відносини, охоронювані нормами Розділу I КК України, не перебуває в безпосередній залежності від заподіяної шкоди таким злочином (убивство державного діяча, отруєння великої кількості людей, знищення пожежею військової частини тощо). Саме стосовно цього більшість розглянутих складів злочинів, відповідно до їх законодавчої конструкції, належать до формальних складів, тобто заподіяння фактичного збитку безпосередньому об'єкту вони не охоплюють, значить, така обставина і не впливає на остаточну кваліфікацію таких діянь, як злочини проти основ національної безпеки.

Проблематичність механізму встановлення безпосереднього об'єкта розглянутих злочинів визначається також існуючим у теорії кримінально-правової науки неоднозначним підходом до формулювання об'єктів деяких злочинів, закріплених у Розділі I Особливої частини КК України, про що більш докладно буде викладено в наступних розділах цієї роботи.

Що стосується родового об'єкта розглянутих злочинів, то він якоюсь мірою сформульований назвою Розділу I Особливої частини КК. Подібну позицію поділяє й О. Ф. Бантишев, котрий підкреслює, що «родовий об'єкт зазначених злочинів – основи національної безпеки України, головними складовими яких є пріоритетні національні інтереси» [200, с. 250].

Однак, незважаючи на надані позиції, у теорії кримінального права існують і інші судження в цій частині.

Згідно з міркуваннями М. І. Хавронюка родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки України є безпека України в різних її сферах [138, с. 27].

Досить розгорнуте формулювання надав В. А. Ліпкан. Отже, дослідник під родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки розуміє таке.

По-перше, це суспільні відносини у сфері державної політики, спрямовані на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

По-друге, такі національні інтереси є життєво важливими і як родовий об'єкт цієї групи злочинів становлять собою: внутрішню стабільність, що характеризується сталістю державних інститутів і збалансованістю інтересів усіх соціальних груп населення; захист державного суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; захист конституційного ладу України; забезпечення збереження української цивілізації, традицій і самобутності українського народу; ефективно діючу економічну систему України; підтримку екологічно здорового навколишнього середовища; збереження і зміцнення науково-технічного потенціалу; гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина та ін. [172, с. 96–97].

Подібне розширювальне тлумачення родового об'єкта розглянутих злочинів,

як бачимо, більшою мірою відповідає національній безпеці в широкому її розумінні, ніж основам національної безпеки (національна безпека у вузькому розумінні), бо воно охоплює групу елементів, що становлять собою не тільки безпеку держави, але й безпеку суспільства й особистості.

Відповідно до суджень І. В. Діордіци родовий об'єкт злочинів проти основ національної безпеки потрібно розуміти як: суспільні відносини у сфері державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз. Національні інтереси є життєво важливими і як родовий об'єкт цієї групи злочинів становлять: 1) внутрішню стабільність, яка характеризується сталістю державних інститутів і збалансованістю інтересів усіх соціальних груп населення; 2) державний суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; 3) конституційний лад України; 4) економічну систему України; 5) екологічно здорове середовище в державі; 6) існуючий науково-технічний потенціал держави; 7) гарантовані конституційні права і свободи людини і громадянина та ін. [83, с. 165–166].

На думку С. В. Дьякова, родовим об'єктом розглянутих злочинів є безпека держави як стан стабільності, міцності й захищеності особистості, суспільства і конституційного ладу в цілому від тих джерел небезпеки, що реально існують у сучасних умовах формування нового суспільно-економічного ладу [90, с. 25].

Подібної позиції дотримується і колектив авторів підручника за редакцією Є. Л. Стрельцова, який під родовим об'єктом таких злочинів розуміє безпеку держави в різних її сферах, а безпеку держави в тій чи іншій сфері її діяльності вважає основним безпосереднім об'єктом кожного конкретного злочину проти основ національної безпеки [365, с. 11].

Найбільш близьке положення чинного законодавства в цій сфері визначення родового об'єкта таких злочинів надав В. Я. Тацій. На думку вченого, родовим об'єктом злочинів, передбачених у цьому розділі, є суспільні відносини з охорони національної безпеки України: її конституційного ладу, суверенітету, територіальної недоторканності, обороноздатності. Інакше кажучи, відзначає автор, родовим

об'єктом цих злочинів є суспільні відносини, що забезпечують саме існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави [137, с. 18].

Докладне вивчення наведених суджень дозволяє сформулювати поняття родового об'єкта розглянутих злочинів з урахуванням уже названих теоретичних положень, а також на підставі аналізу положень чинного законодавства, що регулює цього роду суспільні відносини. Отже, родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки є суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки держави в основних напрямках її діяльності, а саме у сфері конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, інформаційної, економічної й екологічної безпеки.

Чому саме відносини у сфері забезпечення безпеки держави посідають центральне місце в такому визначенні, відзначено положеннями все тієї самої ч. 3 ст. 3 Закону «Про основи національної безпеки України», де безпеку держави складають основні її елементи: конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Однак варто зазначити, що в досліджуваній групі злочинів можна виділити діяння, що посягають одночасно не на один, а на два і більше об'єктів. Вони належать до так званих поліоб'єктних злочинів. При кваліфікації такого роду злочинів основна проблема полягає не в тім, скільком об'єктам цей злочин заподіює (може заподіяти) шкоду. Головне запитання полягає в тім, які цінності, блага, права, законні інтереси, суспільні відносини є тією соціальною цінністю, що законодавець у відповідності зі ст. 1 КК узяв під охорону? Одержавши відповідь на це запитання, ми зможемо правильно встановити не тільки об'єкт злочину, його юридичну природу, це також дасть можливість більш чітко окреслити об'єктивні й суб'єктивні ознаки юридичного складу злочину, правильно відмежувати цей злочин від суміжних злочинів і призначити покарання [427, с. 97].

До подібного виду злочинів проти основ національної безпеки можна вважати належними «Посягання на життя державного чи громадського діяча» (ст. 112 КК) і «Диверсію» (ст. 113 КК). У зазначених діяннях поряд із безпосередніми додатковими

об'єктами є життя і здоров'я особистості. Для більш докладного розуміння природи такого об'єкта розглянемо це на прикладі ст. 112 КК України («Посягання на життя державного чи громадського діяча»).

Конструктивні особливості кримінально-правової норми, передбаченої ст. 112 КК України, дають підстави для деяких міркувань щодо додаткового об'єкта, яким виступає життя потерпілого від цього злочину. У цьому разі закон охороняє від злочинних посягань не життя як поняття біологічне, підпорядковане закономірностям природи, а життя людини як необхідну передумову виникнення, існування і розвитку певних відносин, коли життя людини в цій якості набуває значення явища соціального [127, с. 155]. Вбивство безпосереднє посягає не на всі, а лише на специфічні суспільні цінності, в яких ядром соціального зв'язку між людьми виступає саме життя людини. Людина стає його суб'єктом з моменту народження і безперервно є його учасником (стороною) аж до своєї смерті [30, с. 157].

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю. Отже, Основний Закон держави проголошує особисті блага людини фундаментальними.

Право фізичного існування людини – це право природне і не залежить від наявного визначеного статусу особи в державі, воно є неподільним і не може відчужуватися. З огляду на характер суспільної небезпеки вбивства, а також конкретний вид і зміст благ, що належить суб'єктам, об'єктом убивства визнається така цінність (особисте благо), що має істотне значення для людини і суспільства в цілому, як життя [30, с. 157].

Надалі такий підхід до визначення безпосереднього об'єкта злочинного посягання на суб'єктів здійснення державної чи громадської діяльності може визначатися по-різному.

Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України в п. 3 Постанови «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність і власність суддів і працівників правоохоронних органів» від 26 червня 1992 р. № 8, кримінальна відповідальність за посягання на життя

працівника правоохоронного органу настає лише за дії, що винний учинив у зв'язку з виконанням таким працівником своїх обов'язків [263, с. 373]. Із суб'єктивної сторони сутність такого зв'язку утворює специфічні внутрішні процеси, що відбуваються в психіці особи, яка вчиняє умисне вбивство державного чи громадського діяча або його близького родича у зв'язку з виконанням потерпілим свого обов'язку. На змістовному рівні специфіка психічного ставлення (вини) до вбивства полягає в тому, що особа: усвідомлює, що вона посягає на життя особи, яка виконує цей обов'язок, чи його близького родича, передбачає, що її дії заподіють або можуть заподіяти смерть однієї із зазначених осіб, бажає настання таких наслідків або свідомо допускає їх настання.

Отже, безпосереднім об'єктом убивства необхідно вважати життя іншої людини (ч. 1 ст. 115), що відповідно до ст. 55 КПК України визнається потерпілою [143].

Життя є найбільш цінним із благ людини. Через його відсутність людину не можуть цікавити її особисті, сімейні, політичні, економічні та інші права. Крім того, життя кожної окремої людини є благом не тільки для неї – воно є благом і для українського суспільства, і для світового співтовариства, а ставлення суспільства до життя кожної окремої людини є найкращим показником його духовного розвитку.

Життя як об'єкт кримінально-правової охорони – це не абстрактні суспільні відносини, а конкретні людські цінності, що існують заради охорони біологічної основи життя. Життя – це особлива форма існування людини як соціальної істоти, а отже, особлива форма існування всіх проявів її діяльності. Позбавлення людини життя – це не тільки зникнення її як біологічної істоти, але й одночасно розрив усіх її суспільних зв'язків, учасником яких вона була.

У теорії кримінального права визначення поняття «вбивство» характеризується як протиправне позбавлення життя іншої людини. Виходячи із системного зв'язку всіх елементів об'єкта посягання, передбаченого ст. 112 КК України, необхідним є вивчення проблеми потерпілих від посягання на життя державного чи громадського діяча у зв'язку з його діяльністю, пов'язаною зі здійсненням державних чи суспільних функцій, а також посягання на життя їхніх

близьких родичів. Від точного формулювання в чинному законодавстві – хто може бути потерпілим – залежить правильність і законність кваліфікації цього злочину. Крім того, вирішення зазначеної проблеми дає можливість уникнути помилок при розмежуванні досліджуваного злочину із суміжними злочинами.

Вчені, котрі тим чи іншим способом торкалися питання визначення як загальної проблеми потерпілого, так і визначення потерпілих від злочину, передбаченого ст. 112 КК України, не дали відповіді на поставлене питання. Головна причина, на наш погляд, полягає в тому, що доктрина радянського кримінального права певним чином обходила цю проблему. А ті сприятливі й необхідні практичні пропозиції, які вчені пропонували, законодавець ігнорував [82].

Отже, згідно з розглянутими положеннями об'єктом злочину, передбаченого ст. 112 КК України, що найбільше повно відображає характер суспільної небезпеки такого діяння, потрібно визнати не якісь абстрактні суспільні відносини, а конкретно визначені особистісні, загальносоціальні чи загальнодержавні інтереси (блага). У залежності від цього визначення групи інтересів (благ) можна класифікувати в такий спосіб: а) інтереси (блага) як природна, невід'ємна цінність людини; б) інтереси (блага), якими людина наділена як член суспільства; в) загальносоціальні блага, тобто інтереси, які мають суспільні чи державні інститути, держава в цілому.

Беручи до уваги ознаки, які характеризують об'єкт досліджуваного злочину, потерпілим за ст. 112 КК України може бути носій державних або суспільних функцій як під час виконання, так і через деякий час після виконання відповідних обов'язків. У деяких випадках таке вбивство може бути вчинено з помсти за здійснення особою своїх повноважень. Убивство потерпілого з метою припинити його діяльність з виконання державних функцій у майбутньому треба також кваліфікувати за ст. 112 КК України.

На нашу думку, при дослідженні цієї проблеми варто виходити не із спрощених підходів – аналізу «місця» норми ст. 112 КК України у Розділі I Особливої частини «Злочини проти основ національної безпеки України», а виходячи з конкуренції об'єктів кримінально-правової охорони. Відповідно до чинного кримінального законодавства об'єктом кримінально-правової охорони

стосовно досліджуваного злочину є «Основи національної безпеки держави» (Розділ І), а не «Життя та здоров'я особи» (Розділ ІІ КК). З огляду на ту обставину, що домінуючим соціальним благом, яке взято під кримінально-правовий захист ст. 112 КК України, є діяльність державного чи громадського діяча із здійснення державних чи суспільних функцій, цю норму (ст. 112 КК) законодавець помістив у розділі «Злочини проти основ національної безпеки України».

У той самий час законодавець, формулюючи диспозицію ст. 112 КК України, звернувся до складного способу визначення всіх ознак цього злочину. Злочин чиниться шляхом заподіяння шкоди діяльності державного чи громадського діяча, пов'язаного зі здійсненням державних чи громадських повноважень. Шкода заподіюється опосередковано – шляхом умисного позбавлення життя суб'єкта здійснення державної чи громадської діяльності. Життя суб'єкта здійснення державної чи громадської діяльності утворює соціально-правовий, законодавчо закріплений юридичний зв'язок з державними чи суспільними функціями.

Якщо навіть і взяти до уваги таку точку зору, то тоді виникає запитання: які ознаки і який об'єкт належать потерпілим – «близьким родичам» суб'єктів здійснення державної чи громадської діяльності?

Згідно з диспозицією ст. 112 КК України близькі родичі державних чи громадських діячів при посяганні на їх життя у зв'язку зі здійсненням державної чи громадської діяльності зазначених осіб не визнаються потерпілими від цього злочину. У цій частині, як нам уявляється, вельми корисним є досвід вирішення такої проблеми на прикладі суміжних з діянням, що розглядається, злочинів. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України «близькі родичі та члени сім'ї» – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник та ін. У той самий час деякі дослідники з цього питання вважають, що коло «близьких родичів» може бути розширено. В. М. Мамчур, який на дисертаційному рівні досліджував питання «близьких родичів» як потерпілих від злочину, передбаченого п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, вважає, що посиленого кримінально-правового захисту вимагають як

близькі родичі особи, що виконують службовий чи громадський обов'язок, так і інші особи, що є близькими цій особі внаслідок тих чи інших життєвих обставин. Тому запропонував змінити формулювання «їхніх близьких родичів» у ст. 112, п. 8 ч. 2 ст. 115, ст.ст. 348, 379, 400 КК України на формулювання «їхніх близьких» [182, с. 4–5]. Ця пропозиція не ґрунтується на чинному законодавстві України, є «калькою» кримінального законодавства Російської Федерації, Республіки Казахстан, що визначають коло цих осіб об'єднаним поняттям «інші особи». Таке визначення міститься у ст. 5 «Загальні поняття» КПК РФ. У п. 3 цієї статті зазначено: близькими особами є інші, за винятком близьких родичів, особи, що перебувають у відносинах з потерпілим, свідком, а також з іншими особами, життя, здоров'я і добробут яких дорогі потерпілому, свідку внаслідок особливих обставин, що між ними склалися. У п. 4 цієї статті зазначено: близькі родичі – чоловік, жінка (подружжя), батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені, рідні брати і рідні сестри, дід, баба, внуки. За законодавством України (ч. 2 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 р. [227]) такими є: батьки, дружина (чоловік), діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки.

Таким чином, на прикладі аналізу безпосереднього об'єкта ст. 112 КК України добре помітна складна кримінально-правова норма, в якій присутні ознаки двох рівнозначних соціальних благ: основ національної безпеки і життя людини – суб'єкта здійснення державної чи громадської діяльності. У тому разі, якщо життя таких потерпілих ми вважаємо належним до додаткового об'єкта, незважаючи на те що безпосередній об'єкт злочину, згідно з теорією рівності об'єктів кримінально-правового захисту, є домінуючим, мусимо визнати: додатковий об'єкт має другорядну, додаткову роль і не становить собою сутності злочину, передбаченого ст. 112 КК України. У такому разі додатковий об'єкт є як би «обслуговуючим» об'єктом безпосереднього об'єкта – внутрішньої безпеки, з чим погодитися неможливо, бо таким додатковим об'єктом є безпека життя суб'єктів державної чи громадської діяльності.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження варто підкреслити, що злочин, передбачений ст. 112 КК України, є двохоб'єктним. Безпосередні об'єкти

цього злочину – інтереси держави у сфері захисту основ національної безпеки і життя носіїв державних чи громадських повноважень (осіб, що здійснюють державну чи громадську діяльність) – є обов'язковими, взаємообумовленими і рівнозначними.

Що стосується докладного науково-теоретичного аналізу видового і безпосереднього об'єктів розглянутих злочинів, то він наданий у наступних розділах цього наукового дослідження.

Як і будь-який об'єкт будь-якого суспільно небезпечного посягання, основи національної безпеки мають також і свою структуру. Тобто відносини у сфері основ національної безпеки, як об'єкта кримінально-правової охорони, традиційно складають такі структурні елементи, як суб'єкт, предмет і соціальний зв'язок, що існує між такими суб'єктами з приводу відповідного предмета, що, по суті, і визначає зміст таких суспільних відносин.

Як суб'єкти відносин у сфері національної безпеки можуть виступати: держава, державні установи, що її представляють, громадські організації, підприємства, соціальні групи людей і окремі громадяни. У відносинах основ національної безпеки як їхні учасники можуть брати участь, з одного боку, держава (державні інститути), а з іншого – громадяни, особи, що не є громадянами України, зарубіжні держави та їхні органи. Однак такі відносини можуть носити і комплексний характер: держава – об'єднання громадян, держава – іноземний громадянин, держава – іноземна держава та її органи і т. д. При цьому стороною-порушницею таких відносин можуть бути: фізичні та юридичні особи, іноземна держава в особі її представників, групи людей, громадяни інших держав і т. д.

Предметом розглянутих суспільних відносин може бути все, з приводу чого чи у зв'язку з чим виникло таке відношення. Правове благо як охоронювана законом цінність містить у собі речі, тобто матеріальні предмети, результати духовної творчості (продукти певної діяльності), особисті немайнові блага, дії (стримування від дії) і результати дії суб'єктів правовідносин. Інакше кажучи, предмет злочину і є правове благо як певна цінність. На це звертав увагу О. Ф. Кістяковський, котрий бачив у об'єкті злочину його предмет, на який спрямований чи щодо якого вчинений

злочин [110, с. 280–281].

Стосовно злочинів проти основ національної безпеки в науковій літературі як предмет – структурний елемент суспільних відносин – визнаються інтереси особистості, суспільства і держави. Відносно цього можна припустити, що предметом цих відносин є життєво важливі інтереси особистості, суспільства і держави.

Основи національної безпеки як предмет, з приводу якого і функціонують відносини у сфері охорони такої безпеки, можуть розглядатися як особливо важливий соціальний інтерес. Основа його соціальної складової головним чином визначається тим, що належне сприйняття суспільною свідомістю основ національної безпеки вселяє почуття впевненості в кожного громадянина і суспільство в цілому в належному рівні захищеності від суспільно небезпечних посягань на конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність держави. Причому рівень безпечної і стабільної життєдіяльності громадян перебуває в прямій залежності від рівня забезпечення такої безпеки державою і суспільством.

Не менш важливою і досить складною є проблема, пов'язана з визначенням змісту такого поняття, а отже, з установленням тих видів (систем) суспільних відносин, що і складають поняття «основи національної безпеки». Як уже відзначалося раніше, у процесі встановлення поняття національної безпеки національна безпека в широкому її розумінні визначається рівнем стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Відповідно відносини у сфері основ національної безпеки (національна безпека у вузькому розумінні) характеризуються не менш складними, але при цьому досить акцентованими властивостями, і складаються із системи відносин, спрямованих на охорону конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності держави.

Разом з тим деякі криміналісти вважають, що співвідношення об'єкта і предмета як єдиної цінності дає можливість не виділяти предмет як самостійну кримінально-правову категорію. Це дозволить усунути відомі суперечності, що

існують у розумінні об'єкта і предмета, пов'язаного з уявленням про них як явищ незбіжних [405, с. 192], де предмет практично позбавлений соціального змісту на відміну від об'єкта (суспільних відносин) [31, с. 158].

Головним питанням при зіставленні таких категорій, як предмет і об'єкт, була проблема заподіяння шкоди об'єкту. Правоохоронювані інтереси (блага) практично завжди зазнають злочинного впливу, а отже, зазнають шкоду, що можливо зафіксувати шляхом сприйняття інтересів (благ) як конкретних цінностей. Так, у залежності від рівня цінності правоохоронюваного інтересу (блага), що зазнає протиправного впливу, можна визначити характер і розмір збитку, заподіяного злочинними діями злочинця. Подібний збиток і є наслідком, що визначається рівнем заподіяної шкоди правоохоронюваним інтересам і викликаними цим самим змінами в об'єктивній дійсності, що характеризуються певними кількісно-якісними категоріями (позбавлення життя людини, знищення чи пошкодження об'єктів власності, забруднення навколишнього природного середовища тощо).

Насправді, в об'єктивній дійсності в процесі здійснення правоохоронної діяльності для встановлення наявності шкоди використовуються конкретно визначені й дійсні категорії: заподіяння тілесних ушкоджень, порушення роботи транспорту, дезорганізація нормальної роботи судової системи тощо. Як бачимо, кримінально-правова шкода цілком пов'язана з конкретним правоохоронюваним інтересом (предметом), від якого залежить і яким устанавлюється.

Нерозривний взаємозв'язок охоронюваного правового блага і наслідків, що передається в тому числі і способом учинення суспільно небезпечного посягання, визначає і сукупність умов, формуючих зміст і характер таких наслідків, настання яких дуже ймовірно внаслідок учинення злочинів, що посягають на основи національної безпеки. Подібні посягання, вчинені проти зовнішньої чи внутрішньої безпеки або навіть проти економічної безпеки, завжди пов'язані із заподіянням конкретної організаційної, фізичної, матеріальної або іншої шкоди державі та її інститутам, суспільству, особистості, екології тощо. При цьому подібне судження зовсім не означає, що при вчиненні зазначених посягань завжди може бути заподіяний весь комплекс розглянутої шкоди і всіх розглянутих інтересів. Так,

наприклад, інтереси особистості й суспільства, діяльність державних інститутів, навколишнє природне середовище тощо не можна розглядати як обов'язкові об'єкти посягання будь-якого із злочинів проти основ національної безпеки. Подібне твердження пояснюється тим, що це безпосередньо залежить від різних обставин учинення конкретного суспільно небезпечного посягання, від обстановки, характеру і ступеня його суспільної небезпеки, внаслідок чого така шкода може мати невизначений, змішаний характер. Відповідно імовірність її одночасного заподіяння всім розглянутим соціальним інтересам малоімовірна, що не можна сказати про можливість її заподіяння деяким із зазначених правових благ. При цьому будь-яке заподіяння організаційного, фізичного, матеріального чи іншого збитку в процесі вчинення злочинів проти основ національної безпеки незалежно від конкретних форм його вираження пов'язується єдиним розумінням наслідку у формі порушення основ національної безпеки.

Порушення основ національної безпеки і є тим наслідком, що стає неминучим при вчиненні суспільно небезпечних посягань проти основ національної безпеки. Отже, основи національної безпеки є тим самим благом, якому завжди заподіюється відповідна шкода при вчиненні розглянутих злочинів.

Такі положення дають можливість припустити, що розглянуті злочини безпосередньо пов'язані із заподіянням організаційної, фізичної, матеріальної або іншої шкоди особистості, суспільним чи державним інститутам, об'єктам власності, навколишньому природному середовищу тощо. Відсутність факту заподіяння шкоди зазначеним інтересам виключає можливість порушення основ національної безпеки як соціального блага. Щодо цього доцільно встановлення ймовірного кола потерпілих від зазначених злочинів. Через те що злочини проти основ національної безпеки спрямовані на заподіяння шкоди основам безпеки держави, логічним і одночасно дискусійним є питання про те, чи можна державу, суспільство в особі його установ, соціальних інститутів розглядати як потерпілих.

Так, М. С. Таганцев як потерпілою від злочину називав і «саму державу» [328, с. 13]. На думку М. М. Апанавічюса, держава також є потерпілою. Він розглядає державу як суб'єкт кримінального правовідношення, суб'єкт, що у зв'язку із

заподіянням йому шкоди має стосовно злочинця певні права й обов'язки [8, с. 117–125]. І. А. Фаргієв поряд із потерпілими – фізичними особами – послідовно відстоює визнання потерпілими «нефізичних осіб», посилаючись на те, що вказівка тільки на юридичних осіб «не відповідає вимогам закону, оскільки без уваги залишаються інші суб'єкти кримінально-правової охорони, наприклад держава, її суб'єкти, муніципальні утворення, організації, що виконують статутні завдання без утворення юридичної особи» [400, с. 9]. В іншій своїй праці І. А. Фаргієв міркує: «Поряд із фізичними особами КК рівною мірою охороняє інтереси осіб, посягання на які визнається злочином. Ознаки потерпілого, що не є фізичною особою, можуть вважатися належними до характеристики об'єкта. Так, наприклад, для опису об'єкта у складі зловживання повноваженнями (ст. 201 КК) законодавець говорить про потерпілого – комерційну чи іншу організацію. В іншому разі потерпілими від злочину виступають держава, організація (ч. 1 ст. 172, ч. 1 ст. 206, ст.ст. 270, 275 КК і ін.)» [401, с. 737–738]. І ще посилення на працю І. А. Фаргієва: «Одне з головних завдань кримінального закону – охорона суспільних відносин від злочинних посягань, суб'єктом яких виступає потерпілий у вигляді особистості, суспільства і держави» [402, с. 317]. Т. В. Кленова пише: «Під кримінально-правову охорону беруться, у тому числі, права комерційних і інших організацій, державних і муніципальних установ. Відповідно, у рамках кримінально-правових відносин суб'єктний склад потерпілих від злочинів розширюється. Це не тільки фізична особа, а будь-який суб'єкт, якому злочинним посяганням була заподіяна матеріальна чи моральна шкода» [111, с. 15]. М. В. Сенаторов розглядає як потерпілих суспільство в цілому чи державу разом з фізичними особами й організаціями [303, с. 235].

Таким чином, у науці кримінального права склалися подібні позиції про природу потерпілого, під яким у певному сенсі варто розуміти і державу у вигляді її державних установ, органів влади, соціальних груп людей, трудових колективів і т. д. Безумовно, можна припустити, що держава, а саме її конституційний лад, територіальна цілісність, обороноздатність, екологічна система і т. д. унаслідок відповідних на них посягань можуть зазнати на собі певні несприятливі зміни, тобто

таким злочинним впливом їм заподіюється шкода. Тому логічним є припущення про те, що внаслідок заподіяння такої шкоди державним установам, державним інститутам влади тощо держава не стільки віртуально, а саме безпосередньо може розглядатися як потерпіла від суспільно небезпечних посягань, передбачених Розділом I Особливої частини КК України.

З іншого боку, таке судження не зовсім вписується в положення чинного Кримінального процесуального кодексу України, де у ст. 55 сформульовано визначення потерпілого. Відповідно до зазначених приписів потерпілою може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням заподіяний моральний, фізичний чи майновий збиток, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням заподіяний матеріальний збиток [143]. Розглядаючи в цьому разі державу як юридичну особу, бачимо, що вона стає потерпілою лише в разі заподіяння їй матеріального збитку. Природно, зазначені судження заслуговують на окрему увагу, але при цьому є досить спірними і мають потребу в додатковому осмисленні.

Наявність соціального зв'язку між розглянутими суб'єктами, що виник із приводу конкретного предмета, є третім невід'ємним елементом об'єкта злочинів проти основ національної безпеки. Соціальний зв'язок має на увазі наявність взаємних прав і обов'язків, реалізація яких можлива в процесі певної діяльності. Якщо розглядати соціальний зв'язок як зміст таких відносин, то під ним потрібно розуміти своєрідний взаємозв'язок, що відбивається в певній соціальній взаємодії таких суб'єктів між собою. І тому такий зв'язок тісно пов'язаний з життєдіяльністю людей, бо за його допомогою вона знаходить свій природний прояв. Соціальний зв'язок при цьому визначається обов'язком відповідної поведінки певних суб'єктів, а також суспільно корисним характером такої діяльності. При нормальному функціонуванні відносин основ національної безпеки спільна діяльність усіх членів такого суспільства спрямована на створення комплексу необхідних заходів для забезпечення безпеки держави, у тому числі на створення сприятливих умов для нормальної її життєдіяльності, що у своїй сукупності дозволили б ефективно реалізувати свій позитивний потенціал складовим елементам безпеки держави.

Цікавим щодо цього є судження В. П. Тихого, котрий, підкреслюючи характерну властивість соціального зв'язку на прикладі відносин громадської безпеки, формулює її як «певний захисний механізм інтересів суспільства і правоохоронюваних інтересів громадян» [336, с. 15]. Поза всяким сумнівом, такий умовивід заслуговує на належну увагу, однак у цьому разі він співвідноситься з більш локальним розумінням джерела загрози правоохоронюваним інтересам (нормальне функціонування транспорту, правила у сфері обороту предметів, що є джерелом підвищеної небезпеки, тощо), для охорони яких і створюється подібний механізм. Стосовно злочинів проти основ національної безпеки джерелом небезпеки для держави виступають не тільки зовнішні загрози (диверсанти, шпигунські мережі тощо), але й поведінка людей, обумовлена негативним ставленням до існуючого конституційного ладу, державної влади та її представників, до політичного чи економічного курсу держави, територіального устрою тощо. Наявність таких обставин безпосередньо сприяє виникненню внутрішніх загроз державі, що, у свою чергу, формує більш широкий спектр джерел такої небезпеки.

Отже, можна припустити, що соціальний зв'язок, як структурний елемент об'єкта розглянутих злочинів, становить собою складний ефективно функціонуючий механізм, спрямований на захист як внутрішніх, так і зовнішніх інтересів держави. А таке твердження відповідає положенню, відповідно до якого об'єктом злочину є суспільні відносини, взяті під охорону кримінальним законом, а відповідно, і інтереси суб'єктів подібних відносин, що піддаються суспільно небезпечному посяганням з боку винної особи, у результаті чого заподіюється чи може бути заподіяна відповідна шкода.

Таким чином, на підставі детального аналізу сутнісної характеристики і структури об'єкта розглянутих злочинів можна встановити, що характер відносин основ національної безпеки як родового об'єкта посягання містить у собі відносини із забезпечення стану захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз, безпечних умов функціонування і розвитку держави, її конституційного порядку, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, а також екологічної й інформаційної безпеки.

Висновки до розділу 1

1. Вивчення природи «основ національної безпеки» як об'єкта кримінально-правової охорони дає можливість констатувати, що забезпечення і збереження стану безпеки є одним з основних завдань держави і суспільства, бо без забезпечення безпеки неможливий прогресивний розвиток будь-якого суспільства, будь-якої держави. Установлення стану захищеності в будь-якій сфері громадського життя дає можливість усебічної реалізації прав і свобод людини, ефективного розвитку всього потенціалу суспільних відносин в умовах повноцінної сучасної демократії.

2. Аналіз спеціальної наукової літератури з проблем безпеки вказує на те, що межі розуміння такого явища досить широкі. Якщо раніше безпеку пов'язували в основному з підривною діяльністю зовнішніх і внутрішніх супротивників держави, то сьогодні безпека держави – це не тільки зведення до мінімуму загрози військового нападу, захоплення території, але й сукупність заходів, спрямованих на забезпечення громадян необхідними умовами для цивілізованого життя, розвитку і самовираження.

3. На підставі загальнотеоретичного аналізу положень філософської, соціологічної і правової науки й у процесі узагальнення досліджених теорій можна припустити, що безпека – це стан захищеності прав і свобод особистості, матеріальних і духовних цінностей суспільства, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності держави від загроз соціального, природного, техногенного чи іншого характеру, а також зниження ступеня небезпеки таких загроз до мінімального рівня.

4. Національна безпека – це конкретно-історична категорія, що видозмінюється в залежності від існуючих соціально-політичних, економічних, духовно-ідеологічних і інших умов. Тому формування змісту цього поняття перебуває в тісній залежності від національно-державних інтересів країни, загальної національної ідеї, існуючої в суспільстві. З урахуванням цієї обставини, положень чинного законодавства, а також досліджених теоретичних положень про природу

«національної безпеки», можна дійти висновку, що національна безпека України – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, гарантований ефективно функціонуючим державним механізмом із забезпечення і реалізації таких інтересів, що сприяє сталому розвитку суспільства, своєчасному виявленню, запобіганню і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам.

5. Відповідно до Закону «Про основи національної безпеки України» держава за своїм змістом, як об'єкт «національної безпеки», у певному розумінні збігається зі змістом поняття «державна безпека». Тобто «державну безпеку» можна співвіднести з «національною безпекою» як частину і ціле, бо змістом поняття «національна безпека» охоплюється не тільки держава як об'єкт такої безпеки, але також суспільство, людина і громадянин. Отже, за своїм обсягом поняття «національна безпека» ширше за поняття «державна безпека».

6. Науковий аналіз положень Закону «Про основи національної безпеки України» і чинного КК України дозволяє припустити, що національна безпека держави, як спектр охоронюваних суспільних відносин, забезпечується не тільки застосуванням складів злочинів, закріплених у Розділі I Особливої частини КК України, але й нормами інших розділів КК України, що також несуть на собі навантаження забезпечення національної безпеки держави (злочини проти навколишнього середовища (Розділ VIII), злочини проти інформаційної безпеки (Розділ XVI) та ін.). У цьому разі йдеться про національну безпеку в широкому розумінні, якою охоплюється в тому числі й Розділ I Особливої частини КК України. Тому якщо розглядати лише основи такої безпеки (Розділ I КК), то можна припустити існування національної безпеки у вузькому розумінні, якими і є основи національної безпеки держави.

7. Внаслідок того, що злочини проти основ національної безпеки України законодавець ототожнює з особливо небезпечними злочинами проти держави (КК 1961 р.), родовим об'єктом яких були відносини у сфері забезпечення безпеки держави, то можна припустити, що основи національної безпеки – це фактично основи безпеки держави.

8. Про національну безпеку як об'єкт кримінально-правової охорони можна говорити, припускаючи різні межі її змісту. Коли йдеться про характер суспільних відносин, що є об'єктами посягань злочинів, передбачених різними розділами КК України (національна безпека в широкому розумінні), то під ними треба розуміти сукупність суспільних відносин, спрямованих на забезпечення і підтримку безпечних умов функціонування суспільства: громадської безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я населення, суспільної моральності, народного здоров'я, екологічної безпеки, безпеки руху тощо. Однак якщо мати на увазі родовий об'єкт злочинів, передбачених Розділом I Особливої частини (національну безпеку у вузькому розумінні – основи національної безпеки), то під ним треба розуміти сукупність суспільних відносин із забезпечення захисту конституційного ладу, суверенітету, територіальної недоторканності, обороноздатності та інших життєво важливих інтересів. Через що при визначенні змісту об'єкта злочинів проти основ національної безпеки необхідно виходити з розуміння його не як одиничного відношення, а як сукупності суспільних відносин.

9. На основі існуючої системи пов'язаних між собою елементів структури складу об'єкта злочину національна безпека, як об'єкт кримінально-правової охорони, у найбільш загальному вигляді становить собою певну сукупність суспільних відносин, що регулюють безпечні умови життя особистості, суспільства і держави. Відповідно, детальний аналіз наданих теоретичних положень, а також положень чинного законодавства, що регулює цього роду суспільні відносини, дозволяє сформулювати поняття родового об'єкта розглянутих злочинів. Родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки є суспільні відносини із забезпечення безпеки держави в основних сферах її діяльності, а саме у сфері охорони конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, обороноздатності, інформаційної, економічної й екологічної безпеки.

10. Злочини проти основ національної безпеки нерозривно пов'язані із заподіянням фізичної, матеріальної, організаційної й іншої шкоди соціальним інститутам держави, особистості, навколишньому природному середовищу тощо. У

залежності від конкретних обставин учинення злочину і його виду шкода може мати різний, як правило, змішаний характер і заподіюватися вона буде не всім, а лише окремим зазначеним соціальним інтересам. Разом з тим заподіяння шкоди при вчиненні злочинів проти основ національної безпеки незалежно від конкретних форм їх прояву визначається поняттям єдиного наслідку у вигляді порушення основ національної безпеки, що виступає як той наслідок, що настає завжди при вчиненні злочинів проти основ національної безпеки.

11. У науці кримінального права склалися найрізноманітніші позиції про природу потерпілого, під яким у певному сенсі варто розуміти і державу у вигляді її державних установ, органів влади, соціальних груп людей, трудових колективів тощо. Безумовно, можна припустити, що держава, а саме її конституційний лад, територіальна цілісність, обороноздатність, екологічна система внаслідок учинених на них посягань можуть зазнавати на собі певні несприятливі зміни, тобто таким злочинним впливом їм заподіюється шкода. Тому логічним є припущення про те, що внаслідок заподіяння такої шкоди державним установам, державним інститутам влади тощо держава не стільки віртуально, а саме безпосередньо може розглядатися як потерпіла від суспільно небезпечних посягань, передбачених Розділом I КК.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2.1 Генезис понятійного апарату злочинів проти основ національної безпеки України

Перш ніж визначити коло ознак, що характеризують поняття злочинів проти основ національної безпеки, необхідно звернути увагу на те, що це невід’ємна частина суспільно небезпечних діянь, ознаки яких сформульовані в Розділі I Особливої частини КК України – «Злочини проти основ національної безпеки України». Однак установлення цих ознак неможливо без докладного наукового дослідження генезису таких злочинів, бо досить тривалий час в історії вітчизняного кримінального законодавства стосовно цих злочинів використовувалися формулювання «контрреволюційні діяння» [421 с. 80], «політичний бандитизм» [424, с. 106], «контрреволюційні злочини» [414, с. 40–42], «державні злочини» [230] та «особливо небезпечні державні злочини» [19, с. 21].

Ще на початку ХХ століття чинне вітчизняне законодавство, як і наука кримінального права того періоду, не містило загального поняття державних злочинів, а такі злочини, як і раніше, називалися «політичними злочинами» [93, с. 41–64]. У післяреволюційний період з 1917 року кримінальне законодавство діючих урядів надавало першорядного значення процесу становлення інституту кримінальної відповідальності за державні злочини, включаючи в число вже існуючих діянь дедалі нові й нові склади злочинів.

Доктрина дореволюційного і марксистсько-ленінського кримінального права мала особливе значення в зміні й розвитку правових норм у сфері боротьби з державними злочинами, що були в залежності від класових інтересів суспільства. Соціально-політичною особливістю як монархічних, так і марксистсько-ленінських правових концепцій, які стояли на сторожі державних підвалин, було «забезпечення непорушності правлячих класів, що відкрито проголошували свою перевагу над

іншими членами суспільства», «придушення будь-якого виступу проти існуючого ладу» [214, с. 130]. Тому з перших днів установа нові влади питання про назву досліджуваних злочинів набуло особливо пріоритетного значення, представники всіх союзних республік розглядали його на всіляких і високих рівнях. Так, ще на III сесії ЦВК СРСР 3-го скликання визначення назви таких злочинів було предметом жорсткої дискусії.

Одним із прихильників визначення цих злочинів як «державних злочинів» був О. М. Винокуров, котрий, відстоюючи свою точку зору, стверджував: «...деякі зазначають, що поняттю «держава» призначено вмерти; тому вживати слова «державні злочини», у той час як ми не є державою в буржуазному смислі слова, було б не зовсім зручно. Інші зазначають, що вислів «державні злочини» – порівняно мрячно і заплутано, і доцільно прямо сказати, які злочини вилучаються з ведення союзних республік і перелічити їх у спеціальному союзному законі. Далі зазначається, що поняття «державні злочини» є занадто широким, у зв'язку з чим може бути звужено самостійною творчістю республік. Тов. Г. І. Петровський (УСРР) указував на Сесії ЦВК СРСР, що назва «державні злочини» незграбно і пахне старими назвами, що ми не такі вже великі державники, і що краще сказати «контрреволюційні злочини проти Радянської Влади чи Диктатури Пролетаріату». Однак це виправлення не зустріло підтримки на Сесії ЦВК СРСР, бо зовсім недоцільно виключати вислів «державні злочини», який має цілком певне значення, що позначає злочини проти радянської держави. Хоч пролетарська держава типу рад і не є вже державою в дійсному значенні цього слова і підлягає в майбутньому при соціалізмі й комунізмі відмиранню, однак, у цей момент, у перехідний період диктатури пролетаріату, вона існує і буде існувати, а тому злочини, спрямовані проти цього типу держави, будуть усе-таки державними» [45, с. 567–569].

Подібної думки про назву розглянутих злочинів дотримувався і М. Васильєв-Южин, указуючи на те, що «деякі товариші заперечували доречність у нас самого терміна «державні злочини»... адже держава-то, відповідно до марксистського розуміння, мусить відмирати» [37, с. 50–51].

Достатня увага поняттю «державні злочини» приділялася в наукових

дослідженнях С. В. Познишева. Зокрема, дослідник визначив групу державних злочинів, об'єктом яких є держава в цілому, і буття держави розглядалося як певна політична організація, її цілісність чи її незалежне, спокійне і безпечне існування серед інших держав [249, с. 220].

Однак уперше в історії кримінального законодавства на законодавчому рівні поняття «державний злочин» було згадано в повідомленні II З'їзду Рад про арешт міністрів Тимчасового уряду від 26 жовтня 1917 року, в якому говорилося: «Будь-яке пособництво Керенському каратиметься як тяжкий державний злочин» [102, с. 12]. Також необхідно звернути увагу на такий нормативний припис того періоду, як «Тези про підсудність місцевих судів по кримінальних справах» Московської ради місцевих народних судів, у яких також йдеться про «державні злочини» [186, с. 90].

Подібне визначення було закріплено на законодавчому рівні в КК РСФРР 1922 року. Глава I Особливої частини КК РСФРР 1922 року називалася «Державні злочини» і складалася з двох частин: 1) «Про контрреволюційні злочини»; 2) «Про злочини проти порядку управління» [226].

У КК УСРР 1922 року Глава I Особливої частини практично дублювала положення КК РСФРР, також називалася «Державні злочини» і складалася з подібних розділів: 1) «Про контрреволюційні злочини»; 2) «Про злочини проти порядку управління» [392]. Розподіл злочинів на дві групи можна пояснити бажанням законодавця підкреслити особливу підвищену суспільну небезпеку злочинів першої групи в порівнянні зі злочинами, що належали до другої групи [419, с. 105].

У визначенні контрреволюційного злочину в першій редакції ст. 57 КК РСФРР 1922 року йшлося про дію, спрямовану на повалення радянської влади. Так трактувалося і поняття контрреволюційної мети, що була ознакою конкретних складів контрреволюційних злочинів [431, с. 183]. Однак 10 липня 1923 року ВЦВК вніс зміни в цю норму. З цього моменту «контрреволюційною визнається будь-яка дія, спрямована на повалення, підрив або ослаблення» радянської влади. Такі терміни, як «підрив» і «ослаблення», значно розширювали відповідальність і тим самим нерідко тлумачилися довільно [458, с. 149].

Пізніше у ст. 57 появилася друга частина, що «контрреволюційною визнавала також і дію, яка, не будучи безпосередньо спрямованою на досягнення вищевказаних цілей, проте, завідомо для особи, яка вчинила діяння, містить у собі замах на основні політичні або господарські завоювання пролетарської революції». Таким чином, поняття «контрреволюційний злочин» стало пов'язаним не тільки з метою повалення, підризу або ослаблення радянської влади – воно припускало і непрямий умисел, тобто байдуже ставлення до результату подібних дій. У підсумку, наприклад, багато господарських злочинів можна було визнати контрреволюційними [425, с. 218–219]. Таким чином, відповідно до Кодексу 1922 р. контрреволюційними визнавались не тільки злочини, спрямовані на скинення, підризу і ослаблення існуючої в той період влади, але й діяння, що ставлять під загрозу заподіяння шкоди як політичним, так і господарським інтересам України [437, с. 461].

У подальшому Глава I Особливої частини КК УСРР 1927 року одержала назву «Контрреволюційні злочини», а злочини проти порядку управління були переміщені в Главу II, що складалася з двох підрозділів: а) особливо для Союзу РСР небезпечних злочинів проти порядку управління; б) інших злочинів проти порядку управління [393].

Отже, у початковий період побудови радянської держави суспільно небезпечні діяння, що посягають на новий лад, іменувалися контрреволюційними злочинами. Змови і заклоти, шпіонаж і контрреволюційний саботаж, диверсійні й терористичні акти вважались основними формами боротьби між непримиримими прихильниками буржуазії та більшовицьким ладом [420, с. 217]. При цьому тоді ще не існувало однакового тлумачення поняття й ознак досліджуваних злочинів. Також зазначені діяння не містили будь-яких характерних для цього виду злочинів родових ознак і, відповідно, був відсутній критерій, що дозволяє включати в таку групу злочинів суміжні (інші) суспільно небезпечні діяння. Щодо цього дослідники, котрі вивчали контрреволюційні злочини, здійснили порівняльний аналіз зазначених злочинів зі злочинами проти порядку управління, де в основі такого аналізу лежав об'єкт злочину.

Так, відповідно до трактування А. Н. Трайніна наявність у главі «Державні злочини» двох частин з різними об'єктами посягання мала істотне значення для розмежування компетенції Союзу РСР і союзних республік у сфері кримінального законодавства [339, с. 93].

На думку Г. І. Волкова, об'єктами контрреволюційних злочинів були лише вищі органи влади, такі як ЦВК Союзу, ВЦВК, Раднарком. Крім того, він запропонував розділяти розглянуті вище злочини на дві групи в залежності від цілей діяння, при цьому цілями контрреволюційних посягань пропонував уважати як повалення радянської влади в цілому, її підрив, так і надання допомоги контрреволюційній буржуазії [62, с. 3–6].

Іншої думки додержувався О. Я. Естрін, котрий зазначив, що відмінність контрреволюційних злочинів і злочинів проти порядку управління полягає ще й у тім, що вони мають за мету різні цілі, що, безумовно, істотно розширило розмежувальні ознаки, які мають практичне значення [483, с. 40].

Більш широке тлумачення запропонував С. П. Ординський, згідно з яким об'єктом злочинів проти порядку управління, на відміну від контрреволюційних злочинів, є «не основа політичного і суспільного ладу держави, не центральні органи влади, а органи підпорядкованого управління і правильний порядок їх функціонування». З цього випливає, що об'єктом контрреволюційних злочинів є основи політичного і суспільного ладу держави, у тому числі й центральні органи влади [235, с. 4].

Спрямованість усієї групи діянь (як контрреволюційних, так і проти порядку управління) безпосередньо проти держави підкреслювали й інші вчені, котрі вказували на визнання держави в цілому як об'єкт усіх державних злочинів [61, с. 77]. Така позиція в досліджуваній період розглядалася як домінуюча і будь-яким змінам тривалий час не піддавалася.

Але при цьому все-таки висловлювалися іншого роду припущення, згідно з якими злочини проти порядку управління не можна вважати належними до державних, оскільки вони не є посяганням на державу [63], подібне положення було відбито в КК РСФРР 1926 року. Однак припис про те, що поняття державних

злочинів має бути ширше за поняття контрреволюційних злочинів, включаючи також найбільш небезпечні злочини проти порядку управління [33, с. 273–275], підтримала II сесія ЦВК СРСР 3-го скликання.

Проте і це не сприяло встановленню меж, охоплених поняттям «державні злочини», що, у свою чергу, приводило до нових міркувань про існуючу проблему.

Проти такого розділення злочинів усередині глави виступив А. А. Піонтковський. На його думку, терміном «державні злочини» поєднуються в одну групу злочини з різними об'єктами посягання, а це може: а) порушити проведення чіткої систематики в кримінальних кодексах окремих республік; б) такий підхід не протиставляє контрреволюційні злочини як такі, що принципово відрізняються своїм об'єктом від інших злочинів, передбачених у КК [242, с. 56]. Подібна позиція була визнана дискусійною і, на думку Б. С. Маньковського, не відповідала чинному законодавству. Так, погоджуючись з положенням про те, що державні злочини і є кримінально карані контрреволюційні й інші державні діяння, дослідник підкреслив системоутворюючий характер саме «державних злочинів», що містять у собі дві вищезгадані групи [184, с. 119–140].

Цікавою відносно цього є думка А. Н. Трайніна, відповідно до якої суперечки про обсяг таких злочинів мали практичне значення, оскільки від цього залежало розмежування компетенції центру і республік у сфері кримінального законодавства [352, с. 93].

На думку М. Южина, до державних злочинів, крім контрреволюційних, варто вважати належними й інші злочини проти інтересів СРСР у цілому. Такими, наприклад, він уважав підробку грошей [41, с. 14–19].

Іншу думку висловили М. В. Криленко і В. П. Антонов-Саратовський, що вважали належними до державних злочинів лише контрреволюційні діяння [41, с. 14–19].

Подальший розвиток такої законотворчості одержав новий імпульс після прийняття Конституції СРСР 1936 року, що на законодавчому рівні фактично закріпила комуністичні основи соціальної і державної організації в нашому суспільстві. Подібні процеси дали можливість розширенню меж державних

злочинів, до складу яких входили не тільки контрреволюційні злочини, але й особливо небезпечні злочини проти соціалістичного правопорядку, а також злочини проти соціалістичної власності й соціалістичної виборчої системи. Стосовно цього А. А. Піонтковський відзначив, що контрреволюційні злочини становлять собою «контрреволюційний опір диктатурі робітничого класу з боку ворогів народу, залишків розбитих, експлуаторських класів, шпигунів, убивць, шкідників і диверсантів... Боротьба з ними означає захист соціалістичної батьківщини і від зовнішніх ворогів» [242, с. 56]. Він також підтримав ідею про розширення поняття «державні злочини». Так, на його думку, злочини, «що посягають на соціалістичну власність як основу соціалістичного ладу, є злочинами державними», крім того, він схвалив пропозицію про об'єднання поняттям «державні злочини» контрреволюційних злочинів, злочинів проти соціалістичної власності й особливо небезпечних злочинів проти порядку управління [243, с. 23].

Деякі дослідники вважали необґрунтованим включення злочинів проти власності в число державних злочинів у зв'язку з тим, що наявність контрреволюційної мети давала можливість притягнути винного до кримінальної відповідальності за вчинення шкідництва чи диверсії [184, с. 119–140]. На думку інших, термін «державні злочини» необхідно було скасувати, замінивши його новим поняттям – «посягання на політичну й економічну основу держави», до якого належали тільки контрреволюційні злочини, передбачені Положенням 1927 року [353, с. 6]. Для розвитку такої ідеї пропонувалося назвати перший розділ Особливої частини КК 1926 року – «Злочини проти основ суспільного і державного ладу СРСР», що складався би з розділів: «Злочини державні чи контрреволюційні», «Злочини проти соціалістичної власності» і «Злочини проти соціалістичної системи господарства» [24, с. 90–100]. При прийнятті подібної законодавчої концепції частка державних злочинів була б незначною, що, у свою чергу, суперечило б назві самої глави.

У Проекті Кримінального кодексу СРСР, який підготував Всесоюзний інститут юридичних наук, передбачалася наявність Розділу I Особливої частини – «Державні злочини». Цей розділ складався з трьох глав: «Контрреволюційні злочини»,

«Розкрадання соціалістичної власності» та «Злочини проти державного управління» [24, с. 100]. Очевидно, внаслідок настільки абстрактного формулювання поняття державних злочинів це положення не знайшло свого подальшого законодавчого розвитку. Заперечуючи таке широке тлумачення цих злочинів, М. Д. Шаргородський пропонував уважати державними злочинами лише ті, що іменувалися контрреволюційними [473, с. 6]. Таке трактування підтримав і В. М. Чхіквдзе, визначивши державні злочини «злочинами проти державної безпеки СРСР» [472, с. 66].

Однак пізніше серед дослідників цієї проблематики стало формуватися переконання про доцільність розділення контрреволюційних злочинів (що одержали назву «державні») і злочинів проти порядку управління [472, с. 68–69; 473, с. 3–6].

Щодо цього заслуговує на увагу трактування, яке запропонував В. Д. Меньшагін, присвячене прийняттю кримінального закону про відповідальність за державні злочини 1958 року. На його думку, одним із найважливіших завдань радянських криміналістів є наукова розробка загального поняття державних злочинів [228, с. 22].

При цьому необхідно відзначити, що в розглянутий період відбулася жорстка дискусія в частині доцільності введення в чинне законодавство поняття «державні злочини».

Надалі в кримінальному законодавстві УРСР 1960 року Главі I дано назву «Державні злочини», що складалася з двох підрозділів: 1) «Особливо небезпечні державні злочини» і 2) «Інші державні злочини» [142]. А Законом України від 17 червня 1992 року № 2468-XII колишня назва Кодексу була змінена на нову – «Кримінальний кодекс України», де Глава I одержала назву – «Злочини проти держави», а підрозділи цієї глави називалися: 1) «Особливо небезпечні злочини проти держави» і 2) «Інші злочини проти держави» [258].

Ці положення в частині визначення поняття «державні злочини» свідчать усе-таки про домінування концепції збереження поняття «державні злочини» в системі кримінального законодавства над іншими науковими пропозиціями в цій сфері. На нашу думку, логічним і правильним буде ствердження про присвоєння такої назви

лише тим злочинам, що є найбільш небезпечними для державної влади. Законодавче закріплення поняття державних злочинів, і тим паче особливо небезпечних державних злочинів, продиктовано необхідністю визначення ознак предмета дослідження таких суспільно небезпечних діянь, що тільки почали формуватися через виникнення тих чи інших змін і доповнень, характерних для законодавства того періоду в цілому. У свою чергу, встановлення ознак предмета такого дослідження дасть можливість установити коло суспільно небезпечних діянь, які складають таку групу злочинів, що з часом могли б їх доповнити.

Однак відсутність однакового розуміння особливо небезпечних державних злочинів сприяла виникненню розмаїтості й у класифікації таких злочинів. Причому основним домінуючим було положення, відповідно до якого «саме найменування цих злочинів державними говорить про те, що вони спрямовані безпосередньо проти інтересів Радянської соціалістичної держави, диктатури робітничого класу, радянського суспільного і державного ладу, Радянської влади, зовнішньої безпеки СРСР, найважливіших завоювань трудящих, а також громадської безпеки й інших найважливіших загальнодержавних інтересів» [95, с. 3–4].

Незважаючи на всі існуючі суперечності, більшість дослідників позитивно оцінили формулювання «державні злочини», що найчастіше і використовували у своїх визначеннях.

Так, на думку М. В. Турецького, «державними злочинами визнаються злочини, що становлять особливо підвищену небезпеку для держави, спрямовані безпосередньо проти самого існування держави й основ державного ладу, проти інтересів держави в її відносинах з іншими державами, а також проти інших найбільш важливих інтересів держави» [344, с. 3].

Відповідно до суджень В. О. Владимірова і П. Ф. Гришаніна особливо небезпечним державним злочином визнається суспільно небезпечне діяння, спрямоване на підрив чи ослаблення диктатури робітничого класу в нашій країні, радянського суспільного і державного ладу [73, с. 12]. Подібним за своїм значенням навантаженням було визначення, яке дали В. І. Курляндський і М. П. Михайлов, згідно з яким «особливо небезпечним державним злочином

визнається вчинена умисно, передбачена кримінальним законом дія чи бездіяльність, спрямована на підрив чи ослаблення радянського державного чи суспільного ладу» [236, с. 12].

Такого роду дефініції сприяли виникненню цілої низки похідних положень. Багато які з них стали базовими науковими концепціями, що згодом привели до узагальнення визначень таких злочинів.

У цій частині особливе місце посідає визначення, яке сформулював В. І. Курляндський, відповідно до якого «особливо небезпечним державним злочином визнається умисно вчинена, передбачена кримінальним законом дія чи бездіяльність, спрямована на підрив чи ослаблення радянського державного і суспільного ладу» [236, с. 32].

Такі положення набувають іншого значення з виданням Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення змін і доповнень в Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» від 13 серпня 1981 року. У цьому документі при встановленні основних завдань союзного і республіканського законодавств застосовується єдиний термін «суспільний лад», змістом якого охоплювалося і поняття «державний лад» [38]. Хоч прийняття зазначеного припису передувало введення Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік від 25 грудня 1958 року, якими встановлювалося, що одним із завдань союзного і республіканського законодавств є охорона суспільного і державного ладу [231].

Такого формулювання після прийняття вищезгаданих актів з незначними застереженнями дотримувалася більшість учених [73, с. 12; 113, с. 42–50; 318, с. 17].

Надані в подальшому законодавчі виправлення обумовили появу нового визначення, яке сформулював О. А. Ігнат'єв: «Особливо небезпечними державними злочинами визнаються передбачені загальносоюзним кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, спрямовані на підрив чи ослаблення суспільного ладу СРСР» [87, с. 11]. Це визначення підтримала і Л. Д. Єрмакова, котра доповнила його суб'єктивною стороною – умисним учиненням [92, с. 8].

На думку А. А. Піонтковського, «особливо небезпечні державні злочини –

умисні посягання на основи суспільного чи державного ладу СРСР із метою його ослаблення чи підризу, а також діяння, умисно спрямовані на шкоду зовнішній безпеці СРСР» [158, с. 79].

Відповідно до позиції В. Я. Тація особливо небезпечний державний злочин – це суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), передбачене загальносоюзним кримінальним законом, що його вчинила з прямим умислом особа, якій до вчинення злочину виповнилося 16 років [50, с. 6].

М. І. Ковальов під особливо небезпечним державним злочином розуміє умисну дію чи бездіяльність, спрямовану на підризу чи ослаблення радянського державного чи суспільного ладу [249, с. 17].

Подібного роду дефініцію надав і В. С. Клягін, згідно з якою особливо небезпечними державними злочинами в радянському кримінальному праві визнавалися такі суспільно небезпечні дії чи бездіяльність, які суб'єкт учинив із прямим умислом, що передбачалися кримінальним законом і були спрямовані на підризу чи ослаблення радянського суспільного і державного ладу [113, с. 42].

Аналогічну точку зору висловив М. Д. Дурманов, який під особливо небезпечним державним злочином розумів передбачену кримінальним законом суспільно небезпечну умисну дію (бездіяльність), спрямовану на підризу чи ослаблення основ державного чи громадського порядку або зовнішньої безпеки СРСР [317, с. 25].

У визначенні Г. З. Анашкіна такі злочини посягають також на мир і безпечне існування людства. Так, дослідник визнає особливо небезпечним злочином проти держави передбачене кримінальним законом умисне суспільно небезпечне діяння (дію чи бездіяльність), що посягало на основи суспільного чи державного ладу СРСР, учинене з метою ослаблення чи підризу Радянської держави, а також умисне діяння, спрямоване на заподіяння шкоди зовнішній безпеці СРСР чи загрозу мирному співіснуванню держав [160, с. 105].

Т. Д. Костарева вважає, що державними злочинами визнаються дії чи бездіяльність, спрямовані на підризу чи ослаблення конституційного ладу держави, її економічної безпеки й обороноздатності [253, с. 337].

В усій розмаїтості наданих суджень у частині визначення розглянутих злочинів не складно помітити, що вони містять у своїй більшості ознаки, характерні для існуючої на той період ідеологічної концепції визначення такого й інших видів злочинів. Зокрема, як правило, йдеться про умисні посягання (дії чи бездіяльність), спрямовані на «підрив» – «ослаблення» «державного» чи «суспільного» ладу, що становило основу таких визначень у різних їх інтерпретаціях.

Однак існували й інші погляди, що, по суті, заперечують природу існування державних злочинів. Так, відповідно до суджень Б. А. Миренського термін «державні злочини», будучи найбільш зручним унаслідок стислості, усе-таки найменш придатний для позначення подібних діянь. «Будь-який злочин повною мірою можна вважати державним, а точніше, антидержавним. Злочини не можуть бути державними, бо вони антидержавні» [192, с. 104]. Такої самої думки, але трохи раніше, дотримувався і М. О. Бернштейн [24, с. 100], підкреслюючи при цьому, що злочини є актами антидержавними і, отже, позначення «державні злочини» є недосконалим. У такому самому аспекті висловлювався й А. О. Денисов, але з невеликим застереженням, що доречним уявлялося формулювання – «посягання на політичну й економічну основу держави» [343, с. 174]. При цьому треба підкреслити, що подібних теоретичних аксіом дотримувалася значно менша кількість дослідників у цій сфері й в основному в радянський період розвитку кримінально-правової науки.

Проте необхідно зазначити, що існуюча українська кримінально-правова доктрина зберегла поняття «державний злочин» з моменту здобуття нашою державою незалежності та до прийняття першого Кримінального кодексу України. Таке твердження підтверджують судження Н. В. Чернишової, згідно з якими особливо небезпечними злочинами проти держави визнаються такі суспільно небезпечні діяння, передбачені кримінальним законом, що посягають на основи суспільного і державного конституційного ладу України з метою ослаблення чи підриву державності України, і умисні діяння, спрямовані на заподіяння шкоди зовнішній безпеці України, а також умисні діяння, спрямовані на заподіяння шкоди зовнішній безпеці України чи загрозу мирному співіснуванню держав [415, с. 23].

Не складно помітити, що в таких визначеннях збережені основні «риси» радянських формулювань, на які ми трохи раніше звернули увагу. Крім того, потрібно зазначити, що в нових визначеннях більшу увагу дослідники приділяють меті злочину. Як уявляється, зазначені авторитетні думки про значення мети в таких злочинах не розкривають особливостей процесу її досягнення, але вказують на кінцевий результат – ослаблення держави. Для того щоб усвідомити сутність такого формулювання, необхідно здійснити конструктивний логічний аналіз усього процесу в цілому. Наприклад, громадянин України вчинив державну зраду шляхом передачі секретної інформації про розробку нового озброєння представникам іноземної держави. У результаті цього припинена розробка цієї зброї, необхідні зміни тактико-технічних характеристик такого винаходу, зірваний графік його постачань у Збройні Сили України, тобто витрачені виробничі сили, кошти і час на надвиробництво такої зброї. Таким чином, подібні протиправні дії заподіюють великий матеріальний збиток державі, порушують процес виробництва такої техніки, а отже, значною мірою сприяють ослабленню держави. Відповідно, суб'єктові злочину досить складно оцінити процедуру досягнення такої мети та ідеально сприйняти суспільно небезпечні наслідки як результат своєї злочинної діяльності.

Ослаблення чи підрив безпеки нашої держави, що запланував суб'єкт злочину, за допомогою вчинення злочинів, передбачених Розділом I Особливої частини КК України, у дійсності дуже проблематично. Тому сформулювати його суб'єктивне уявлення про результати злочину досить складно, бо реальне ослаблення чи підрив безпеки України за допомогою вчинення окремих злочинів проти основ національної безпеки (державних злочинів), навіть беручи до уваги їх особливу небезпеку, досить малоймовірно, тим паче що це не завжди може охоплюватися метою таких злочинів.

У сучасному світі Україна – це демократична правова держава, що розвиває передові розробки у сфері військової техніки, космонавтики і ракетних технологій, у зв'язку з чим має високий авторитет серед провідних країн усього світу. Тому є недоцільним кримінально-правове дослідження в руслі спрямованості злочинів проти основ національної безпеки на підрив чи ослаблення нашої держави як незаперечна аксіома.

Безумовно, суб'єкт злочину може ставити перед собою найрізноманітніші завдання, що взагалі не можна здійснити, сформовані його суб'єктивним світоглядом, який не повинен відбитися на законодавчих приписах і правозастосовній практиці. Та обставина, що подібні злочини дійсно можуть заподіяти серйозну шкоду нашій державі, є об'єктивною реальністю. Відповідно, уявне відображення такої реальності має охоплюватися метою такого злочину. Отже, заподіяння шкоди основним соціальним інтересам, цінностям і благам, що перебувають під кримінально-правовою охороною держави, формує мету такого злочину, внаслідок чого відпадає необхідність у проведенні складних аналітичних досліджень таких розумових процесів. Таке положення свідчить про те, що шкода державі дійсно може бути заподіяна. Природа такої шкоди цілком з'ясовна, як і механізм її заподіяння, про що було сказано раніше.

Фактично встановлення спеціальної мети – підрив і ослаблення основ національної безпеки (конституційного ладу) України, суверенітету й обороноздатності – довести практично неможливо через невизначеність механізму її досягнення і встановлення її змісту. Подібне положення цілком з'ясовне за допомогою ідеї, яку висловив класик марксизму В. І. Ленін. На його думку, про реальні помисли і почуття реальних особистостей можна гадати лише по діях цих особистостей [167, с. 423–424], тобто немає необхідності в такому злочинному діянні виділяти його суб'єктивні ознаки з його об'єктивних ознак, які закріпив законодавець. Крім того, утрудняє процес кваліфікації таких діянь усвідомлення тієї обставини, що внутрішні психічні процеси, які становлять суб'єктивну сторону, встановлюються відокремлено як від дій (бездіяльності) суб'єкта, так і від усіляких факторів, що відбуваються в об'єктивній дійсності, в якій і вчиняються взаємозалежні між собою подібні діяння.

Як показує практика, психологічно добре підготовлений злочинець до вчинення злочину проти основ національної безпеки (державної зради, посягання на життя державного діяча, шпигунства, диверсії тощо), як правило, зовні не виявляє своєї ворожості. Навпаки, така особа поводить ся вкрай обережно, навіть лояльно і після вчинення злочину в категоричній формі заперечує наявність мети підриву чи

ослаблення безпеки держави з метою уникнення більш суворої відповідальності. Але якщо в об'єктивних ознаках не встановлені будь-які ознаки, що свідчать про наявність мети підризу чи ослаблення держави, а така мета безпосередньо пов'язана із суб'єктом, котрий всіляко маскує її, то довести правозастосовним органам наявність такої мети практично неможливо. Отже, якщо не вдалося довести наявність мети ослаблення чи підризу безпеки держави, то це свідчить про те, що її не існувало в об'єктивній дійсності, тобто і відсутній такий злочин.

Уперше поняття «підризу» і «ослаблення» були використані в радянському кримінальному законодавстві на початку 20-х років минулого століття в процесі формулювання визначення контрреволюційного злочину. У зазначений період існувала реальна небезпека повалення нової пролетарської влади внаслідок Громадянської війни, що продовжувалася, і тривалої іноземної інтервенції, а також активізації згуртованого підпілля, яке складалося з представників поваленого ладу.

У сучасних умовах розвитку нашої держави, на озброєнні якої є всілякі види передової зброї, ефективно функціонуюча система правоохоронних органів зобов'язана забезпечити безпеку свого суверенітету, обороноздатності, територіальній цілісності й недоторканності. Усе це мусить забезпечити надійний захист таких об'єктів від усіляких посягань, а при встановленні подібних посягань – здійснити повне і всебічне розслідування таких злочинів, що є гарантією захисту конституційного ладу, суверенітету, обороноздатності, територіальній цілісності й недоторканності, а отже, і державної безпеки України.

Отже, історико-правовий аналіз інституту кримінальної відповідальності за злочини проти держави свідчить, що, незважаючи на тривалий досвід розвитку законодавства у сфері кримінально-правової охорони національної безпеки, проблема створення оптимальної моделі відповідних кримінально-правових норм залишається невирішеною. Одним із шляхів її вирішення є вивчення соціальної обумовленості відзначених кримінально-правових заборон, основ криміналізації суспільно небезпечних діянь у сфері національної безпеки, використання позитивного досвіду історико-правової спадщини [426, с. 199].

Таким чином, у вітчизняній кримінально-правовій науці поняття «державні

злочини» застосовувалося з моменту їх фактичного виникнення, незважаючи на те що деякі провідні представники наукової еліти розглянутого періоду заперечували можливість існування подібних. Цей термін убачався об'ємним, складовим поняттям, що охоплює суспільно небезпечні діяння, які посягають на радянський суспільний і державний лад, а також на інші сфери державного управління (безпека транспорту, фінансово-кредитної системи, охорона державної таємниці, обороноздатність держави та ін.). При цьому, як правило, не існувало чіткого критерію, відповідно до якого ті чи інші суспільно небезпечні діяння можна було включити в таку групу злочинів.

2.2 Розвиток і становлення понятійного апарату злочинів проти основ національної безпеки в контексті сучасного кримінального законодавства України

Надані вище положення дозволяють простежити процес генезису групи державних злочинів від категорії «контрреволюційні злочини», «особливо небезпечні державні злочини», «особливо небезпечні злочини проти держави» до сучасного їх розуміння – «злочини проти основ національної безпеки України» як самостійного інституту чинного кримінального законодавства.

Однак варто зазначити, що в цьому науковому дослідженні основна увага приділяється процедурі встановлення сутності, ознак і видів злочинів проти основ національної безпеки України, закріплених Розділом I Особливої частини КК України. При цьому ні законодавець, ані кримінально-правова наука не дають чіткого визначення поняття злочинів проти основ національної безпеки держави. Розбіжності у формулюваннях ознак такого виду злочинів, що їх надали сучасні дослідники, знаходять своє пояснення в тих видах діянь, які законодавець закріпив у Розділі I Особливої частини КК України.

Розділ I Особливої частини КК України 2001 р., на відміну від попередніх КК, має назву «Злочини проти основ національної безпеки України» [140]. При цьому, як

зазначалося раніше, обсяг суспільно небезпечних діянь, закріплених у ньому, практично збігається з попереднім підрозділом державних злочинів – «Особливо небезпечні злочини проти держави». Отже, сучасний законодавець фактично ототожнює злочини проти основ національної безпеки з особливо небезпечними злочинами проти держави.

Також основи національної безпеки України законодавець визначив як родовий об'єкт зазначених злочинів, де він узяв за основу такого об'єкта лише безпеку держави, а такі об'єкти національної безпеки (див. Закон «Про основи національної безпеки України»), як безпека суспільства і безпека особистості, не охоплюються «основами» національної безпеки. Тому при науковому аналізі такого нового поняття для кримінального права, як поняття «основи національної безпеки», виникає необхідність вивчення відповідної термінології, у тому числі використаної при формуванні поняття «державна безпека», а також при дослідженні суспільно небезпечних діянь, що посягають на безпеку держави, тобто державних злочинів.

Сформулювати поняття будь-якого злочину означає вказати на сукупність ознак, що відбивають його сутність і зміст. Сутність виражає те головне, що характеризує предмети, їх внутрішній, найбільш важливий бік, глибинні процеси, що відбуваються в них [132, с. 472]. Під змістом треба розуміти найбільш важливий бік предмета, що характеризує саму сутність предмета, основу, яка виявляється у властивостях і ознаках предмета [132, с. 520].

Тому сутність злочину визначається характером значимості, рівнем цінності тих благ, на які посягає такий злочин. Подібні блага перебувають під жорсткою охороною кримінального закону, внаслідок чого посягання на них законодавець оцінює як суспільно небезпечні, тобто злочинні.

Отже, встановлення більш або менш певного поняття злочинів проти основ національної безпеки перебуває в залежності від тих соціально значимих інтересів, благ і інтересів, які держава взяла під охорону і на які посягають такі злочини.

При цьому для повноцінного і всеохоплюючого уявлення про розвиток визначення таких злочинів необхідно вивчення досвіду дослідження таких злочинів, що його здійснили вітчизняні дослідники в радянський період, у період суверенного

існування нашої держави, а також в інших державах колишнього СРСР, наприклад Російській Федерації. Причому що стосується останньої, то злочини проти основ конституційного ладу і безпеки держави, закріплені Главою 29 КК РФ, у своїй більшості за обсягом збігаються з аналогічними діяннями Розділу I Особливої частини КК України.

Серед сучасних українських дослідників особливу увагу цій проблематиці приділяє В. А. Ліпкан. Так, на його думку, злочини проти основ національної безпеки України – це передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, які посягають на основи національної безпеки України в політичній, конституційній, військовій, економічній, екологічній, інформаційній, науково-технічній сферах і які суб'єкт злочину вчинив з прямим умислом [172, с. 127]. З чого випливає, що, на думку дослідника, у розділі злочинів проти основ національної безпеки йдеться про посягання на встановлену кримінальним законом сферу життєво важливих національних інтересів.

Цікавою і корисною, як нам уявляється, є процедура виділення груп ознак розглянутих злочинів, яку здійснили деякі вчені. Так, основні ознаки злочинів проти основ національної безпеки В. А. Ліпкан розділяє на такі групи:

- передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні дії (чи бездіяльність);
- такі дії (бездіяльність), вчинені тільки з прямим умислом;
- такі діяння посягають на основи національної безпеки України (на визначену кримінальним законом частину життєво важливих інтересів);
- ці діяння вчиняє суб'єкт злочину [172, с. 127].

У цілому зазначене визначення досить докладно відображає сутність злочинів проти основ національної безпеки, але воно не позбавлено деяких дискусійних положень. Так, у зазначеній дефініції, на нашу думку, спірним є той факт, що автор вважає об'єктом таких посягань різні життєво важливі інтереси (в екологічній, інформаційній, науково-технічній сферах), де вони нерідко є основними складовими деяких додаткових об'єктів досліджуваних злочинів. Ця обставина вимагає внесення певних роз'яснень у частині уточнення змістовної частини поняття «національна

безпека», що, у свою чергу, дозволить розробити певну сукупність ознак (обставин), необхідних для встановлення більш чіткого формулювання поняття злочинів проти основ національної безпеки.

Одне з найбільш об'ємних за своїм змістом понять таких злочинів надав О. Ф. Бантишев, відповідно до думки якого «злочином проти основ національної безпеки України, згідно з чинним законодавства, є передбачене кримінально-правовим законом України суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), яке вчинила з прямим умислом осудна фізична особа, котра досягла віку кримінальної відповідальності, що посягає на конституційний, суспільний і державний лад України, її політичну систему, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку, за наявності в суб'єкта реальної можливості вільного вибору законослухняної поведінки» [20, с. 35].

У подібному формулюванні ця спроба розгляду поряд із видовим об'єктом злочину і безпосереднього, тобто у визначенні фактично перелічується група безпосередніх об'єктів, характерних для більшості злочинів, передбачених Розділом І КК України. Відповідно громіздкість такого визначення значно утрудняє встановлення обсягу досліджуваного поняття, а також звужує можливість відмежування таких злочинів від інших суміжних суспільно небезпечних діянь.

Відомий російський дослідник у цій сфері – С. В. Дьяков – пропонує своє визначення таких злочинів, що в російському кримінальному законодавстві (Глава 29 КК РФ) мають назву «Злочини проти основ конституційного ладу і безпеки держави». Ця група посягань багато в чому збігається зі злочинами проти основ національної безпеки України. Відповідно до формулювання, яке надав С. В. Дьяков, «злочинами проти основ конституційного ладу і безпеки держави визнаються передбачені главою 29 Кримінального кодексу суспільно небезпечні діяння, що посягають на зовнішню, внутрішню й економічну безпеку держави» [90, с. 33].

Визначення, яке надав С. В. Дьяков, фактично закріплює наявність у системі таких злочинів трьох окремих груп (видів): злочини проти зовнішньої безпеки, злочини проти внутрішньої безпеки і злочини, що посягають на економічну безпеку.

Інакше кажучи, це визначення охоплює, по суті, всі видові об'єкти, що у своїй сукупності утворюють один родовий – основи безпеки держави. З іншого боку, у назві Розділу I КК України законодавець використовує термін «основи національної безпеки держави». При аналізі такого формулювання (згідно з ч. 3 ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки») не складно встановити, що безпеку держави як об'єкта національної безпеки складають такі елементи, як конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Зазначені елементи безпеки держави порівняні з такими видовими об'єктами, як внутрішня і зовнішня безпека, але ніяк не охоплюють такий видовий об'єкт, що його надав у своєму визначенні С. В. Дьяков, як економічна безпека. Хоч відомо, що одним з об'єктів злочину, передбаченого ст. 113 КК України («Диверсія»), є економічна безпека держави. Отже, всі склади злочинів, розташовані в Розділі I Особливої частини КК України, тією чи іншою мірою співвідносяться з елементами безпеки держави, крім ст. 113 КК «Диверсія», об'єктом якої є економічна безпека. Таким чином, використання законодавцем у зазначеному вище Законі різнооб'ємних понять при моделюванні об'єктів національної безпеки складно пояснити. Отже, такі положення мають потребу в додатковому уточненні.

Закон України «Про основи національної безпеки» дає вичерпне визначення поняття національної безпеки, під якою слід розуміти захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються стабільний розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам [272].

Для правильного й одноманітного розуміння зазначеної законодавчої дефініції необхідний цілий комплекс дослідницьких методик, що дозволив би уникнути спрощеного розуміння змісту поняття основ національної безпеки і тим самим виключив можливість його помилкового трактування.

Як раніше вже відзначалося, при вивченні поняття «безпека» такий термін містить у собі рівноправні складові терміни: «державна безпека», «громадська безпека» і «безпека особистості» [300]. Щодо цього варто внести певні роз'яснення в частині визначення ролі поняття «національна безпека» у формуванні поняття

«злочини проти основ національної безпеки». Чи інакше: визначити, як поняття «національна безпека» сприяє встановленню не тільки кола відповідних злочинів, що посягають на неї, але й саму сутність таких злочинів. Так, на підставі вже згаданих вище положень термін «національна безпека» деякі дослідники розглядають як інтегративне поняття [174, с. 108], інші вважають його належним до міждисциплінарних понять [308, с. 4], що знаходять своє застосування в досить широкому колі наук: юридичних, економічних, математичних і військових, у політології, теорії міжнародних відносин, конфліктології та у спеціальних оперативних дисциплінах [222, с. 84]. Подібна обставина лише підтверджує твердження, відповідно до якого зазначений перелік не є вичерпним, отже, національна безпека України є багатогранним, багатоаспектним, системним явищем [471, с. 4]. Таке судження знаходить свій доказ у процедурі співвідношення понять «національна безпека» і «державна безпека», чого вимагають як практика вітчизняної держави, так і потреби досліджень у сфері національної безпеки [469, с. 9].

Таким чином, не менш дискусійна і неоднозначна позиція дослідників розглянутої сфери знань із приводу визначення поняття «державна безпека» і його співвідношення з поняттям «національна безпека». При цьому таке положення наукового дослідження досить докладно викладено раніше, але необхідно відзначити окремі судження в контексті розглянутої тут проблеми.

Своєрідний підхід у формуванні співвідношення понять «національна» і «державна» безпека демонструє О. А. Делінський. Дослідник пропонує свою систему підходів для встановлення поняття «безпека». «Перший підхід – національна безпека – передбачає захист основних інтересів конкретної держави. Другий підхід – регіональна безпека – має на увазі наявність найбільш ефективних систем безпеки в рамках конкретних географічних регіонів. Третій підхід – міжнародна безпека – звертає більшу увагу на взаємозв'язок безпеки однієї держави з безпекою інших держав (колективне використання збройної сили, міжнародні інститути і режими безпеки). Четвертий підхід – глобальна безпека – має всеосяжний характер, відзначається поліпредметністю і поліоб'єктністю і містить у

собі, крім воєнної безпеки, захист цивільних прав, навколишнього середовища, економічного розвитку і т. д.» [80, с. 594]. Отже, О. А. Делінський указує на те, що поняття «національна безпека» і «безпека держави» є тотожними, внаслідок чого сутність національної безпеки визначається лише функцією захисту національних інтересів держави.

Дане положення вимагає необхідності встановлення сутності категорії «національні інтереси», не менш важливої для повного і всебічного з'ясування соціально-юридичної природи злочинів проти основ національної безпеки.

Із приводу сутності поняття «національні інтереси» в науці також надано цілу низку дискусійних положень, що стосуються цього визначення.

Докладно такий взаємозв'язок зазначених категорій досліджує В. А. Ліпкан. Учений відзначає, що «поняття «національні інтереси», як і поняття «національна безпека», становить собою інтегративне утворення. На нашу думку, «національні інтереси» є категорією більш широкою, ніж «національна безпека». Крім того, національна безпека сама становить національний інтерес, оскільки забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави є неодмінною умовою виживання країни, без чого неможливо досягнення цілей іншого порядку [171, с. 298]. У цій частині справедливо судження автора про те, що численність підходів до визначення поняття «національні інтереси» обумовлена як складністю і різноманіттям національних інтересів, так і несформованістю і невизначеністю їх змісту [171, с. 307].

Зазначене судження почасти підтверджується Законом України «Про основи національної безпеки України», де національні інтереси це «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, що визначають потреби суспільства і держави, реалізацію яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток» [272].

О. Майборода вважає, що національний інтерес – це процес реалізації природного права на гідне існування, причому він кореспондується з категоріями «індивідуальні», «загальнолюдські» і «державні» інтереси [179, с. 108].

М. М. Рибалкін висловлює іншу позицію, відповідно до якої дискусійною є

процедура включення категорії «інтереси» у зміст поняття національної безпеки, оскільки інтереси і потреби неможливо захищати, а можна їх тільки задовольняти, тому не можна і забезпечити «стан захищеності» потреб чи інтересів [296, с. 41].

За твердженням В. Ф. Кириченка, національні інтереси – це «інтегральне вираження інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему. Вони сполучають інтереси кожної людини, суспільства в цілому. При цьому мають на увазі інтереси не взагалі громадян, котрі належать до цього суспільства, а кожного громадянина, інтереси національних, соціальних, політичних груп і інтереси держави» [109, с. 118].

Позиція Н. Р. Нижник з цього приводу полягає в тім, що «національні інтереси – це сукупність потреб, задоволення яких забезпечує існування і можливість прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави, об'єктивні потреби матеріального і духовного існування як внутрішньоцілісного і самобутнього соціального утворення, усвідомлені суспільством і відбиті в Декларації про державний суверенітет, Конституції України, Концепції національної безпеки чи будь-якому іншому документі конституційного рівня у вигляді програмних цільових настанов життєво важливих потреб існування і розвитку природи, людини, соціальної групи, суспільства, держави. З цього погляду національні інтереси – це фундаментальні цінності народу» [216, с. 10].

Подібні положення вказують на існуючу необхідність у встановленні поняття «національні цінності». Подібну спробу надав В. А. Ліпкан, відповідно до якої «українські національні цінності – конкретно-історичні суспільні відносини і переконання, матеріальні й духовні об'єкти, визначені через усвідомлення об'єктивних історичних законів розвитку української нації, що мають конструктивне значення для стабільного функціонування і прогресивного розвитку народу України» [171, с. 309].

Встановлення значимості національних цінностей має пріоритетне значення для визначення своєрідної структури рівнів національної безпеки. Щодо цього дуже цікавим є судження П. Ситника, який здійснив ефективну роботу з формування понятійного апарату в частині питань вивчення національної безпеки. Дослідник

запропонував для кількісної класифікації небезпек спиратися на термін «ризик», а для якісної класифікації – використовувати терміни «виклик» і «загроза» [308, с. 69].

Що стосується поняття «виклик», то в науковій літературі надана ціла група тлумачень такого поняття. Існує низка формулювань, згідно з якими виклик розглядається як протидія (з боку об'єктивних обставин або суб'єктів) реалізації інтересів певного суб'єкта. Стосовно національної безпеки поняття «виклик» визначається як прагнення однієї держави (групи держав) до протидії іншій державі (групі держав) у реалізації національних інтересів [196, с. 11]. Виклики, відповідно до думки О. С. Бодрука, «не мають чіткого механізму вирішення, однак ще не вимагають негайного втручання» [26, с. 12].

Логічне продовження зазначених міркуванням пропонує Г. Ф. Костенко, котрий вказує на те, що в динамічному процесі «виклик-загроза-небезпека-захист-безпека» небезпечна ситуація також посідає центральне, вирішальне місце [128, с. 5].

Продовжуючи зазначені міркування, В. Манилов відзначає, що інша група визначень підкреслює негативну, з погляду національної безпеки, часову динаміку певних проблем, тобто їх здатність перетворюватися з нейтральних стосовно національної безпеки на загрозові [183, с. 7]. Відповідно до такого розуміння «виклик» – це проблема, що одержала по певних причинах і у певний відтинок часу сильне звучання й загострено сприймається політичною елітою, має, на думку останньої, важливе, пріоритетне значення.

Стосовно категорії «загроза» справедливим є судження М. Сунгуровського, який уважає, що це «явище, фактор (сукупність факторів), котрі здатні реально створити умови чи стати причиною повної або часткової неможливості реалізації національних інтересів» [327, с. 48].

А. Б. Качинський визначає загрозу як соціальне, природне чи техногенне явище з прогнозованими, але не контрольованими небажаними подіями. З іншого боку, «небезпеку» дослідник розглядає як «ситуацію, яка постійно є присутньою в навколишньому середовищі, що за певних умов може призвести до реалізації небажаної події». Що стосується категорії «безпека», то, на думку вченого, це стан

захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, а також навколишнього середовища в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз [107, с. 14].

Як підсумкові, у цій частині пропонуються міркування В. А. Ліпкана, котрий стверджує, що «небезпеки і загрози є неодмінними супутниками функціонування систем будь-якої природи: біологічних, технічних, соціальних. Тому неприділення адекватної уваги проблемам забезпечення національної безпеки може призвести до значного збитку і передчасного припинення функціонуванню тієї чи іншої системи. Саме це обумовлює актуальність звертання уваги на проблеми визначення понять «загроза» і «небезпека» як елементів категорійного ряду: моніторинг-загроза-небезпека-управління-система національної безпеки-національна безпека» [171, с. 322].

Стосовно цього Я. Жалило відзначає, що безпека не характеризує відсутності загроз як таких, що практично неможливо. «Стан захищеності» означає в цьому контексті відсутність системноруйнівних загроз, тобто тих із них, що не можуть бути органічно переборені в рамках механізмів, іманентних цій соціально-економічній системі» [94, с. 103].

У свою чергу, національна безпека держави передбачає своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію деструктивних факторів, причин та умов, що сприяють дестабілізації соціальних, економічних, науково-технічних, екологічних, техногенних, духовно-інтелектуальних і інших пріоритетів національних інтересів держави, про що справедливо відзначає Ю. В. Нікітін [221, с. 29].

Таким чином, детальне дослідження розробок понятійного апарату національної безпеки, яке надали різні дослідники, у тому числі й у різних галузях права, указує на відсутність будь-якої певної дефініції, достатньої для її однакового застосування в будь-яких науково-правових дослідженнях.

Цей умовивід підтверджується висновком, що його зробив В. А. Ліпкан, у частині існуючої проблеми, відповідно до якого «безпека як динамічний процес становить собою складний процес, у якому виникнення, зміна і знищення безпеки перебувають у діалектичній взаємозалежності, тому будь-які спроби дати визначення

поняттю «національна безпека» хибуватимуть на неповноту» [171, с. 236]. На підтвердження сказаного можна підкреслити, що тільки цей дослідник надав близько десятка усіляких формулювань національної безпеки.

Внаслідок виниклої проблеми – проблеми однакового розуміння розглянутого терміна – деякі дослідники намагаються встановити, які причини сприяють виникненню подібної закономірності з позиції аналізу національної безпеки як динамічного процесу.

Подібної теорії дотримується і З. Д. Чуйко, яка на базі проведених наукових досліджень формулює національну безпеку у вигляді «динамічного політико-правового режиму, метою якого є стан убезпеченості національних інтересів від різного роду загроз, що досягається завдяки цілеспрямованій діяльності органів державної влади й інститутів громадянського суспільства з метою забезпечення прав людини й основних свобод, їх прогресивного розвитку і стабільності конституційного ладу». Тут же автор пропонує своєрідну структуру національної безпеки, яку складають такі елементи: об'єкт (людина і громадянин, суспільство і держава, їхні життєво важливі інтереси (національні інтереси); суб'єкт (державні й недержавні інститути (система забезпечення національної безпеки); а також діяльність із забезпечення безпеки національних інтересів від різного роду загроз [470, с. 139].

У подібній структурі не складно помітити наявність ознак, характерних структурі суспільних відносин, тобто надані елементи збігаються з елементами суспільних відносин.

Водночас О. Гончаренко та Є. Лисицин, аналізуючи поняттєво-термінологічний апарат досліджень системи національної безпеки, визначають національну безпеку як ступінь захищеності національних інтересів, що дозволяє вказувати тільки на певний рівень безпеки [71, с. 6–7].

На нашу думку, досліджені вище позиції одержали своє вирішення у положеннях Г. В. Новицького, згідно з якими «проблема не в тім, що національна безпека є динамічним процесом. Проблема в тім, що національна безпека може досліджуватися з позицій досить широкого спектра гуманітарних і технічних наук.

Кожна з цих наук, досліджуючи конкретну складову національної безпеки, може сформулювати власне визначення поняття «національна безпека» і, відповідно, оперувати ним. Спроби ж сформулювати згадане визначення в настільки загальному вигляді, щоб задовольнити всі можливі в сучасній науці підходи, є, з одного боку, безперспективними, а з іншого – зовсім не потрібними, оскільки подібне визначення не можна застосувати в конкретних галузях і сферах науки» [222, с. 46], з чим, без усякого сумніву, не можна не погодитися.

Спробою вирішення виниклої суперечності є позиція Я. О. Лантінова, відповідно до якої пропонується розглядати національну безпеку у двох площинах: у широкому і вузькому розумінні. Національна безпека в широкому розумінні – це як сукупність усіх небезпек для України (сполучення безпеки держави, безпеки недержавних об'єднань (громад) і безпеки фізичних осіб), так і сполучення всіх аспектів безпеки (безпеки політичної, енергетичної, екологічної, інформаційної тощо). Національна безпека у вузькому розумінні – це вищий, найзагальніший рівень безпеки, що не може бути зведений до одного з окремих аспектів. Змістом національної безпеки у вузькому розумінні є забезпечення «життя» нації України, її самобутньої життєдіяльності [164].

Нескладно припустити, що під національною безпекою у вузькому розумінні треба розуміти основи національної безпеки України, тобто основні, пріоритетні начала у сфері охорони основ безпеки держави. Протиправні посягання на зазначений об'єкт заподіюють істотну шкоду державним інститутам, суспільству й особистості.

Відповідно, дефініція «злочини проти основ національної безпеки України» містить ознаки не всіх суспільно небезпечних діянь, що посягають на ті чи інші сфери національної безпеки, а лише тих, які є найбільш небезпечними для безпеки держави. У цьому аспекті заслуговує на увагу ще більш конкретизована позиція М. І. Хавронюка, відповідно до якої «злочини проти конституційних основ національної безпеки України можна визначити як передбачені КК суспільно небезпечні діяння, що тягнуть істотну шкоду безпеці держави і суспільства в різних сферах і пов'язаним з нею життєво важливим інтересам особистості або загрожують

заподіянням такої шкоди» [138, с. 28]. У цьому разі вчений підкреслює наявність реальної можливості в такій вузькій сфері національної безпеки, як основи такої безпеки, виділити ще більш вузьку групу злочинів – злочини проти конституційних основ національної безпеки України.

Водночас, якщо зіставити вищезазначені визначення злочинів проти основ національної безпеки (наприклад, дефініція О. Ф. Бантишева [19, с. 26] і визначення таких злочинів, що його надав М. І. Хавронюк), то можна дійти висновку, що терміном «основи національної безпеки» охоплюються не тільки основні елементи, які становлять сутність державної безпеки, але й основні складові політичної безпеки, а також безпеки суспільства й особистості. Такі положення дозволяють припустити, що злочинами проти основ національної безпеки України є суспільно небезпечні діяння, які заподіюють істотну шкоду основним елементам безпеки держави, суспільства й особистості. При цьому в такому разі може йтися не стільки про сформоване визначення таких діянь, скільки про своєрідне проміжне їх визначення.

При зіставленні понять «основи національної безпеки України» (національна безпека у вузькому розумінні) і «безпека держави» простежується їх чіткий органічний зв'язок, де, з одного боку, за формою кожне з таких понять тією чи іншою мірою є ширше за інше, але, з іншого – ці самі поняття практично збігаються за змістом, зокрема, коли йдеться про основні сутнісні складові безпеки держави.

Однак порівняльний аналіз положень Закону «Про основи національної безпеки України» і положень, закріплених у Розділі I Особливої частини КК України, свідчить про істотні розбіжності, що безпосередньо впливають на процес установаження понятійного апарату розглянутих злочинів. Так, у ст. 3 зазначеного Закону одним з об'єктів національної безпеки є держава, а саме її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, про що свідчить ч. 3 зазначеної статті. Таким чином, цей нормативний припис бере під свою охорону лише частину тієї загальної соціальної цінності, яку захищає Розділом I Особливої частини кримінального закону, що, крім вищезазначених цінностей, бере під свій захист ще й економічну безпеку й обороноздатність – елементи, які не охоплюються

зазначеним Законом, але є, наприклад, об'єктами диверсії (ст. 113 КК).

Отже, розглянутий розділ кримінального законодавства охоплює більш широке коло суспільних відносин, ніж положення, надані ч. 3 ст. 3 Закону «Про основи національної безпеки України», бо сфера його функціонування визначена не тільки конституційним ладом, суверенітетом, територіальною цілісністю і недоторканністю, але й суспільними відносинами у сфері економічної безпеки й обороноздатності країни.

Отже, назва суспільно небезпечних діянь, що досліджуються, злочинами проти основ національної безпеки, зазначеними в назві Розділу I Особливої частини КК України, найбільше чітко відображає їх кримінально-правову спрямованість на відповідний об'єкт таких посягань. У свою чергу, таке положення дозволяє констатувати, що злочинні діяння, закріплені Розділом I Особливої частини КК України, характеризуються комплексом спільних ознак, які дозволяють відмежовувати ці діяння від інших суміжних злочинів, котрі не посягають на такий об'єкт. Цьому більшою мірою має сприяти науково обґрунтована дефініція поняття злочинів проти основ національної безпеки. Таке визначення, крім об'єкта посягання, має нести інформацію про суб'єктивну сторону і ступінь заподіяного збитку суспільству, що характеризується «особою, підвищеною суспільною небезпекою» [156, с. 82]. Так, відповідно до існуючої думки основною відмінністю державних злочинів має бути їх умисне вчинення [6, с. 55–56; 7, с. 59]. Крім того, у науці кримінального права дотепер відбувається дискусія в частині призначення виду і розміру покарання, що мусить зазнати суб'єкт такого злочину. Багато в чому воно має перебувати в залежності від суспільної небезпеки такого діяння, що визначається рівнем інтелектуальних можливостей, світоглядом і вольовими зусиллями суб'єкта злочину. Внаслідок зазначених причин санкція таких злочинів мусить бути настільки суворою, щоб припинити бажання їх вчинення на стадії готування. Щодо цього необхідність установлення настільки суворої відповідальності за подібні злочини визнавали багато вчених [3, с. 126; 326, с. 188–194; 344, с. 33; 356, с. 24].

Основна частина злочинів проти основ національної безпеки України,

відповідно до положень ст. 12 КК України, належить до категорії особливо тяжких злочинів. Державна зрада (ст. 111 КК), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК), диверсія (ст. 113 КК), шпигунство (ст. 114 КК), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ч. 3 ст. 110 КК), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ч. 2 ст. 114¹ КК) є найнебезпечнішими злочинами Розділу I Особливої частини КК. Наведені діяння вчиняються тільки з прямим умислом і заподіюють шкоду, як правило, не стільки основам політичної організації державної влади чи конституційному ладу, скільки нормальному функціонуванню основних галузей державної влади, через що можна констатувати, що такі діяння, як правило, вчиняються з умислом спрямованим на заподіяння шкоди нашої державі.

Включення цих злочинів у категорію особливо тяжких злочинів є симетричним актом стосовно тієї небезпеки, що несуть у собі такі злочини. Адже особливо тяжкі злочини характеризуються умисною формою вини. Згідно з ч. 5 ст. 12 КК України за вчинення таких злочинів передбачається покарання у вигляді позбавлення волі на термін понад десяти років чи довічного позбавлення волі.

Наукове дослідження нормативно-правових приписів, закріплених Розділом I КК України, свідчить про їх спрямованість головним чином на захист таких фундаментальних інтересів держави, як принципи безпечного і стабільного функціонування основ політичної організації державної влади в Україні. Подібний захист знаходить своє відбиття в охороні основ конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України.

На підставі наведених вище аргументів і з урахуванням виявлених відповідних критеріїв появляється можливість сформулювати загальне визначення поняття злочинів проти основ національної безпеки України.

Злочини проти основ національної безпеки України – це передбачені кримінальним законодавством суспільно небезпечні діяння (дії чи бездіяльність), що вчинені умисно і посягають на «зовнішню» та «внутрішню» безпеку України.

Додержуючись положень чинного законодавства (Закон «Про основи

національної безпеки України», Розділ I Особливої частини КК України), подібне формулювання більш чітко і виразно відображає сутність злочинів проти основ національної безпеки України і містить низку ознак, що становлять собою таку дефініцію.

Так, відповідно до першої ознаки такі злочини можуть бути вчинені як *діями, так і бездіяльністю*. Пояснюється це тим, що, хоч об'єктивна сторона більшості злочинів проти основ національної безпеки характеризується активними діями, все-таки не можна виключити можливість учинення посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК) і шляхом бездіяльності, коли на винній особі лежить обов'язок здійснення обов'язкових дій у зв'язку з виконанням нею своїх професійних або службових повноважень (наприклад, лікар, авіадиспетчер тощо). Також шляхом бездіяльності можливо вчинення злочину, передбаченого ст. 114¹ КК України («Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань»).

Суб'єктивна сторона розглянутих діянь становить собою таку ознаку цих злочинів. Усі вони вчиняються в *умисній формі вини*, коли винна особа усвідомлює суспільно небезпечний характер чинених діянь, а спрямованість умислу на ослаблення безпеки нашої держави свідчить про наявність прямого умислу.

Зміст останньої ознаки полягає в тому, що такі діяння посягають на «зовнішню» та «внутрішню» безпеку держави. Наявність такої ознаки уявляється цілком логічною внаслідок того, що в більшості понять «безпека» і «національна безпека», які ми аналізували і сформулювали раніше, такі терміни визначаються, як правило, подібними словосполученнями: «...стан захищеності... від внутрішніх і зовнішніх загроз...». Отже, наявність подібних загроз припускає існування відповідного механізму з їх локалізації, тобто із забезпечення внутрішньої (захист від внутрішніх посягань) і зовнішньої (захист від зовнішніх посягань) безпеки. Одним з основних механізмів у захисті основ національної безпеки України від подібних загроз є кримінально-правові приписи, закріплені в Розділі I Особливої частини КК України, що містять ознаки суспільно небезпечних діянь, які посягають на основні сфери національної безпеки нашої держави. Інакше кажучи, подібні сфери ми розглядаємо

як окремі об'єкти кримінально-правової охорони, на які посягають окремі групи однорідних злочинів, що складають розглянутий розділ КК. Отже, визначення, яке ми запропонували, фактично охоплює всі видові об'єкти, що у своїй сукупності складають єдиний родовий об'єкт – основи національної безпеки України. Тобто в цьому разі йдеться про наявність таких основних видових об'єктів, як «зовнішня» та «внутрішня» безпека держави [467, с. 95].

Зовнішня безпека визначається вжиттям державою ефективних заходів, спрямованих на охорону суверенітету, обороноздатності, інформаційної безпеки, територіальній цілісності й недоторканності держави. Отже, на зовнішню безпеку держави посягають такі злочини, як державна зрада (ст. 111 КК) і шпигунство (ст. 114 КК).

«Внутрішня» безпека визначається сукупністю вживаних державою заходів, спрямованих на охорону основ конституційного ладу і функціонування державної влади, а також безпечний розвиток економічного сектора держави. Відповідно на «внутрішню» безпеку держави посягають такі злочини цього розділу, як дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК), фінансування дій, учинених з метою насильницької зміни або повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110² КК), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК), диверсія (ст. 113 КК), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114¹ КК) [463, с. 196].

Таким чином, розроблене визначення, а також сформульовані ознаки злочинів, розташованих у Розділі I Особливої частини КК України, дозволяють виділити окремі види зазначених злочинів. У процесі розробки критеріїв, що визначають сутність, зміст і ознаки понятійного апарату злочинів проти основ національної безпеки України, ми широко використовували досвід, який існує в науці кримінального права в частині класифікації розглянутих злочинів. Так, наприклад, у процесі їх систематизації більшість провідних дослідників також виділяють групи

злочинів, що посягають на зовнішню і внутрішню безпеку держави (більш докладний науковий аналіз, що стосується природи видового об'єкта і його ролі в класифікації злочинів проти основ національної безпеки України, ми надали в наступному підрозділі цього наукового дослідження).

2.3. Проблеми класифікації злочинів проти основ національної безпеки України

Злочини проти безпеки держави, що в чинному кримінальному законодавстві мають назву «Злочини проти основ національної безпеки України», розташовані в Розділі I Особливої частини КК України. Система існуючих у цьому розділі кримінально-правових заборон не відзначається значною новизною в порівнянні з колишнім кримінальним законодавством. Так, за цією групою злочинів збереглося те саме місце в системі Особливої частини КК України: у Кримінальному кодексі 1960 року державні злочини теж очолювали Особливу частину Кримінального кодексу. Однак у колишньому КК глава про державні злочини поєднувала два розділи: 1) «Особливо небезпечні злочини проти держави» і 2) «Інші злочини проти держави». Що стосується другої групи злочинів, то вона практично посягала не на інтереси держави як такої, а на різні сфери основ державного управління (наприклад, сфери фінансової діяльності держави, громадської безпеки, залізничного, водного і повітряного транспорту тощо). У результаті більшість так званих «інших державних злочинів» цілком логічно були розосереджені в інших розділах Особливої частини КК України в залежності від їх спрямованості на той чи інший об'єкт кримінально-правової охорони.

Таким чином, родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки України є основи національної безпеки, тобто державної безпеки. Однак законодавець у ч. 1 ст. 1 КК України указує на те, що Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, навколишнього середовища, конституційного ладу України від злочинних посягань [140]. При цьому не зовсім зрозумілим є положення, відповідно до якого

законодавець у цій частині акцентує увагу на охороні конституційного ладу і залишає без уваги державну безпеку (основи національної безпеки), у зміст якої входить у тому числі й зазначене поняття. У зв'язку з чим необхідно в ч. 1 ст. 1 КК України указати на державну безпеку як на об'єкт кримінально-правової охорони або включити основи національної безпеки як такий об'єкт. Так, згідно із Законом «Про основи національної безпеки» одним з об'єктів його охорони є держава, тобто державна безпека, елементами якої є конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність (п. 3 ст. 3 Закону). Отже, конституційний лад перебуває під захистом такого закону як основний елемент державної безпеки. Тому включення в ч. 1 ст. 1 КК України як окремого об'єкта кримінально-правової охорони – державної безпеки мало б на увазі у тому числі й захист конституційного ладу України, а також її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності.

Таким чином, реалізація такої пропозиції гармоніюватиме як з положеннями ст. 17 Конституції України, так і з положеннями Закону України «Про основи національної безпеки України», де перелік об'єктів, узятих державою під свою охорону, відповідає тріаді цінностей, закріплених у ньому (людина і громадянин, суспільство і держава).

У цей час у зв'язку з істотними змінами в соціально-політичному, економічному, духовному і культурному житті України відбулися корінні зміни не тільки у структурі, динаміці та змісті всієї існуючої злочинності, але і змінився характер злочинів проти Української держави. Якщо колись вони характеризувалися ворожою діяльністю окремих громадян України, іноземних громадян чи осіб без громадянства, то в сучасній дійсності вони нерідко відображають прагнення окремих громадян чи соціальних груп, що піддалися впливу чужої ідеології чи впливу окремих держав у проведенні ворожої діяльності на шкоду зовнішній або внутрішній безпеці нашої держави. Відповідно в процесі вчинення такої злочинної діяльності може вчинитися посягання як на внутрішню, так і зовнішню безпеку держави. Звідси виникає необхідність у встановленні основних критеріїв, що визначають наявність таких видів злочинів і, отже, видових об'єктів, які розділяють подібні злочини на такі види (наприклад, на злочини, що посягають на зовнішню і

внутрішню безпеку держави).

Установлення видових об'єктів злочинів, розміщених у Розділі I Особливої частини КК України, безпосередньо пов'язано з вирішенням усіляких проблем. Через те що такі елементи розглянутих злочинів, як об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона чи суб'єкт, безпосередньо знаходять свій прояв в ознаках суспільно небезпечного діяння, об'єкт таких злочинів виявляється в більшості випадків не відокремлено, не ізольовано від інших елементів, а в процесі детального аналізу таких ознак у їх безпосередньому прояві.

При кваліфікації вчиненого злочину як посягання на ті чи інші блага, що перебувають під кримінально-правовою охороною норм Розділу I Особливої частини КК України, недостатньо встановлення конкретного збитку, заподіяного таким діянням (руйнування вибухом військового заводу, передача ворогові секретної інформації тощо). Через те що більшість розглянутих складів злочинів є, як правило, формальними і не охоплюють фактичного збитку, заподіяного відповідному об'єкту, то встановлення чи відсутність такого збитку ніяк не впливає на кваліфікацію такого вчиненого суспільно небезпечного діяння, як злочин проти основ національної безпеки держави.

Подібні складності у визначенні об'єкта посягання досліджуваних діянь пояснюються відсутністю однакового розуміння в теорії кримінального права характеристики видових об'єктів низки діянь, закріплених Розділом I Особливої частини КК України.

Видовий об'єкт злочину, як «істотна і специфічна ознака» [126, с. 101] встановленого в процесі кваліфікації злочину, сприяє розділенню діянь на окремі групи всередині конкретного розділу Особливої частини КК України, а його визначення здійснюється в процесі детального аналізу тексту кримінально-правових норм, розміщених усередині того чи іншого розділу кримінального законодавства. «Законодавчою базою при цьому є найменування аналізованої статті Особливої частини КК України і, звичайно, зміст, текст диспозиції самої статті» [155, с. 81]. Процес установлення конкретної групи соціально значимих благ чи інтересів як видовий об'єкт посягання вимагає дотримання цілої низки правил. Так, наприклад,

необхідно встановити, якому благу чи інтересу заподіяна найбільш значна шкода, який із зазначених інтересів найбільш важливий тощо.

Саме внаслідок зазначених причин не існує поки що в теорії вітчизняного кримінального права, у тому числі й в Україні, однакового розуміння видів злочинів проти основ національної безпеки України (чи особливо небезпечних державних злочинів (у редакції КК 1960 р.), чи злочинів проти основ конституційного ладу і безпеки держави (у редакції КК РФ). Так, за період розвитку цього інституту кримінального законодавства різні дослідники по-різному визначають такі види злочинів, у тому числі й охоплювані Розділом I Особливої частини КК України.

Так, ще А. А. Піонтковський, беручи до уваги об'єкт посягання, подібну групу злочинів того періоду розділяв на такі види:

1) злочини, що посягають на зовнішню безпеку СРСР, – зрада Батьківщині (ст. 64 КК), шпигунство (ст. 65 КК), терористичний акт проти представника іноземної держави (ст. 67 КК), пропаганда війни (ст. 71);

2) злочини, що посягають на політичну основу СРСР, – терористичний акт (ст. 66 КК), антирадянська агітація і пропаганда (ст. 70);

3) злочини, що посягають на економічну основу СРСР, – диверсія (ст. 68), шкідництво (ст. 69 КК) [191, с. 79–80].

Колектив авторів підручника 1964 року, що його написали працівники кафедри кримінального права юридичного факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова, всі особливо небезпечні державні злочини розділяє на такі чотири групи: злочини, що посягають на зовнішню безпеку СРСР; злочини, що посягають на політичну основу СРСР; злочини, що посягають на економічну безпеку СРСР; злочини, що посягають на мир і мирне співіснування держав [316, с. 80].

Г. З. Анашкін бере за основу такої системи безпосередній об'єкт злочинного посягання і класифікує в такий спосіб склади особливо небезпечних державних злочинів:

1) що посягають на зовнішню безпеку СРСР – зрада Батьківщині та шпигунство;

2) що посягають на політичну основу СРСР – терористичний акт,

антирадянська агітація і пропаганда;

3) що посягають на економічну основу СРСР – диверсія, шкідництво;

4) що посягають на мир і мирне співіснування держав – пропаганда війни, терористичний акт проти представника іноземної держави;

5) спеціальний вид особливо небезпечного державного злочину – організаційна діяльність, спрямована на вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській агітації [160, с. 106].

Трохи іншою є система таких злочинів, яку надав О. А. Ігнат'єв. В основу її побудови він обґрунтовано ввів безпосередній об'єкт посягання. Система мала такий вид:

1) особливо небезпечні державні злочини, що посягають на державну незалежність, територіальну недоторканність чи військову міць СРСР. До них належать: зрада Батьківщині та шпигунство (ст.ст. 56, 57 КК УРСР);

2) особливо небезпечні державні злочини, що посягають на політичну основу СРСР: терористичний акт і антирадянська агітація і пропаганда (ст.ст. 58, 62 КК);

3) особливо небезпечні державні злочини, що посягають на економічну систему СРСР: диверсія і шкідництво (ст.ст. 60, 61 КК СРСР);

4) особливо небезпечні державні злочини, що посягають на мир і мирне співіснування держав: терористичний акт проти представника іноземної держави і пропаганда війни (ст.ст. 59, 63 КК СРСР);

5) організаційна діяльність, спрямована на вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації (ст. 64 КК СРСР);

6) особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави і трудящих (ст. 65 КК СРСР) [87, с. 28].

З чого видно, що в радянський період надані положення значною мірою ідеологізовані й відображають головним чином доктрину державного розвитку, що домінує в той період.

Уже в період здобуття Україною державної незалежності система розглянутих злочинів, яку надав М. І. Хавронюк, побудована головним чином з урахуванням

безпосереднього об'єкта кожного окремого злочину і виглядала в такий спосіб:

1) злочини проти безпеки держави в політичній, інформаційній, економічній, соціальній, екологічній, науково-технічній і військовій сферах: державна зрада (ст. 56), шпигунство (ст. 57), диверсія (ст. 60);

2) злочини проти безпеки держави в політичній і військовій сферах: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 56¹), посягання на життя державного діяча (ст. 58), посягання на територіальну цілісність України (ст. 62);

3) злочини проти безпеки держави в зовнішньополітичній і військовій сферах і проти миру: посягання на життя представника іноземної держави (ст. 59), пропаганда війни (ст. 63), найманство (ст. 63¹) [134, с. 26].

Після прийняття нового кримінального законодавства України 2001 року М. І. Хавронюк вніс в таку класифікацію відповідні корективи, у результаті чого система набула такого вигляду:

1) злочини проти основ національної безпеки в політичній сфері: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 109 КК); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК);

2) злочини проти основ національної безпеки в інформаційній, економічній, науково-технологічній і воєнній сферах: державна зрада (ст. 111 КК); шпигунство (ст. 114 КК);

3) злочини проти основ національної безпеки в економічній і воєнній сферах (ст. 114 КК) [411, с. 243–271].

У кожній із запропонованих класифікацій у кожному окремому виді (групі) злочинів нескладно побачити комплекси безпосередніх об'єктів, характерних як такі для кожного злочину відповідного виду. Подібна конкретизація безпосередніх об'єктів у такій системі дозволяє наочно визначити коло безпосередніх чи альтернативних суспільних відносин, що потенційно потрапляють у небезпеку відповідного посягання. Інакше кажучи, наявність таких груп суспільних відносин

багато в чому залежить від відповідних локальних джерел небезпеки, що, у свою чергу, і формують такі об'єкти [481, с. 246].

Отже, надані безпосередні об'єкти кожної з груп злочинів можна розглянути як найважливіші сфери функціонування держави, що в подальшому були взяті під охорону Концепцією національної безпеки України 1997 року, а потім і Законом України «Про основи національної безпеки України» 2003 року, а ця обставина, у свою чергу, найбільш чітко відображала сутність таких злочинів [453, с. 72].

Відповідно до твердження В. А. Ліпкана злочини проти основ національної безпеки України можна розділити на такі види:

– злочини проти основ національної безпеки в політичній сфері: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК); посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК);

– злочини проти основ національної безпеки в інформаційній, економічній, науково-технічній і воєнній сферах: державна зрада (ст. 111 КК); шпигунство (ст. 114 КК);

– злочини проти основ національної безпеки в економічній, екологічній і воєнній сферах: диверсія (ст. 113 КК) [172, с. 132].

Особливої уваги стосовно цього заслуговує думка С. В. Дьякова, відповідно до якої в основі класифікації подібних злочинів мусить лежати спрямованість джерел загроз. В узагальненій формі ці джерела загроз, на його думку, можуть бути ззовні, всередині країни, а також відбуватися в економічній сфері. Відповідно до джерел загроз родовий об'єкт – безпека держави – поділяється на три безпосередніх об'єкти: зовнішня безпека, внутрішня безпека й економічна безпека [90, с. 30–31].

У цілому, згідно із судженням С. В. Дьякова, система злочинів проти основ конституційного ладу і безпеки держави, з урахуванням розглянутого родового об'єкта, виглядає в такий спосіб:

1) злочини, що посягають на зовнішню безпеку:

– державна зрада (ст. 275 КК);

- шпигунство (ст. 276 КК);
- розголошення державної таємниці (ст. 283 КК);
- утрата документів, що містять державну таємницю (ст. 284 КК).

До цієї категорії злочинів варто було б, на нашу думку, вважати належними: незаконне перетинання державного кордону Російської Федерації (ст. 322 КК) і протиправна зміна державного кордону Російської Федерації (ст. 323 КК);

2) злочини, що посягають на внутрішню безпеку:

а) злочини екстремістського характеру:

- публічні заклики до вчинення екстремістської діяльності (ст. 280 КК);
- порушення ненависті або ворожнечі, а так само приниження людської гідності (ст. 282 КК);

- організація екстремістського співтовариства (ст. 282¹ КК);

- організація діяльності екстремістської організації (ст. 282² КК);

б) злочини терористичного характеру:

- посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 277 КК);

- насильницьке захоплення влади чи насильницьке утримання влади (ст. 278 КК);

- збройний заколот (ст. 279 КК).

На думку дослідника, до цієї групи злочинів варто було б вважати належними і злочини, передбачені ст.ст. 205–205² КК;

3) злочин, що посягає на економічну безпеку:

- диверсія (ст. 281 КК).

У цій частині вчений удається до дуже аргументованого судження про те, що економічна безпека виявилася однією з найслабкіших сфер захисту засобами складів державних злочинів. Тому автор, з урахуванням монопольних прав держави в економічній сфері, пропонує доповнити цей вид злочинів такими складами:

- виготовлення чи збут підроблених грошей або цінних паперів (ст. 186 КК);

- контрабанда (ст. 188 КК);

- незаконний оборот дорогоцінних металів, природних дорогоцінних каменів або перлу (ст. 191 КК);

– неповернення через кордон коштів у іноземній валюті (ст. 193 КК) [90, с. 30–31].

Подібну позицію С. В. Дьякова піддає критиці А. В. Наумов. Так, дослідник, критикуючи позицію С. В. Дьякова, зазначає, що ніхто не сперечається, що зовнішня, внутрішня й економічна безпека має відносно самостійний зміст, але законодавець, конструюючи норми про ці злочини, створив склади злочинів, у яких той або інший аспект безпеки держави як об'єкт відповідних злочинів поєднується з іншими аспектами цієї безпеки [208, с. 319].

Л. В. Мошняга злочини проти основ національної безпеки розділяє на такі групи: злочини проти зовнішньої безпеки (ст.ст. 111, 114 КК), злочини проти основ внутрішньої безпеки й економічної системи України (ст. 113 КК) і злочини проти конституційних основ національної безпеки України (ст.ст. 109, 110, 112 КК) [194, с. 35].

В. В. Сверчков класифікує такі діяння в такий спосіб:

1. Злочини, що підривають основи державної безпеки (ст.ст. 282–284 КК РФ).
2. Злочини, що підривають зовнішню безпеку держави (ст.ст. 275, 276, частково 281 КК РФ).
3. Злочини, що підривають політичну систему держави (ст.ст. 277–280 КК РФ).
4. Злочини, що підривають економічну систему держави (частково ст. 281 КК РФ) [305, с. 243].

С. І. Мурзаков виділяє такі види злочинів:

1. Посягання проти зовнішньої безпеки (ст.ст. 275, 276, 281, 283, 284 КК РФ).
2. Посягання проти основ конституційного ладу і внутрішньої безпеки (ст.ст. 277, 278, 279, 280, 282 КК РФ) [211, с. 243].

Розподіл на види таких злочинів, що запропонував Л. С. Горелик, виглядає таким чином:

1. Злочини, що посягають на зовнішню безпеку (ст.ст. 275, 276 КК РФ).
2. Злочини, що посягають на основи конституційного ладу і внутрішню

безпеку (ст.ст. 277–281 КК РФ).

3. Злочини, що посягають на конституційні основи національних, расових і релігійних відносин (ст. 282 КК РФ).

4. Злочини, що посягають на збереження державної таємниці (ст.ст. 283–284 КК РФ) [359, с. 613].

В. В. Лунєєв усі державні злочини в чинному законодавстві Російської Федерації розділяє на дві групи: злочини проти основ конституційного ладу (ст.ст. 277–280, 282 КК РФ) і злочини проти зовнішньої безпеки держави (ст.ст. 275, 278, 281, 283, 284 КК РФ) [157, с. 817].

Не зовсім згодний з подібною класифікацією А. В. Наумов, котрий, критикуючи В. В. Лунєєва стосовно його класифікації означених злочинів, вважає, що основи конституційного ладу і зовнішня безпека держави в аспекті сформульованих у КК РФ злочинів – це поняття, які також не конкурують один з одним, а частково збігаються [208, с. 321].

М. Г. Іванов пропонує свою класифікацію:

1) злочини, що посягають на зовнішню безпеку держави (ст.ст. 275, 276, 283, 284 КК РФ);

2) злочини, що посягають на внутрішню безпеку держави (ст.ст. 277, 278, 279, 280, 282 КК РФ);

3) злочини, що посягають на економічну безпеку держави (ст. 281 КК РФ) [99, с. 695].

Існують і інші авторитетні думки з цього приводу, де дослідники в цілому дотримуються такої систематизації розглянутих злочинів:

1) злочини, що посягають на зовнішню безпеку (ст.ст. 275, 276 КК РФ);

2) злочини, що посягають на конституційні основи політичної системи (ст.ст. 277–280 КК РФ);

3) злочини, що посягають на економічну безпеку й обороноздатність (ст. 281 КК РФ);

4) злочини, що посягають на конституційні основи національних, расових і релігійних відносин (ст. 282 КК РФ);

5) злочини, що посягають на збереження державної таємниці (ст.ст. 283, 284 КК РФ) [120, с. 568–569; 295, с. 360–361].

Відповідно до наданих положень А. В. Наумов пропонує свою класифікацію подібних злочинів:

1) злочини, що посягають на зовнішню безпеку Російської Федерації: державна зрада (ст. 275 КК) і шпигунство (ст. 276 КК);

2) злочини, що посягають на легітимність державної влади, тобто спрямовані на насильницьке захоплення чи насильницьке утримання влади на порушення Конституції Російської Федерації (ст. 278 КК); вчинення збройного заколоту (ст. 279 КК); публічні заклики до насильницької зміни конституційного ладу Російської Федерації (ст. 280 КК);

3) злочини, що посягають на конституційний принцип політичного різноманіття і багатопартійності (як однієї зі складових основ конституційного ладу): посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 277 КК);

4) злочини, що посягають на економічну безпеку й обороноздатність Російської Федерації: диверсія (ст. 281 КК), розголошення державної таємниці (ст. 283 КК), утрата документів, що містять державну таємницю (ст. 284 КК);

5) злочини, що посягають на конституційну заборону розпалення расової, національної і релігійної ворожнечі (як однієї зі складових основ конституційного ладу): порушення національної, расової чи релігійної ворожнечі (ст. 282 КК) [349, с. 591; 358, с. 329].

Подібну класифікацію розглянутих злочинів А. В. Наумов пояснює особливістю їхнього родового об'єкта. Так, відповідно до його твердження під родовим об'єктом цих злочинів потрібно розуміти суспільні відносини, що забезпечують стабільність і нормальне функціонування державної влади в цілому, а також її окремих інститутів і органів; цей об'єкт має такі складові: основи конституційного ладу і безпеки держави; забезпечення нормального функціонування органів державної влади, державної служби й органів місцевого самоврядування; незалежність і нормальне функціонування судових органів, нормальне функціонування органів виконавчої влади у сфері управлінської діяльності [208, с.

315].

Стосовно цього складно не погодитися з дуже аргументованою критикою таких положень С. В. Дьякова, на думку якого в такому положенні не простежується єдина підстава класифікації, без чого вона позбавляється наукової суворості й чіткості та набуває характеру спонтанності й умоглядності [90, с. 27]. Також, на думку дослідника, злочини, передбачені в п. 2 (ст.ст. 277, 278, 279), посягають не на легітимність державної влади, а на внутрішню безпеку Російської Федерації і розглядаються як злочини терористичного характеру (ст. 205¹). Легітимність, як відзначає вчений, «визнання чи підтвердження законності будь-якого права, повноваження» [311, с. 281], безумовно, страждає при вчиненні зазначених злочинів. Однак не вона є об'єктом розглянутих злочинів, а сама внутрішня безпека як стан захищеності конституційного ладу від внутрішніх загроз. Цілком правомірно можна порушувати питання про легітимність існуючого конституційного ладу поза ситуаціями вчинення злочинів зазначеної групи [90, с. 27]. Крім того, відзначає С. В. Дьяков, було б неточним розголошення державної таємниці (ст. 283) і втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 284), вважати належними до злочинів, які посягають на економічну безпеку й обороноздатність. Державна таємниця, як відомо, існує не тільки у сферах економіки й оборони [90, с. 27–28].

Таким чином, надані в юридичній літературі думки про можливі види досліджуваних посягань указують на наявність цілої низки дискусійних положень, що стосуються відповідної класифікації розглянутих злочинів.

У зв'язку з цим варто зазначити, що такі дослідники в цій сфері, як С. В. Дьяков, В. А. Ліпкан, В. В. Сверчков та ін., виділяють у системі таких злочинів окремий вид злочину, що посягає на економічну безпеку держави. У кожному конкретному разі йдеться всього лише про один злочин – диверсію (ст. 113 КК України). Тобто таку окрему групу (вид) злочинів проти основ національної безпеки становить один склад – диверсія. Але, як уже відзначалося, наявність тієї чи іншої групи, чи видів, злочинів усередині розділу залежить від спрямованості й видів джерел загроз. Такі загрози можуть бути в зовнішній, внутрішній чи, як підкреслював С. В. Дьяков, в економічній сфері [90, с. 31]. У свою чергу, як

продовжує вчений, джерела загроз в економіці можуть бути в принципі й зовні й усередині [90, с. 31].

Пояснюючи таке твердження, автор має на увазі ті сфери економіки, де й в умовах ринку зберігаються монопольні права держави (на випуск офіційних грошових знаків, переміщення товарів через кордон, контроль і переслідування за випуск фальшивих грошових знаків тощо). Саме ці сфери, на думку С. В. Дьякова, мусять захищатися засобами складів державних злочинів. Цим самим учений констатує необхідність в охороні саме економічної безпеки держави, справедливо відзначаючи, що «економічна безпека виявилася однією з найслабкіших сфер захисту засобами складів державних злочинів» [88, с. 37–46]. Припускаючи, ймовірно в цьому сенсі, наявність одного складу злочину в такій сфері – диверсії.

Внаслідок цього вчений пропонує «підсилити» позиції злочинів у сфері економічної безпеки шляхом включення в таку групу таких злочинів:

- виготовлення чи збут підроблених грошей або цінних паперів (ст. 186 КК РФ);
- контрабанда (ст. 188 КК РФ);
- незаконний обіг дорогоцінних металів, природних дорогоцінних каменів або перлу (ст. 191 КК РФ);
- неповернення через кордон виручки в іноземній валюті (ст. 193 КК РФ) [90, с. 32].

У цьому разі не складно помітити, що такі діяння в сучасних умовах розвитку нашого суспільства більшою мірою посягають на основи господарської діяльності держави, незважаючи на наявність її монопольних прав на здійснення подібного роду діяльності. Отже, ці діяння посягають не на основи національної безпеки (державну безпеку) як національну безпеку у вузькому розумінні, а, можливо, на національну безпеку в широкому розумінні, а саме на економічну сферу національної безпеки України (п. 5 ст. 7 Закону «Про основи національної безпеки України») [272]. Щодо цього недоцільно закріплення розглянутих вище складів «нових» державних злочинів у розділі злочинів проти державної безпеки (основ національної безпеки). На підтвердження такого погляду свідчить і думка

законодавця, що подібні злочини розміщені в Розділі VII Особливої частини «Злочини у сфері господарської діяльності».

З іншого боку, у назві Розділу I Особливої частини КК України законодавець використовує термін «основи національної безпеки держави». При аналізі такого формулювання (згідно з ч. 3 ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки») не складно встановити, що безпеку держави як об'єкта національної безпеки складають такі елементи, як конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Зазначені елементи безпеки держави можливо зіставити з такими розглянутими вище об'єктами, як внутрішня і зовнішня безпека, але ніяк не порівнювати з таким об'єктом, як економічна безпека. Отже, всі склади злочинів, розміщені в Розділі I Особливої частини КК України, тією чи іншою мірою співвідносяться з елементами безпеки держави, крім ст. 113 КК України («Диверсія»), об'єктом якої традиційно називають економічну безпеку. Однак таке твердження зовсім не означає, що наявність диверсії в такій групі злочинів є помилковою. Навпаки, у цьому разі можна припустити, що диверсія не меншою мірою загрожує внутрішній безпеці, ніж безпеці держави у сфері економіки [465, с. 89]. Для цього розглянемо деякі міркування в частині встановлення сутнісної характеристики терміна «економічна безпека».

Стосовно процедури визначення поняття «економічна безпека» в економічній науці також не існує однозначного розуміння такого терміна. Так, відповідно до думки одних дослідників поняття економічної безпеки в найзагальнішому вигляді означає можливість і готовність економіки забезпечити гідні умови життя і розвитку особистості, соціально-економічну і воєнно-політичну стабільність суспільства і держави, протистояти впливу внутрішніх і зовнішніх загроз і є матеріальною основою національної безпеки в цілому і всіх її складових (продовольча, енергетична, науково-технічна, демографічна, екологічна та ін.) [366, с. 21].

За іншою версією економічна безпека – це «стан економіки й інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціальна спрямованість політики, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих умов розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів» [481, с. 12].

Подібні положення свідчать про те, що сама економічна безпека може піддаватися як внутрішнім, так і зовнішнім загрозам, що дає підставу думати про своєрідне проміжне її становище і, можливо, виділення її якоюсь мірою в окремий, особливий вид безпеки. Однак, аналізуючи положення про сутнісну характеристику такого явища, можна дійти висновку, що все-таки більшою мірою його стан формують внутрішні процеси (продовольча, енергетична, науково-технічна, демографічна, екологічна політика держави та ін.) [468, с. 157].

Таким чином, використання законодавцем у зазначеному вище Законі різнооб'ємних понять при моделюванні об'єктів національної безпеки складно пояснити, і, отже, такі положення мають потребу в додатковому уточненні.

При цьому внаслідок наданих вище положень виникає питання про доцільність закріплення диверсії в окремий вид – злочини проти економічної безпеки. На підтвердження такої тези корисною, на нашу думку, є позиція П. С. Матишевського, відповідно до якої безпосереднім об'єктом диверсії є внутрішня безпека держави, що виявляється в безпеці життя і здоров'я громадян, у безпеці державних комунікацій, промислового потенціалу, а також у безпеці тваринного і рослинного світу [202, с. 199].

У цій частині також заслуговує на увагу ще одна не менш авторитетна думка, яку надав В. Я. Тацій: безпосереднім об'єктом диверсії є економічна основа, внутрішня безпека України, а додатковим об'єктом злочину є життя, здоров'я людей, екологічна безпека тощо [137, с. 25]. У цьому разі не складно помітити, що відомі вчені тією чи іншою мірою зіставляють диверсію з внутрішньою безпекою держави.

На підставі викладеного можна припустити, що економічна безпека є похідною від більш ємної та об'ємної за своєю формою і змістом внутрішньої безпеки. Інакше кажучи, економічну безпеку можна уявити як складову частину, обов'язковий елемент внутрішньої безпеки.

Таким чином, подібні положення, також як і викладені раніше, свідчать про відсутність у теорії вітчизняної кримінально-правової науки однакового розуміння проблеми диференціації подібних злочинів, ця обставина стосується безпосередньо і злочинів проти основ національної безпеки України.

З метою вирішення подібної проблеми необхідно проаналізувати спеціальні нормативні й науково-теоретичні приписи, що дозволяють установити необхідні критерії, які сприяють розподілу таких злочинів на окремі види, а також усвідомити сутність і природу їх видових об'єктів.

Так, розглянутий раніше Закон «Про основи національної безпеки України» дає можливість визначити ті об'єкти, що таким нормативним приписом узяті під свою охорону. До таких об'єктів належать: людина і громадянин, суспільство і держава.

Отже, захищаючи інтереси людини і громадянина, національна безпека бере під свою охорону їхні конституційні права і свободи (п. 1 ст. 3). Захищаючи інтереси суспільства, національна безпека має на увазі захист його духовних, морально-етичних, культурних, історичних, інтелектуальних і матеріальних цінностей, інформаційне і навколишнє природне середовище та природні ресурси (п. 2 ст. 3), а національна безпека держави (п. 3 ст. 3 Закону) має на увазі захист його конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності.

При цьому в п. 1 ч. 1 ст. 8 Закону «Основні напрями державної політики з питань національної безпеки» йдеться про те, що з урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, запобіганні та нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці [272].

Відповідно законодавець у залежності від внутрішніх чи зовнішніх джерел небезпеки використовує значення пов'язування «зовнішні-внутрішні» загрози в контексті з реальною чи потенційною загрозою елементам безпеки держави: конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності чи недоторканності (п. 3 ст. 3 Закону) [272].

На підтвердження розглянутого положення дуже корисним є формулювання національної безпеки, що його запропонували О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань і М. І. Панов. Так, відповідно до думки дослідників під національною безпекою варто розуміти стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз [78, с. 9].

Отже, в об'єктивній дійсності джерела загроз можуть бути сконцентровані як усередині держави (вчинення нелегітимної зміни влади – державного перевороту), так і за її межами (фотозйомка військових об'єктів за допомогою космічного супутника іноземної держави). Ця обставина вказує на те, що наявність таких різнобічних джерел загроз тим чи іншим способом, тією чи іншою мірою може вплинути в остаточному підсумку на заподіяння збитку державі й, відповідно, перебуватиме в безпосередньому зв'язку із заподіянням такого збитку національним інтересам [464, с. 317].

У цьому разі законодавець, визнаючи наявність внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці в цілому, побічно чи навіть безпосередньо припускає захист національної безпеки як усередині самої держави, так і за її межами, тобто йдеться про внутрішню і зовнішню безпеку держави [481, с. 1386].

Таким чином, як правило, загроза, що існує в зовнішній безпеці, здатна посягати одночасно і на внутрішню безпеку, також як і внутрішня загроза може призвести до ослаблення зовнішньої безпеки. Відповідно розподіл на такі види безпеки, безумовно, є дуже і дуже умовним.

Отже, припустимо, що якщо в діях винної особи, які характеризуються ознаками злочинів, передбачених ст.ст. 111 чи 114 КК України, буде встановлено заподіяння збитку тільки внутрішній безпеці, а зовнішня безпека при цьому не постраждає, то така особа не мусить відповідати за вчинений злочин?!

І навпаки, важко уявити, що подібний збиток може бути заподіяний виключно тільки зовнішній безпеці. Незважаючи на те що видовим об'єктом таких злочинів, як зазначалося раніше, є зовнішня безпека, такими діями одночасно може бути заподіяний збиток і внутрішній безпеці. Так, наприклад, громадянин України, здійснюючи збір і передачу секретної інформації іноземному громадянину, своїми діями може заподіяти шкоду не тільки зовнішній, але й внутрішній безпеці [484, с. 294].

Тому корисною є позиція, яку відстоює Л. Ігнат'єв. Так, відповідно до тверджень дослідника доцільно не вказувати на те, що ворожа діяльність, яку здійснив адресат зради, спрямована на шкоду зовнішній безпеці держави. А якщо

вона вчиняється на шкоду внутрішній безпеці (наприклад, усунення неугодних державних діячів)? Отже, не буде зради з боку громадянина, котрий виконував завдання іноземних організацій?! [101, с. 16–17].

У цьому разі необхідно звернути увагу на те, що, якщо винна особа посягала на зазначених діячів не за завданням представників іноземних організацій (тобто загроза б не мала іноземного адресата), а відокремлено (без зв'язку з іноземними представниками), то такі дії треба кваліфікувати за ст. 112 КК України. У цьому разі має місце злочин, що посягає на внутрішню безпеку держави.

Однак якщо громадянин України вчинив замах на державного діяча за завданням іноземної організації, то йдеться про посягання на суверенітет держави – один з елементів зовнішньої безпеки України. При цьому загроза виходила ззовні (завдання здійснював іноземний адресат), де громадянин України діяв на виконання отриманого завдання (мав місце зв'язок з іноземним адресатом). У такому разі дії громадянина України підлягають кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст. 111 КК України (державна зрада у формі надання допомоги в проведенні підривної діяльності проти України) і ст. 112 КК України.

Чи ж якщо посягання на життя державного діяча вчинить іноземний найманець, то це не означає, що такий злочин посягає тільки на внутрішню безпеку, з огляду на ту обставину, що загроза в такому разі виникла ззовні.

Отже, розглянуті положення Закону свідчать про те, що загрози можуть виходити як ззовні, так і виникати всередині держави, а національна безпека – єдина і неподільна. Тому для законодавця не має особливого значення, які види безпеки держави піддаються більшій небезпеці: внутрішня чи зовнішня, – головне тут те, що основній небезпеці піддаються її фундаментальні інтереси.

Така обставина також дає можливість у певному сенсі встановити коло структурних компонентів, що сприяють пізнанню природи, структури безпеки держави як об'єкта національної безпеки. Так, наприклад, якби безпеку держави можливо було б зобразити структурно, то вона мала би такий вигляд: по вертикалі розташовувалися б її елементи (безпека конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності), а по горизонталі відповідно були б

розташовані її внутрішня і зовнішня безпека як різновекторні, але при цьому однорівневі об'єкти кримінально-правової охорони [449, с. 306].

Отже, Закон «Про основи національної безпеки», не використовуючи терміни «внутрішня» – «зовнішня» безпека, визначає сутність діяльності держави із запобігання і нейтралізації внутрішніх і зовнішніх загроз, указуючи на наявність протилежних боків того самого явища, тим самим доводячи взаємозв'язок і єдність як внутрішньої, так і зовнішньої безпеки як різних боків єдиної сфери – сфери національної безпеки.

Така обставина вимагає проведення більш глибокого теоретичного аналізу елементів, що складають такі поняття, як «зовнішня» і «внутрішня» безпека держави.

Дуже логічно, що докладний опис таких термінів, як «внутрішня» і «зовнішня» безпека в Законі «Про основи національної безпеки», дозволив би усунути всі сумніви в частині існуючих наукових дискусій про розглянуті поняття. Хоч такий стан речей, як нам здається, не задовільний ні для теорії, ані для практичної сфери діяльності.

Що стосується поняття зовнішньої безпеки, то наука кримінального права не дає однакового її розуміння як суспільних відносин або правоохоронюваних інтересів, яким може бути заподіяна шкода внаслідок учинення, наприклад, державної зради чи шпигунства. Так само відсутнє будь-яке визначення внутрішньої безпеки держави. Проте більшість дослідників вважають, що державна зрада і шпигунство є посяганнями проти зовнішньої безпеки держави. Причому український законодавець терміна «зовнішня безпека» в диспозиції цих статей не використовує, але вказує на те, що державна зрада – це діяння, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку України. Однак можна припустити, що зазначені елементи можуть бути складовими не тільки зовнішньої безпеки, але й внутрішньої безпеки в тому числі.

Таким чином, для встановлення сутності поняття зовнішньої безпеки виникає необхідність у дослідженні низки авторитетних думок у частині вирішення існуючих

суперечностей.

Так, наприклад, В. Я. Тацій під зовнішньою безпекою держави розуміє її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку [137, с. 22].

В. В. Свєрчков вважає, що зовнішня безпека держави це суверенітет, територіальна недоторканність і обороноздатність країни [302, с. 250].

П. С. Матишевський убачає основними складовими зовнішньої безпеки держави – її суверенітет, територіальну цілісність, обороноздатність або державну безпеку [202, с. 190].

На думку О. І. Рарога, зовнішня безпека – це стан захищеності суверенітету, територіальній цілісності й обороноздатності держави від зовнішнього ворожого впливу [121, с. 475].

Відповідно до думки А. Є. Беляєва зовнішня безпека – це стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, цілісності й недоторканності території, обороноздатності й інших життєво важливих інтересів держави від зовнішніх загроз [120, с. 660].

Зовнішню безпеку України, згідно із судженнями С. С. Яценка, складають її суверенітет, територіальна недоторканність, обороноздатність або державна економічна чи інформаційна безпека [172, с. 109].

В. М. Лебедєва включає в це поняття суверенітет держави, недоторканність її території й обороноздатність [386, с. 590].

С. В. Дьяков вважає, що при заподіянні збитку зовнішній безпеці дії винного створюють загрозу суверенітету, територіальній недоторканності, державній безпеці й обороноздатності держави [90, с. 36].

В. А. Ліпкан розглядає зовнішню безпеку держави як невід'ємну частину державної безпеки, що складають суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, обороноздатність держави [172, с. 111].

Л. Ігнат'єв і О. П. Кузнецов до основних складових зовнішньої безпеки вважають належними: а) суверенітет; б) територіальну недоторканність; в) обороноздатність [100, с. 40; 152, с. 27].

Ю. О. Шумилов пише про те, що зовнішня безпека складається з: а) суверенітету; б) цілісності території; в) недоторканності території; г) оборони країни [252, с. 536].

А. В. Наумов у зміст зовнішньої безпеки включає: а) конституційний лад; б) суверенітет; в) обороноздатність; г) територіальну недоторканність [351, с. 377]. З цього випливає, що зазначені автори в зміст поняття «зовнішня безпека» також включають і такий об'єкт охорони, як обороноздатність.

На підтвердження свого погляду А. В. Наумов указує на те, що оскільки обороноздатність є одним з основних об'єктів безпеки, то стан її захищеності також має входити в поняття безпеки [357, с. 328]. Однак відповідно до положень того самого Закону «Про основи національної безпеки» обороноздатність таким об'єктом не є.

Існують і іншого роду формулювання. Так, Г. Г. Криволапов стверджує, що зовнішня безпека – це стан захищеності особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [119, с. 603].

Розгорнуте визначення зовнішньої безпеки пропонує О. С. Горелик, під якою розуміє «стан захищеності від посягань на суверенітет і територіальну недоторканність з боку інших держав чи громадян, які надають їм допомогу» [255, с. 121].

Досить докладне, хоч і перенасичене визначення зовнішньої безпеки, дає В. М. Рябчук: «Під зовнішньою безпекою... варто розуміти підсистему, що обумовлена змінами обстановки всередині країни і на міжнародній арені та постійно розвивається, яка забезпечує стан такої захищеності від вихідних ззовні посягань на життєво важливі інтереси держави в політичній, економічній, соціальній, військовій, інформаційній, екологічній і інших сферах, а також від зовнішніх загроз цим інтересам, що характеризується відсутністю неприпустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння збитку зазначеним інтересам» [90, с. 37].

Як раніше вже підкреслювалося, іншим видовим об'єктом розглянутих злочинів є «внутрішня безпека» держави. Це поняття, також як і поняття «зовнішня безпека», не знаходить свого однакового розуміння в науці кримінального права як

суспільні відносини, яким може бути заподіяна шкода відповідними суспільно небезпечними діями.

Слід зазначити, що це поняття у вітчизняній науці кримінального права подано набагато стисліше, ніж поняття «зовнішня» безпека.

Так, подібну спробу надав П. С. Матишевський у процесі формулювання безпосереднього об'єкта ст. 56¹ КК (ст. 109 чинного КК), де внутрішню безпеку він розглядав у двох її сферах: у сфері функціонування конституційного ладу й у сфері діяльності державної влади [202, с. 194].

При встановленні безпосереднього об'єкта державної зради – ст. 56 КК (ст. 111 чинного КК) – зазначений автор розглядає його у двох аспектах: зовнішньої і внутрішньої безпеки, де під внутрішньою безпекою вчений розуміє систему заходів, спрямованих на охорону державних інтересів у суспільно-політичній і економічній сферах [202, с. 190].

Не менш цікавою і корисною є позиція П. С. Матишевського при формулюванні об'єкта диверсії – ст. 60 КК (ст. 113 чинного КК України), де об'єктом є також внутрішня безпека держави, що полягає в безпеці життя і здоров'я громадян, у безпеці державних комунікацій, промислового потенціалу, а також у безпеці тваринного і рослинного світу [202, с. 199].

В. Я. Тацій під внутрішньою безпекою має на увазі захист конституційного ладу і державної влади в державі [137, с. 20].

Трохи іншою є позиція С. О. Воронцова, відповідно до якої внутрішня безпека – це стан захищеності від негативних соціальних процесів, сил і явищ, що створюють небезпеку для функціонування державної влади, гармонічного розвитку суспільства, самореалізації особистості, екології [90, с. 65].

Автори коментарю за редакцією В. В. Сташиса і В. Я. Тація при формулюванні безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 109 КК України, під внутрішньою безпекою України мають на увазі конституційний порядок і державну владу [141, с. 325].

Ю. В. Нікітін міркує, що внутрішню безпеку суспільства потрібно розглядати як сукупність достатніх факторів, які забезпечують необхідні умови для існування і

розвитку людини, суспільства і держави України, цілеспрямований розвиток і збереження його фундаментальних цінностей та традицій, здатність ефективно протистояти будь-яким внутрішнім та зовнішнім загрозам, керуючись та забезпечуючи національні інтереси у всезагальній національній безпеці [221, с. 29].

На думку В. А. Ліпкана, внутрішня безпека може становити собою систему заходів, спрямованих на охорону економічної й інформаційної сфери [179, с. 111].

Дуже цікавим є формулювання внутрішньої безпеки, яке надали О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань і М. І. Панов, котрі розглядають її в контексті з політичною безпекою. Так, відповідно до формулювання зазначених дослідників внутрішня політична безпека держави – це такий стан її політичної системи, який гарантує стабільний розвиток суспільства, відображає інтереси всіх його соціальних груп, сприяє консолідації нації і дозволяє ефективно вирішувати завдання економічного, соціального і культурного розвитку [78, с. 23].

Не менш корисною є позиція законодавця США, котрий після подій 11 вересня 2001 року вперше трактує поняття «внутрішня безпека» як узгоджені національні зусилля із запобігання терористичним діям на території Сполучених Штатів, із зниження вразливості Америки від тероризму, з мінімізації збитку і ліквідації наслідків можливих терактів [496, с. 2].

Незважаючи на подібну розмаїтість формулювань внутрішньої безпеки, більшість дослідників – представників зазначених наукових поглядів – унаслідок різних причин, також як і в разі з формулюванням зовнішньої безпеки, утримуються від аргументації своїх припущень. Можливо, це пов'язано з тим, що подібні аргументації розглядалися поза сферою законодавчого розуміння таких положень (наприклад, положень Закону «Про основи національної безпеки України», що визначає конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність держави вичерпними об'єктами охорони, які визначають зміст діяльності із забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки держави).

Однак проведений аналіз свідчить про те, що більшість з аналізованих визначень поняття «зовнішня-внутрішня безпека», що їх надали авторитетні дослідники, складають такі їхні обов'язкові елементи, як конституційний лад [120, с.

660; 202, с. 194; 137, с. 20; 141, с. 325], суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність [137, с. 22; 302, с. 250; 202, с. 190; 121, с. 475; 172, с. 109; 386, с. 590; 90, с. 36; 172, с. 111]. В окремих випадках дослідники підкреслюють вектор виникнення загрози – «...зовнішній вплив...», «...захищеність... від зовнішніх загроз» тощо, що значною мірою підкреслює сутність і природу виникаючої загрози, а отже, і відповідний вид безпеки. Такі положення, на нашу думку, у контексті розглянутої проблеми багато в чому сприяють пізнанню сутності безпеки та її диференціації на окремі види.

Саме дослідження сутності «зовнішньої» чи «внутрішньої» безпеки в контексті з чинним законодавством, як складових єдиного родового поняття – національна безпека (відповідно до визначення, яке надав законодавець), дозволяє, на нашу думку, припустити, що *зовнішня безпека* – це стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів України від зовнішніх загроз. Отже, *внутрішня безпека* – це стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності державних кордонів України від внутрішніх загроз.

У кожному конкретному разі перераховані елементи такої охорони (конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність) є основними відповідно до тексту Закону «Про основи національної безпеки України», бо перебувають на одному рівні й зазначаються в порядку перерахування.

Тому при кваліфікації, наприклад, державної зради як злочину проти зовнішньої безпеки в усіх випадках необхідно встановити, що вона була спрямована на заподіяння збитку або конституційному ладу, або суверенітету, або територіальній цілісності й недоторканності державних кордонів України чи ж на будь-яке сполучення таких об'єктів.

Надані положення дають підставу вважати, що відсутність однакового тлумачення понять «зовнішня» і «внутрішня» безпека не сприяє встановленню сутності об'єктів, зазначених у Законі «Про основи національної безпеки України», що може призвести до дезорієнтації практичних працівників, спрямувавши їхні зусилля на пошук непотрібних доказів. Так, наприклад, злочин, який вони

кваліфікували як шпигунство, заподіяв шкоду не конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності чи недоторканності, а політичній або економічній безпеці чи обороноздатності України. Така обставина може викликати розширювальне тлумачення безпосереднього об'єкта такого злочину, що, у свою чергу, спричинить розширення і самого обсягу цього складу злочину.

Таким чином, зазначене положення дає можливість підкреслити, що елементи, які законодавець зазначив у Законі, є достатніми для повного і всебічного розуміння зовнішньої і внутрішньої безпеки держави як видових об'єктів злочинів проти основ національної безпеки України. Отже, конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність є не тільки основними елементами, що складають поняття «національна безпека», а відповідно можуть розглядатися як основні елементи понять «зовнішня» і «внутрішня» безпека в цілому.

Як уже відзначалося раніше, аналіз положень того самого Закону «Про основи національної безпеки» (ч. 3 Закону) дозволяє дійти висновку, що безпека держави визначається рівнем захищеності її окремих елементів: конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності. Однак це дозволяє сформулювати і зворотне, наприклад, що конституційний лад охоплює комплекс аспектів безпеки держави (політичну й економічну безпеку, соціальну й екологічну безпеку та ін.).

Отже, можна припустити, що на рівні видового об'єкта в процесі вчинення державної зради чи шпигунства чиниться посягання на зовнішню безпеку держави, що, у свою чергу, призводить до порушення певних компонентів конституційного ладу. Однак йдеться про порушення деяких компонентів, але не всіх. Звідси може виникнути питання про доцільність включення поняття «конституційний лад», особливо з огляду на всі його складові елементи, у зміст поняття зовнішньої безпеки держави, але не безпеки держави в цілому (наприклад, внутрішньої безпеки).

Наступним елементом внутрішньої і зовнішньої безпеки, як видових об'єктів основ національної безпеки, є суверенітет держави. Під суверенітетом держави треба розуміти верховенство і незалежність верховної державної влади як усередині своєї території, так і за її межами. У частині визначення цього компонента

національної безпеки держави в науковій літературі думки більшості дослідників збігаються. Багато хто з них солідарні в тім, що при вчиненні державної зради чи шпигунства особа посягає на суверенітет держави [413, с. 662]. Як відзначалося раніше, подібної точки зору дотримується і законодавець (ст. 111 КК). У цьому разі мається на увазі посягання на зовнішню безпеку (суверенітет держави за її межами). З іншого боку, наприклад дії, передбачені ст. 109 КК, поза всяким сумнівом, посягають на верховенство і незалежність державної влади всередині країни, тобто чиниться посягання на внутрішній суверенітет, а отже, на внутрішню безпеку держави. Відповідно суверенітет як елемент основ національної безпеки є також і елементом зовнішньої і внутрішньої безпеки держави.

Іншим елементом поняття «безпека держави» є територіальна цілісність і недоторканність.

У Декларації про принципи міжнародного права закріплені основні принципи територіальної цілісності, при цьому будь-яким певним чином такі принципи не називаються, бо в цьому законодавчому акті вони не виділяються як будь-які конкретні відособлені принципи.

У цій самій Декларації підкреслюється, що кожна держава «повинна утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності й територіальної цілісності будь-якої іншої держави чи країни»; «територія держави не повинна бути об'єктом військової окупації, що виникла в результаті застосування сили, порушуючи при цьому положення Статуту», а також «територія не повинна бути об'єктом здобуття іншою державою в результаті погрози силою чи її застосування» [79, с. 12–16].

Більш ємне визначення принципу територіальної цілісності закріплювалося в Заключному акті ОБСЄ 1975 року, в якому відзначалося, що «держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. На виконання цього положення вони будуть утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями і принципами Статуту ООН, спрямованих на порушення територіальної цілісності, політичної незалежності чи єдності будь-якої держави-учасниці, і, зокрема, від будь-яких таких дій, що є застосуванням сили чи погрозою її застосування. Держави-

учасниці будуть рівним чином утримуватися від того, щоб перетворювати територію одна однієї на об'єкт військової окупації або інших прямих чи опосередкованих заходів застосування сили на порушення міжнародного права або на об'єкт набуття за допомогою таких заходів або погрози їх здійснення. Ніяка окупація або привласнення таким чином не будуть визнаватися законними» [96].

Докладний опис розглянутого принципу закріплено в Заключному акті ОБСЄ. Однак необхідно зазначити, що таке положення виходить за рамки приписів про заборону використання сили чи погрози силою, або перетворення території на об'єкт військової окупації, чи привласнення з використанням сили чи її погрози. Відповідно до положень такого акта держави, зобов'язуючись поважати територіальну цілісність одна однієї, мусять «утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями і принципами Статуту ООН» [96]. Отже, у цьому разі маються на увазі будь-які дії, спрямовані на територіальну цілісність або недоторканність держави.

У процесі природного розвитку сусідніх держав, що мають спільні кордони, нерідко виникають проблеми захисту державної території від погрози заподіяння їй шкоди шляхом будь-якого впливу через кордон, тобто небезпеки погіршення природного стану цієї території чи окремих її компонентів. Використання державою своєї території не повинно заподіювати шкоду природним умовам території іншої держави [116, с. 73].

Таким чином, такий принцип необхідно розглядати в глобальному розумінні як деякий імперативний спеціальний припис міжнародного права, що забороняє будь-які дії, спрямовані на порушення територіальної цілісності держави і несумісні з цілями і принципами ООН.

Однак у цей час вітчизняна правова наука нерідко трактує такі положення також неоднозначно, бо не існує чіткої настанови, який елемент варто включати в зміст понять «зовнішня» чи «внутрішня» безпека держави: територіальну недоторканність або територіальну цілісність.

Безумовно, подібну дискусію багато в чому ініціював сам законодавець. Так, наприклад, ще у ст. 56 КК УРСР 1961 року [390, с. 152], установлюючи

відповідальність за зраду Батьківщині, законодавець територіальну недоторканність розглядав як об'єкт зазначеного злочинного посягання.

Чинний Закон «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року пропонує як один з елементів безпеки держави – «територіальну цілісність і недоторканність», тоді як Закон України «Про державний кордон» від 4 листопада 1991 року використовує лише термін «територіальна цілісність» [260].

У той самий час ст. 110 КК України має назву «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України», що підкреслює узгодженість зазначеного раніше Закону з урахуванням положень чинного КК, де також використовуються терміни «територіальна цілісність» і «територіальна недоторканність».

Відповідно до позиції В. М. Рябчука територіальна недоторканність і територіальна цілісність держави «становлять собою частину суверенітету. Спеціальне виділення цих складових суверенітету викликано головним чином специфікою посягань на них і особливою суспільною небезпекою таких посягань» [298, с. 51].

Нерідко в науковій літературі поняття «територіальна недоторканність» ототожнюють із поняттям «територіальна цілісність». Однак, як нам уявляється, таке ототожнення дуже сумнівно. Так, відповідно до положень Конституції України (ч. 3 ст. 2) ці поняття також не оцінюються як ідентичні: «Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною».

З цим погоджується й В. М. Рябчук, але при цьому підкреслює, що «термін «територіальна недоторканність» ширше за визначення «територіальна цілісність». Тобто будь-яке посягання на територіальну цілісність країни є не чим іншим, як порушенням територіальної недоторканності. У той самий час територіальна недоторканність держави може бути порушена шляхом обмеження її територіальної цілісності, наприклад при протиправному вторгненні на територію держави» [298, с. 57]. Таким чином, дослідник аргументовано відзначає, що в поняття «територіальна недоторканність» включається як цілісність, невіддільність, невідторгненість, єдність території, так і недоторканність державних кордонів.

У той самий час не менш аргументованою є думка Л. В. Мошняги, відповідно

до якої «територіальна цілісність є широким поняттям, яке містить у собі, крім іншого, територіальну недоторканність. Територіальна недоторканність виражає зовнішній аспект прояву принципу рівноправності й права народу розпоряджатися власною долею, а саме обов'язок інших держав утримуватися від дій, що порушують територіальний суверенітет держави (захоплення частини території, порушення кордонів). Головне призначення цього принципу – захист території держави від будь-яких посягань. Статут ООН заборонив погрозу силою та її застосування проти територіальної цілісності та політичної незалежності будь-якої держави» [194, с. 104].

Запропоновані вище положення дають можливість припустити, що як територіальна недоторканність, так і територіальна цілісність належать до елементів як зовнішньої, так і внутрішньої безпеки, що і підтверджується положеннями зазначеного Закону, в якому окремими елементами безпеки держави є як територіальна цілісність, так і територіальна недоторканність. Зазначені компоненти можуть бути порушені як при вчиненні посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК) (злочин проти внутрішньої безпеки), так і при вчиненні державної зради (ст. 111 КК) (злочин проти зовнішньої безпеки).

Отже, надані положення дають можливість дійти висновку, що такі видові об'єкти (складові частини єдиного родового об'єкта – основ національної безпеки), як зовнішня і внутрішня безпека, складаються з таких обов'язкових елементів: конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Таким чином, на підставі здійсненого науково-теоретичного аналізу положень про сутність і природу видового об'єкта розглянутих злочинів, а також версії їх класифікації, що їх надали авторитетні дослідники, як нам уявляється, доцільно запропонувати таку систему злочинів проти основ національної безпеки України:

1) злочини, що посягають на «зовнішню» безпеку держави:

- державна зрада (ст. 111 КК);
- шпигунство (ст. 114 КК).

2) злочини, що посягають на «внутрішню» безпеку держави:

- дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу

або на захоплення державної влади (ст. 109 КК);

- посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК);

- фінансування дій, учинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110² КК);

- посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК);

- диверсія (ст. 113 КК);

- перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ч. 2 ст. 114¹ КК).

Також, на нашу думку, до цієї групи злочинів варто було б вважати належними ст. 294 КК України («Масові заворушення») і ст. 258 КК України («Терористичний акт»);

Отже, може виникнути цілком природне запитання: чому саме ці суспільно небезпечні діяння можна вважати належними до зазначених видів злочинів і які фактори сприяють розподілу розглянутих злочинів на такі види?

Установлення подібних факторів дозволить більш чітко відмежувати злочини проти зовнішньої безпеки від злочинів проти внутрішньої безпеки, у тому числі й від інших видів злочинів.

1. *Вектор загрози.* Так, розглядаючи злочини, передбачені ст.ст. 111 і 114 КК України, як суспільно небезпечні діяння проти зовнішньої безпеки, тим самим маємо на увазі ту обставину, що загроза від учинення зазначених злочинів виходить ззовні, тобто вона присутня за межами кордонів території України, а, отже, загроза, що існує ззовні, спрямована тільки на зазначений об'єкт – зовнішню безпеку України. Тобто, як зазначається в диспозиціях ст.ст. 111 і 114 КК України, загроза безпеці пов'язана з діяльністю іноземних держав, іноземних організацій чи їх представників. При цьому, якщо, наприклад, іноземний громадянин за завданням іншої держави вчинив посягання на інтелектуальну власність на території України, то його дії не варто розглядати як посягання на зовнішню безпеку держави, навіть незважаючи на те, що загроза мала зовнішній характер. Отже, при вчиненні діянь, передбачених

ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК України, йдеться, як правило, про наявність внутрішньої загрози, спрямованої на внутрішню чи економічну безпеку України.

2. *Наявність або відсутність іноземного адресата.* Злочини проти зовнішньої безпеки держави в більшості випадків характеризуються наявністю іноземного адресата, тобто наявністю відповідного зв'язку суб'єкта таких злочинів з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками в проведенні ворожої діяльності проти України. Так, подібний зв'язок може мати як безпосередній характер (наприклад, при безпосередній передачі громадянином України іноземній організації відомостей, що становлять державну таємницю), так і підготовчий характер (наприклад, при так званому ініціативному шпигунстві, коли громадянин України збирає необхідну інформацію для її передачі в недалекому майбутньому представникові іноземної розвідки, але до того, як він установить контакт із таким представником).

3. Останньою ознакою такого відмежування виступає *наявність видового об'єкта посягання*, яким у нашому разі є зовнішня чи внутрішня безпека України. Як раніше відзначалося, злочини, передбачені ст.ст. 111 і 114 КК України, посягають на зовнішню безпеку, бо загроза від учинення цих злочинів повинна виходити ззовні, тобто існує поза кордонами території України. У цьому разі йдеться про те, що загроза безпеці держави виходить від зарубіжних держав, зарубіжних організацій або їх представників. Отже, загроза, що існує ззовні, спрямована тільки на зазначений об'єкт – зовнішню безпеку України. Тому у вчиненні діянь, передбачених ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113 і 114¹ КК України, йдеться про наявність внутрішньої загрози, спрямованої на внутрішню безпеку України [449, с. 73].

Отже, саме наявність сукупності зазначених ознак дає можливість виділити окремі групи (види) злочинів проти основ національної безпеки держави, що посягають на: 1) «зовнішню» і 2) «внутрішню» безпеку України. Відповідно, із загального числа злочинів проти основ національної безпеки посягають на зовнішню безпеку лише державна зрада (ст. 111 КК) і шпигунство (ст. 114 КК). Інші склади злочинів, передбачені Розділом I Особливої частини КК, посягають на внутрішню безпеку.

Однак у науковій літературі з цієї проблематики існують і інші судження з приводу визначення кола суспільно небезпечних діянь, що посягають саме на зовнішню безпеку держави. До таких уважають належними не тільки державну зраду і шпигунство, але й деякі інші діяння.

Так, С. В. Нородин до злочинів проти зовнішньої безпеки держави вважає належними як розголошення державної таємниці (ст. 283 КК РФ), так і втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 284 КК РФ) [153, с. 12]. Відповідно до тверджень В. Лунєєва коло зазначених злочинів можна розширити за рахунок включення в нього насильницького захоплення влади чи насильницького утримання влади (278 КК РФ), а також диверсії (ст. 281 КК РФ) [153, с. 13].

Таким чином, з метою підтримки тези про те, що до злочинів проти «зовнішньої» безпеки належать тільки державна зрада і шпигунство, а до злочинів проти «внутрішньої» безпеки всі інші склади цього розділу, необхідно детально проаналізувати розглянуту групу злочинів. Відповідно концептуальні положення в частині встановлення об'єктивних і суб'єктивних ознак таких злочинів, а також проблеми вдосконалення нормативних приписів, що містять ознаки зазначених діянь, ми досліджуємо в наступному розділі цього наукового дослідження.

Висновки до розділу 2

1. У післяреволюційний період, з 1917 року, не існувало однакового тлумачення поняття державних злочинів. Розглянуті діяння не містили будь-яких характерних для цього виду злочинів родових ознак, і відповідно був відсутній критерій, що дозволяє включати в таку групу злочинів суміжні (інші) суспільно небезпечні діяння. Однак наступні варіанти визначення розглянутих злочинів містили у своїй більшості ознаки, характерні для існуючої на той період ідеологічної концепції визначення таких і інших видів злочинів. Зокрема, як правило, йшлося про умисні посягання (дії та бездіяльність), спрямовані на «підрив»-«ослаблення» «державного» чи «суспільного» ладу, що становило основу таких визначень у різних їх інтерпретаціях.

2. Існуюча українська кримінально-правова доктрина містила поняття «державний злочин» з моменту здобуття нашою державою незалежності й до прийняття чинного Кримінального кодексу України. Однак необхідно зазначити, що в чинному кримінальному законодавстві ні законодавець, ані кримінально-правова наука не дають чіткого визначення поняття злочинів проти основ національної безпеки держави. Розбіжності у формулюваннях ознак такого виду злочинів, що їх надали авторитетні дослідники, знаходять своє пояснення тими видами діянь, які законодавець розмістив у Розділі I Особливої частини КК України. При цьому, як зазначалося раніше, обсяг суспільно небезпечних діянь, закріплених у ньому, практично збігається з підрозділом попереднього КК – «Особливо небезпечні злочини проти держави». Отже, сучасний законодавець фактично ототожнює злочини проти основ національної безпеки з особливо небезпечними злочинами проти держави.

3. При зіставленні поняття «основи національної безпеки України» (національна безпека у вузькому розумінні) і поняття «безпека держави» простежується їх чіткий органічний зв'язок, де, з одного боку, за формою кожне з таких понять тією чи іншою мірою є ширше за інше, але, з іншого – ці самі поняття практично збігаються за змістом, зокрема, коли йдеться про основоположні сутнісні складові безпеки держави. Отже, визначення злочинів проти основ національної безпеки України мусить містити ознаки не всіх суспільно небезпечних діянь, що посягають на ті чи інші сфери національної безпеки, а лише тих, що становлять найбільшу небезпеку для безпеки держави.

4. Порівняльний аналіз положень Закону «Про основи національної безпеки України» і положень, закріплених у Розділі I Особливої частини КК України, свідчить про істотні розбіжності, що безпосередньо впливають на процес установлення понятійного апарату розглянутих злочинів. Згідно з ч. 3 ст. 3 Закону одним з об'єктів національної безпеки є держава (її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність). Отже, цей нормативний припис охоплює лише частину тієї загальної соціальної цінності, яку охороняє Розділ I Особливої частини кримінального закону, що крім вищезазначених цінностей бере під свій

захист ще й економічну, інформаційну, екологічну безпеку й обороноздатність – елементи, які не охоплюються зазначеним Законом, але можуть бути об'єктами диверсії (ст. 113 КК) чи шпигунства (ст. 114 КК). Таким чином, розглянутий розділ кримінального законодавства охоплює більш широке коло суспільних відносин, ніж положення, що містяться в ч. 3 ст. 3 Закону «Про основи національної безпеки України».

5. Вивчення різного роду класифікацій розглянутих злочинів, які запропонували відомі дослідники в цій сфері, дозволяє в кожному окремому виді (групі) таких злочинів виділити комплекси безпосередніх об'єктів, характерних як такі для кожного злочину відповідного виду. Подібна конкретизація безпосередніх об'єктів у такій системі дозволяє наочно визначити коло безпосередніх чи альтернативних суспільних відносин, що потенційно потрапляють у небезпеку відповідного посягання. Інакше кажучи, наявність таких груп суспільних відносин багато в чому залежить від відповідних локальних джерел небезпеки, що, у свою чергу, і формують такі об'єкти. Відповідно такі безпосередні об'єкти кожної з груп злочинів можна розглянути як найважливіші сфери функціонування держави, що надалі й були взяті під охорону кримінальним законодавством.

6. Чинне кримінальне законодавство не охоплює категорій «внутрішня» і «зовнішня» безпека, однак при цьому декларується один із пріоритетних напрямів діяльності держави – запобігання і нейтралізація внутрішніх і зовнішніх загроз. Отже, законодавець, визнаючи наявність внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці, у цілому, побічно чи навіть безпосередньо, припускає захист національної безпеки як усередині самої держави, так і за її межами, тобто йдеться про забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки держави.

7. Науково-теоретичний аналіз положень про сутність і зміст видового об'єкта злочинів, що розглядаються, у контексті з положеннями чинного кримінального законодавства і Закону України «Про основи національної безпеки України» дає можливість у певному сенсі встановити коло структурних компонентів, що сприяють пізнанню природи, структури безпеки держави як об'єкта національної безпеки. Так, наприклад, якби безпеку держави можливо було б зобразити

структурно, то вона мала би такий вигляд: по вертикалі розташовувалися б її елементи (безпека конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності), а по горизонталі відповідно були б розташовані її внутрішня і зовнішня безпека як різновекторні, але при цьому однорівневі об'єкти кримінально-правової охорони.

8. Основна частина злочинів проти основ національної безпеки України, відповідно до положень ст. 12 КК України, належить до категорії особливо тяжких злочинів. Ці діяння вчиняються тільки з прямим умислом і заподіюють шкоду, як правило, не тільки основам політичної організації державної влади чи конституційному ладу, але й нормальному функціонуванню основних галузей державної влади, внаслідок чого можна констатувати, що такі діяння, як правило, чиняться з антидержавним умислом. Таким чином, з урахуванням установлених ознак, злочини проти основ національної безпеки України – це передбачені кримінальним законодавством України суспільно небезпечні діяння (дії чи бездіяльність), вчинені умисно, що посягають на зовнішню та внутрішню безпеку України.

9. Здійснений комплексний науково-теоретичний аналіз дозволяє дійти висновку, що такі видові об'єкти розглянутих злочинів, як зовнішня і внутрішня безпека, складаються з таких обов'язкових елементів: конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Отже, зовнішня безпека держави, як видовий об'єкт основ національної безпеки, становить собою стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України від зовнішніх загроз. Таким чином, внутрішня безпека – це стан захищеності конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності від внутрішніх загроз.

10. Відповідно до здійсненого наукового дослідження можна дійти висновку, що всі злочини проти основ національної безпеки можна розділити на: 1) злочини, що посягають на «внутрішню» безпеку держави (ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК) і 2) злочини, що посягають на «зовнішню» безпеку держави (ст.ст. 111, 114 КК). Причому в основі такого розподілу містяться такі критерії: 1) вектор загрози (у

злочинах проти «зовнішньої» безпеки загроза виходить через межі держави, а в злочинах проти «внутрішньої» безпеки вона зосереджена всередині держави); 2) наявність або відсутність іноземного адресата (злочини проти «зовнішньої» безпеки держави характеризуються наявністю відповідного зв'язку суб'єкта таких злочинів з іноземним адресатом (державою, організацією чи їх представниками), а в злочинах проти «внутрішньої» безпеки такий адресат відсутній); 3) наявність видового об'єкта посягання, що сприяє розподілу таких злочинів на відповідні групи в залежності від джерела посягання. Установлення подібних критеріїв дозволяє більш чітко відмежувати злочини проти «зовнішньої» безпеки від злочинів проти «внутрішньої» безпеки, а також від інших, у тому числі й суміжних, видів злочинів.

РОЗДІЛ 3

ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ОСНОВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

3.1 Концептуальні основи «конструювання» об'єктивних ознак складів злочинів проти основ національної безпеки України

Процес правильної кваліфікації злочинів, що посягають на основи національної безпеки, багато в чому залежить від правильного визначення *безпосереднього об'єкта* таких злочинів.

Безпосередній об'єкт державної зради (ст. 111 КК) і шпигунства (ст. 114 КК), як злочинів проти зовнішньої безпеки України, багато в чому збігається з уже названим раніше видовим об'єктом цих діянь. Це зовнішня безпека України, під якою треба розуміти суспільні відносини у сфері захисту конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України від зовнішніх загроз.

Усі надані, як у положеннях Закону про основи національної безпеки України, так і в нашому визначенні, компоненти (у кримінально-правовому розумінні – об'єкти) є рівнозначними, бо в тексті Закону вони розташовуються в одному ряді, у порядку їх перерахування. У процесі кваліфікації таких злочинів, як державна зрада і шпигунство, варто встановити, що такі посягання були спрямовані на заподіяння збитку таким об'єктам кримінально-правової охорони чи ж на будь-яке сполучення зазначених об'єктів.

Подібна обставина дозволяє погодитися із судженням С. В. Дьякова про те, що «зовнішня безпека – емний об'єкт. Він свідчить лише про те, що загроза виходить ззовні, а спрямована вона може бути практично на будь-яку охоронювану державою сферу суспільних відносин: політику, економіку, науку, екологію, соціальну сферу тощо».

На думку дослідника, зазначені елементи тісно пов'язані між собою і питання про те, якому з них заподіюється найбільша шкода, підлягає встановленню в кожному конкретному разі на основі наявних матеріалів [90, с. 36].

Доказом подібної аксіоми є судження відомих дослідників у частині визначення безпосереднього об'єкта зазначених діянь, які свідчать про те, що дотепер таке визначення не знайшло однакового розуміння.

Так, П. С. Матишевський безпосередній об'єкт державної зради (ст. 111 КК) формулює у двох аспектах: зовнішня безпека (суверенітет, територіальна недоторканність і обороноздатність держави) і внутрішня безпека (система заходів, спрямованих на охорону державних інтересів у суспільно-політичній і економічній сферах) [202, с. 190].

Безпосереднім об'єктом шпигунства (ст. 114 КК), на думку вченого, є зовнішня безпека держави – її суверенітет, територіальна недоторканність, обороноздатність або державна безпека [202, с. 196].

В. Я. Тацій під безпосереднім об'єктом державної зради розуміє зовнішню безпеку України, її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку [137, с. 22].

Безпосереднім об'єктом шпигунства вчений називає зовнішню безпеку України [137, с. 27].

Трохи іншим є формулювання безпосередніх об'єктів розглянутих злочинів, яке запропонували інші дослідники.

Так, М. І. Хавронюк безпосереднім об'єктом державної зради (ст. 111 КК) називає національну безпеку України переважно у сфері державної безпеки, інформаційній, економічній, науково-технічній чи воєнній сферах [204, с. 229].

Безпосереднім об'єктом шпигунства (ст. 114 КК), на думку автора, є національна безпека України в інформаційній, а також політичній, економічній, воєнній і науково-технічній сферах [204, с. 242].

В. А. Ліпкан об'єктом злочину, передбаченого ст. 111 КК України, називає суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну чи інформаційну безпеку України.

Перелічені групи суспільних відносин, на думку автора, за своїм характером самостійні об'єкти злочинів. Тому для наявності складу злочину (державна зрада) досить установити наявність посягання хоч би на одну з названих груп [172, с. 156].

Практично таке саме формулювання зазначеного автора присутнє у визначенні безпосереднього об'єкта шпигунства (ст. 114 КК), а саме суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, обороноздатність, державна, економічна чи інформаційна безпека, що виступають основними складовими національної безпеки України [172, с. 167].

Надані положення свідчать про те, що більшість дослідників безпосередні об'єкти таких злочинів практично ототожнюють, що зайво підтверджує їх належність до того самого виду, а відповідно, наявність у них того самого об'єкта.

Безумовно, перелічені формулювання безпосереднього об'єкта злочинів проти зовнішньої безпеки мають на увазі захист викладених вище суспільних відносин головним чином від зовнішніх загроз.

На нашу думку, при встановленні поняття «зовнішня безпека» необхідно враховувати ту обставину, що безпека держави – це єдине явище. Відповідно, якщо воно піддається будь-якому посяганням, то негативні наслідки через те відображаються на всіх рівнях захищеності держави. Зовнішній фактор визначає лише наявність вектора вихідної загрози від будь-якої держави (держав) і можливість заподіяння шкоди різним сферам держави (обороноздатності, політиці, екології, громадській безпеці, економіці тощо). Саме тому державна зрада і шпигунство можуть бути вчинені лише на користь якоїсь конкретної держави або держав.

У цьому разі законодавець за допомогою низки норм Розділу I Особливої частини ставить під охорону лише один сектор загального стану захищеності (безпеки), котру раніше ми назвали зовнішньою, за допомогою якої можливо заподіяння збитку конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності держави. А це, у свою чергу, може виявитися у воєнних, оборонних, політичних, екологічних, наукових, економічних і інших утратах, що уражають систему безпеки держави в цілому. Ця обставина виключає положення,

відповідно до якого, на думку О. І. Рарога, може страждати тільки внутрішня безпека, і навпаки [357, с. 328].

Відсутність однакового тлумачення поняття «зовнішня безпека» не сприяє встановленню змісту об'єктів, закріплених у Законі України «Про основи національної безпеки», що може призвести до неправильного встановлення працівниками правоохоронних органів обсягу ознак, які підлягають кваліфікації. Так, у процесі пошуку доказів такого злочину, як шпигунство, буде встановлено, що воно заподіяло шкоду не конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, а обороноздатності, тобто здатності держави до захисту в разі збройної агресії чи збройного конфлікту, що складається з матеріальних і духовних елементів і є сукупністю воєнного, економічного, соціального і морально-політичного потенціалу у сфері оборони і належних умов для її реалізації [271].

На нашу думку, ця обставина може призвести до безпідставного розширення обсягу поняття безпосереднього об'єкта, наприклад, при державній зраді, у зв'язку з чим значно розшириться і сам склад злочину.

Відсутнє також однакове розуміння в частині формулювання безпосередніх об'єктів злочинів у сфері внутрішньої безпеки (ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК).

Так, на думку П. С. Матишевського, безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 109 КК України (дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади), є внутрішня безпека держави у двох її сферах – у сфері функціонування конституційного ладу й у сфері діяльності державної влади [202, с. 194].

Аналогічну думку з цього приводу висловлює і В. Я. Тацій, відповідно до якої об'єктом злочину (ст. 109 КК) є суспільні відносини, що забезпечують внутрішню безпеку України, захист конституційного ладу і державної влади [137, с. 20].

Подібної думки дотримується й колектив авторів наукового коментарю, написаного за редакцією С. С. Яценка, відповідно до якої об'єктом цього злочину виступає внутрішня безпека держави у двох головних сферах – у сфері

функціонування конституційного порядку й у сфері діяльності державної влади [199, с. 211].

Отже, вищезазначені дослідники безпосереднім об'єктом цього злочину називають внутрішню безпеку держави, тобто припускаючи, що безпосередній об'єкт такого злочину збігається з уже раніше названим видовим об'єктом відповідної групи однорідних злочинів.

Іншу думку з цього приводу висловлюють інші дослідники. Так, С. В. Дьяков вважає, що такий злочин посягає на основи конституційного ладу, де закріплені принципи, порядок формування і функціонування державної влади [90, с. 94].

На думку М. І. Хавронюка, безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 109 КК України, є встановлений Конституцією і законами України порядок створення і діяльності вищих органів державної влади, порушення якого створює загрозу безпеці держави в політичній сфері [204, с. 223].

Окремої уваги в цій частині заслуговує формулювання, що його висловив В. А. Ліпкан, відповідно до якого безпосереднім об'єктом такого злочину є конституційна безпека (як частина національної безпеки) України у сфері існування конституційного ладу і функціонування державної влади [172, с. 134].

Подібних поглядів дотримується і В. Г. Гончаренко, вказуючи на те, що об'єктом злочину, передбаченого ст. 109 КК України, є політична безпека (як складова національної безпеки) України в найважливіших сферах: існування конституційного ладу і функціонування державної влади [198, с. 5].

Таким чином, незалежно від існуючих формулювань безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 109 КК України, основними його елементами є конституційний лад і державна влада. Однак деякі дослідники виділяють і такий елемент цього об'єкта, як конституційний порядок.

Що стосується цього терміна, то його також по-різному трактують відомі дослідники. Так, на думку М. І. Хавронюка, основними компонентами конституційного порядку є: 1) суверенітет держави (верховенство і самостійність державної влади всередині країни та її незалежність у міжнародних відносинах); 2) форма правління (спосіб організації державної влади, відповідно до якого єдиним

органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України, главою держави – Президент України, вищим органом виконавчої влади – Кабінет Міністрів України тощо); 3) державний устрій (унітарний з відповідним розподілом владних повноважень між вищими і центральними і місцевими органами державної влади) і цілісність території); 4) державний режим (демократичний, що, зокрема, передбачає можливість здійснення народного волевиявлення через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії, гарантії місцевого самоврядування, захист державою прав і свобод людини і громадянина, ґрунтування суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності) [201, с. 244–245].

В. Ф. Погорілко конституційний порядок кожної країни пов'язує, як правило, з найважливішими інститутами держави і суспільства, статус яких визначає і закріплює Конституція [248, с. 3].

Подібне положення підтримує і Ю. В. Шимін, котрий вважає, що «поняття конституційного порядку фіксує не тільки формальні принципи організації політичної влади, що властиво для поняття конституційного ладу, а й реальний рівень розвитку всієї гами суспільних відносин у взаємодії з державною владою» [476, с. 169–177].

Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України», відповідно до думки П. С. Матишевського, є територіальний устрій України, що ґрунтується на принципах цілісності її території і державних кордонів [202, с. 200].

М. І. Хавронюк основним безпосереднім об'єктом такого злочину називає національну безпеку в політичній сфері, що виявляється у відсутності загрози порушення встановлених Конституцією, законами України і міжнародно-правовими актами територіальної цілісності України і порядку визначення своєї території. Його додатковим факультативним об'єктом можуть бути встановлений порядок виконання представниками влади своїх службових повноважень, особисті права і свободи людини і громадянина, життя і здоров'я особистості, власність тощо [204, с. 226].

Схожі погляди поділяє і В. А. Ліпкан, згідно з яким основним безпосереднім об'єктом злочину є безпека держави в політичній і воєнній сферах у частині

забезпечення суверенітету території, захисту територіальної цілісності й недоторканності України [172, с. 143].

Особливої уваги заслуговує авторитетна думка В. Я. Тація. Так, дослідник безпосереднім об'єктом цього злочину називає відносини щодо забезпечення територіальної цілісності й недоторканності України в межах установлених кордонів. Територіальна недоторканність, як відзначає автор, є невід'ємною складовою її самостійності й незалежності [137, с. 21].

Відповідно до Закону України «Про державний кордон України» державний кордон України – це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України, а саме: межі суші, вод, надр, повітряного простору. Державний кордон України визначається Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Лінія державного кордону детально описується у відповідному міжнародному договорі, а також наноситься на карту, що є невід'ємною частиною того чи іншого договору (делімітація). Ця лінія проходить: на суші – по характерних точках і лініях рельєфу або ясно видимих орієнтирах, на морі – по зовнішній межі територіального моря України, а також певним чином на ріках, озерах і інших водоймах, на мостах, греблях і інших спорудженнях і відзначається на місцевості чітко видимими прикордонними знаками (демаркація). Для виділення лінії кордону на місцевості суміжні держави звичайно створюють змішані комісії [260].

Що стосується понять «територіальна цілісність» і «недоторканність», то більш докладний їх опис був наданий у попередньому розділі.

Таким чином, практично в більшості наданих положень провідних юристів указується на наявність основної складової об'єкта розглянутого злочину, а саме наявність територіальної цілісності й недоторканності.

Отже, на нашу думку, безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 110 КК України, є суспільні відносини у сфері охорони територіальної цілісності й недоторканності України.

На підставі викладених вище положень, з нашої точки зору, безпосереднім

об'єктом злочину, передбаченого ст. 110² КК України («Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України»), є суспільні відносини у сфері захисту конституційного ладу, територіальній цілісності й недоторканності держави, де основу такого об'єкта складають основні елементи попередніх двох злочинів.

У вітчизняній науці кримінального права процедура визначення безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 112 КК України («Посягання на життя державного чи громадського діяча України»), характеризується відсутністю однаковості в його розумінні.

Багато в чому ця проблема пов'язана зі специфікою встановлення потерпілих від такого суспільно небезпечного посягання, якими можуть бути тільки державні чи громадські діячі.

У теорії вітчизняного кримінального права формулювання потерпілих від розглянутого злочину також є неоднозначним.

Так, А. А. Піонтковський уважав належними до державних діячів осіб, котрі обіймають керівні посади в партійному апараті [247, с. 111].

Колектив авторів навчального посібника з радянського кримінального права за редакцією М. І. Якубовича і В. О. Владимірова вважає, що потерпілою від такого злочину є особа, котра послідовно й активно здійснює свої державні й політичні функції, тобто чия активна державна чи інша політична діяльність сприяє реалізації політичних ідей і завдань державної влади і недержавних політичних об'єднань [213, с. 61].

На думку В. І. Курляндського, до державних діячів належали лише керівники органів державного управління, що діють у масштабі СРСР, союзної чи автономної республіки: «До державних діячів варто вважати належними посадових осіб державного апарату, що здійснюють керівництво діяльністю відповідного органу управління: міністри СРСР, союзних і автономних республік, глави державних комітетів, керівники урядових комісій тощо» [73, с. 44].

П. П. Михайленко під державним діячем розумів особу, котра виконує важливі

державні функції у сфері політичного, економічного, культурного життя, наприклад депутати Рад, члени уряду, керівники міністерств, державних комітетів і т. д. [390, с. 156].

На думку В. В. Сташиса, державний діяч – це особа, котра виконує важливі державні функції в політичній, економічній, культурній сферах [347, с. 129].

М. В. Турецький під такими діячами розумів працівників державних органів і керівників господарських установ [344, с. 60–61].

Відповідно до тверджень М. І. Бажанова державні діячі – це особи, котрі здійснюють відповідні функції від імені й за дорученням Радянської держави чи її органів у керівництві організаційно-управлінським, адміністративно-господарським, соціально-культурним і іншими видами діяльності (міністри Союзу РСР чи союзних республік, їх заступники, інші відповідальні працівники міністерств, комітетів або відомств), а під громадськими діячами – осіб, котрі своєю активною партійною, профспілковою, комсомольською й іншою діяльністю сприяють успішному вирішенню завдань соціалістичного будівництва (керівники партійних, комсомольських, профспілкових і інших громадських організацій, а також звичайні члени цих організацій) [367, с. 34].

Є. О. Смирнов підкреслював, що державний діяч – це посадова особа, котра має повноваження, що дозволяють їй здійснювати державну діяльність, приймати і впроваджувати в життя рішення в масштабі держави [312, с. 112].

С. В. Дьяков потерпілими від подібного злочину визнає також державних і громадських діячів.

На думку дослідника, до державних діячів належать керівники і відповідальні працівники вищих і місцевих органів влади й управління, депутати всіх рівнів, керівники міністерств і відомств, глави адміністрацій республік і областей, відповідальні працівники адміністрації Президента, апарату урядових структур тощо, котрі послідовно й активно виконують свої державні й політичні функції.

До громадських діячів належать особи, котрі активно беруть участь у роботі громадських об'єднань, партій незалежно від їх посадового становища [90, с. 92].

Однак чинне кримінальне законодавство України в диспозиції ст. 112 КК

України безпосередньо перелічує види державних службових осіб, котрі належать до категорії державних чи громадських діячів і відповідно є потерпілими від такого злочину.

Отже, згідно із ст. 112 КК України, до кримінальної відповідальності притягуються особи, котрі вчинили посягання на життя таких осіб у зв'язку з їхньою державною чи громадською діяльністю: Президента України, Голови Верховної Ради України, народного депутата України, Прем'єр-міністра України, члена Кабінету Міністрів України, Голови чи судді Конституційного Суду України або Верховного Суду України чи вищих спеціалізованих судів України, Генерального прокурора України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови або іншого члена Рахункової палати, Голови Національного банку України, керівника політичної партії [140].

З метою визначення антидержавної спрямованості цього злочину, з нашої точки зору, необхідно розглянути коротку соціально-правову характеристику потенційно потерпілих осіб, зазначених у диспозиції ст. 112 КК України, у порядку їх перерахування.

1. *Президент України.* Статус такої вищої посадової особи держави сформульований ще в радянський період. Так, згідно із ст. 1 Закону УРСР «Про Президента Української РСР» Президент є вищою посадовою особою Української держави [278].

Стаття 102 Конституції України говорить: «Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина».

Відповідно до ст. 105 Конституції України Президент України користується правом недоторканності на період виконання повноважень, зазначених у ст. 106 Конституції України [125].

2. *Голова Верховної Ради України.* Згідно із ст. 88 Конституції України «Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх...».

Повноваження Голови Верховної Ради України закріплено в ч.ч. 2 і 3 ст. 88 Конституції України [125].

3. *Народні депутати України.* У ч. 1 преамбули Закону України «Про статус народного депутата України» від 21 листопада 1992 року зазначено: народні депутати України є повноважними представниками народу України у Верховній Раді України і відповідальними перед ним. Вони покликані виражати і захищати суспільні інтереси й інтереси своїх виборців, активно брати участь у здійсненні законодавчої і контрольної функцій Верховної Ради України. Крім того, у ст. 10 Закону закріплено, що депутат як член Верховної Ради України користується правом ухвального голосу в усіх питаннях, що розглядаються на засіданнях Верховної Ради та її органів, до складу яких він входить [281]. Повноваження народних депутатів України закріплені у ст.ст. 78–80 Конституції України [125].

4. *Прем'єр-міністр України і члени Кабінету Міністрів України.* У ст. 113 Конституції України зазначається, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, а ст. 116 Конституції України визначає повноваження Кабінету Міністрів України [125].

5. *Голова чи суддя Конституційного Суду України або Верховного Суду України чи вищих спеціалізованих судів України.* У ст. 147 Конституції України закріплено, що Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів і інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України і законів України [125].

Згідно із ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 року завданнями Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України [269].

Стаття 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» закріплює, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі спеціалізовані суди [287].

6. *Генеральний прокурор України.* Відповідно до ст. 40 Закону України «Про прокуратуру» Генеральний прокурор України призначається на посаду Президентом України за згодою Верховної Ради України.

Згідно із ст. 9 Закону Генеральний прокурор України представляє прокуратуру у зносинах з органами державної влади, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, особами, підприємствами, установами та організаціями, а також прокуратурами інших держав та міжнародними організаціями; організує діяльність органів прокуратури України, у тому числі визначає межі повноважень Генеральної прокуратури України, регіональної та місцевих прокуратур в частині виконання конституційних функцій; призначає прокурорів на адміністративні посади та звільняє їх з адміністративних посад у випадках та порядку, встановлених Законом тощо [279].

7. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.* Згідно із ст. 101 Конституції України і Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений Верховної Ради України з прав людини на підставі свого особливого статусу здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина [288]. Цю обставину демонструє і ст. 4 зазначеного Закону, в якій йдеться про те, що Уповноважений є посадовою особою, статус якої визначається Конституцією України і Законом України «Про державну службу».

Зазначені положення встановлюють, що Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів і посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не скасовує їх і не тягне перегляд компетенції державних органів, що забезпечують захист і відновлення порушених прав і свобод.

8. *Голова Рахункової палати або інший її член.* Стаття 98 Конституції України говорить: контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів у Державний бюджет України та їх використанням здійснює Рахункова палата [125].

Згідно із ст. 1 Закону України «Про Рахункову палату» Рахункова палата Верховної Ради є постійно діючим органом контролю, що створюється Верховною

Радою України, підпорядкований і підзвітний їй. Рахункова палата здійснює свою діяльність самостійно, незалежно від будь-яких інших органів держави [280].

9. *Голова Національного банку України.* Стаття 99 Конституції України встановлює, що Голова Національного банку України – це службова особа, котра керує Національним банком України – центральним банком держави, основною функцією якого є забезпечення стабільності грошової одиниці [125].

10. *Керівник політичної партії.* Відповідно до ч. 3 ст. 36 Конституції України і Закону України «Про політичні партії в Україні» політичні партії мають чітко визначений усеукраїнський статус і повинні бути зареєстровані в Міністерстві юстиції України [275].

Перелік осіб, котрі можуть бути визнані потерпілими від такого злочину, є вичерпним і будь-яким розширенням не підлягає. Хоч потрібно зазначити, що список таких осіб протягом історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства неодноразово змінювався і доповнювався. Більш того, наприклад у радянський період такий злочин мав інше, ніж нині, формулювання, а саме: «Терористичний акт проти державного чи громадського діяча чи представника Радянської влади».

Стосовно цього А. А. Піонтковський підкреслював, що «посягання на життя і здоров'я представників соціалістичних держав, учинене з метою підриву чи ослаблення Радянської влади чи влади тих соціалістичних держав, до яких належали потерпілі, варто розглядати відповідно до постанові ст. 10 Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини як терористичний акт проти державного чи громадського діяча чи представника Радянської влади» [244, с. 102].

Як уже раніше відзначалося, у теорії кримінального права України в частині визначення об'єкта злочину, передбаченого ст. 112 КК України, існують різні підходи, зокрема, щодо кількості основних безпосередніх об'єктів, їх визначення тощо.

Так, П. П. Михайленко в процесі формулювання об'єкта цього злочину підкреслює, що особа, чинячи подібний злочин, посягає на зовнішню безпеку СРСР, на мирні умови побудови комуністичного суспільства в нашій країні [390, с. 161].

Отже, автор розглядає таке діяння як посягання проти зовнішньої безпеки держави.

П. С. Матишевський безпосереднім об'єктом розглянутого злочину називає державну владу – законодавчу, виконавчу і судову, а також життя зазначених у диспозиції цієї статті осіб, що обіймають вищі державні посади [202, с. 198].

При цьому М. І. Хавронюк підкреслює, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 112 КК України, є національна безпека в політичній сфері (у сфері здійснення вищої законодавчої влади, що забезпечує її нормальне функціонування, й у сфері діяльності політичних партій). Крім того, цей злочин має і обов'язковий додатковий об'єкт – життя особистості.

Далі автор підкреслює, що специфічною ознакою злочину є потерпілий. Ним може бути лише державний чи громадський діяч, обраний (призначений) на посаду у встановленому Конституцією України і законами України порядку [204, с. 235].

Аналогічної думки дотримується і В. А. Ліпкан, підкреслюючи, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є безпека держави в політичній сфері (у сфері здійснення державної влади). Крім того, такий злочин характеризується наявністю й обов'язковим додатковим об'єктом – життя і здоров'я державних і громадських діячів [172, с. 151].

С. В. Дьяков, характеризуючи подібний злочин, підкреслює, що він посягає на політичну систему держави, а також на життя і здоров'я потерпілого [90, с. 91].

Відповідно до тверджень В. Я. Тація безпосереднім об'єктом цього злочину є відносини, що забезпечують нормальну роботу всіх галузей влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також політичних партій. Обов'язковим додатковим об'єктом виступає життя людини – державного чи громадського діяча [137, с. 24].

Отже, докладний аналіз авторитетних думок у частині встановлення об'єкта розглянутого злочину свідчить про те, що більшість учених підкреслюють наявність обов'язкового додаткового об'єкта – життя і здоров'я державних і громадських діячів.

У процесі аналізу безпосереднього об'єкта ст. 112 КК України, на нашу думку, можна виділити складну кримінально-правову норму, що містить, по суті, ознаки двох тотожних соціальних благ: політичну діяльність перерахованих у диспозиції

статті державних і громадських діячів, а також життя людини – суб'єкта здійснення такої діяльності. Отже, якщо життя потерпілих від такого посягання ми розглядаємо як додатковий об'єкт, де безпосередній об'єкт злочину внаслідок теорії рівності об'єктів кримінально-правового захисту є домінуючим, значить, додатковий об'єкт відіграє другорядну, допоміжну роль і не визначає сутності злочину, передбаченого ст. 112 КК України. Відповідно за таких обставин додатковий об'єкт нібито є «обслуговуючим» об'єктом безпосереднього об'єкта – нормальної політичної діяльності, з чим, безумовно, неможливо погодитися. Таким чином, на підставі проведеного дослідження необхідно вказати на таке.

Злочин, передбачений ст. 112 КК України, є двохоб'єктним, де безпосередні об'єкти такого злочину – суспільні відносини у сфері політичної влади держави і життя носіїв такої влади [430, с. 239] – є обов'язковими, взаємообумовленими і рівнозначними. Тобто закон однаковою мірою бере під свою охорону політичну діяльність перерахованих державних і громадських діячів, а також їхнє життя і здоров'я.

Не існує традиційно однакового розуміння безпосереднього об'єкта й останнього складу групи злочинів проти основ національної безпеки – диверсії (ст. 113 КК). Подібна дискусія існувала як у радянський період розвитку кримінально-правової науки, так і в роки незалежності України.

Так, ще П. П. Михайленко підкреслював, що, чинячи диверсію, особа посягає на основи соціалістичної держави [390, с. 162].

На думку М. Д. Шаргородського, об'єктом диверсії є економічна основа СРСР, а економічну основу держави соціалістичного типу складають соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва [160, с. 178].

М. В. Турецький стверджує, що загальним об'єктом посягання при вчиненні диверсії є соціалістична власність [160, с. 178].

Відповідно до міркувань А. А. Піонтковського безпосередній об'єкт диверсії становлять такі об'єкти соціалістичної власності, знищення і пошкодження яких може заподіяти істотну шкоду народному господарству і дезорганізувати тією чи

іншою мірою нормальне життя радянських людей у певній сфері [160, с. 179].

І. П. Гришаєв і Б. В. Здравомислов стверджують, що об'єктом посягання за радянським кримінальним правом визнаються соціалістичні суспільні відносини, охоронювані нормами кримінального права. Звідси випливає, що об'єктом захисту при диверсії є не залізнична колія, спорудження тощо, а радянський транспорт, державна чи суспільна власність і т. д. [160, с. 179].

На думку Є. О. Смирнова, безпосередніми об'єктами диверсії, крім економічної основи держави, є життя і здоров'я радянських людей, а також військова міць СРСР [160, с. 179].

Більш аргументованою є думка В. І. Курляндського, відповідно до якої безпосереднім об'єктом посягання при диверсії є економічна основа СРСР. При цьому, як справедливо відзначає дослідник, навіть при спробі масових отруєнь і поширення епідемій диверсант має за мету шляхом виведення з ладу людей – найважливішого елементу продуктивних сил суспільства – підірвати економіку Радянського Союзу, його здатність до оборони [160, с. 80].

Безумовно, надані положення зайво ідеологізовані, однак містять фундаментальні основи, необхідні для визначення такого об'єкта й у сучасний період розвитку нашого суспільства, у тому числі сприятливі визначенню місця диверсії в чинному кримінальному законодавстві. Відповідно трохи іншими уявляються формулювання такого об'єкта, що їх надали дослідники в пострадянський період.

Так, П. С. Матишевський під безпосереднім об'єктом диверсії має на увазі внутрішню безпеку держави, що виявляється в безпеці життя і здоров'я її громадян, у безпеці державних комунікацій, промислового потенціалу, а також у безпеці тваринного і рослинного світу [202, с. 199].

На думку В. Я. Тація, безпосереднім об'єктом диверсії є економічна основа, внутрішня безпека України. Додатковими об'єктами можуть бути: життя, здоров'я людей, екологічна безпека тощо [137, с. 25].

С. В. Дьяков відзначає, що диверсія становить підвищену суспільну небезпеку, оскільки об'єктом виступає економічна безпека й обороноздатність держави,

чиниться загальнонебезпечним способом, що ставить під загрозу також життя і здоров'я громадян [90, с. 124].

Більш абстрактно формулює об'єкт цього злочину В. А. Ліпкан. Так, на думку дослідника, безпосереднім об'єктом диверсії є безпека держави [172, с. 175].

Розгорнуте визначення такого злочину надав М. І. Хавронюк. Згідно із міркуваннями автора основний безпосередній об'єкт диверсії – національна безпека в економічній, екологічній і воєнній сферах відповідно до спрямованості конкретного акту диверсії. Крім того, як стверджує автор, для цього злочину характерним є обов'язковий додатковий об'єкт, що альтернативний і характеризується різним змістом у різних формах цього злочину: це життя і здоров'я особистості, власність, навколишнє середовище [204, с. 239].

Відповідно до досліджених авторитетних думок можна констатувати, що безпосереднім об'єктом диверсії є економічна безпека держави, але як невід'ємна складова її внутрішньої безпеки. Саме подібної версії дотримується і низка провідних учених.

Так, на думку С. В. Дьякова, джерела загроз економіці можуть бути в принципі й ззовні і зсередини. Причому йдеться про ті сфери економіки, де й в умовах ринку зберігаються монопольні права держави (випуск офіційних грошових знаків, переміщення товарів і предметів через митний кордон тощо). Саме ці сфери економіки, на думку дослідника, мусять захищатися засобами складів державних злочинів, тобто йдеться про економічну безпеку держави [90, с. 31].

Однак, на нашу думку, складно погодитися із зазначеним, хоч і обґрунтованим твердженням дослідника, бо в цьому разі йдеться про визначення місця диверсії в системі злочинів проти основ національної безпеки, а автор формулює своє положення більш абстрактно, беручи до уваги низку злочинів, що посягають на нормальну господарську діяльність держави, але що ніяк не посягають безпосередньо на державну безпеку, як, наприклад, диверсія.

Беручи до уваги положення про те, що джерела загроз економіці можуть мати як внутрішній, так і зовнішній характер, можна припустити аналогічну властивість екологічної безпеки, що також може характеризуватися джерелами загроз як ззовні,

так і зсередини. Через такий стан речей не виникає ніякої необхідності в розміщенні низки злочинів у сфері екологічної безпеки в Розділі I Особливої частини КК України.

Отже, відповідно до наданих версій можна припустити, що поряд з економічною безпекою можуть виступати і такі альтернативні об'єкти, як екологічна безпека й обороноздатність держави, що також, і не меншою мірою, можуть постраждати від суспільно небезпечних посягань, закріплених як форми об'єктивної сторони розглянутого злочину. Відповідно, щодо цього виникає необхідність більш об'ємно сформулювати безпосередній об'єкт диверсії, яким є суспільні відносини у сфері охорони економічної й екологічної безпеки держави, а також її обороноздатність. При цьому додатковим об'єктом злочину є життя і здоров'я особистості, а також власність.

Таким чином, злочин, передбачений ст. 113 КК України, є багатооб'єктним. Безпосередні об'єкти цього злочину – національна безпека, життя і здоров'я людей, об'єкти народногосподарського й оборонного значення – є обов'язковими, взаємообумовленими і рівнозначними [435, с. 241].

Безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 114¹ КК України, є суспільні відносини у сфері захисту конституційного ладу й обороноздатності держави.

У цьому разі під обороноздатністю слід розуміти стан військового потенціалу, підготовленості економіки, науково-технічного розвитку держави, морально-психологічної готовності населення до захисту батьківщини, територіальної цілісності й недоторканності від зовнішньої агресії.

На нашу думку, не зовсім повноцінно дослідження об'єкта злочину без детального аналізу його предмета. Так, установлення особливостей предмета злочинів проти основ національної безпеки держави дозволить одержати більш чітке уявлення про його об'єкт.

Більшість дослідників визначають предмет злочину як матеріальні предмети зовнішнього світу, на які безпосередньо впливає злочинець, чинячи злочинне посягання на відповідний об'єкт [207, с. 82]. Однак існують і інші припущення з

приводу визначення предмета злочину. Деякі вчені-криміналісти стверджують, що «класичне розуміння предмета злочину як речей і інших предметів матеріального світу вимагає вдосконалення через наявність у кримінальному законодавстві таких предметів злочинного впливу, як електрична енергія, атмосфера. Отже, пропонується розглядати матерію як об'єктивну реальність, а не ототожнювати її з конкретними видами. З цієї позиції й енергія, і інтелектуальні цінності, і різні права і блага становлять собою реальність, тобто вони матеріальні, оскільки існують тут і зараз, у цьому світі» [323, с. 11]. Уявляється, що такий умовивід цілком прийнятний і стосовно різних відомостей, що можуть бути передані різними способами в процесі чинення злочинів проти основ національної безпеки держави, причому будучи не зафіксованими на будь-якому матеріальному носії.

При цьому необхідно відзначити, що Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року визначає інформацію як будь-які відомості й/чи дані, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [268]. У ст. 20 Закону міститься класифікація інформації, вироблена по двох критеріях. Так, у залежності від категорії доступу інформація поділяється на відкриту інформацію й інформацію з обмеженим доступом (доступ до якої обмежений відповідними законами).

Відповідно до цього Закону будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, котру Закон вважає належною до інформації з обмеженим доступом. Так, у ст. 21 установлюється, яка інформація належить до категорії відомостей з обмеженим доступом:

1. Інформація з обмеженим доступом є конфіденційною, таємною і службовою інформацією.

2. Конфіденційною є інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежений фізичною чи юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (згодою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених Законом.

Відносини, пов'язані з правовим режимом конфіденційної інформації,

регулюються Законом.

3. Порядок віднесення інформації до таємної чи службової, а також порядок доступу до неї регулюються Законами.

4. До інформації з обмеженим доступом не можуть вважатися належними такі відомості:

1) про стан навколишнього середовища, якість харчових продуктів і предметів побуту;

2) про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища й інші надзвичайні ситуації, що трапилися чи можуть трапитися і загрожують безпеці людей;

3) про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування і соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіту і культуру населення;

4) про факти порушення прав і свобод людини і громадянина;

5) про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб;

6) інші відомості, доступ до яких не може бути обмежений відповідно до Законів і міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [268].

Із чого випливає, що законодавство може встановлювати й інші види інформації в залежності від її змісту і носія. Так, наприклад, юридичний аналіз складів злочинів, передбачених ст.ст. 111 і 114 КК України, дозволяє дійти висновку, що їх предметом можуть бути відомості, які становлять державну таємницю, у тому числі відомості у сфері оборони, економіки тощо.

Згідно з ч. 1 ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року (зі змінами від 2 липня 2015 р.) [261] до державної таємниці належить інформація у сфері:

а) оборони: про зміст стратегічних і оперативних планів та інших документів бойового управління, підготовку і проведення воєнних операцій, стратегічне і мобілізаційне розгортання військ, а також про інші найважливіші показники, що характеризують організацію, чисельність, дислокацію, бойову і мобілізаційну

готовність, бойову й іншу військову підготовку, озброєння і матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань, тощо;

б) економіки, науки і техніки: про мобілізаційні плани і мобілізаційні потужності господарства України, запаси та обсяги поставок стратегічних видів сировини і матеріалів, а також зведені відомості про номенклатуру і рівні накопичення, про загальні обсяги поставок, відпуску, закладки, освіження, розміщення і фактичні запаси державного резерву тощо;

в) зовнішніх відносин: про директиви, плани, вказівки делегаціям і посадовим особам із питань зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності України, спрямованих на забезпечення її національних інтересів і безпеки тощо;

г) державної безпеки й охорони правопорядку: про особовий склад органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність; про засоби, зміст, плани, організацію, фінансування і матеріально-технічне забезпечення, форми, методи і результати оперативно-розшукової діяльності тощо.

Не належить до державної таємниці інформація про:

– стан навколишнього середовища, якість харчових продуктів і предметів побуту;

– аварії, катастрофи, небезпечні природні явища й інші надзвичайні події, які відбулися або можуть відбутися і загрожують безпеці громадян;

– стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування і соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення;

– факти порушень прав і свобод людини і громадянина;

– незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

– інша інформація, яка відповідно до законів і міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, не може бути засекречена [261] (ч. 4. ст. 8 Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р.).

Ця сама стаття передбачає заборону віднесення до державної таємниці будь-яких відомостей, якщо цим буде звужено зміст та обсяг конституційних прав і

свобод людини й громадянина, заподіяно шкоду здоров'ю та безпеці населення.

Звід відомостей, що становлять державну таємницю, формує і публікує в офіційних виданнях Служба безпеки України на підставі рішень державних експертів з питань таємниць (ч. 1 ст. 12 Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р.) [261].

Згідно з ч. 2 ст. 1 зазначеного Закону під Зводом відомостей, що становлять державну таємницю, розуміють акт, у якому зведені переліки відомостей, які відповідно до рішень державних експертів з питань таємниць становлять державну таємницю у визначених цим Законом сферах.

На підставі та в межах Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, з метою конкретизації та систематизації даних про секретну інформацію, органи державної влади створюють галузеві та відомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, а також можуть створювати міжгалузеві або міжвідомчі розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю [261].

Підприємства, установи й організації незалежно від форм власності, які здійснюють діяльність, пов'язану з державною таємницею, з ініціативи і за узгодженням із замовником робіт, пов'язаних з державною таємницею, можуть створювати власні розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю. Такі переліки погоджуються із Службою безпеки України, затверджуються державними експертами з питань таємниць і реєструються у Службі безпеки України (ч. 4 ст. 12 Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р.).

Розгорнуті переліки відомостей, що становлять державну таємницю, не можуть суперечити Зводу відомостей, що становлять державну таємницю.

Інформація вважається державною таємницею з моменту опублікування Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, в який включена ця інформація, або змін до нього в порядку, установленому чинним Законом.

Згідно з ч. 2 ст. 12 Закону України «Про державну таємницю» зміни у Звід відомостей, що становлять державну таємницю, публікуються не пізніше трьох

місяців від дня отримання Службою безпеки України відповідного рішення або висновку державного експерта з питань таємниць.

Засекречування інформації, що належить до державної таємниці, здійснюється шляхом присвоєння відповідному документа, виробу або іншому матеріальному носію інформації грифа таємності: «Особливої важливості», «Цілком таємно», «Таємно».

Термін, протягом якого діє рішення про віднесення інформації до державної таємниці, встановлює державний експерт із питань таємниць з урахуванням ступеня таємності інформації, критерії визначення якої встановлюються Службою безпеки України, та інших обставин. Він не може перевищувати для інформації зі ступенем таємності «особливої важливості» – 30 років, для інформації «цілком таємно» – 10 років, для інформації «таємно» – 5 років [261].

Згідно з ч. 2 ст. 13 цього Закону після закінчення передбаченого ч. 1 цієї статті терміну дії рішення про віднесення інформації до державної таємниці державний експерт із питань таємниць дає висновок про скасування рішення про віднесення її до державної таємниці або ухвалює рішення щодо продовження терміну дії зазначеного рішення в межах термінів, установлених ч. 1 цієї статті [261].

Таким чином, інформацію, що належить до державної таємниці, становлять відомості обмеженого доступу, поширення яких заборонено. Як зазначалося раніше, докладний перелік таких відомостей міститься в Законі України «Про державну таємницю» від 24 січня 1994 року з подальшими змінами і доповненням, що були надані вище [261].

Отже, відповідно до положень цього Закону і чинного кримінального законодавства предметом низки злочинів проти основ національної безпеки можуть бути тільки відомості, що становлять державну таємницю.

Щодо цього розглянемо приклад із судової практики.

«Справа № 419/851/12

1/419/115/12

ВИРОК

ІМЕНЕМ УКРАЇНИ

28 травня 2012 року Червоногвардійський районний суд м. Дніпропетровська, розглянувши у відкритому судовому засіданні в м. Дніпропетровську кримінальну справу за обвинуваченням: ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця м. Пенан КНДР, громадянина КНДР, співробітника Торгового представництва КНДР у Республіці Білорусь, раніше не судимого, одруженого, проживаючого за адресою: АДРЕСИ_1, у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 114 КК України.

ОСОБА_32 ІНФОРМАЦІЯ_4, уродженця м. Хвананхе, КНДР, громадянина КНДР, співробітника Торгового представництва КНДР у Республіці Білорусь, раніше не судимого, одруженого, проживаючого за адресою: АДРЕСИ_2, у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 114 КК України, –

ВСТАНОВИВ:

Так, ОСОБА_5, будучи співробітником Торгового представництва КНДР у Республіці Білорусь, за попередньою змовою з громадянином КНДР – співробітником того самого торгового представництва ОСОБА_32, діючи умисно й усвідомлюючи, що своїми діями заподіює шкоду національній безпеці України у сфері економіки, науки і техніки, вступив у злочинну змову з метою збору і подальшої передачі представникам КНДР відомостей, що становлять державну таємницю, у зв'язку з чим у квітні 2011 року встановив конфіденційне співробітництво з громадянином України – співробітником ДП «КБ «Південне» ОСОБА_8.

На виконання завдання представників КНДР ОСОБА_5 разом з ОСОБА_32 26 липня 2011 року приїхав автомобільним транспортом в Україну з території Республіки Білорусь через державний кордон у пункті пропуску «Нові Яриловичи», а 27 липня 2011 року залізничним транспортом у м. Дніпропетровськ, з метою збору секретних документів шляхом їх фотографування цифровим фотоапаратом, унаслідок чого попросив зазначеного співробітника передати за грошову винагороду відомості щодо процесів у паливних баках космічних летальних апаратів, що становлять державну таємницю.

27 липня 2011 року під час проведення оперативно-розшукового заходу «контрольоване постачання» в м. Дніпропетровську за адресою: АДРЕСИ_3, у

гаражі № НОМЕР_2, співробітники Служби безпеки України виявили і припинили збирання ОСОБА_5 за попередньою змовою з ОСОБА_32 з метою передачі іноземній державі відомостей, що становлять державну таємницю, шляхом фотографування наукових дисертацій за авторством ОСОБА_9 «ІНФОРМАЦІЯ_2», інв. № 7332, прим. № 1, і за авторством ОСОБА_10 «ІНФОРМАЦІЯ_3», інв. № 7275, прим. № 1, із грифом таємності «Секретно».

Згідно з висновком Державного експерта з питань таємниць – Голови Державного космічного агентства України ОСОБА_11 від 15 грудня 2011 року відомості, що містяться на сторінках № 5-14 (починаючи зі слів «...тривале перебування КЛА...» і до закінчення стор. 14), № 57-59 (починаючи зі слів «...рідина, маючи певний...» і до кінця стор. 59), № 107-110 (починаючи з «...Таблиці 2.5...» і до кінця стор. 110), № 126-136 (починаючи з розділу 3.4. «Результати експериментальних...» і до кінця стор. 136), № 166-173 (починаючи з розділу 4.4. «Практичне використання» і до кінця стор. 173), № 174-175 («Висновок...» у повному обсязі) дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук ОСОБА_9 «ІНФОРМАЦІЯ_2», розкривають інформацію про прогресивні технології, нові види технологічних процесів із створення ракетних комплексів, рідинних ракетних двигунів, космічних літальних апаратів і систем постачання ракетного палива.

Зазначені відомості становлять державну таємницю у сфері економіки, науки і техніки, підпадають під ст.ст. 2.7.2., 2.7.6. «Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», введеного в дію наказом Голови Служби безпеки України від 12 серпня 2005 року № 440, мають ступінь таємності «Секретно»;

– показаннями свідка ОСОБА_12 про те, що він від свого знайомого довідався, що невідомі громадяни Кореї цікавилися пенсіонерами, котрі працювали на заводі «ЮМЗ» чи в КБ «Південне». При цьому його знайомий так само вказав на те, що вони переконливо просили знайти їм людину, котра допомогла би їм організувати навчання, після чого він передав ОСОБА_12 номер телефону ОСОБА_5. Далі, після своєї відпустки ОСОБА_12 зателефонував ОСОБА_5 і під час телефонної розмови пояснив ОСОБА_5, що вони займаються навчанням дітей і дорослих за тематикою,

яка його цікавить. Після цієї розмови в серпні місяці ОСОБА_5 приїхав у м. Дніпропетровськ. Вони зустрілися, і під час бесіди ОСОБА_5 пояснив, що його сторона хоче навчати студентів і молодь. Через те що ОСОБА_12 брав участь у навчанні китайських товаришів, він подумав, що буде можливо організувати навчання корейців. Після цього ОСОБА_5 повідомив ОСОБА_12, що той уже звертався в КБ «Південне», однак їм відмовили, у зв'язку з чим ОСОБА_12 насторожився, після чого ОСОБА_12 звернув увагу ОСОБА_5 на те, що він зможе допомогти останньому тільки через офіційний дозвіл. Однак ОСОБА_5 продовжував наполягати на своєму і просити ОСОБА_12 знайти пенсіонерів чи колишніх працівників КБ «Південне», що могли б читати лекції тут чи в них, при цьому його сторона оплатить усі необхідні витрати. Після цього ОСОБА_12 попросив ОСОБА_5 надати теми, що його цікавлять, для того щоб він зміг знайти необхідну людину, котра зможе займатися цим питанням. Після чого ОСОБА_5 сказав, що він проробить необхідні питання і після обробки передасть їх йому. Через якийсь час ОСОБА_5 зателефонував і поцікавився в ОСОБА_12, чи знайшов він викладача. На що ОСОБА_12 відповів йому, що важко знайти потрібну людину, бо багато хто уже помер, виїхав або звільнилися, у зв'язку з чим і виникли труднощі. У свою чергу ОСОБА_12 поцікавився про дозвіл, але ОСОБА_5 йому відповів, що в нього не вийде одержати необхідний дозвіл, і знову продовжив цікавитися, чи можна знайти необхідну людину, котра могла би організувати навчання за тематикою, яка його цікавить. Після цієї розмови ОСОБА_12 організував ОСОБА_5 зустріч з доцентами Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара, ОСОБА_14 і ОСОБА_8, при цьому ОСОБА_12 на зустрічах не був присутній і про досягнуті домовленості нічого не знає.

27 липня 2011 року відбулася зустріч з представниками Кореї, при цьому при собі в нього був список передбачуваних тем лекцій, більш того, він так само приніс із собою два титульних листи дисертацій і три книги по темах, про які просили довідатися. На зустрічі були присутні ОСОБА_32 і ОСОБА_5, під час бесіди вони озвучили конкретні теми, які їх цікавлять: це балістичні ракети, системи ракет, будівля ракет, двигуни космічних апаратів, розкриття сонячної батареї, швидке

спорожнювання паливних баків, транспортно-пусковий контейнер, пороховий акумулятор, а так само військові ГОСТИ. При цьому під час розмови ОСОБА_32 ставив питання, після яких ОСОБА_8 стало зрозуміло, що в технічних питаннях ОСОБА_32 обізнана краще, ніж ОСОБА_5, пізніше ОСОБА_8 так само було запропоновано прочитати лекції безпосередньо в Кореї, однак він сказав, що це фізично неможливо. Після цієї розмови з представниками Кореї ОСОБА_12 і ОСОБА_8 здалося, що поставлене перед ними питання про прочитання лекцій є всього лише приводом для одержання секретних матеріалів, особливо після того, як у списку тем ОСОБА_8 побачив секретні теми, а так само теми, які відповідають військовим ГОСТам, у зв'язку з чим після травневих свят ОСОБА_8 звернувся в органи СБУ і розповів їм про виниклу ситуацію. Після чого в подальшому органи СБУ були сповіщені про дії ОСОБА_8. У зв'язку з чим під час зустрічі ОСОБА_8 при собі мав муляжі книг, а не самі оригінали книг ОСОБА_9 і ОСОБА_10.

Пізніше ОСОБА_5 попросив організувати зустріч з іншими фахівцями. Після цього ОСОБА_12 звернувся до свого знайомого ОСОБА_8, який працював у КБ «Південне», де передав йому списки тем, по яких передбачалося навчання. У квітні 2011 року була організована зустріч з представниками Кореї ОСОБА_5 і ОСОБА_32 з ОСОБА_8. Під час бесіди вони розпитали про його біографію, місце роботи і посади, які він обіймав. Після цього вони зрозуміли, що ОСОБА_8 має доступ до секретної бібліотеки, у зв'язку з чим вони попросили його підшукати тематику наукової літератури стосовно військових ГОСТів. Після цього на початку травня 2011 року ОСОБА_5 і ОСОБА_32 виїхали з України. Далі ОСОБА_8 звернувся в органи СБУ із заявою про шпигунську діяльність, якою займалися ОСОБА_5 і ОСОБА_32, тобто схилили його до передачі секретної документації за кордон. Подальша діяльність ОСОБА_8 відбувалася під контролем органів СБУ. У домовлений час ОСОБА_5 і ОСОБА_32 прибули до м. Дніпропетровськ для одержання наукових праць. Зайшовши в гараж, ОСОБА_8 дістав дисертації і показав їх ОСОБА_5 і ОСОБА_32, при цьому запевнив їх у тім, що це дисертації, які їх цікавлять, так само звернувши їхню увагу на те, що дисертації мають гриф «Секретно». Перебуваючи в гаражі й продовжуючи процес фотозйомки, ОСОБА_5

дістав з кишені список і попросив ОСОБА_8 позначити інформацію, що він зможе надати. У результаті було встановлено, що в зазначеному списку тематика питань стосовно СС 24 «скальпель» міжконтинентальна балістична ракета. Після того, як вони до кінця сфотографували першу дисертацію і почали фотографувати другу, їхня злочинна діяльність була припинена.

Оцінюючи зібрані у справі докази в їх сукупності, суд вважає, що винність підсудних ОСОБА_5 і ОСОБА_32 знайшла своє повне підтвердження в судовому засіданні. Дії ОСОБА_5 і ОСОБА_32 правильно кваліфіковані органом досудового слідства за ч. 2 ст. 28, ч. 1 ст. 114 КК України як збір відомостей, що становлять державну таємницю, з метою передачі представникам КНДР, що його зробили за попередньою змовою іноземні громадяни» [256].

Таким чином, подібний приклад наочно демонструє, якого роду секретна інформація може розглядатися як відомості, що становлять державну таємницю.

Однак дотепер, на нашу думку, ще не вирішена проблема в частині визначення інформації, що не належить до державної таємниці, але розголошення якої може заподіяти шкоду в тому числі зовнішній і внутрішній безпеці держави. Може йтися про так звані інші відомості секретного характеру, що в цьому разі не є предметом злочинів проти основ національної безпеки держави [462, с. 190].

Так, на думку деяких дослідників, до таких належать відомості, що не підлягають розголошенню відповідно до вказівки закону чи припису органів влади і закріплені у відомчих документах, спеціальних виданнях, які не мають широкого поширення [320, с. 14–15].

Згідно з думкою інших дослідників до інших відомостей належать не тільки відомості конфіденційного характеру, але і будь-яка відкрита для доступу інформація, у тому числі та, що публікується в засобах масової інформації [73, с. 37]. У цьому разі подібні висловлення заслуговують на особливу увагу, бо законодавець не зазначає в жодному правовому акті про коло відомостей, які можна вважати належними до розряду інших. Таке положення може мати дуже важливе значення для правильної кваліфікації деяких злочинів проти основ національної безпеки. Так, наприклад, у процесі проведення своєї ворожої діяльності іноземні розвідки, їх

організації і представники можуть використовувати найрізноманітнішу інформацію, детальний аналіз і узагальнення якої може привести до одержання бажаного результату, використання якого призведе до більш тяжких наслідків, ніж використання інформації стосовно державної таємниці. Такі відомості можуть бути отримані й відправлені відповідному іноземному адресатові, наприклад, у процесі вчинення шпигунських дій як окремої форми об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 111 КК України («Державна зрада»).

Однак, наприклад, існуюча модель диспозиції ст. 114 КК України розглядає як предмет цього злочину тільки відомості, що становлять державну таємницю. Пояснюється це тим, що сучасний період розвитку нашої держави характеризується системною демократизацією всього суспільства, спрямованою на побудову правової держави, диктує нові правила і стандарти юридичної відповідальності, у тому числі й за злочини проти основ національної безпеки. Така обставина сприяла виключенню з диспозиції ст. 114 КК України («Шпигунство») кримінальну відповідальність за передачу і збирання інших відомостей, що не становлять державної таємниці.

Нескладно помітити, що реалізація такого законодавчого нововведення призвела до необґрунтованої системної декриміналізації цілої низки суспільно небезпечних діянь, що відповідним чином утрудняє протидію зі злочинами проти основ національної безпеки, знижуючи ефективність функціонування правоохоронних органів у цій сфері.

Безумовно, державні установи зобов'язані вчасно проводити процес засекречування інформації, використання якої злочинними елементами може викликати виникнення загрози безпеці держави. При цьому внаслідок об'єктивних причин повною мірою вжиття зазначених заходів є досить складним. Розвиток нашого суспільства носить інтенсивний багатобічний характер, що має складну структуру, а найголовніше – постійно перебуває в динаміці. Отже, контролювати такі відносини, не відстаючи від їх розвитку, – дуже складно. Така обставина дає можливість вороже налаштованим суб'єктам використовувати різні інструменти, у тому числі й «інші відомості» для проведення підривної діяльності проти України. У

зв'язку з цим представники економічної науки пропонують ідеї про засекречування багатьох аспектів у різних сферах державного життя [25, с. 94].

Таким чином, законодавцеві необхідно закріпити як один із предметів злочинів проти основ національної безпеки держави й інші відомості (загальнодоступну інформацію), що не є державною таємницею. Відносно цього складно не погодитися з позицією В. М. Рябчука, котрий «до числа інших відомостей вважає належними не будь-які дані, а тільки ті, що можуть бути використані на шкоду зовнішній безпеці держави» [298, с. 65]. Такий умовивід не вказує на необхідність конфіденційності інших відомостей, а свідчить про те, що при кваліфікації таких діянь крім предмета мають бути встановлені інші обов'язкові ознаки складу злочину.

Не викликає особливих сумнівів процес установлення предмета такого злочину цього розділу, як диверсія, де думки більшості дослідників багато в чому збігаються.

Так, на думку П. П. Михайленка, предметами посягання при диверсії можуть бути:

- а) підприємства, тобто фабрики, заводи, шахти і т. д.;
- б) спорудження, тобто електростанції, водопроводи, нафтопроводи, греблі, елеватори, складські приміщення, будинки громадських і державних установ – інститути, лікарні, школи, палаци культури, кінотеатри та ін.;
- в) шляхи і засоби сполучення, тобто залізничні, шосейні дороги, мости, усілякі засоби залізничного, водного повітряного, підземного й інших видів транспорту;
- г) засоби зв'язку (телеграфного, телефонного, телевізійного, радіозв'язку тощо);
- д) машини й устаткування, сировина і матеріали, худоба, запаси продовольства і промислових товарів та інше державне чи суспільне майно [390, с. 162].

Трохи інакше розуміє предмет такого злочину П. С. Матишевський. Так, відповідно до ствердження автора предметом злочину можуть бути:

- 1) життя і здоров'я спільності людей; 2) важливі спорудження і комунікації

народногосподарського чи оборонного значення (фабрики, заводи, мости, греблі, вокзали, електростанції, газопроводи, склади тощо); 3) череди тварин (коні, корови, свині, вівці), пташина ферма; 4) рослини (посіви на корені) [202, с. 199].

Більш розгорнуте визначення надав М. І. Хавронюк. Згідно з думкою дослідника предметом диверсії можуть бути:

– будинки, спорудження й інші об'єкти, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, від діяльності яких залежить життєдіяльність певних регіонів або інших великих територій, належне функціонування певних галузей економіки, структур державного управління (електростанції, водо-, газо-, нафтопродуктопроводи, мости, дамби, греблі, системи інформаційних комунікацій, вокзали, аеропорти, морські чи річкові порти, метрополітени, підприємство з виробництва грошових знаків України чи інші важливі підприємства незалежно від форм власності, військові частини тощо), у тому числі підприємства, руйнування чи пошкодження яких саме по собі є чинником небезпеки (хімічні, біологічні підприємства, підприємства з виготовлення отруйних, вибухових матеріалів, речовин і виробів, пожежонебезпечні виробництва чи сховища, виробництва з безперервними технологічними процесами в хімічній, мікробіологічній промисловості тощо);

– земельні угіддя, водойми, ліси тощо;

– череди, колекції тварин, риба, що живе у ставках і інших водоймах, великі пасики тощо;

– посіви сільськогосподарських і інших культур, лісові масиви тощо [204, с. 240].

З цього випливає, що формулювання предмета диверсії багато в чому перебуває в прямій залежності від спрямованості конкретного посягання, що залежить від відповідної форми об'єктивної сторони такого злочину. У залежності від того, наприклад, на що спрямовані вибухи чи підпали: на фабрики чи заводи, військові частини чи склади постачання, предметом відповідно можуть бути ті самі фабрики і заводи, військові частини і склади. Відповідно, якщо це такі форми об'єктивної сторони, як поширення епізоотій чи епіфітотій, то предметами таких

злочинів уже виступають череди тварин, ферми, поля сільськогосподарських культур, сади тощо.

Таким чином, науково-теоретичний аналіз концептуальних проблем установлення ознак об'єкта злочинів проти основ національної безпеки України, який ми здійснили, дозволяє констатувати, що у вітчизняній теорії кримінального права відсутнє однакове розуміння в частині формулювання безпосередніх об'єктів таких злочинів, про що свідчать судження авторитетних дослідників у цій сфері.

Однак на підставі предметного аналізу таких положень, на наш погляд, безпосереднім об'єктом злочинів проти зовнішньої безпеки України (ст.ст. 111 і 114 КК України) є суспільні відносини у сфері захисту конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України від зовнішніх загроз. У цьому разі зовнішній фактор визначає наявність вектора вихідної загрози від будь-якої держави (держав) і можливість заподіяння шкоди різним сферам держави (обороздатності, політиці, екології, суспільній безпеці, економіці тощо).

Безпосереднім об'єктом злочинів проти «внутрішньої» безпеки України (ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК) є суспільні відносини у сфері охорони внутрішньої безпеки держави, що в залежності від конкретного роду посягань можуть становити такі елементи, як конституційний лад, державна влада, територіальна цілісність і недоторканність, політична, економічна, екологічна безпека, обороноздатність тощо.

Об'єктивна сторона злочинів проти основ національної безпеки України. Злочин, як і будь-який акт вільної поведінки людини, становить собою психофізичну єдність зовнішнього (фізичного) і внутрішнього (психічного) боків дії, де зовнішній бік забезпечує прояв людської поведінки в об'єктивній дійсності, що виражається у формі дії чи бездіяльності, спрямованої на зміну соціального середовища [150, с. 132–159; 224, с. 8–28].

На думку одних дослідників, об'єктивна сторона – видимий бік, що підлягає безпосередньому сприйняттю [333, с. 5–8]. Інші вважають, що об'єктивна сторона будь-якого злочину становить собою зовнішню динамічну оболонку поведінки суб'єкта злочину, підкреслюючи при цьому, що «специфіка кожного складу злочину

знаходить своє відбиття головним чином в об'єктивній стороні; тут найчастіше проходить межа, що відокремлює один злочин від іншого і злочинну дію від незлочинної» [341, с. 79], чи вбачається як процес суспільно небезпечного і протиправного посягання на інтереси, охоронювані кримінальним законом, що розглядається з його зовнішнього боку [149, с. 9].

Отже, об'єктивна сторона злочину становить собою сукупність юридично значимих ознак, що характеризують його із зовнішнього боку, з погляду послідовного розвитку тих подій і явищ, що починаються із суспільно небезпечної дії (бездіяльності) і закінчуються заподіянням шкоди об'єкту посягання чи створенням погрози заподіяння такої шкоди [333, с. 43]. Також цей елемент складу злочину справедливо називають зовнішнім актом злочинної поведінки, що чиниться в певних умовах місця, часу й обставин [313, с. 6].

Традиційно в теорії кримінального права ознаки об'єктивної сторони розділяють на обов'язкові й факультативні. Однак і тут не існує однакового розуміння в частині обсягу зазначених ознак. Так, як обов'язкові ознаки одні дослідники розглядають діяння (дію чи бездіяльність), його наслідки і причинний зв'язок, інші розглядають лише дії. Крім наданих обов'язкових ознак [135, с. 133], до об'єктивної сторони злочину належать і так звані «факультативні ознаки»: місце, час, спосіб, знаряддя і засоби вчинення злочину, обстановка й обставини (умови) вчинення злочину [136, с. 127].

У цьому науковому дослідженні ми підтримуємо позицію, відповідно до якої будь-які протиправні посягання винних осіб на охоронювані кримінальним законодавством соціальні блага мають досліджуватися в комплексі, тобто необхідно встановлення не тільки самого діяння (дії чи бездіяльності), але і його суспільно небезпечних наслідків. Відповідно, потрібно встановлення органічного зв'язку між дією (бездіяльністю) і «результатом-наслідком», коли останній був результатом першої, що стає, як правило, явним і не вимагає будь-яких доказів. Причому суспільно небезпечне діяння і суспільно небезпечні наслідки, що настали, мусять перебувати між собою в причинному зв'язку.

Щодо цього необхідним є встановлення причинного зв'язку між ними. У

теоретичному плані злочинні наслідки і причинний зв'язок між ними і діянням, будучи результатом людської поведінки, тісно пов'язані один з одним, становлять її єдину систему і тому завжди обов'язкові при оцінці зовнішнього боку злочинного посягання [486, с. 428–438].

Однак чинне кримінальне законодавство в процесі встановлення міри відповідальності в залежності від настання чи не настання певних наслідків не зазначає їх і причинний зв'язок як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони всіх суспільно небезпечних діянь через те, що як обов'язкові вони виступають лише в злочинах з так званим матеріальним складом. У злочинах з матеріальним складом момент його закінчення пов'язують із моментом настання суспільно небезпечних наслідків, зафіксованих у диспозиції відповідної кримінально-правової норми.

Стосовно цього справедливо відзначає А. Ш. Якупов: суспільно небезпечна дія є головною й обов'язковою ознакою об'єктивної сторони кожного злочину, тоді як суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок є обов'язковими ознаками лише так званих «матеріальних» складів злочину [366, с. 82].

Отже, детальне дослідження положень злочинів, що характеризують об'єктивну сторону, проти основ національної безпеки України дасть можливість визначити те коло необхідних ознак, що відбивають зовнішній прояв таких діянь, а відповідно, і ознак, які охоплюють зовнішню оболонку розглянутих злочинів.

Особливо актуальним таке положення стає в аспекті розробки нових підходів у частині встановлення ознак об'єктивної сторони розглянутих складів злочинів.

Особливу увагу в цій частині варто звернути на ознаки об'єктивної сторони злочинів проти зовнішньої безпеки (ст. 111 «Державна зрада» і ст. 114 «Шпигунство»).

У Конституції України (ч. 2 ст. 34) йдеться: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір».

Відповідно до ч. 3 ст. 34 «здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення,

для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [125].

У ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. зазначено: «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншим способом на свій вибір» [188]. Тут також підкреслюється, що це право може бути обмежено, коли це є необхідним, зокрема, для охорони державної безпеки. Такі самі за змістом положення закріплені й у ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 року [122].

Особливі обмеження на здійснення розглянутих вище правомочностей закріплені й у кримінальному законодавстві України, що у ст.ст. 111 і 114 КК України передбачає кримінальну відповідальність за державну зраду і шпигунство.

Як нам уявляється, для більш чіткого з'ясування сутності форм об'єктивної сторони зазначених злочинів необхідно сформулювати їх визначення, що відображало б їх соціально-правовий смисл. Подібну необхідність можна пояснити тим, що в науковій літературі відсутні будь-які формулювання таких понять. Наприклад, умовним визначенням державної зради служить формулювання диспозиції ст. 111 КК України. Зазначена стаття містить об'єктивні й суб'єктивні ознаки складу державної зради, але не дає узагальненого визначення поняття державної зради, яке б чітко відбивало сутність такого злочину.

На нашу думку, основною ознакою державної зради, незалежно від форм її вчинення, є ворожа діяльність, яку проводить громадянин України як би за замовленням представників іноземної держави, іноземної організації чи їхньої розвідки проти своєї держави. Тому корисними уявляються твердження О. А. Ігнат'єва, згідно з якими «форми зради можуть бути будь-якими і найрізноманітнішими, а суть зради у спільній ворожій діяльності нашого громадянина і представників іноземних держав чи організацій проти інтересів нашої

держави» [101, с. 16]. Аналогічної позиції дотримуються Ю. Є. Пудовочкін та В. М. Рябчук [291, с. 32].

Однак це положення не міститься в жодній з форм державної зради, а докладний аналіз кожної з них свідчить про те, що такі форми характеризуються подібною ознакою. Зазначена обставина свідчить про обов'язковість його включення до складу злочину, передбаченого ст. 111 КК України. У практичній діяльності правоохоронних органів таке положення може призвести до різного тлумачення законодавчих приписів і, відповідно, до відсутності їх однакового розуміння. На подібну тенденцію під час змін у зовнішній і внутрішній політичній обстановці в період так званої «перебудови» звернули увагу провідні вітчизняні юристи того періоду. Так, зазначена вище обставина лише підтверджує правоту тверджень С. В. Дьякова, М. П. Карпушина, О. А. Ігнат'єва [87, с. 25] у частині розробки загального поняття державної зради, що існувало б незалежно від її форм. Причому формулювання таких форм мало перебувати в залежності від загального визначення такого злочину.

Своєрідним доповненням до цього можна вважати твердження Л. В. Тихомирова і М. Ю. Тихомирова про те, що державна зрада – це, власне кажучи, своєрідний вид співучасті, за якого громадянин нашої держави сприяє нашим зовнішнім супротивникам, діючи в контакті, зв'язку, взаємодії з ними [338, с. 495].

У цьому зв'язку не можна вважати належними, наприклад, злочини, закріплені у ст.ст. 109, 113, 328, 329 КК України, до тих діянь, що посягають на зовнішню безпеку держави, бо зазначені правові норми не містять ні прямої, ані непрямої вказівки на їхню спільну ворожу діяльність.

На підставі наданих положень можна виділити групу обов'язкових ознак, на нашу думку, необхідних для повного й усебічного формулювання визначення державної зради:

- 1) наявність ворожої діяльності з боку громадянина України проти своєї держави;
- 2) така ворожа діяльність заподіює збиток суверенітету, територіальній

цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці;

3) така діяльність повинна здійснюватися разом з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками;

4) подібна діяльність здійснюється тільки з прямим умислом.

Встановлення подібних ознак дозволяє сформулювати єдине визначення державної зради.

Державна зрада – це вчинене умисно, спільно з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) громадянина України, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну або інформаційну безпеку України;

Диспозиція ст. 111 КК України не містить узагальнюючого поняття державної зради, а всього лише закріплює її форми. Так, чинне кримінальне законодавство містить такі форми об'єктивної сторони державної зради: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [140].

Такі дії заведено називати формами державної зради. Їх перелік, зазначений у законі, є вичерпним і розширювальним тлумаченням не підлягає.

Що стосується першої форми державної зради – переходу на бік ворога, то законодавець не дає будь-якого чіткого і визначеного формулювання такому ворожому прояву. Однак і серед відомих дослідників у різні періоди розвитку вітчизняного законодавства також не існувало єдиного розуміння цієї форми державної зради.

Так, П. П. Михаленко вказує на те, що перехід на бік ворога може виразитися в різноманітних формах свідомого співробітництва (за своєю волею чи за завданням іноземної розвідки) із супротивником у воєнний, а також у мирний час, але в інтересах держави, що перебуває у стані конфлікту із СРСР чи проводить ворожу нашої державі політику. Причому автор відзначає, що перехід на бік ворога

можливий як при фактичній умисній діяльності на користь ворога без фізичного переходу на ворожу територію, так і при такому переході, коли винна особа втікає чи перелітає в табір супротивника. Наприклад, переходом на бік ворога, на думку дослідника, буде подача умовного сигналу для висадження ворожого десанту чи для бомбардування важливого стратегічного об'єкта, добровільна здача в полон з метою надання пособництва ворогу, влаштування на службу у ворожі військові й каральні формування і т. д. [390, с. 153].

Трохи інакше розглядає таку форму ворожої діяльності П. С. Матишевський. Так, на його думку, переходом на бік ворога у воєнний час або в бойовій обстановці (коли ворог відомий, очевидний) є перехід до ворога через лінію фронту, влаштування на службу у ворожу армію або участь у бойових діях на боці ворога, а також вступ на територію ворога або у стан розташування його військ. Автор також підкреслює, що ця форма державної зради передбачає наявність воєнного часу – перебування нашої держави у стані війни чи військового конфлікту (бойової обстановки) з іноземною державою [202, с. 191].

На думку М. І. Хавронюка, перехід на бік ворога означає, що громадянин України надає безпосередньо допомогу державі, з якою Україна в цей час перебуває у стані війни чи збройного конфлікту. Такий злочин може виявлятися у влаштуванні на службу в певні військові чи інші формування ворожої держави (поліція, каральні загони, розвідка), наданні коштів для вчинення злочинів агентами спецслужб іноземних держав, усуненні перешкод для їх здійснення чи наданні зазначеним агентам іншої допомоги [204, с. 230].

Не менш корисним є твердження В. А. Ліпкана, відповідно до якого перехід на бік ворога – це вступ громадянина України в контакт з її військовим супротивником для сприяння йому в заподіянні шкоди суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України [172, с. 160].

Причому дослідник наводить окремі види об'єктивної сторони розглянутої форми державної зради:

– вступ громадянина України в контакт з воєнним супротивником України,

тобто з державою, що перебуває у стані війни з Україною, і організаціями або їх представниками з метою надання допомоги в проведенні підривної діяльності проти України;

– проведення підривної діяльності проти України після встановлення такого контакту;

– вступ у контакт з військовими підрозділами, організаціями і представниками іноземної держави, що вступили у військовий конфлікт з Україною, з метою надання допомоги цій державі в її бойових діях проти України (її військових підрозділів, населених пунктів, мирного населення тощо) у період збройного конфлікту, у зв'язку з цим конфліктом або в його районі чи надання такої допомоги після виникнення зазначеного конфлікту [172, с. 160].

Щодо цього, як нам уявляється, буде дуже корисним такий приклад із судової практики.

«Справа № 1-кп/756/390/15

В И Р О К

Іменем України

17 листопада 2015 року Оболонський районний суд м. Києва, розглянувши у відкритому судовому засіданні в м. Києві кримінальне провадження стосовно ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця с. Червона Зірка Снігурівського району Миколаївської області, громадянина України, не одруженого, такого, що з 28 березня 2013 року проходить військову службу за контрактом на посаді механіка-водія танкового взводу танкової роти танкового батальйону військової частини А2320 (Автономна Республіка Крим, Сімферопольський район, с. Перевальне, вул. Октябрська, 51), який має військове звання «старший матрос», проживаючого за адресою: АДРЕСА_1, що обвинувачується у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 408 КК України, –

в с т а н о в и в :

28 березня 2013 року на підставі наказу командира військової частини А2320 № 25 від 28 березня 2013 року ОСОБА_3 було прийнято на військову службу за контрактом до Збройних Сил України, яку він проходив на посаді механіка-водія

танкового взводу танкової роти танкового батальйону військової частини А2320, що дислокувалась у Автономній Республіці Крим, за адресою: Сімферопольський район, с. Перевальне, вул. Октябрська, 51, у військовому званні «старший матрос».

У березні 2014 року невстановленими озброєними особами у військовій формі одягу без розпізнавальних знаків, схожою з формою військовослужбовців Збройних Сил Російської Федерації, було здійснено незаконне захоплення зброї та боєприпасів військової частини А2320, що дислокувалась в Автономній Республіці Крим, за адресою: Сімферопольській район, с. Перевальне, вул. Октябрська, 51, у зв'язку з чим бойова та мобілізаційна готовність військової частини була підірвана.

Таким чином, станом на березень 2014 року Україна перебувала у стані, який характеризується діями щодо вирішення національно-етнічних, релігійних та інших суперечностей із застосуванням засобів збройного насильства, за яких держава не переходить в особливий стан, що визначається як війна, і не вводить режим воєнного стану в країні або на частині її території, а збройна боротьба не виходить за межі операційного напрямку (мають місце різні військові інциденти, військові акції, інші військові зіткнення обмеженого масштабу (низької інтенсивності) із застосуванням іррегулярних або регулярних збройних формувань), тобто перебувала в періоді збройного конфлікту.

У другій декаді березня 2014 року на загальному шикуванні особового складу військової частини А2320 командування частини усно довело до всього особового складу, у тому числі до старшого матроса ОСОБА_3, обставини, що склалися на території Автономної Республіки Крим, та необхідність прийняття рішення кожним з військовослужбовців щодо дотримання військової присяги на вірність Українському народові, у тому числі необхідність передислокації особового складу частини на материкову частину України для подальшого проходження військової служби у Збройних Силах України.

Однак ОСОБА_3, будучи громадянином України та військовослужбовцем Збройних Сил України, маючи звання «старший матрос», діючи умисно, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння та передбачаючи, що внаслідок його дій буде заподіяно шкоду державній безпеці України у вигляді

заподіяння шкоди суверенітетові, територіальній цілісності, обороноздатності, у третій декаді березня 2014 року, перебуваючи на території військової частини А2320 за адресою: Автономна Республіка Крим, Сімферопольській район, с. Перевальне, вул. Октябрська, 51, вчинив перехід на бік ворога у період збройного конфлікту, що виразилося: в отриманні паспорта громадянина Російської Федерації НОМЕР_4, виданого Федеральною міграційною службою, код підрозділу НОМЕР_5, від 28 березня 2014 року, в укладанні контракту з Командуванням ВМС ЗС Російської Федерації та фактичному проходженні військової служби за контрактом з 28 березня 2014 року у військовій частині 13140, яка дислокується в Автономній Республіці Крим, Сімферопольський район, с. Перевальне, вул. Октябрська, 51.

13 травня 2014 року ОСОБА_3, будучи військовослужбовцем Збройних Сил України, маючи звання «старший матрос», з метою ухилитися від військової служби назавжди та не маючи будь-яких поважних причин для звільнення від обов'язків несення військової служби, не з'явився на службу до військової частини А2802, за адресою: м. Миколаїв, вул. Урицького, 2, та продовжував ухилятися від військової служби, приховуючи свою належність до Збройних Сил України, не повідомляючи про себе органам військового управління та правоохоронним органам як про військовослужбовця, що не з'явився вчасно на службу без поважних причин, до моменту його затримання у пункті пропуску ВПС «Чонгар» військовослужбовцями ГУ ВКР ДКР СБ України при спробі перетинання державного кордону України 28 січня 2015 року.

У судовому засіданні обвинувачений ОСОБА_3 свою винуватість у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 408 КК України, не визнав. При цьому показав, що з 28 лютого 2013 року він проходив службу за контрактом у другій танковій роті другого батальйону військової частини А2320, що дислокувалася в с. Перевальне Сімферопольського району Автономної Республіки Крим. Приблизно 21 березня 2014 року командир ОСОБА_6 вишикував весь особовий склад частини на плацу та повідомив про те, що у військовослужбовців ЗС України є три варіанти, а саме: звільнитися із ЗС України, залишатися в частині та служити у військах ЗС Російській Федерації або, залишившись у ЗС України, виїхати на материкову

територію України. Він розгубився та вирішив звільнитися за власним бажанням. Потім, після того як на території військової частини вже перебували ЗС Російської Федерації, він протягом двох тижнів у військовій формі ЗС України, яка схожа з формою ЗС Російської Федерації, заходив у розташування частини, оскільки мав намір звільнитися за власним бажанням. При цьому на КПП його завжди пропускали, оскільки багато його знайомих військових перейшли на службу до ЗС Російської Федерації. Одного разу його затримали правоохоронні органи, тому він, злякавшись, отримав у м. Сімферополі паспорт громадянина Російської Федерації. Згодом, оскільки звільнитися йому не вдалося, він вирішив зовсім залишити військову службу та почав працювати на будівництві у м. Сімферополі. Потім він поїхав у пошуках роботи до м. Москви, де знову працював на будівництві, а звідти поїхав до м. Володимира Російської Федерації. У м. Володимирі він потрапив у ДТП. Через деякий час він вирішив повернутися в Україну, і його було затримано.

Допитаний у судовому засіданні свідок ОСОБА_15 показав, що 25-го чи 26 лютого 2014 року надійшов сигнал про блокування невідомими особами, які мали при собі зброю, військової частини А2320, що розташовувалася в с. Перевальне Сімферопольського району. Цього самого вечора військові ЗС Російської Федерації почали блокування військової частини, оточили територію. Такі події, а саме блокування частини, тривали до 18 березня 2014 року. Потім на територію частини зайшли представники Чорноморського флоту Російської Федерації. Ці військові вже не прикривали свої обличчя балаклавами, вони мали розпізнавальні знаки. Після цього було повідомлено про те, що військовослужбовці, які бажають перейти на службу до ЗС Російської Федерації, повинні підписати трудові книжки. Також в останніх числах березня 2014 року він особисто бачив ОСОБА_3 на території військової частини у формі ЗС Російської Федерації вже після того, як на територію частини зайшли російські регулярні війська, а також бачив, як ОСОБА_3 у формі ЗС Російської Федерації виходив за територію військової частини. При цьому військовим ЗС України вхід на територію частини було заборонено.

Як убачається з протоколу затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину від 28-29 січня 2015 року, у період часу з 23-ї години 9 хвилин по

2-у годину 20 хвилин було затримано ОСОБА_3. Крім того, під час затримання у присутності понятих було проведено обшук затриманого ОСОБА_3, під час якого виявлено та вилучено: паспорт громадянина Російської Федерації на ім'я ОСОБА_3, виданий 28 березня 2014 року; контракт про проходження військової служби в Збройних Силах Російської Федерації матроса ОСОБА_3 від 21 березня 2014 року без підпису в графі «Командующий Черноморским флотом вице-адмирал __ ОСОБА_21»; рапорт матроса ОСОБА_3 від 21 березня 2014 року на ім'я командира військової частини 2320 з проханням про переведення його до Збройних Сил Російської Федерації та укладення контракту на строк 3 роки, без резолюції командування; свідоцтво про народження на ім'я ОСОБА_3; військовий квиток серії НОМЕР_1 на ім'я ОСОБА_3; папку коричнево-сірого кольору з великою кількістю документів. Зазначені речові докази долучено до матеріалів кримінального провадження (а.с. 159-162 т. 1) (а.с. 165-172, 89 т. 1).

Відповідно до протоколу огляду від 2 лютого 2015 року було оглянуто сторінку інтернет-сайту «Вконтакте» (ІНФОРМАЦІЯ_2), на якому містяться дані щодо ОСОБА_3 та у розділі «113 фотографій» знаходяться фотографії, переважна частина яких містить зображення чоловіка віком 20-25 років. На деяких зображеннях чоловік одягнений у формений військовий одяг з опізнавальними знаками як Збройних Сил України, так і Збройних Сил Російської Федерації (а.с. 136-150 т. 1).

Суд, оцінивши зібрані та досліджені в судовому засіданні докази в їх сукупності, доходить висновку, що винуватість ОСОБА_3 у вчиненні інкримінованих йому злочинів повністю підтверджена.

Твердження обвинуваченого ОСОБА_3 про те, що він не укладав контракт із Командуванням ВМС ЗС Російської Федерації та фактично не проходив військову службу у ЗС Російської Федерації, суд розцінює як намір ухилитись від кримінальної відповідальності за вчинення особливо тяжкого злочину, оскільки в судовому засіданні було достовірно встановлено, що обвинувачений ОСОБА_3, будучи громадянином України та військовослужбовцем Збройних Сил України, маючи звання «старший матрос», діючи умисно, усвідомлюючи суспільно

небезпечний характер свого діяння та передбачаючи, що внаслідок його дій буде заподіяно шкоду державній безпеці України у вигляді заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності, вчинив перехід на бік ворога в період збройного конфлікту.

Таким чином, на думку суду, обвинувачений ОСОБА_3, укладаючи контракт з ЗС Російської Федерації, тобто вступаючи на службу до військових формувань держави-окупанта, діяв умисно. Останній розумів, що, будучи громадянином України, військовослужбовцем Збройних Сил України та маючи звання «старший матрос», порушує присягу, дану Українському народові, а також, усвідомлюючи суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачав, що таке безпосереднє надання допомоги іноземній державі, як його перехід на бік ворога, завдасть шкоди державній безпеці України у вигляді заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності та обороноздатності.

Тому дії ОСОБА_3 суд кваліфікує за ч. 1 ст. 111 КК України як державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності, обороноздатності: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту.

Також дії ОСОБА_3 суд кваліфікує за ч. 1 ст. 408 КК України як дезертирство, тобто самовільне нез'явлення до місця служби з метою ухилитися від військової служби у разі переведення» [52].

Особливої уваги заслуговує визначення розглянутої форми державної зради, що його надав В. Я. Тацій, відповідно до якого перехід на бік ворога становить собою надання безпосередньої допомоги державі, з якою наша держава перебуває в умовах воєнного стану чи збройного конфлікту. На думку дослідника, прояви такого переходу можуть бути найрізноманітнішими: перехід до ворога через лінію фронту; вступ на службу в армію ворожої держави; участь за її завданням у бойових діях проти України; надання різної допомоги агентам такої держави тощо. Також дуже корисним є розподіл автором цієї форми на два види:

- 1) фізичний перехід (перехід на територію ворожої держави);

2) інтелектуальний перехід (надання допомоги такій державі чи її представникам на території України) [137, с. 23].

Надані формулювання свідчать про те, що розглянута форма об'єктивної сторони державної зради може характеризуватися по-різному, але сутність такого злочину залишається незмінною і виявляється в безпосереднім наданні допомоги державі, з якою Україна перебуває у стані війни чи збройного конфлікту. Саме на цю важливу обставину вказує і законодавець, підкреслюючи, що така форма розглянутого злочину може існувати лише в зазначеній обстановці (в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту).

Згідно із ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [276].

Воєнний стан як в Україні, так і в окремих її місцевостях уводиться за пропозицією РНБО указом Президента України, що згодом має бути затверджено Верховною Радою протягом двох днів з моменту звернення Президента України.

Згідно із ст. 7 зазначеного Закону воєнний стан на всій території України або в окремих її місцевостях припиняється після закінчення строку, на який його було введено.

До закінчення строку, на який було введено воєнний стан, та за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності Президент України може прийняти указ про скасування воєнного стану на всій території України або в окремих її місцевостях, про що має

бути негайно оголошено через засоби масової інформації [276].

Що стосується збройного конфлікту, то таке поняття певною мірою має самостійний характер, бо ця обставина може існувати поза ситуацією воєнного стану, тобто його початком варто вважати момент початку фактичних бойових дій, але до оголошення воєнного стану, чи взагалі може відбуватися в мирний час.

Як відзначає більшість дослідників, поняття «збройний конфлікт» у контексті ст. 111 КК України є юридичним синонімом поняття «бойова обстановка» [172, с. 161; 204, с. 231].

Під бойовою обстановкою варто розуміти сукупність факторів і умов, що впливають на бойові дії в певному районі й у певний відрізок часу. Бойова обстановка включає: стан сил супротивника (його склад, місце розташування, можливі зміни в угрупованні військ, характер дій), стан сил своїх військ (розташування, забезпеченість, бойові можливості) і сусідів; характер радіаційної, хімічної і бактеріологічної обстановки, умови місцевості, економіку району, соціально-політичний склад і настрої місцевого населення; кліматичний і метеорологічний дані, час доби і року; час, до якого має бути виконано бойове завдання. Командир зобов'язаний правильно оцінити всі умови бойової обстановки і використовувати їх для досягнення успіху. Висновки з оцінки обстановки служать йому підставою для ухвалення рішення на бій (операцію).

Відомості про обстановку добуваються всіма доступними способами і з усіляких джерел: особистим спостереженням командира й інших посадових осіб за діями супротивника і своїх військ, оглядом місцевості й місцевих предметів, з повідомлень розвідки усіх видів, з доповідей підпорядкованих командирів, з інформації вищестоящего командира (штабу) і сусідів, з допиту полонених, перебіжчиків та ін. Збір і вивчення даних обстановки організуються штабом і проводяться до початку й у ході бойових дій [27, с. 457].

Перехід на бік ворога може виражатися в найрізноманітніших формах сприяння супротивникові, наприклад:

- добровільне влаштування на службу у військові формування супротивника;
- робота в розвідувальних, поліцейських і різних каральних органах ворога на

тимчасово окупованій частині території чи за її межами;

– навчання в розвідувально-диверсійних ворожих школах, а також виконання шпигунських, диверсійних чи терористичних і інших підривних завдань;

– надання допомоги розвідувально-диверсійним загонам ворога, а також іншим підрозділам ворожих військ під час їхніх ворожих дій у тилу українських військ [172, с. 161].

Дії громадянина України охоплюються цією формою державної зради (перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту) лише за умови наявності контакту суб'єкта злочину з ворожою стороною. Інакше такі дії, якщо вони вчинені навіть з метою надання йому допомоги, не можуть бути кваліфіковані як розглянута форма державної зради. Такі дії в залежності від обставин можуть бути кваліфіковані, наприклад, як диверсія.

Отже, державна зрада за цією формою об'єктивної сторони може вважатися закінченим злочином з моменту встановлення контакту громадянина України з військовими представниками ворожої держави, тобто з початку фактичного надання йому допомоги. При цьому не має значення – чи настали будь-які суспільно небезпечні наслідки в результаті встановлення такої взаємодії, чи ні.

Другою формою державної зради є шпигунство. Шпигунство (*англ.* – espionage; *нім.* – spionage) у кримінальному законодавстві України – передача чи збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам відомостей, які становлять державну таємницю, якщо ці діяння вчинив іноземець чи особа без громадянства [140]. Стаття 111 КК України «Державна зрада» не містить ознак шпигунства, бо їх законодавець надав у ст. 114 КК України, але з урахуванням тієї обставини, що суб'єктом шпигунства, як форми державної зради (ст. 111 КК), є тільки громадянин України.

Отже, шпигунство як форма державної зради по об'єктивних ознаках цілком збігається з подібними ознаками шпигунства як окремого злочину, передбаченого ст. 114 КК України.

Відповідно, такі ознаки, як об'єкт, предмет, об'єктивна і суб'єктивна сторона шпигунства, передбаченого ст. 114 КК України, ідентичні шпигунству у вигляді

окремої форми об'єктивної сторони державної зради. Основна відмінність між ними полягає в суб'єкті злочину: у державній зраді ним є тільки громадянин України, а при самостійному шпигунстві – це іноземець чи особа без громадянства.

Надані ознаки об'єктивної сторони шпигунства є альтернативними. Отже, для закінченого шпигунства досить учинення хоч би одного з діянь, що становлять об'єктивну сторону такого злочину. Ними є: передача чи збирання з метою передачі іноземному адресатові відомостей, що становлять державну таємницю.

Збирання становить собою особливу форму одержання відомостей, що становлять державну таємницю, з метою подальшої їх передачі зазначеним у законі адресатам. При цьому така форма характеризується різноманіттям способів одержання такої інформації. Так, наприклад, вона може бути отримана шляхом: викрадення; спостереження з використанням спеціальних електронних засобів фіксування; несанкціонованого підключення до технічних засобів зв'язку; застосування оптичних приладів, що підслухують, пристроїв, фото- відеотехніки; вивідування такої інформації в процесі спілкування із секретноносіями; її копіювання тощо.

Щодо цього розглянемо приклад із судової практики.

«Справа № 522/19686/2012

Провадження № 1/1522/464/2013

ВИРОК

від 22 лютого 2013 року Приморського районного суду міста Одеси в судовому засіданні за обвинуваченням: ОСОБА_5, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця м. Кишинів Республіки Молдова, українця, громадянина Молдови, освіта вища, одруженого, має двох неповнолітніх дітей, працював співробітником прес-центру Об'єднаної контрольної комісії від Республіки Молдова, зареєстрованої за адресою: АДРЕСИ_1, раніше не судимий, у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 114 КК України,

ВСТАНОВИВ:

Громадянин Молдови ОСОБА_5 має вищу військову освіту, протягом 1997–2002 рр. проходив службу в розвідувальному органі Національної Армії РМ, 2000 року був призначений військовим спостерігачем від РМ при Об'єднаному Штабі

Загальних Миротворчих Сил, є представником прес-центру Об'єднаної контрольної комісії від РМ, позаштатним співробітником газети «Незалежна Молдова», де висвітлював питання придністровського врегулювання і регіональної безпеки.

2007 року ОСОБА_5 установив контакт і став підтримувати стосунки з раніше знайомим йому військовослужбовцем ГУР МО України ОСОБА_9.

У грудні 2011 року ОСОБА_5, діючи умисно й усвідомлюючи, що своїми діями заподіює шкоду національній безпеці України у сфері оборони, державної безпеки й охорони правопорядку, з метою збирання за завданням спецслужби Республіки Молдова і подальшої передачі зазначеній іноземній організації відомостей, що становлять державну таємницю, попросив відомого військовослужбовця передати йому за грошову винагороду відомості щодо бойових можливостей і застосування розвідувальної авіації Повітряних Сил ЗС України, а також особливостей функціонування одного з підрозділів спеціального призначення Військово-Морських Сил ЗС України, у тому числі й тих, що мають державну таємницю.

Також ОСОБА_5 запропонував ОСОБА_9 подальше конфіденційне співробітництво, а з метою неможливості виявлення протиправної діяльності і шифрування відправлених електронних повідомлень пообіцяв надати останньому спеціальне криптографічне програмне забезпечення.

Відповідно до висновку Державного експерта з питань таємниць – командуючого Повітряними Силами ЗС України ОСОБА_11 від 17.05.2012 р. № 350/110/609дск – відомості, що містяться в «Плані розвідки Повітряних Сил Збройних Сил України на 2012 рік», вх. № 760 від 27.12.2011 (№ 05/4/718-от), прим. № 1, розкривають дані про зміст оперативних планів застосування ЗС України для проведення розвідки, становлять державну таємницю у сфері оборони, підпадають під статті 1.1.2 Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, введеного в дію наказом Голови Служби безпеки України від 12.08.2005 № 440 (далі – ЗВДТ), мають ступінь таємності «секретно» і «абсолютно секретно», а їх розголошення заподіє шкоду національній безпеці України у сфері оборони, оскільки дасть можливість зацікавленій стороні вчасно вжити заходів щодо протидії технічній

розвідці, що призведе до неможливості її проведення і, як наслідок, зниження рівня обороноздатності України.

Відповідно до експертного висновку Державного експерта з питань таємниць – першого заступника начальника ГУР МО України – заступника начальника Генерального штабу ВР України з військової розвідки ОСОБА_12 від 26.04.2012 № 86 – відомості, що містяться в документальному матеріалі «Довідка за 73 морський центр спеціального призначення Військово-Морських Сил Збройних Сил України», інв. № 3176, прим. № 1, розкривають штатну чисельність формування спеціального призначення ЗС України, його фактичну укомплектованість особовим складом по штатах мирного і воєнного часу, завдання розвідувальної діяльності, організацію діяльності, рівень бойової готовності й забезпеченості озброєнням і військовою технікою, фактичну укомплектованість основними видами озброєння, основними засобами, організацію технічного захисту секретної інформації, що циркулює на об'єкті формування спеціального призначення, становлять державну таємницю у сфері державної безпеки й охорони правопорядку, підпадають під дію статей 4.1.11, 4.4.3, 4.4.5, 4.5.2, 4.11.11 ЗВДТ, мають ступінь таємності «секретно», а їх розголошення заподіє шкоду національній безпеці України у сфері державної безпеки й охорони правопорядку, оскільки дасть можливість зацікавленій стороні (розвідувальним органам РМ, Румунії, Туреччини, спецслужбам інших суміжних з Україною держав) впливати на результати виконання зазначеним підрозділом бойових завдань за призначенням, установити його кількісні і якісні показники, підвищити ефективність ведення технічної розвідки в цьому підрозділі, що призведе до несвоєчасного і неефективного виконання бойових завдань угрупованнями військ (сил) ЗС України в особливий період.

Таким чином, громадянин Республіки Молдова ОСОБА_5 своїми умисними діями за вищезазначених обставин на шкоду національним інтересам України у сфері оборони, державної безпеки й охорони правопорядку 13 квітня 2012 року зібрав з метою передачі представникам іноземної організації – розвідувального органу Республіки Молдова – відомості, що становлять державну таємницю, чим учинив шпигунство.

На підставі досліджених у судовому засіданні зазначених доказів, отриманих у встановленому кримінально-процесуальним законом порядку, суд дійшов висновку, що ОСОБА_5 винна в інкримінованому їй злочині й кваліфікує її дії в рамках пред'явленого обвинувачення за ч. 1 ст. 114 КК України по ознаках: збирання з метою передачі іноземній організації відомостей, що становлять державну таємницю, яке вчинив іноземець» [257]. Таким чином, збирання зазначених відомостей полягає в їх одержанні будь-яким способом.

Однак, з нашої точки зору, у процесі кваліфікації державної зради за цією формою чи шпигунства як самостійного злочину може виникнути проблема в частині встановлення моменту закінчення такого способу вчинення злочину. Тобто коли такий злочин треба вважати закінченим – з моменту початку вчинення дій, спрямованих на одержання запланованих відомостей, або з того моменту, коли всі бажані дані вже зібрані. У цьому разі складність виникає в частині встановлення значення фрази «збирання», бо це слово одночасно має на увазі як процедуру одержання зазначених відомостей, так і кінцевий її результат.

Стосовно цього дуже справедливо твердження дослідників, котрі вказують на недостатню вивченість розглянутої проблеми, а також на неоднозначність судової практики у вирішенні питання про момент закінчення складів, об'єктивна сторона яких викладена за допомогою віддієслівних іменників [301, с. 20].

Так, відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» від 26 квітня 2002 року № 3 під незаконним виготовленням холодної, вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв слід розуміти умисні, вчинені без передбаченого законом дозволу дії з їх створення або переробки, внаслідок чого вони набувають відповідних характерних властивостей, наприклад переробка ракетниці, стартового, будівельного, газового пістолета в зброю, придатну для стрільби [282]. Отже, дії, що передують виготовленню готової для застосування зброї, треба кваліфікувати як замах на виготовлення.

Подібного роду роз'яснення надані в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів» від 12 квітня 1996 року № 2, де йдеться про те, що «фальшивомонетництво є закінченим злочином з моменту виготовлення з метою збуту, а також збут хоча б одного грошового знака...». «...Тобто встановлення факту виготовлення, наприклад, навіть однієї купюри із загальної партії фальшивих коштів дає можливість визнати такий злочин закінченим» [277].

У п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» зазначається, що зґвалтування вважається закінченим злочином з моменту початку статевих зносин, при цьому не має значення, чи закінчила винна особа статевий акт у фізіологічному розумінні. Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом вважається закінченим злочином з початку здійснення дій сексуального характеру, спрямованих на задоволення статевої пристрасті неприродним способом [286].

Така розмаїтість розуміння подібних положень у судовій практиці вказує на наявність складностей в однаковому трактуванні положень закону, що може призвести до порушення принципу рівності. Таким чином, із усього вищесказаного випливає, що якщо форми об'єктивної сторони злочину визначаються віддієслівними іменниками, то мається на увазі, що такі форми злочину є закінченими уже з моменту початку здійснення зазначених у диспозиції діянь. Як нам уявляється, подібне трактування закону дає можливість приєднатися саме до такої версії розуміння зазначених положень. Подібна думка неодноразово підкреслювалася в дослідженнях багатьох учених: «Якщо з тексту закону не випливає інше, злочин треба вважати закінченим з початкового моменту здійснення дій щодо основного об'єкта злочину» [145, с. 40–46].

Шпиунство у формі передачі державної таємниці – це надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам громадянином України будь-яким способом інформації, що містить державну таємницю. Передача таких відомостей визнається закінченим складом з того моменту, коли такі відомості перейшли у

володіння адресата.

У теорії кримінального права існують точки зору, згідно з якими між поняттями «передача» і «видача державної таємниці» існують певні розбіжності.

Так, під поняттям «видача» пропонується розуміти діяння особи, що уже володіє тими чи іншими відомостями, довіреними їй по службі чи роботі, і передає їх іноземній стороні, а під «передачею відомостей», що становлять державну таємницю, – діяння винного, котрий, перш ніж передати відомості, попередньо їх збирає чи викрадає, бо не володіє ними по службі чи інших обставинах [73, с. 26]. Деякі вчені, очевидно розуміючи умовність такого трактування, утримувалися від коментування співвідношення розглянутих форм злочинів, вважаючи достатнім відзначити їх наявність [74, с. 20].

Проте й у літературі є прихильники точки зору, відповідно до якої розбіжність між «передачею» і «видачею» відсутня [291, с. 35–36]. Безумовно, відмінність між тим, що особа передає наявну в ній інформацію чи ту, котру вона попередньо збрала чи вилучила, дуже умовна. У такій ситуації важливо те, що такі відомості виявилися в необхідного адресата. Однак, на думку таких дослідників, якщо не розділити такі поняття, як «передача» і «видача», то матимемо те, що особа, яка володіє такими відомостями, передавши їх адресатові, буде визнана суб'єктом шпигунства і, відповідно, є шпигуном. Такі дослідники подібне трактування вважають неприпустимим унаслідок моральної складової такого становища.

На нашу думку, у цьому разі важливо не те, що шпигунство має більш високий рівень суспільної небезпеки в порівнянні з видачею, а те, що найменування такого складу злочину буде неадекватно відображати соціальну складову його об'єктивної сторони.

У цьому разі позиція С. В. Дьякова, котрий схвалює розділення понять «видача» і «передача» державної таємниці при кваліфікації державної зради чи шпигунства, знаходить своє підтвердження прикладом, який він сам і надав: «Так... особа в екстремальних ситуаціях може під фізичним примусом видати відомості, що становлять особливу важливість....» [87, с. 23]. Наданим прикладом автор пропонує розглядати таке діяння як окрему форму державної зради – у формі видачі державної

таємниці, вважаючи, що саме в цьому знаходить своє законодавче втілення надана форма злочину. Потрібно зазначити, що сам автор у наданому положенні підкреслює дію інституту, який виключає злочинність діяння, що в цьому разі співвідношення понять «видача-передача» переносить у розряд другорядних. Тому ця обставина лише підкреслює нашу точку зору про доцільність у такій ситуації ототожнення таких понять, як «передача» і «видача» державної таємниці, як цілком достатніх для правильної кваліфікації державної зради і шпигунства.

Тим паче що відповідно до положень філологічної науки терміни «передача» і «видача» є різними граматичними одиницями того самого слова – «дача», які розрізняються між собою префіксами «пере» і «ви». У цьому разі перестановка таких префіксів, що, імовірно, і дозволила розширено трактувати досліджувані поняття, як правило, не змінює лексичного змісту слова, бо ці префікси становлять собою синонімічні морфеми (значимі частини слова).

Тлумачення вченими-філологами термінів «видача» і «передача» як таких, що мають той самий зміст – вручення [77, с. 203; 232, с. 232], доводить наше твердження про тотожне визначення будь-яких процесів такими іменниками, де той самий корінь видозмінений однаковими за смисловим значенням префіксами.

Отже, з нашої точки зору, включення до чинного кримінального законодавства додаткової форми державної зради (видача державної таємниці) недоцільно, бо вона цілком відповідає ознакам шпигунства, що вже охоплює таку форму зради, як передача відомостей, які становлять державну таємницю.

Однак не менше спірних питань виникає в процесі встановлення відповідних ознак розглянутої форми державної зради (ст. 111 КК) і самостійного шпигунства (ст. 114 КК), якщо йдеться не тільки про передачу і збирання секретних відомостей, але і про їх збереження. Адже законодавець не розглядає як кримінально-каране діяння збереження зазначених відомостей за завданням іноземної держави, іноземної організації чи їх представників. Відсутність такої форми шпигунства, як ми вважаємо, є невиправданою через те, що таке діяння несе в собі досить високий ступінь суспільної небезпеки. Так, наявність кримінальної відповідальності за збереження таких відомостей якоюсь мірою сприятиме нейтралізації діяльності

представників іноземних держав, що втягують у проведення ворожої діяльності проти України деяких окремих її жителів, а збереження зазначених відомостей сприяє конспірації їхньої ворожої діяльності. Ця обставина вказує на необхідність криміналізації такої форми шпигунської діяльності шляхом установлення кримінальної відповідальності не тільки за передачу і збирання, але й за збереження з метою передачі відомостей, що становлять державну таємницю. При цьому необхідно відзначити, що відповідальність за збереження мусить наставати не тільки в разі взаємодії суб'єкта злочину з іноземним адресатом, але і при здійсненні такої діяльності за власною ініціативою (ініціативне шпигунство).

У підсумку пропонується така редакція ч.1 ст. 114 КК України «Шпигунство»:

«Передача, збирання чи збереження з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинив іноземець чи особа без громадянства...» [462, с. 210–211].

Отже, подібне формулювання відображає сутність цього самого діяння і як форми об'єктивної сторони державної зради у вигляді «шпигунства».

Передача визнається закінченим злочином з того моменту, коли відомості, що становлять державну таємницю, опинилися у володінні іноземного адресата, тобто представника іноземної розвідки чи іноземної організації, що проводять ворожу діяльність проти України.

Також закінченим шпигунство треба вважати з моменту збирання відомостей. При збереженні секретної інформації шпигунство треба визнати закінченим злочином з моменту одержання таких відомостей суб'єктом злочину.

Шпигунство як форма державної зради, на відміну від інших форм цього злочину, в яких, як правило, мається на увазі взаємодія громадянина України з представниками іноземного адресата, визнається закінченим також і в тих випадках, коли громадянин України збирає чи зберігає відомості, що містять державну таємницю, з метою їх передачі іноземному адресатові без попереднього з ним контакту (йдеться про «ініціативне шпигунство»).

Готування до шпигунства як форми державної зради у вигляді передачі

державної таємниці (ст.ст. 14, 111, 114 КК) може виявитися, наприклад, у встановленні контакту з представником іноземного консульства з метою видачі йому відомостей, що становлять державну таємницю (якщо, наприклад, цей співробітник відмовився від послуг винного), виході на зустріч з представником іноземної держави чи іноземної організації для передачі йому відомостей, що становлять державну таємницю (якщо така зустріч не відбулася у зв'язку із затримкою суб'єкта). У тому разі якщо секретні відомості були передані за допомогою посередника, котрий не був представником іноземного адресата, то, отже, передача вважається закінченою з того моменту, коли таку інформацію отримає відповідний представник. Таким чином, якщо по будь-яких об'єктивних причинах інформацію, що становить державну таємницю, необхідні адресати не отримали, то може йтися про замах на передачу державної таємниці.

Також замах на передачу (ст.ст. 15, 111, 114 КК), у залежності від її способів, може виявлятися в найрізноманітніших діях. Причому такий замах може бути як незакінченим, так і закінченим. Йдеться про незакінчений замах, наприклад, у разі затримки на місці злочину громадянина України в момент передачі секретних відомостей представникові іноземного адресата. Закінчений замах може виявитися, наприклад, у разі помилкової передачі таких відомостей не представникові іноземної розвідки, а співробітникові Служби безпеки України в процесі оперативної розробки такого суб'єкта.

Важливою обставиною для настання кримінальної відповідальності за цією формою є усвідомлення суб'єктом злочину характеру відомостей, що становлять державну таємницю, а також характеру адресата, яким є представник іноземної держави чи іноземної організації. Отже, винна особа мусить усвідомлювати, що іноземна держава, іноземна організація та їх представники проводять ворожу діяльність проти України.

Не кваліфікується як державна зрада у формі шпигунства збір, збереження і передача відомостей, що не становлять державної таємниці, за власною ініціативою. У таких випадках винна особа може нести відповідальність, наприклад, за державну зраду у формі надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх

представникам у проведенні підривної діяльності проти України.

Таким чином, ми розглянули об'єктивні ознаки шпигунства як форми державної зради, так і як самостійного складу злочину.

Остання форма державної зради – це надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України.

Надання подібної допомоги іноземному адресатові може виражатися в найрізноманітніших діях, що сприяють зазначеним представникам у вчиненні їхніх злочинних намірів, спрямованих проти суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, конституційного ладу й обороноздатності України. Цією формою об'єктивної сторони державної зради охоплюються будь-які ворожі дії громадянина України, крім двох перших форм такого злочину (перехід на бік ворога у воєнний час або в період збройного конфлікту і шпигунство).

Надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України може виявлятися в найрізноманітніших діях українського громадянина, спрямованих на заподіяння шкоди своїй державі.

Під підривною діяльністю слід розуміти будь-яку діяльність, пов'язану:

- із спробою зміни системи вищих органів державної влади нелегітимним шляхом (це можуть бути дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, посягання на життя державного діяча тощо);

- з утручанням у зовнішню політику України (наприклад, несанкціонований відповідними органами державної влади України розрив дипломатичних чи консульських відносин з іншою державою, зрив важливих міждержавних переговорів або глобальних міждержавних форумів);

- з утручанням у внутрішню політику (скажімо, організація міжконфесійних, міжетнічних і інших конфліктів, розпалення сепаратистських настроїв серед населення окремих регіонів, фінансування, оснащення чи інше забезпечення незаконних збройних формувань на території України, організація інформаційної

експансії з боку інших держав);

– із спробою зміни території України (шляхом, наприклад, організації не передбачених Конституцією України референдумів по територіальних питаннях);

– із спробою знизити обороноздатність України (організація і здійснення диверсій у формі дій, спрямованих на руйнування об'єктів, що мають важливе оборонне значення, прийняття рішень про згорання наукових досліджень у сфері воєнної науки і техніки, свідоме гальмування проведення мобілізаційних планів відповідно до сучасних умов, винахід спеціальних вірусів або внесення їх у комп'ютерні системи з метою утруднення їх роботи чи знищення накопиченої на магнітних носіях важливої для виконання завдань оборони інформації тощо);

– із створенням умов для діяльності на території України іноземних розвідок (вербування агентури серед жителів України, підбір кандидатів для вербування і завчасний підкуп службових осіб, зокрема тих, що мають доступ до інформації «особливої важливості», підготовка явочних квартир, надання допомоги в придбанні документів прикриття для іноземних розвідників, працевлаштування їх на посаді, пов'язаної з можливістю доступу до конфіденційної інформації);

– із вжиттям заходів для посилення економічної залежності України від інших держав (ініціювання розриву торгових зв'язків України з іншими державами, підписання від імені України явно економічно не вигідних для неї зовнішньоекономічних контрактів, здійснення диверсії у формі дій, спрямованих на руйнування об'єктів, що мають важливе народногосподарське значення) тощо [204, с. 231].

Отже, для настання кримінальної відповідальності за цією формою державної зради необхідно, щоб зазначені дії були вчинені на користь іноземної держави, іноземної організації чи їх представників.

Під іноземною державою потрібно розуміти будь-яку державу, крім України, незалежно від того, чи визнала її наша держава як суверенну і чи має з нею дипломатичні відносини. Як правило, від імені такої держави виступають її офіційні органи і нерідко спецслужби.

Іноземна організація, у редакції ст. 111 КК України, становить собою будь-яку

державну чи недержавну установу, підприємство, політичне, комерційне чи релігійне об'єднання, а також міждержавні чи міжурядові організації, які здійснюють як офіційні (легітимні), так і неофіційну (нелегітимну) діяльність (наприклад, міжнародна терористична організація тощо проводить підривну діяльність проти України).

Під представником іноземної держави чи іноземної організації потрібно розуміти особу, яка наділена повноваженнями представляти інтереси такої держави чи іноземної організації, функціонує від її імені чи виражає такі інтереси за спеціальним повноваженням. До подібної категорії осіб можна вважати належними, наприклад, членів парламентських і урядових делегацій іноземних держав, що перебувають на території України як з офіційними, так і з неофіційними дорученнями. Також до такої категорії осіб належать глави і члени дипломатичних або консульських представництв (посли, генеральні консули, консули, віце-консули, повірені у справах, радники, аташе, консульські агенти тощо).

За певних обставин як іноземну організацію може бути визнано й організацію, зареєстровану в Україні, де представником такої організації може бути і громадянин України.

Отже, надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України може виявлятися в найрізноманітніших проявах, спрямованих на надання їм допомоги у ворожій діяльності проти зовнішньої безпеки України.

Таким чином, зазначеною формою державної зради охоплюється будь-яке надання допомоги іноземному адресатові, крім окремо зазначених у ст. 111 КК України: перехід на бік ворога у воєнний час або в період збройного конфлікту, шпигунство, що становлять собою також надання допомоги, але які законодавець подав як самостійні форми об'єктивної сторони цього злочину.

Однак, як зазначалося раніше, цей термін без формулювання конкретних способів позбавлений визначеності, що створює можливість розширювального його тлумачення. При цьому основними його критеріями є: зв'язок громадянина України з ворожою діяльністю іноземного адресата (держави чи організації) і заподіяння або

можливість заподіяння збитку зовнішній безпеці України. Як правило, державами, що проводять підривну діяльність, визнаються такі держави, з якими Україна перебуває у стані війни чи збройного конфлікту.

У цьому разі під підривною діяльністю (ПД) треба розуміти дії, спрямовані на незаконну зміну встановленого громадського порядку, державного устрою і/чи існуючих структур влади і суспільства. Застосовуються як інструмент досягнення політичних цілей як засіб, пов'язаний з меншим ризиком і витратами в порівнянні з відкритими воєнними діями [489, с. 3-4]. Можуть виконуватися з використанням різних методів, таких як: пропаганда, провокація, підбурення, фінансові махінації, насильство тощо. Пов'язані з поняттям «підбурення до заколоту» (*англ.* – *sedition*).

Як правило, за цією формою державної зради існує вкрай мало матеріалів слідчої чи судової практики, багато в чому це пов'язано з проблемами встановлення її доказової бази внаслідок того, що дуже скрутним є встановлення факту змови громадянина України з іноземним адресатом. Однак один приклад судової практики за такою категорією кримінальних справ можна запропонувати до розгляду.

«Справа № 657/999/14-к

25.09.2014 Каланчацький районний суд Херсонської області, розглянувши у відкритому судовому засіданні в смт. Каланчак у залі суду кримінальне провадження № 2014000000000096 відносно: ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця с. Олександрівка, Каланчацького району, Херсонської області, громадянина України, освіта вища, одруженого, працюючого – директором Олександрівської ЗОШ I-III ступенів, мешканця АДРЕСИ_1, раніше не судимого, у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України,

ВСТАНОВИВ:

ОСОБА_1 у березні 2014 року отримав від представника іноземної держави – офіцера управління зв'язку штабу Чорноморського флоту Російської Федерації капітана 2 рангу ОСОБА_4, з яким був знайомий з часу проходження служби в лавах ЗС СРСР, завдання на збирання та передачу йому відомостей військового характеру щодо базування і передислокації військових частин та з'єднань ЗС України на території Херсонської області, ступеня їх бойової готовності, чисельності особового

складу, виду та кількості озброєння тощо.

Надалі ОСОБА_1, діючи умисно й усвідомлюючи, що своїми діями заподіює шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності та державній безпеці України, проживаючи за адресою АДРЕСА_1 і маючи широке коло знайомств серед мешканців Каланчацького та інших районів Херсонської області, які межують із територією АР Крим, отримувач первинну інформацію про базування, передислокацію військових частин та з'єднань ЗС України на території Херсонської області, їх чисельність та кількість озброєння, перевіряв її як особисто, так і за допомогою інших осіб, яким не повідомляв про власний протиправний намір, спрямований на надання допомоги в проведенні підривної діяльності проти України.

Так, 16.03.14 ОСОБА_1, на прохання ОСОБА_4, у вечірній час здійснив поїздку на власному транспортному засобі по території Каланчацького району Херсонської області, під час якої особисто дізнався про чисельність військової техніки ЗС України в названому районі й напрямки її переміщення.

Крім того, 16.03.14 ОСОБА_1 отримав від зазначеного офіцера ЧФ РФ завдання на пошук осіб з числа військовослужбовців підрозділів ЗС України, дислокованих у Херсонській області, які б хотіли перейти на територію тимчасово окупованої АР Крим на службу до лав ЗС Російської Федерації.

17-го та 18 березня 2014 року ОСОБА_1 у ході телефонних розмов із знайомими мешканцями Каланчацького району – ОСОБА_5, ОСОБА_6 та ОСОБА_7 – дізнався про базування і передислокацію офіцерів і курсантів прикордонних військ України у напрямку кордону з АР Крим, їх озброєння, а також місця перебування військової техніки ЗС України на території Каланчацького району та інших районів Херсонської області.

Отримані відомості ОСОБА_1 передавав у ході телефонних розмов представникові іноземної держави – ОСОБА_4, використовуючи як засоби зв'язку картки мобільних операторів з НОМЕР_1, НОМЕР_2, уживаючи при цьому заходів конспірації, використовуючи елементи умовностей та змінюючи телефони.

На підставі викладеного суд вважає за необхідне дії ОСОБА_1 кваліфікувати

за ст. 111, ч. 1 КК України, а саме як державну зраду, умисно вчинену громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності та державній безпеці України, яка виявилась у наданні представникові іноземної держави допомоги в проведенні підривної діяльності проти України» [48].

Цей приклад указує на ту обставину, що між громадянином України і представником іноземної держави існувала фактична змова про надання відповідної допомоги іноземній державі, що було кваліфіковано судом як надання допомоги в проведенні підривної діяльності проти України.

Відносно цього С. В. Дьяков справедливо стверджує, що «об'єктивно надання допомоги пов'язано з установленням контакту (зв'язку) нашим громадянином з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками і здійсненням за їх завданням:

а) інших (крім державної зради) злочинів проти основ безпеки держави;

б) діянь, що не утворюють ознак зазначених злочинів, але заподіюють збиток зовнішній безпеці держави» [90, с. 44].

Отже, «якщо при шпигунстві... зв'язок між учасниками діяльності, спрямованої на шкоду зовнішній безпеці держави, є двостороннім, то при наданні допомоги він може обмежуватися самою змовою, а потім або взагалі не підтримуватися, або бути однобічним (від іноземної держави, іноземної організації, їх представників до суб'єкта), що, природно, дуже утрудняє встановлення такого зв'язку» [72, с. 296].

Прикладом подібної однобічної змови може служити такий випадок із судової практики.

«Справа № 750/10617/14

9 лютого 2015 року Деснянський районний суд м. Чернігова, розглянувши в судовому засіданні в залі суду в м. Чернігові кримінальне провадження № 2201427000000030 по обвинуваченню: ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженець м. Чернігів, українець, громадянин України, ідентифікаційний номер НОМЕР_1, освіта середня, неодружений, не судимий, проживає: АДРЕСА_1, у вчиненні

злочину, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України, –

ВСТАНОВИВ:

ОСОБА_1, проходячи військову службу у військовому званні «старший солдат» на посаді старшого стрільця 7-ї стрілецької роти 3-го батальйону військової частини 3066 Національної гвардії України, яка підпорядкована МВС України, повинен був дотримуватись вимог ст.ст. 17, 65 Конституції України, ст.ст. 6, 11, 16, 128 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України та ст. 4 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України, що зобов'язують його: свято і непорушно додержуватися Конституції та законів України, військової присяги, неухильно виконувати вимоги військових статутів, накази командирів; захищати суверенітет і територіальну цілісність України, забезпечувати її економічну та інформаційну безпеку; віддано служити українському народу; сумлінно, чесно та зразково виконувати військовий обов'язок, дорожити честю і гідністю військовослужбовця Національної гвардії України, зберігати державну та військову таємницю, бути пильним, хоробрим і дисциплінованим, готовим до виконання завдань, пов'язаних із захистом Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, не допускати негідних вчинків.

Разом з тим старший солдат ОСОБА_1, добре знаючи вимоги керівних нормативних актів, що регламентували його діяльність, унаслідок їх порушення не виконав покладених на нього обов'язків, які входили в коло його повноважень, і вчинив злочин за таких обставин.

Так, на початку 2014 року ОСОБА_1 через мережу Інтернет звернувся до представників спецслужб Російської Федерації (РФ) з проханням про проходження служби у спеціальних органах РФ. Після цього ОСОБА_1 представниками спецслужб РФ було надано завдання по збору розвідувальних відомостей щодо військової частини 3066, у якій він проходив службу.

Усвідомлюючи протиправність своїх дій, на виконання завдання представників спецслужб РФ ОСОБА_1 зібрав відомості щодо кількісного складу військовослужбовців військової частини 3066, характеризуючих, біографічних та

контактних даних військовослужбовців частини, у тому числі й тих, які перебували у відрядженні в зоні проведення антитерористичної операції на сході України, планів оборони території військових містечок Національної гвардії України, позивні та радіочастоти, схеми оповіщення та бойові розрахунки військової частини тощо.

20.06.2014 року ОСОБА_1, перебуваючи в себе вдома за адресою: АДРЕСА_1, реалізуючи свої злочинні наміри, на порушення зазначених керівних нормативних актів, передав вищезазначені відомості по електронній пошті з власної електронної скриньки (АДРЕСА_3) на адресу інтернет-магазину «Лубянка» (РФ, м. Москва, вул. Нагатинська, 3-а, e-mail: shop@lubanka.ru).

Згідно з висновком експерта № 1 від 22.07.2014 року відомості, які містяться в інформації щодо оповіщення та збору особового складу підрозділу МВС, із зазначенням домашніх та мобільних телефонів, місць проживання працівників; інформації щодо бойової готовності військ (сил); інформації про порядок дій працівників чергової частини органу (підрозділу) МВС у разі оголошення сигналів оповіщення цивільного захисту, введення в дію планів реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру (бойовий розрахунок чергового підрозділу, призначення та завдання чергового підрозділу 3-го батальйону військової частини 3066 внутрішніх військ МВС України); інформації про порядок дій працівників чергової частини органу (підрозділу) в разі оголошення сигналів оповіщення цивільного захисту, введення в дію планів реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру (бойовий розрахунок оперативного складу військової частини 3066, призначення та завдання чергового підрозділу 1-го батальйону військової частини 3066, схематична інформація про оборону військового містечка складом чергового підрозділу, схематичне зображення шикування колони резерву частини); інформації про порядок дій працівників чергової частини органу (підрозділу) в разі оголошення сигналів оповіщення цивільного захисту, введення в дію планів реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру (бойовий розрахунок оперативного складу військової частини 3066, призначення та завдання чергового підрозділу 3-го батальйону військової частини 3066, обов'язки командира чергового підрозділу);

схематичної інформації охорони та оборони військового містечка № 1; інформації про порядок дій працівників чергової частини органу (підрозділу) МВС у разі оголошення сигналів оповіщення цивільного захисту, введення в дію планів реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру (бойовий розрахунок чергового підрозділу, призначення та завдання чергового підрозділу 3-го батальйону військової частини 3066 внутрішніх військ МВС України, обов'язки командира чергового підрозділу); інформації про оповіщення та збір особового складу підрозділу МВС, із зазначенням домашніх та мобільних телефонів, місць проживання працівників; інформації щодо схематичної охорони та оборони військового містечка № 1; інформації щодо схематичної охорони та оборони військового містечка 7-ї стрілецької роти при нападі; інформації щодо організації оборони складів НЗ та військового містечка 5-ї стрілецької роти 2-го стрілецького батальйону; інформації щодо організації оборони військового містечка особовим складом чергового підрозділу; інформації щодо організації оборони військового містечка № 2 особовим складом чергового підрозділу; інформації щодо організації оборони військового містечка № 1 особовим складом чергового підрозділу; інформації щодо організації охорони та оборони 5-ї стрілецької роти 2-го стрілецького батальйону та складів НЗ; інформації щодо організації охорони та оборони 6-ї стрілецької роти 2-го стрілецького батальйону; інформації щодо організації охорони та оборони військового містечка № 2; інформації щодо даних радіомережі № 437 3-го батальйону військової частини 3066 внутрішніх військ МВС України; інформації щодо таблиць позивних телефонної станції і посадових осіб; інформації щодо розрахунку сил та засобів батальйону для дій по сигналу «хвиля» (60 %); інформації щодо розрахунку сил та засобів батальйону для дій по сигналу «хвиля» (70 %); інформації про домашні, мобільні телефони, місце проживання, дати та місця народження, яким РВК призивалися, щодо працівників 3-го батальйону; інформації про форми, методи та порядок організації конвоювання затриманих та взятих під варту осіб, у тому числі на різних видах транспорту, в Апеляційному суді Чернігівської області та Чернігівському районному суді; інформації щодо організації оборони 5-ї роти; інформації щодо організації оборони 6-ї роти, віднесені до

інформації, яка має гриф обмеження доступу «для службового користування» та розкриває окремі специфічні форми та методи діяльності підрозділів внутрішніх військ (насамперед в/ч 3066) МВС України.

Розголошення таких відомостей іноземній стороні заподіює шкоду національній безпеці та інтересам України у сфері забезпечення правопорядку, знижує обороноздатність нашої держави (зокрема, на території Чернігівської області) та створює умови для діяльності іноземних розвідок (у тому числі й розвідувальних служб РФ), оскільки надає їм можливість здійснення вербування агентури серед військовослужбовців зазначеної військової частини.

Враховуючи викладене, дії ОСОБА_1 правильно кваліфіковані органами досудового розслідування за ч. 1 ст. 111 КК України як державна зрада, тобто діяння, яке громадянин України вчинив умисно на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: надання іноземній організації та її представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України» [46].

У такому аспекті цілком справедливим є існуючий в науковій літературі погляд про те, що надання допомоги в проведенні підривної діяльності, як правило, виявляється у встановленні контакту між громадянином нашої держави і представником іноземного суб'єкта, котрий проводить ворожу діяльність щодо зовнішньої безпеки держави [92, с. 35; 361, с. 754]. Так, на думку В. М. Рябчука, було б вдаліше в такому разі використовувати термін «змова» [298, с. 727]. Таким чином, прихильники подібного положення акцентують необхідність у встановленні певного зв'язку, що виявляється у взаємній усвідомленості подібної взаємодії таких суб'єктів. Однак можна уявити таку ситуацію, коли громадянин України вчиняє державну зраду у формі надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх представникові в проведенні підривної діяльності проти України, не вступивши в контакт (змову) з іноземним адресатом. Наприклад, український громадянин якимось чином довідається про діяльність на території України (у будь-якому населеному пункті) іноземної шпигунської мережі. У своєму прагненні надати їм допомогу громадянин України за допомогою посередника передає документи, в яких

міститься інформація обмеженого доступу, що не є державною таємницею, але, на думку нашого громадянина, може зацікавити іноземних представників.

Іноземці одержують такі документи, але хто саме адресував їм ці документи, встановити не можуть. Отже, необхідно встановити, чи присутні в діях українця ознаки складу державної зради. Ознаки шпигунства, предметом якого є відомості, що містять державну таємницю, відповідно, відсутні.

Також необхідно встановити, чи містять дії громадянина України ознаки надання допомоги іноземному адресатові в проведенні підривної діяльності проти нашої держави. Відповідно до думки вищезазначених дослідників у діях громадянина України відсутні такі ознаки, бо між громадянином України й іноземцями не було змови на здійснення таких дій.

На нашу думку, подібна оцінка діяльності громадянина України неправильна, бо рівень суспільної небезпеки зазначених дій нашого громадянина є достатнім для притягнення його до кримінальної відповідальності за державну зраду у формі надання допомоги іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні підривної діяльності проти України.

Справедливою є думка, відповідно до якої державна зрада є своєрідною формою співучасті громадянина нашої країни із зовнішнім супротивником проти своєї власної держави [87, с. 23]. Діяльність громадянина України при вчиненні такого злочину, як правило, має на увазі її спрямованість на надання допомоги іноземному адресатові в проведенні ворожої діяльності проти національної безпеки України. Також, на нашу думку, можлива й інша ситуація, коли таке сприяння відбувається з власної ініціативи громадянина України, де іноземний представник не в змозі визначити джерело такого сприяння. Щодо цього заслуговують на особливу увагу судження дослідників, які стверджують, що для такої співучасті взаємна поінформованість є не настільки обов'язковою. «Так, співучасником-пособником має бути визнана особа, котра, знаючи про злочинний намір виконавця, без відома останнього, як би ненароком, підкине йому знаряддя злочину. У розглянутій ситуації в наявності одностороння співучасть, бо з боку виконавця її немає (через відсутність суб'єктивної ознаки – усвідомлення), а з боку пособника – є» [144, с. 70]. У цьому

разі виконавцем злочину був іноземний громадянин, а як пособник виступає громадянин України, котрий підлягає відповідальності за надання допомоги іноземному адресатові в проведенні підривної діяльності проти України.

Як раніше ми уже зазначали, розглянута форма державної зради охоплює найрізноманітніші ворожі прояви громадянина України, вчинені, як правило, у формі активних дій (наприклад, усунення різних перешкод з метою здійснення шпигунської діяльності, вербування нових членів шпигунської групи, приховування іноземних агентів, підшукування явочних місць, надання різного роду технічних засобів, необхідних для підривної діяльності тощо). Однак така форма державної зради може чинитися і шляхом бездіяльності, наприклад, коли відповідальна особа не вживає необхідних заходів до припинення діяльності іноземних розвідувальних мереж проти зовнішньої безпеки України. Тим паче якщо про подібну діяльність іноземних спецслужб такій особі було відомо.

Неоднозначним у науці кримінального права є питання про момент закінчення такої форми державної зради, як надання іноземному адресатові допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. Так, на думку одних дослідників, надання подібної допомоги закінчено з моменту фактичного надання останньої [100, с. 17]. Відповідно до думки В. М. Рябчука [54, с. 26; 236, с. 89; 298, с. 855–858] державна зрада, в аналізованій формі, закінчена з моменту вступу громадянина в злочинну змову з представниками іноземного «адресата» про надання останньому допомоги в проведенні ворожої діяльності на шкоду зовнішній безпеці нашої держави.

На підтвердження сказаного автор підкреслює, що сама змова з «адресатом» уже є реалізацією дій з надання допомоги; дача згоди на підтримку з ним кримінального зв'язку вже є фактичним наданням йому допомоги в проведенні ворожої діяльності; дача згоди громадянином на участь у ворожій діяльності проти нашої країни підсилює позиції іноземного «адресата», додає йому впевненості в успішності підривної роботи, спонукає його до подальших кроків у розгортанні цієї діяльності. В аргументації, яку надав автор, не складно виділити злиття таких формулювань, як «змова на надання допомоги в майбутньому» і відповідно

«допомога». Так, у момент встановлення угоди між суб'єктами про надання такої допомоги в майбутньому ніяка допомога ще не здійснюється. На цьому етапі такі особи всього лише планують свої подальші спільні дії. Безумовно, з моменту одержання згоди з боку громадянина України іноземний адресат заручається необхідною підтримкою, що відповідним чином сприяє зміцненню рішучості в його подальшій ворожій діяльності проти України, при цьому ніякого сприяння такому адресатові наш громадянин ще не надав.

У тому разі якщо для надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України громадянин вчиняє й інші злочини, то такі дії треба кваліфікувати за правилами сукупності злочинів шляхом включення зазначеної форми державної зради і вчиненого конкретного злочину (наприклад, посягання на життя державного чи громадського діяча, диверсія та ін.).

У цілому державна зрада (ст. 111 КК) визнається закінченим злочиним з моменту фактичного надання будь-якого із зазначеного в диспозиції сприяння іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні ворожої діяльності проти України на шкоду її зовнішньої безпеки.

Шпигунство (ст. 114 КК) також вважається закінченим з моменту здійснення будь-якої дії, зазначеної в диспозиції розглянутої статті.

Як замах на державну зраду (ст.ст. 15, 111 КК) слід кваліфікувати невдалу спробу надання сприяння іноземному адресатові (наприклад, невдала спроба завербувати громадянина України для проведення підривної діяльності на користь іншої держави). Такий замах може бути як закінченим (наприклад, громадянин України зібрав відомості, які цікавлять представника іноземної розвідки, але як зазначений представник, якому винна особа передавала такі відомості, виступив співробітник СБУ), так і незакінченим (наприклад, нездійснений до кінця, по незалежних від винної особи причинах, диверсійний акт).

Підготовку до подібних злочинів (ст.ст. 14, 114 КК) утворює розробка плану надання допомоги іноземній розвідці, у тому числі ініціативне збирання без відповідного завдання відомостей, що становлять державну таємницю, з метою їх

передачі іноземній стороні на шкоду зовнішній безпеці України.

У теорії вітчизняного кримінального права не існує консолідованого розуміння в частині визначення ознак об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 109 КК.

Так, відповідно до тверджень П. С. Матишевського об'єктивна сторона розглянутого злочину може бути виражена в трьох формах, а саме: 1) дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу; 2) дії, спрямовані на насильницьке захоплення державної влади; 3) змова про вчинення таких дій [202, с. 194].

Більш розширене тлумачення ознак об'єктивної сторони такого злочину надав М. І. Хавронюк, котрий передбачає наявність таких її ознак: 1) дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади; 2) змова про вчинення таких дій (ч. 1 ст. 109); 3) публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади; 4) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій (ч. 2 ст. 109) [204, с. 244].

Якоюсь мірою солідарний з викладеними положеннями в цій частині й В. Я. Тацій. Так, на думку вченого, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 109 КК України, виражається в чотирьох формах: 1) дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу чи на захоплення державної влади; 2) змова про вчинення таких дій; 3) публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади; 4) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій [137, с. 20].

Ще більше форм об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 109 КК України, запропонував І. В. Діордіца. Так, дослідник відзначає, що дії, спрямовані на незаконну зміну конституційного ладу України чи незаконне захоплення державної влади в Україні, можуть відбуватися в п'ятьох формах, а саме: 1) дії, вчинені з метою незаконної зміни конституційного ладу України; 2) дії, вчинені з метою незаконного захоплення державної влади в Україні; 3) змова про вчинення таких дій; 4) публічні заклики до незаконної зміни конституційного ладу України чи до незаконного захоплення державної влади в Україні; 5) розповсюдження матеріалів із закликами

до вчинення таких дій [84, с. 11]. У цьому разі привертає увагу заміна автором терміна «насильницький» на «незаконний», що, безумовно, суперечить законодавчому трактуванню такого злочину.

Розгорнутий перелік форм такого злочину надав В. А. Ліпкан, відповідно до погляду якого цей злочин характеризується п'ятьма формами його вчинення: 1) дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу України; 2) дії, вчинені з метою насильницького захоплення державної влади; 3) змова про вчинення таких дій; 4) публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади; 5) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій [172, с. 135].

О. Ф. Бантишев, прагнучи більш детально дослідити ознаки об'єктивної сторони розглянутого злочину, пропонує такі його форми: 1) дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу України; 2) дії, вчинені з метою насильницького захоплення державної влади; 3) змова про вчинення таких дій; 4) публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади; 5) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій [18, с. 44].

Дещо пізніше дослідник повертається до доробки ознак об'єктивної сторони злочинних проявів згідно із ст. 109 КК України і пропонує таку версію подібних форм: 1) учинок, учинений з метою насильницької зміни конституційного ладу України; 2) учинок, учинений з метою насильницького повалення конституційного ладу України; 3) учинок, учинений з метою насильницького захоплення державної влади; 4) змова про вчинення таких дій, а саме: про насильницьку зміну конституційного ладу України; про насильницьке повалення конституційного ладу України; про насильницьке захоплення державної влади; 5) публічні заклики до насильницької зміни конституційного ладу України; 6) публічні заклики до насильницького повалення конституційного ладу України; 7) публічні заклики до насильницького захоплення державної влади; 8) розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій, а саме: до насильницької зміни конституційного ладу України; до насильницького повалення конституційного ладу України; до

насильницького захоплення державної влади [19, с. 61–62].

Формулювання, що його запропонував О. В. Бантишев, безумовно, заслуговує на особливу увагу, але відрізняється від запропонованих вище надмірною перевантаженістю. Така обставина, можливо, пояснюється прагненням ученого як можна доступніше розшифрувати кожну із закладених форм об'єктивної сторони законодавчого трактування. У підсумку, з нашої точки зору, надане положення характеризується деякими ознаками формального (поверхневого) коментування.

Також звертає на себе увагу термін «учинок», що його використовує автор замість широко і традиційно використовуваного законодавцем терміна «дія». Поза всяким сумнівом, подібний оригінальний підхід у встановленні форм такого злочину є дискусійним, бо суперечить існуючому законодавчому тлумаченню таких положень, що не сприяє однаковому розумінню таких термінів.

Надані положення, поза всяким сумнівом, є тією чи іншою мірою аргументованими, і кожне з них заслуговує на окрему увагу. Отже, на підставі досліджених положень можна запропонувати відповідне трактування форм об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 109 КК України: 1) дії, вчинені з метою насильницької зміни конституційного ладу; 2) дії, вчинені з метою насильницького повалення конституційного ладу; 3) дії, вчинені з метою насильницького захоплення державної влади; 4) змова про вчинення зазначених дій (ч. 1 ст. 109 КК); 5) публічні заклики до насильницької зміни конституційного ладу; 6) публічні заклики до насильницького повалення конституційного ладу; 7) публічні заклики до насильницького захоплення державної влади; 8) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

Як бачимо, у тому числі й відповідно до законодавчого формулювання дії, зазначені в диспозиції ч. 1 ст. 109 КК України, супроводжуються насильством, тобто йдеться про насильницьку зміну, насильницьке повалення конституційного ладу чи насильницьке захоплення державної влади. Отже, диспозиція ст. 109 КК України сконструйована з урахуванням способу вчинення цього злочину – дії насильницького характеру.

У цьому разі, на нашу думку, можна припустити, що спосіб (насильницькі дії

різного характеру) – це така обов’язкова юридична ознака як злочину, передбаченого ст. 109 КК України, так і інших злочинів цього розділу (наприклад, ст. 112 КК України «Посягання на життя державного чи громадського діяча» і ст. 113 КК України «Диверсія»). У подібному розумінні зазначений спосіб учинення таких злочинів характеризує його якісну своєрідність, наприклад «посягання на життя державного чи громадського діяча», «насильницьке повалення чи зміна конституційного ладу» підкреслює їх індивідуальну особливість шляхом застосування термінів «насильницька зміна», «посягання», програмує в тому числі характер злочинних наслідків, визначає деякі злочини як двохоб’єктні (ст.ст. 112, 113 КК) і умисні.

Можна припустити, що під способом учинення розглянутих злочинів варто розуміти як фізичне, так і психічне насильство, змістом якого є реальна й об’єктивна загроза життю чи тілесній цілісності людського організму. Так, особа (особи), що вчиняє подібний злочин, у повному обсязі оцінює не тільки своє злочинне діяння, але її свідомістю охоплюється і спосіб учинення таких злочинних дій, а отже, і характерні риси злочинних наслідків – тілесні ушкодження, настання смерті тощо.

Однак у теорії кримінального права існує думка, відповідно до якої підтверджується можливість учинення розглянутих злочинів без застосування насильства. Так, згідно з твердженнями І. В. Діордіци розглянуті діяння можуть відбуватися й іншими, ненасильницькими діями [84, с. 11]. У цьому разі автор вносить пропозицію, відповідно до якої термін «насильницький» має бути замінений на термін «незаконний».

На нашу думку, подібне положення здатне в цілому змінити концептуальну складову об’єктивної сторони розглянутого злочину, за якої «насильницькі» дії будуть заміщені більш широким за своїм змістом формулюванням – «незаконні» дії. У цьому зв’язку, імовірно, під незаконними діями слід розуміти здійснення будь-яких навмисних дій (у тому числі й насильницьких), що виражають прагнення винного (винних) змінити чи повалити існуючу демократичну форму політичної організації суспільства. Тут необхідно відзначити, що аналогічне положення вже існує при описі ознак злочину, передбаченого ст. 110 КК України, де відсутня

вказівка на наявність насильницького характеру таких дій.

Стосовно цього корисним є судження Г. В. Тимейка, відповідно до якого якщо кримінальний закон забороняє заподіяння шкоди без застережень щодо способу вчинення злочинної дії, то всі способи мають бути визнані такими, що мають однакове значення: забороняються не самі по собі способи дії, а злочинні наслідки. Спосіб здійснення дії, взятої поза зв'язком із суспільно небезпечним наслідком, що заборонений кримінальним законом, не має юридичного значення. Таким чином, якщо в кримінальному законі заборонено заподіяння конкретного наслідку і не зазначений спосіб, то причиною цього наслідку з погляду кримінального права може бути будь-яка дія людини незалежно від форми її прояву [333, с. 120].

Однак, як уже відзначалося, таке положення в основному властиво злочину, передбаченому ст. 110 КК України, а складу ст. 109 КК України, а також ст.ст. 112, 113 КК України, де основними способами їх учинення є різні види насильницьких дій, не стосується. З іншого боку, ч. 3 ст. 110 КК України містить указівку на можливість настання наслідків через учинення зазначених дій у вигляді загибелі людей або інших тяжких наслідків. Складно собі уявити настання подібних наслідків без застосування відповідного фізичного насильства стосовно потерпілих осіб. Унаслідок чого, як нам уявляється, цілком логічним була би вказівка у відповідній частині диспозиції ст. 110 КК України на можливість учинення подібного злочину, поєднаного зі вчиненням дій насильницького характеру.

Щодо цього необхідно встановлення відповідних характеристик поняття насильства (дій насильницького характеру).

Так, відповідно до тверджень О. М. Бандурки насильство є найбільш гострим і небезпечним проявом агресивної поведінки [17, с. 7].

На думку Л. В. Сердюка, насильство – це зовнішній з боку інших осіб умисний і протиправний вплив на людину (чи групу осіб), що вчинений крім чи проти її (їх) волі й здатний заподіяти їй (їм) органічну, фізіологічну чи психічну травму та обмежити свободу її (їх) волевиявлення або дій. Предметом фізичного насильства, як відзначає дослідник, є фізіологічні функції організму людини і зовнішніх частин її тіла, впливаючи на які злочинець посягає на правовідносини, пов'язані з життям,

здоров'ям, свободою дій і переміщення. Фізичне насильство – це спосіб посягання на інтереси особи, це будь-який незаконний вплив на тіло людини та її внутрішні органи проти чи поза її волею в злочинних цілях. При цьому цілі можуть бути найрізноманітнішими [305, с. 22, 28], але таке насильство завжди спричиняє негативні наслідки фізичному або психічному становищу потерпілого.

Відповідно до тверджень інших дослідників насильство – умисний фізичний або психічний вплив однієї людини на іншу проти її волі, що заподіює цій особі фізичну, моральну чи майнову шкоду або містить у собі погрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою [484, с. 8].

Фізичне насильство може бути відкритим чи таємним (схованим). Насильство визнається відкритим, якщо воно чиниться на очах потерпілого чи інших осіб, і цей факт усвідомлює винний, а також потерпілий та інші особи. Сховане (таємне) насильство має місце тоді, коли в потерпілого відсутнє усвідомлення факту застосування щодо нього насильства. До схованої форми насильства потрібно вважати належними й випадки застосування до потерпілого наркотичних засобів, психотропних, отруйних або сильнодіючих речовин (газів) проти його волі та свідомості [21, с. 19].

Психічне насильство може виражатися у формі погрози застосувати фізичне насильство, небезпечне для життя чи здоров'я потерпілого, тобто вбити, заподіяти тяжке, середньої тяжкості чи легке тілесне ушкодження з розладом здоров'я чи вчинити певні дії, які в конкретній ситуації можуть стати причиною таких наслідків [65, с. 11].

З метою встановлення змісту психічного насильства важливе значення мають також і форми, в яких психічне насильство може бути виражено. Погроза може чинитися словесно, письмово, за допомогою жестів або демонстрації зброї чи інших предметів [165, с. 17].

Незважаючи на існуючі розбіжності, у теорії кримінального права все-таки вироблена більш або менш певна концепція в частині визначення фізичного і психічного насильства.

Так, під фізичним насильством слід розуміти такого роду дії щодо потерпілої

особи: 1) посягання на тілесну недоторканність, здоров'я чи життя шляхом порушення анатомічної цілісності зовнішніх тканин тіла; 2) посягання на життя і здоров'я людини шляхом дії на її внутрішні органи без порушення анатомічної цілісності зовнішніх тканин тіла; 3) позбавлення чи обмеження особистої свободи людини [55, с. 68; 484, с. 8].

Що стосується насильства першого виду, то це дії будь-яких факторів зовнішнього середовища на організм людини, безпосередньо на її тіло. Застосовуючи таке насильство, винний використовує як безпосередньо свою мускульну силу, так і зброю чи інші знаряддя [65, с. 68].

Про другий різновид насильства безпосередньо зазначено в ч. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 10 [285, с. 10]. Таке насильство виявляється в діях, що спрямовані на внутрішні органи і нервову систему людини шляхом застосування без її згоди наркотичних засобів, психотропних, отруйних чи сильнодіючих речовин (газів).

Останній різновид фізичного насильства виражається в позбавленні чи обмеженні особистої свободи людини, тобто цей вид насильства з'єднаний з безпосереднім застосуванням фізичної сили до потерпілого: зв'язування, насильницьке ув'язнення в ізольованому приміщенні, затикання рота кляпом тощо [55, с. 71].

Стосовно ст. 109 КК України, на думку відомих дослідників, насильницькі дії можуть набувати найрізноманітніших проявів.

Так, відповідно до думки П. С. Матишевського вони можуть виявлятися в захопленні важливих державних об'єктів (засобів масової інформації і зв'язку, банків, приміщень органів державної влади тощо) шляхом погрози застосування зброї чи її застосування або шляхом застосування фізичної сили [202, с. 194].

Автори коментованого кодексу за редакцією М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка під насильницькими діями розуміють позбавлення владних повноважень органів державної влади, а також органів місцевого самоврядування шляхом їх насильницького, у тому числі збройного, відсторонення від виконання законних повноважень або за допомогою погрози застосування такого насильства

[198, с. 6].

Докладний аналіз такого положення надав С. В. Дьяков. Учений під такими діями розуміє дії, що можуть виявлятися у фізичному усуненні осіб, котрі здійснюють законно владні повноваження, або в їх примусовій ізоляції і оголошенні на їхньому місці тих, хто вчиняє протиправні дії.

Дії можуть носити локальний характер, відзначає автор, пов'язаний із захопленням позицій однієї з галузей влади (законодавчої, виконавчої чи судової), або широкомасштабний характер, спрямований на всіх суб'єктів влади.

Захоплення влади може супроводжуватися прямим блокуванням роботи представницьких і інших органів влади (ізоляцією депутатів, недопущенням їх входу в робочі приміщення, погрозами фізичної розправи, пред'явленням ультиматумів тощо) [90, с. 95].

М. І. Хавронюк під такими діями розуміє захоплення й утримання будинків або споруджень, що забезпечують діяльність органів державної влади, організацію великомасштабних масових заворушень, а також фактичне створення незаконних вищих органів державної влади тощо [204, с. 244].

На думку В. Я. Тація, подібні дії супроводжуються фізичним або психічним насильством щодо представників державної влади, осіб, котрі здійснюють функцію охорони конституційного ладу і державної влади, щодо інших осіб, котрі перешкоджають учиненню таких дій [137, с. 20].

О. Ф. Бантишев вважає, що такі дії характеризуються застосуванням зброї, фізичної сили тощо [19, с. 64].

Не складно помітити, що багато авторитетних дослідників поняттям «застосування насильства» охоплюють і можливість застосування зброї в процесі вчинення зазначеного злочину, де подібна обставина є найнебезпечнішим проявом такого насильства. При цьому, як нам здається, якщо розглядати такий злочин у практичній площині, то досить складно уявити можливість учинення насильницького повалення державної влади чи її захоплення без фактичного застосування погроз або застосування зброї. Через що уявляється доцільним як один із кваліфікованих видів цього злочину передбачити можливість його вчинення із

застосуванням зброї.

Злочин у рамках розглянутих вище форм визнається закінченим з моменту вчинення будь-якої із зазначених у диспозиції дій, незалежно від того, чи була досягнута мета таких дій.

Розглянутий злочин, крім насильницьких дій, може виявлятися в змові щодо його вчинення. Для встановлення змісту такої форми об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 109 КК України, також необхідний комплексний підхід.

П. С. Матишевський під змовою розглядає таємну угоду двох і більше осіб про спільні насильницькі дії проти конституційного ладу чи державної влади. При цьому, як відзначає вчений, варто вказати на те, що наявність лише однієї угоди декількох осіб про спільне вчинення зазначених дій не може розглядатися як злочин [202, с. 195].

М. І. Хавронюк під змовою розуміє угоду між двома і більше особами про вчинення спільних дій з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, що містить певні істотні умови, які належать до способу зазначених дій, сил, засобів тощо [204, с. 224].

Практично аналогічною є думка В. Я. Тація, відповідно до якої змова про вчинення таких дій припускає умисну угоду двох і більш осіб про спільні насильницькі дії, спрямовані на зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади [137, с. 20].

У цій частині злочин визнається закінченим з моменту встановлення угоди між двома і більше особами про вчинення зазначених дій.

Наступні форми розглянутого злочину закріплені в ч. 2 ст. 109 КК України, а саме йдеться про публічні заклики до вчинення розглянутих дій і розповсюдження матеріалів із закликами до таких дій.

Під публічними закликами до зазначених дій потрібно розуміти цілий комплекс різноманітних дій. У цій частині існують такі різновиди злочинних дій:

1) активний вплив (усний, письмовий, з використанням магнітофона, радіо, телебачення тощо) на невизначену кількість людей (слухачів, читачів, глядачів) або на членів певної партії, організації чи іншого угруповання, з'єднаний із схиланням їх

до насильницької зміни чи насильницького повалення конституційного ладу або до насильницького захоплення державної влади. Такий заклик (як особливий вид пособництва до злочину) мусить бути публічним. Це значить, що він відкрито був звернений до багатьох громадян [202, с. 195];

2) дії, що мають носити публічний характер, тобто проголошуватися відкрито, у присутності багатьох громадян [137, с. 20];

3) заклик – це форма впливу на свідомість, волю і поведінку людей, що полягає в безпосередньому зверненні до них для формулювання спонукання до певної діяльності. Заклики суб'єкта при цьому мають загальний характер, вони не звернені до конкретної особи чи групи осіб, не містять конкретної вказівки про місце, час і спосіб учинення злочину. Цим вони відрізняються від підбурювання до конкретного злочину [89, с. 49];

4) такі заклики можуть бути звернені взагалі до громадян, але можуть бути цілеспрямовано звернені до тих чи інших верств населення, етнічних груп, релігійних конфесій, членів тих або інших рухів, партій, інших громадських організацій, але в будь-якому разі вони пов'язані з цілеспрямованим схиланням невизначеного кола осіб до вчинення кожної з дій, зазначених у ч. 1 ст. 109 КК України. Цінною є така вказівка і для відмежування таких публічних закликів від «балаканини», з одного боку, і підбурювання до вчинення конкретного злочину – з іншого [19, с. 65–66];

5) це хоча б одне відкрите звернення до невизначеного, але значного кола осіб, у якому виражені ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб шляхом поширення їх серед населення чи його окремих категорій (представників влади, військовослужбовців тощо) схилити певну кількість осіб до певних дій [204, с. 225].

Дуже оригінальним є судження в цій частині І. В. Діордіци, відповідно до якого «публічні заклики до вчинення цих дій можуть полягати в такому:

1) активний усний вплив на: а) невизначену кількість осіб; б) така невизначена кількість осіб є значною;

2) такий вплив на невизначену, але значну кількість осіб спрямований на схилання до вчинення певних дій, а саме до: а) незаконної зміни конституційного

ладу України; б) незаконного одержання державної влади в Україні [84, с. 12].

Відповідно до суджень І. В. Діордіци «публічність» розглянутих закликів визначається активним усним впливом на невизначену кількість осіб, де така невизначена їх кількість має бути значною. Безумовно, подібне твердження про кількість осіб, присутніх у процесі вчинення таких противоправних дій, є дуже і дуже умовним, але як мінімум, як нам здається, виключає заклики, адресовані завідомо вузькому колу таких осіб (наприклад, друзям, сусідам по двору, знайомим тощо), у тому числі й тому, що ступінь суспільної небезпеки таких дій очевидно нижче. Отже, ця обставина якоюсь мірою дозволяє виключити ознаку «публічності» у процесі здійснення таких закликів. Однак у науковій літературі існує і протилежна думка, відповідно до якої ознака публічності має місце навіть тоді, якщо заклик провадиться щодо двох і більш осіб [407, с. 68]. Також існують думки про те, що звернення винного до відносно вузького кола осіб, обчислюваного індивідами... не виключає саме публічних закликів [103, с. 158]. Подібні положення лише підтверджують тезу про дуже оцінне розуміння термінів «вузьке коло», «незначна кількість осіб» тощо. На наш погляд, у процесі встановлення ознаки «публічності» в розглянутих закликах необхідно в кожному конкретному разі враховувати такі обставини: чим були мотивовані такі заклики; яку фактичну мету мав винний, а також час, місце, спосіб і обстановка їх здійснення.

Злочин у такій формі визнається закінченим з моменту вчинення винною особою (особами) заклику, адресованого певній кількості осіб.

Розповсюдження матеріалів з подібними закликами варто розглядати як:

1) доведення їх змісту – заклику до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи до насильницького захоплення державної влади – до відома невизначеної чи визначеної групи людей. Розповсюдження таких матеріалів може здійснюватися шляхом розклеювання їх на стінах будинків, вітринах, підкинення їх у приміщення державних органів чи установ, підприємств чи організацій тощо [202, с. 196];

2) самотійну форму об'єктивної сторони такого злочину, що передбачає ознайомлення з такими матеріалами інших осіб або створення умов для такого

ознайомлення (розклеювання листівок, роздача книг тощо) [137, с. 20–21];

3) дії, метою яких є доведення змісту відповідних матеріалів до відома багатьох людей (невизначеної їх кількості чи певного кола) [204, с. 225].

Під матеріалами в цьому сенсі варто розуміти письмові чи зафіксовані на іншому носії інформації (дискети, аудіо-, відеокасети) звернення, листівки, плакати, газети, журнали тощо, які тут виступають засобами вчинення злочину. Адже вони є речами, що перебувають у динамічному (а не статичному, на відміну від предмета злочину) стані й за їх допомогою суб'єкт впливає на об'єкт цього злочину [204, с. 225].

На підтвердження такого положення пропонується розгляд приклада із судової практики.

«Справа № 404/6035/14-к

22 липня 2014 року Кіровський районний суд міста Кіровограда,

розглянувши в судовому засіданні в приміщенні Кіровського районного суду міста Кіровограда кримінальне провадження 2201412000000005 відносно: ОСОБА_1, який народився ІНФОРМАЦІЯ_1 в місті Кіровограді, росіянина, громадянина України, із середньою спеціальною освітою, не одруженого, офіційно не працевлаштованого, проживаючого за АДРЕСА_1, не судимого, обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України,

ВСТАНОВИВ:

Відповідно до змісту обвинувального акта, затвердженого прокурором прокуратури Кіровоградської області та направленою на розгляд до Кіровського районного суду міста Кіровограда, вбачається, що: ОСОБА_1 вчинив розповсюдження матеріалів із закликами до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу та до захоплення державної влади за таких обставин: ОСОБА_1 у невстановлений досудовим слідством час, використовуючи персональний комп'ютер, розташований за адресою проживання останнього: АДРЕСА_1, створив спеціально створений із зазначенням завідомо неправдивих ідентифікуючих даних аккаунт – особисту сторінку – «ОСОБА_1» (vk/id1 НОМЕР_1) у соціально-орієнтованому ресурсі мережі Інтернет «Вконтакте». Станом на

16.06.2014 року в розділі «Друзі» аккаунта – «ОСОБА_1» (vk/id1НОМЕР_1) значиться 752 посилання на аккаунти користувачів соціально-орієнтованого ресурсу мережі Інтернет «Вконтакте».

ІНФОРМАЦІЯ_4 ОСОБА_1, використовуючи особистий комп'ютер, розташований за місцем проживання останнього, розмістив на аккаунті «ОСОБА_1» у соціальній мережі «Вконтакте» зображення під назвою «ІНФОРМАЦІЯ_2», яка була доступна для загального ознайомлення всіх користувачів зазначеної соціальної мережі, які відвідували його сторінку, та автоматично надходила як сповіщення всім користувачам соціально-орієнтованого ресурсу мережі Інтернет «Вконтакте», які були додані до розділу «Друзі» аккаунта «ОСОБА_1» (vk/id1НОМЕР_1). Згідно з висновком комплексної експертизи № 157/1, 91/4 від 26.06.2014 року «ІНФОРМАЦІЯ_2» містить непрямий публічний заклик до кожного, хто ознайомився з текстом цього документа, усвідомити та прийняти створення Луганської народної республіки як «суб'єкта міжнародного права», що суперечить положенням ст.ст. 1, 2, 5 Конституції України, тобто до повалення існуючого конституційного ладу.

У цей самий день ОСОБА_1, використовуючи особистий комп'ютер, розташований за місцем проживання останнього, розмістив на аккаунті «ОСОБА_1» у соціальній мережі «Вконтакте» зображення під назвою «ІНФОРМАЦІЯ_5», яка була доступна для загального ознайомлення всіх користувачів зазначеної соціальної мережі, які відвідували його сторінку, та автоматично надходила як сповіщення всім користувачам соціально-орієнтованого ресурсу мережі Інтернет «Вконтакте», які були додані до розділу «Друзі» аккаунта «ОСОБА_1» (vk/id1НОМЕР_1). Згідно з висновком комплексної експертизи № 157/1, 91/4 від 26.06.2014 року «ІНФОРМАЦІЯ_5» містить публічні заклики до проголошення демократичної незалежної держави Луганської народної республіки, відповідно – прийняття Конституції Луганської народної республіки, законів, постанов та інших законодавчих актів, тобто зміна існуючих на нові, що суперечить положенням ст.ст. 1, 2, 5, 8 Конституції України, тобто до повалення існуючого конституційного ладу.

Таким чином, ОСОБА_1, усвідомлюючи, що до аккаунта «ОСОБА_1» (vk/id1

НОМЕР_1) у соціально-орієнтованому ресурсі мережі Інтернет «Вконтакте» має доступ необмежене будь-якими заборонами коло осіб, розмістивши на зазначеній сторінці зображення та відеозаписи із закликами до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу та до захоплення державної влади, що суперечать положенням Конституції України, умисно розповсюдив такі матеріали» [50]. Таким чином, розповсюдження матеріалів з подібними закликами за допомогою використання інтернет-ресурсів у сучасних умовах набуває особливої популярності.

Розглянутий злочин за цією формою об'єктивної сторони (розповсюдження матеріалів з подібними закликами) визнається закінченим з моменту одержання адресатом хоча б частини зазначених підготовлених матеріалів.

Як уже відзначалося раніше, структура викладу, а також зміст об'єктивних ознак злочину, передбаченого ст. 109 КК, багато в чому збігається з подібними положеннями, закріпленими й у ст. 110 КК «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України». Подібна обставина в частині такого способу, як «розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій», підтверджується таким прикладом із судової практики.

«Справа № 623/1559/14-к

21 липня 2014 року Ізюмський міськрайонний суд Харківської області, розглянувши у відкритому судовому засіданні в залі суду в м. Ізюм Харківської області кримінальне провадження про обвинувачення ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця м. Слов'янська Донецької області, громадянина України, з професійно-технічною освітою, не одруженого, 2-го секретаря міському Компартії м. Слов'янська Донецької області, зареєстрованого та проживаючого за адресою: АДРЕСА_1, раніше не судимого, у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК України,

ВСТАНОВИВ:

ОСОБА_1 з метою організації подальшого референдуму на території Донецької області, на якому мали вирішуватися питання стосовно федералізації Донецького регіону та подальшого вступу до митного союзу з Російською Федерацією як окремої територіальної одиниці, самостійно організував проведення

соціологічного опитування серед населення м. Слов'янська Донецької області. Під час проведення зазначеного опитування наприкінці березня 2014 року (більш точна дата судом не встановлена) ОСОБА_1 зібрав 15 тисяч голосів серед мешканців м. Слов'янськ, які підтримували ідею проведення зазначеного референдуму.

Будучи обізнаним про те, що аналогічні опитування проводяться і в інших містах на території Донецької області, ОСОБА_1 повідомив про отримані результати соціопитування на території м. Слов'янська прибічників ідеї федералізації Донецького регіону та вступу до союзу з Російською Федерацією та Республікою Білорусь як окремої територіальної одиниці, які знаходяться у м. Донецьку та об'єднані в координаційний центр з вищезазначеного питання, де після отримання зазначеної інформації по території Донецької області було прийнято рішення про проведення 11 травня 2014 року вищезазначеного референдуму.

Упродовж вчинення свого злочинного умислу для агітації населення м. Слов'янська на підтримку проведення референдуму ОСОБА_1 прийняв рішення самостійно виготовити агітаційні листівки. З цією метою через мережу Інтернет він підібрав різноманітні матеріали агітаційного характеру, проаналізував їх, після чого сформував свій текст для зазначених листівок російською мовою, а саме: «Жители города Славянска! 11 мая 2014 года состоится референдум! Не будьте равнодушными к будущему Донецкого региона!» Після цього, використовуючи свій власний комп'ютер та принтер, ОСОБА_1 роздрукував зазначені листівки з метою їх подальшого розповсюдження на території м. Слов'янська, а саме під час святкового мітингу 1 травня 2014 року.

Усвідомлюючи суспільну небезпечність своїх дій та бажаючи їх здійснення, ОСОБА_1 о 9 годині 30 хвилин 1 травня 2014 року прибув до будинку культури ім. Леніна, який розташований на вулиці Леніна у м. Слов'янську, де розпочалось проведення святкового мітингу. При цьому в ОСОБА_1 знаходилися заздалегідь підготовлені агітаційні листівки. Надалі, о 10 годині, люди, які зібрались на мітинг, вирушили святковою ходою до центральної площі м. Слов'янська – площі Жовтневої революції. Прибувши на зазначену площу о 10 годині 20 хвилин ОСОБА_1 на виконання свого злочинного наміру почав розповсюджувати серед учасників

зазначеного заходу виготовлені ним агітаційні листівки, публічно при цьому закликаючи до вступу Донецького регіону до спільного союзу з Російською Федерацією та Республікою Білорусь як окремої самостійної територіальної одиниці.

Своїми діями ОСОБА_1 учинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 110 КК України, тобто публічні заклики та розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення умисних дії з метою зміни меж території та державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України» [47].

Однак сутнісна характеристика об'єктивної сторони такого злочину, природно, інша.

П. С. Матишевський у такому злочині виділяє такі форми об'єктивної сторони: 1) дії, спрямовані на зміну території України; 2) дії, спрямовані на зміну державного кордону України; 3) публічні заклики до вчинення таких дій; 4) розповсюдження матеріалів із закликами до зазначених дій [202, с. 201].

Подібного роду оцінку таких форм об'єктивної сторони висловив і В. А. Ліпкан, що виражається в:

- діях, учинених з метою зміни меж території України;
- діях, учинених з метою зміни державного кордону України;
- публічних закликах до вчинення таких дій;
- розповсюдженні матеріалів із закликами до таких дій [172, с. 146].

Трохи іншим є уявлення про такі ознаки В. Я. Тація. Так, відповідно до думки вченого об'єктивна сторона цього злочину передбачає різні діяння: 1) дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону на порушення порядку, встановленого Конституцією України; 2) публічні заклики до вчинення таких дій; 3) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій. При цьому, як справедливо відзначає автор, зміст таких діянь аналогічний діям, передбаченим ст. 109 КК України. Відмінність лише в тім, що ст. 110 КК України не вимагає, щоб ці дії мали насильницький характер [137, с. 22].

Безумовно, у цій частині не можна не погодитися з твердженнями В. Я. Тація, що досить чітко і доступно відображають сутність не тільки розглянутих ознак, але

й ознак стосовних складу злочину, передбаченого ст. 109 КК, а також існуючих розбіжностей між ними.

З подібною точкою зору солідарний і М. І. Хавронюк. На думку дослідника, об'єктивна сторона злочину характеризується активними діями, що можуть виражатися в таких формах:

1) дії, вчинені з метою зміни меж території чи з метою зміни державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України;

2) публічні заклики до вчинення дій, метою яких є зміна меж території (державного кордону) України;

3) розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій, метою яких є зміна території (державного кордону) України [204, с. 227].

Багато в чому можна погодитися і з формулюванням автора змісту основних форм об'єктивної сторони. Так, учений під діями, вчиненими з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, розуміє будь-які дії, спрямовані на передачу частини території України під юрисдикцію іншої держави чи на зменшення території України шляхом створення на її території іншої суверенної держави. Питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом, якого може призначити тільки Верховна Рада. Також логічно тлумачення автором словосполучення «зміна меж території», під яким треба розуміти і збільшення території України за рахунок території іншої держави чи нейтральної території (але, оскільки Україна буде свою зовнішньополітичну діяльність на загальновідомих принципах і нормах міжнародного права і при цьому відмовляється від будь-якої територіальної експансії, у цьому разі під зміною території варто розуміти насамперед її можливе зменшення).

Що стосується наступної форми цього злочину – дій, спрямованих на зміну державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, то дослідник справедливо підкреслює: «Конституція України не встановлює порядку зміни державного кордону. Зміна державного кордону (яка є умовною лінією), навіть здійснена внаслідок збройного захоплення частини

території держави, одночасне означає зміну меж її території» [204, с. 227].

Наступні форми об'єктивної сторони – «публічні заклики» і «розповсюдження матеріалів», що цілком ідентичні таким самим формам злочину, передбаченого ст. 109 КК України, ми докладно розглянули раніше. Для більш глибокого пізнання сутності таких форм об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 110 КК України, корисним є такий приклад із судової практики.

«Справа № 203/4434/14-к

ВИРОК

від 14.07.2014 року Кіровський районний суд м. Дніпропетровська:

розглянувши у підготовчому судовому засіданні в залі суду в м. Дніпропетровську матеріали кримінального провадження, відомості про яке внесено до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 2201404000000029 від 14.03.2014 р. стосовно:

ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця с. Жданівка Магдалинівського району Дніпропетровської області, українця, громадянина України, із середньотехнічною освітою, не працюючого, що зареєстрований та мешкає за адресою: АДРЕСА_1, раніше не судимого,

– у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК України,

ВСТАНОВИВ:

Відповідно до ст. 2 Конституції України територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Питання про зміну території України вирішуються виключно на всеукраїнському референдумі, який може бути назначений тільки Верховною Радою України, при цьому остання не надавала свого дозволу на проведення всеукраїнського референдуму щодо зміни меж території України.

У червні 2014 року громадянин України ОСОБА_1 вирішив зайнятися протиправною діяльністю – вчинити умисні дії з метою зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а саме: розповсюджувати матеріали із закликами до вчинення таких дій з метою зміни меж

території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, для чого зареєструвався в соціальній мережі «Вконтакте» (<http://vk.com>) шляхом внесення своїх анкетних даних (ОСОБА_1) до анкети реєстрації нових користувачів на сайті (<http://vk.com>) та обрав «нік» «ОСОБА_1».

Володіючи інформацією про те, що в соціальній інтернет-мережі «Вконтакте» створено тематичну групу користувачів «ІНФОРМАЦІЯ_2» (ІНФОРМАЦІЯ_3), що налічує 949 учасників, які постійно обмінюються між собою інформацією щодо зміни конституційного ладу та меж території України, 17.06.2014 р. близько 17 год. 50 хв., перебуваючи в приміщенні ресторану «Shardoni» за адресою: м. Дніпропетровськ, пр-т К. Маркса, буд. 88, ОСОБА_1, реалізуючи свій злочинний умисел, спрямований на розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення умисних дій з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, вступив до вказаної тематичної групи.

Продовжуючи реалізацію вказаного злочинного умислу, цього самого дня ОСОБА_1 17.06.2014 р. о 18 год. 05 хв., перебуваючи у вказаному місці, використовуючи мобільний телефон «Samsung» модель GT-S5250 (IMEI НОМЕР_1) типу «смартфон», оснащений операційною системою «Android», здійснив підключення до соціальної мережі Інтернет та, використовуючи аккаунт соціальної мережі «Вконтакте» «ОСОБА_1» (ІНФОРМАЦІЯ_4), усвідомлюючи, що він розповсюджує матеріали, які містять заклики до зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, з якими будуть ознайомлені всі учасники групи, розмістив під ніком (ім'ям) «ОСОБА_1», що належить йому особисто, повідомлення, в якому містилися заклики до населення України щодо зміни меж території вказаної держави на порушення порядку, встановленого Конституцією України, шляхом проведення незаконного референдуму, вчинення інших дій радикального характеру з метою створення суверенного державного утворення – «Українська автономна республіка» у складі Російської Федерації – через незаконне відділення від України її частини Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської та

Одеської областей такого змісту: «Способ как быстро объединить юго-восток Украины и провести референдум для создания украинской автономной республики в составе российской федерации путем выделения Харьковской, Днепропетровской, Запорожской, Херсонской, Николаевской, Одесской областей. Ранее уже давались четкие инструкции, каким образом необходимо действовать, чтобы отделиться и отсоединиться от той территории Украины, которая заражена и парализована властью хунты. Хватит сопли жевать!!! Меня Должны услышать все!!! Максимальный репост!!! Жители Юго-Востока Украины нас с Вами спасет только референдум. На повестку голосования необходимо вынести два вопроса: 1.Юго-Восток как автономный субъект Российской Федерации. 2.Юго-Восток как автономный субъект в составе Украины. ДНР уже действует, хватит спать. Инструкции были выложены ранее в группе!!! Действуйте как действовали в Крыму. Подчиняйте себе правоохранительные органы, воинские части СМИ. Отряды самообороны неусыпно охраняйте ваших лидеров, берегите всю документацию и контактную информацию!!! кому не безразлична данная ситуация обращайтесь по тел. НОМЕР_2».

ОСОБА_1 17.06.2014 р. учинив умисні дії, спрямовані на розповсюдження матеріалів із закликами до зміни меж території та державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Таким чином, ОСОБА_1 учинив умисні дії, які виразилися в розповсюдженні матеріалів із закликами до вчинення дій із метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, тобто кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 110 КК України» [49].

Подібний приклад свідчить про існуючі можливості розповсюдження розглянутих матеріалів шляхом використання популярних у цей час телекомунікаційних засобів передачі інформації як одного з можливих способів учинення такого злочину.

У цілому цей злочин варто вважати закінченим з моменту вчинення будь-якої з дій, перерахованих у диспозиції ст. 110 КК України. Тобто йдеться про формальний склад злочину, як і в попередньому випадку.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 110² КК України («Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України»), виражається, як правило, у формі активних дій.

Під фінансуванням дій, про які йшлося трохи раніше, потрібно розуміти дії, вчинені з метою фінансового (матеріального) забезпечення конкретної особи чи групи осіб, котрі беруть участь у підготовці або вчиненні дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, чи дій, спрямованих на зміну меж території або державного кордону України.

Фінансове (матеріальне) забезпечення в цьому разі припускає процес збору і надання матеріальних коштів, надання фінансових послуг з усвідомленням винною особою (особами) того, що вони призначені для матеріального забезпечення особи (групи осіб), яка планує або вчиняє дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади або на зміну меж чи території державного кордону України.

Злочин визнається закінченим з моменту початку надання матеріальних коштів чи надання фінансових послуг особам, які беруть участь у підготовці чи вчиненні розглянутих дій.

Ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 112 КК України, досить виразно сформульовані в диспозиції цієї статті: «Посягання на життя (перерахованих діячів)... вчинене у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю».

Однак формулювання злочинного механізму у вигляді «посягання на життя» стосовно цього й інших злочинів трактується все-таки неоднозначно, незважаючи на трактування, що існувало в недалекому минулому в підпункті «а» п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я людини» від 1 квітня 1994 р. № 1 [283] (дане положення скасовано новою Постановою від 7 лютого 2003 р. № 2 [284], в якій уже відсутнє таке визначення). Згідно із згаданою Постановою посягання на життя державного

діяча, вчинене у зв'язку з його державною діяльністю, або на життя представника іноземної держави, вчинене з метою заподіяння міжнародного ускладнення, є злочинами проти держави і цілком охоплюються відповідно ст. 58 КК («Посягання на життя державного діяча») чи ст. 59 КК («Посягання на життя представника іноземної держави») і додаткової кваліфікації за п. «в» ст. 93 КК («Умисне вбивство за обтяжуючих обставин») не вимагає.

Під посяганням на життя державного діяча представником іноземної держави варто розуміти його умисне вбивство чи замах на умисне вбивство [283].

Отже, посягання на життя людини – це суспільно небезпечне діяння, спрямоване на заподіяння смерті людині. Причому в теорії вітчизняної кримінально-правової науки висловлювалися різні думки в частині обсягу змісту поняття «посягання на життя». Так, до посягання на життя пропонувалося вважати належною і погрозу вбивством [181, с. 11]. Також до посягань на життя пропонувалося вважати належними насильницькі дії щодо державних чи громадських діячів, що створили реальну можливість настання смертельного результату, тобто небезпечні для життя в момент заподіяння [112, с. 197]. Крім зазначених положень, пропонувалося термін «посягання на життя» розуміти не тільки як убивство і замах на нього, але й умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, що потягло через необережність смерть потерпілого [42, с. 20].

При цьому деякі вчені пропонували більш обмежене розуміння терміна «посягання на життя». У цьому разі під суспільно небезпечним діянням пропонувалося розуміти тільки замах на вбивство, але не само вбивство [29, с. 330].

Найбільш поширеною є концепція, відповідно до якої посягання на життя припускає замах на вбивство чи вбивство. Ця точка зору припускає, що вбивство і замах на вбивство становлять єдине діяння, нерозривно пов'язане з основним об'єктом злочинного посягання. У цьому зв'язку такий склад злочину варто розглядати як альтернативний, тобто його об'єктивна сторона може характеризуватися як замах на вбивство чи само вбивство [342, с. 138].

Настільки широкий перелік думок пов'язаний з тим, що поняття злочинного посягання має на увазі одночасну і фактичну поведінку та потенційну можливість

настання злочинного результату [197, с. 34].

На нашу думку, для того щоби більш або менш виразно встановити обсяг і межі поняття «посягання на життя», необхідно чітко встановити, що має за мету законодавець, сформулювавши правовий припис, передбачений ст. 112 КК України. Безумовно, не складно припустити, що законодавець ст. 112 КК України і іншими аналогічними правовими нормами, що містять словосполучення «посягання на життя», підкреслює прагнення злочинця позбавити життя потерпілого. Тому якби законодавець вийшов за межі свого визначення об'єктивної сторони цього злочину, наприклад одним із його об'єктів назвав не тільки життя людини, але і її здоров'я, то такий злочин, наприклад, як умисне тяжке тілесне ушкодження, що потягло смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), довелося б розглядати як посягання на життя людини. Тоді як зазначений склад злочину є злочином проти здоров'я особистості, бо заповідання смерті потерпілому не охоплюється умислом винної особи.

Таким чином, передбачуване доповнення об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 112 КК України, ознакою насильницьких дій, небезпечних для життя потерпілого, є зайвим. Однак коли злочинець у процесі вчинення насильницьких дій допускає імовірність заповідання смерті потерпілому, то можна констатувати, що умисел такої особи спрямований на позбавлення життя іншої людини. У такому разі можна припустити наявність так званого альтернативного, чи неконкретизованого, умислу, однак, проте, має місце умисна форма вини, спрямована на вбивство іншої людини. У зв'язку з цим наявність або відсутність необхідного причинного зв'язку формуватиме остаточну кваліфікацію у вигляді закінченого вбивства чи замаху на вбивство. Уявляється, що зайвою є будь-яка необхідність у розширювальному тлумаченні посягання на життя зазначених діячів.

Установлення принципів формування поняття «посягання на життя» не могло не відбитися на авторитетній думці відомих дослідників у частині визначення ознак об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 112 КК України.

Так, П. С. Матишевський формулює об'єктивну сторону цього злочину як діяння, спрямоване на позбавлення життя державного діяча України [202, с. 198]. Тут автор дає посилання на зазначену Постанову Пленуму ВСУ, погоджуючись з

тим, що такий злочин виражається в умисному вбивстві чи замаху на вбивство державного діяча.

М. І. Хавронюк об'єктивну сторону розглянутого злочину бачить у посяганні на життя державного чи громадського діяча, під яким розуміє вбивство чи замах (як закінчений, так і незакінчений) на вбивство державного чи громадського діяча, що можуть виявитися в діях (вчинення пострілу, заподіяння удару ножом, вкладення радіоактивних речовин у робоче крісло тощо) чи в бездіяльності (наприклад, не здійснення необхідної медичної процедури). Спосіб посягання значення для кваліфікації не має [204, с. 237].

Як посягання на життя державного діяча чи керівника політичної партії, оцінює такий злочин В. Я. Тацій, коли під посяганням на життя варто розуміти вбивство чи замах на вбивство осіб, зазначених у ст. 112 КК [137, с. 24].

С. В. Дьяков відзначає, що посягання на життя означає вчинення дій, безпосередньо спрямованих на вбивство державного або громадського діяча, незалежно від того, досягли вони успіху або ні [90, с. 92].

На думку В. А. Ліпкана, під посяганням на життя державного чи громадського діяча треба розуміти як убивство цього діяча, так і замах на вбивство. При цьому, як справедливо відзначає автор, посягання на життя названих осіб може бути вчинено як під час безпосереднього здійснення державної чи громадської діяльності, так і поза такими межами, але обов'язково у зв'язку з цією діяльністю [172, с. 153–154].

В. Г. Пилипчук розглядає таке діяння як посягання на життя державного діяча чи керівника політичної партії. Під посяганням на життя слід розуміти вбивство чи замах на вбивство осіб, зазначених у ст. 112 КК України. Відповідальність у цих випадках настає як за закінчений злочин, незалежно від настання смерті таких осіб [240, с. 26].

У деякому сенсі відзначається визначення об'єктивної сторони такого злочину, яке надав О. С. Сотула. Так, автор підкреслює, що об'єктивна сторона посягання на життя державного чи громадського діяча виражається в дії, спрямованій на умисне позбавлення життя державного чи громадського діяча. Це умисне вбивство чи замах на таке щодо зазначених осіб, що може призвести до заподіяння шкоди національній

безпеці, порушення нормальної діяльності органів державної влади і до інших суспільно небезпечних наслідків [319, с. 10]. Дослідник один із деяких, хто безпосередньо підкреслює спрямованість такого діяння – заподіяння шкоди національній безпеці, а лише потім заподіяння таких наслідків іншим об'єктам кримінально-правової охорони.

Почасти подібне, але більш конкретизоване визначення дає Л. В. Мошняга, в якому об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 112 КК України, – це порушення конституційних основ національної безпеки, нормальної діяльності органів державної влади або політичних партій шляхом посягання на життя державного чи громадського діяча [194, с. 134].

Отже, беручи до уваги всі розглянуті позиції, можна припустити, що об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 112 КК України, виражається в посяганні на життя осіб, перерахованих у диспозиції цієї статті, що характеризується як у дії, так і в бездіяльності (відмовлення лікаря надати необхідну допомогу таким потерпілим). Причому таке посягання має на увазі як сам факт убивства (позбавлення життя) зазначених осіб, так і замах на їх життя.

Дослідження положень, що визначають зміст об'єктивної сторони розглянутого злочину, дає можливість для встановлення меж передбачуваної шкоди, заподіяної таким діянням.

Щодо цього корисним є твердження С. В. Дьякова, відповідно до якого законодавець з урахуванням виключної небезпеки дій терориста момент закінчення злочину переніс на стадію замаху. Фактичне настання смерті чи замах на життя зазначених осіб охоплюється ознаками цього складу закінченого злочину і не вимагає додаткової кваліфікації при настанні шкідливих наслідків по статтях про вбивство або умисне заподіяння шкоди здоров'ю [90, с. 92].

Щодо моменту закінчення такого злочину також існує ціла низка корисних міркувань:

- 1) злочин визнається закінченим з моменту замаху на життя державного діяча [202, с. 198];
- 2) злочин визнається закінченим з моменту безпосереднього вчинення замаху,

незалежно від настання фактичних наслідків (шкода здоров'ю державному діячу може бути не заподіяна зовсім). Заподіяння шкоди здоров'ю державному чи громадському діячу, навіть за мотивом його державної чи громадської діяльності, що завідомо для винного не могло заподіяти смерть, кваліфікується як відповідний злочин, передбачений Розділами II, XV або іншим розділом Особливої частини КК України [204, с. 237];

3) закінченим такий злочин вважається з моменту вчинення діяння, спрямованого на позбавлення життя, тобто з моменту замаху на вбивство (усічений склад злочину) [137, с. 25].

У процесі вивчення існуючої полеміки в частині встановлення моменту закінчення цього злочину можна констатувати, що він визнається закінченим з моменту фактичного замаху на життя зазначених у диспозиції ст. 112 КК України осіб, незалежно від настання чи не настання їх смерті. Отже, розглянутий злочин відповідно до його законодавчої конструкції є злочином з формальним складом.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 113 КК України, характеризується цілою низкою різноманітних форм його вчинення. У цьому зв'язку встановлення таких форм як у цей час, так і в процесі розвитку вітчизняного кримінального законодавства відзначається достатньою невизначеністю і різноманітністю. Це цілком з'ясовано й існуючим на той період законодавчим формулюванням, що в наступні періоди зазнало певних змін.

Розподілення диверсій на форми, як і будь-яка інша класифікація, має повною мірою умовний характер. Але виділення конкретних ознак тих чи інших форм диверсії необхідно для надання більшої цілеспрямованості та систематизації правотворчій діяльності в цій сфері [432, с. 116].

Так, кримінальне законодавство в редакції від 27 червня 1961 року визначає диверсію як руйнування чи пошкодження вибухом, підпалом або іншим способом підприємств, споруджень, шляхів і засобів сполучення, засобів зв'язку або іншого державного чи суспільного майна, вчинення масових отруєнь чи поширення епідемій і епізоотій з метою ослаблення Радянської держави [389].

На підставі наданого формулювання Г. З. Анашкін висловив своє припущення,

відповідно до якого об'єктивна сторона диверсії може бути виражена у вчиненні різних діянь, спрямованих на руйнування чи пошкодження народногосподарських цінностей, знищення майна чи винищування людей. Далі автор, додержуючись законодавчого визначення, виділяє такі форми, як вибух, підпал, а також і інші способи. До «інших способів» належить організація шляхом дій і бездіяльності катастроф і аварій на залізничному і водному транспорті, авіаційних катастроф, поломка машин і агрегатів, створення обвалів і затоплення шахт, виведення з ладу енергосистеми і т. д. Як справедливо відзначає дослідник, диверсія, як правило, має одноактний, явний і відкритий характер, хоч її вчиненню часто передує тривала підготовка. Диверсія може бути вчинена суспільно небезпечним способом (вибухом, підпалом, катастрофою) [160, с. 180–181].

Заслуговує на особливу увагу в цій частині міркування А. А. Піонтковського. Як справедливо відзначає вчений, об'єктивна сторона диверсійного акту, коли йдеться про посягання на ті чи інші об'єкти соціалістичної власності, виявляється в їх руйнуванні чи пошкодженні, наприклад підпал фабрики, затоплення шахти, вибух на хімічному заводі, псування трансформатора на електростанції і т. д.

Додержуючись законодавчого формулювання злочину, автор виділяє способи вчинення диверсії шляхом вибуху, підпалу чи «іншим способом». Цей «інший спосіб», відзначає дослідник, може мати такий самий загальнонебезпечний характер, як і підпал і вибух, наприклад затоплення місцевості, отруєння водойми, поширення епізоотії. Але «інший спосіб» диверсії може і не мати загальнонебезпечного характеру; він може відбиватися в таких діях, як пошкодження сільськогосподарських машин, псування електромережі високої напруги тощо. У тих випадках, коли безпосередній об'єкт диверсії становить собою життя і здоров'я радянських людей, спосіб дії злочинця виражається в масовому отруєнні чи поширенні епідемій. Така диверсія за способом дії відрізняється від терористичного акту проти державних чи громадських діячів або представників влади (у чинному КК – ст. 112) тим, що злочинна дія спрямована не проти суворо визначених осіб (державний чи громадський діяч, представник влади), а проти життя і здоров'я багатьох осіб [159, с. 129–130].

Пізніше, з урахуванням відповідних законодавчих змін ознак диверсії, змінилися і подібні наукові трактування форм об'єктивної сторони розглянутого злочину.

П. С. Матишевський в об'єктивній стороні диверсії виділяє три її форми: 1) вибухи, підпали, затоплення, обвали й інші загальнонебезпечні дії, спрямовані на масову загибель людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, руйнування, пошкодження важливих народногосподарських чи оборонних об'єктів; 2) отруєння людей і тварин; 3) поширення на значних територіях (сіло, район, область) епідемій (безперервно виникають одна за однією), інфекційних захворювань серед людей (чуми, холери, віспи тощо) або епізоотій (інфекційних захворювань серед тварин – сибірки, туляремії, ящуру тощо), а також епіфітотій (грибкових, вірусних або бактеріологічних захворювань рослин) [202, с. 199].

На думку В. А. Ліпкана, об'єктивна сторона злочину характеризується такими формами:

- вибухи, підпали чи інші дії, спрямовані на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю;
- вибухи, підпали чи інші дії, спрямовані на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення;
- дії, спрямовані на радіоактивне забруднення; на масові отруєння; на поширення епідемій, епізоотій, епіфітотій [172, с. 176].

С. В. Дьяков відзначає, що об'єктивна сторона диверсії виражається у вчиненні підпалу чи інших дій (обвалів, затоплень, каменепадів, аварій, катастроф тощо). Зазначені загальнонебезпечні дії спрямовані на руйнування чи пошкодження підприємств, споруджень і т. д., що належать до предмета злочину [90, с. 125].

Трохи інакше уявляє собі бачення таких форм диверсії В. Я. Тацій. Так, на думку вченого, об'єктивна сторона такого злочину виражається: 1) у вчиненні з метою ослаблення держави вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення; 2) у вчиненні з цією самою метою дій, спрямованих на

радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій [137, с. 25–26].

М. І. Хавронюк відзначає, що об'єктивна сторона такого злочину виражається у вчиненні суспільно небезпечних дій (наприклад, вибухів і підпалів), спрямованих на:

- 1) масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю;
- 2) руйнування чи пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення;
- 3) радіоактивне забруднення;
- 4) масове отруєння;
- 5) поширення: епідемій, епізоотій, епіфітотій [204, с. 240].

Надане формулювання безпосередньо відображає законодавче формулювання і, найголовніше, дає можливість установити момент закінчення кожної з форм такого злочину.

Таким чином, з урахуванням досліджених положень можна припустити, що об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 113 КК України, виражається в таких формах:

- 1) учинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень або іншої шкоди їхньому здоров'ю;
- 2) вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення;
- 3) радіоактивне забруднення;
- 4) масове отруєння;
- 5) поширення: епідемій, епізоотій і епіфітотій.

Надані положення в частині встановлення форм об'єктивної сторони диверсії свідчать про те, що розглянутий злочин може бути вчинено тільки активними діями. Про що свідчить і законодавче формулювання ст. 113 КК України, яка підкреслює таку обставину словосполученнями «здійснення з метою...», «...або інших дій...».

«...здійснення з такою самою метою дій...». Отже, і законодавець, і більшість відомих дослідників підтримують тезу про можливість учинення такого злочину тільки активними діями. Однак не можна виключити можливу імовірність учинення такого злочину і шляхом бездіяльності. На подібну обставину у формулюванні об'єктивної сторони диверсії вказує Г. З. Анашкін, згідно з думкою якого «об'єктивна сторона диверсії може бути виражена в здійсненні різних діянь...». Оскільки автор не використовує в цьому контексті термін «дія», а застосовує – термін «діяння», то можна припустити, що дослідник не виключає можливості вчинення такого злочину й у формі бездіяльності. Подібне твердження підтверджується таким формулюванням дослідника такої форми об'єктивної сторони диверсії, як «інші способи» її вчинення, де під «іншими способами» автор розуміє: «...організація шляхом дії чи бездіяльності катастроф і аварій...» [160, с. 180–181] тощо.

Подібної теорії дотримуються також В. Курляндський і Є. Смирнов, які підкреслюють, що здійснити диверсію можна шляхом як активних дій, так і бездіяльністю. Причому шляхом бездіяльності, як відзначають дослідники, можливо здійснення всіх форм диверсії [236, с. 19; 312, с. 137].

Згідно з думками О. Ф. Бантишева та О. В. Шамари вивчена практика щодо справ про диверсію не містить прикладів здійснення диверсійних актів шляхом бездіяльності. Проте це не свідчить про абсолютну неможливість учинення диверсії в такий спосіб. Масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, а також радіоактивне забруднення, масові отруєння, поширення епідемії, епізоотії чи епіфітотії можуть бути викликані бездіяльністю суб'єкта злочину, що використовує при цьому для здійснення диверсії природні сили, процеси (як природного, так і штучного походження), машини й механізми; а також у разі невиконання суб'єктом злочину своїх посадових, службових, професійних обов'язків [20, с. 132].

На нашу думку, подібна аргументація якоюсь мірою аналогічна положенням про вчинення навмисного вбивства шляхом бездіяльності, коли на винній особі

лежить обов'язок, унаслідок виконання нею службових або професійних повноважень, виконання обов'язкових дій, де навмисне їх невиконання (з метою заподіяння смерті іншій людині) може призвести до заподіяння смерті такій людині. Таким чином, можна уявити дуже реальну ситуацію, коли відповідальна особа навмисно не вживає необхідних заходів для запобігання екологічному, хімічному або радіоактивному забрудненню з метою ослаблення нашої держави. Подібна обставина свідчить про можливість учинення такого злочину і шляхом бездіяльності, особливо це актуально в цей час, коли більшість виробничих (у тому числі й небезпечних) процесів практично цілком автоматизовані й безпечно їх функціонування багато в чому залежить від своєчасного втручання в такі процеси осіб, виконуючих свої службові чи професійні обов'язки.

Також слід зазначити, що в сучасних умовах комп'ютерні технології, інтернет і різні телекомунікаційні системи займають особливе місце в житті громадян, підприємств, установ і організацій, нормальне функціонування і життєдіяльність яких безпосередньо залежать від таких систем. У зв'язку з цим посягання на нормальну роботу такої інфраструктури, може спричинити за собою порушення життєдіяльності цілих населених пунктів, телефонних систем, систем електро-водо-газо- постачання, транспорту, атомної енергетики тощо. Отже, використання інтернету в таких цілях може завдати істотної шкоди не тільки підприємствам, установам або окремим громадянам, а й економічній безпеці держави.

Дана обставина свідчить про необхідність криміналізації подібних злочинних проявів - кібернетичних атак. У зв'язку з чим, диспозицію статті 113 КК України пропонується доповнити новою формою здійснення такого злочину - «вчинення кібернетичних атак». Під кібернетичною атакою слід розуміти посягання на комп'ютерні мережі шляхом їх несанкціонованого злому, масового зараження шкідливими програмами, вилучення секретної інформації тощо.

У зв'язку з наданою аргументацією ми пропонуємо таку редакцію ст. 113 КК України:

«Вчинення з метою ослаблення держави вибухів, підпалів, кібернетичних атак або інших дій (бездіяльності), спрямованих на масове знищення людей, заподіяння

тілесних ушкоджень або іншої шкоди їхньому здоров'ю, на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, а також здійснення з цією самою метою дій (бездіяльності), спрямованих на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій», –

При цьому під руйнуванням таких об'єктів варто розуміти таке пошкодження, що робить їх повністю непридатними, тобто вони не можуть підлягати відновленню, наприклад повне виведення з ладу військового заводу, знищення запасів продовольства тощо.

Під пошкодженням таких об'єктів потрібно розуміти тимчасове або часткове виведення їх з ладу шляхом учинення зазначених у диспозиції дій, наприклад пошкодження військового аеродрому, що може бути відновлений за допомогою здійснення відбудовних робіт.

Під іншими діями розглядаються такі способи вчинення диверсії, що за своєю суспільною небезпекою (руйнівною силою) і тяжкістю можливих наслідків рівнозначні небезпеці вибухів і підпалів (затоплення, створення завалів тощо).

Масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень або іншої шкоди їхньому здоров'ю становить собою такі дії, що спрямовані на заподіяння смерті чи будь-якої іншої шкоди здоров'ю значної кількості людей.

Радіоактивне зараження становить собою таку злочинну діяльність, що спрямована на заподіяння смерті чи шкоди здоров'ю значній кількості людей шляхом їх зараження (опромінення) радіоактивними речовинами (радій, уран, стронцій тощо).

Масові отруєння людей – це злочинна діяльність, спрямована на заподіяння смерті чи шкоди здоров'ю значної кількості людей шляхом їх отруєння. Існують різні способи вчинення злочину (отруєння джерел води, продуктів харчування, повітря тощо).

Поширення епідемій – це масове поширення інфекційних захворювань серед людей у будь-якій місцевості чи регіоні (епідемії тифу, туберкульозу, грипу, чуми тощо).

Поширення епізоотій – це поширення заразних хвороб серед тварин (чуми, туберкульозу, бруцельозу тощо).

Поширення епіфітотій – масове поширення грибкових, вірусних, бактеріологічних і інших хвороб сільськогосподарських, лісових, водних і інших рослин.

Способи поширення епідемій, епізоотій і епіфітотій найрізноманітніші (наприклад, поширення хвороботворних мікроорганізмів через їжу, воду, повітряно-краплинним шляхом, порушення правил профілактики таких хвороб і т. д.).

Через наявність такої кількості форм об'єктивної сторони виникає певна дискусія в частині встановлення моменту закінчення такого злочину. Тут також відсутнє однакоє розуміння такого моменту серед відомих і авторитетних дослідників у цій сфері пізнання.

П. П. Михайленко визнає диверсію закінченим злочином з моменту фактичного руйнування чи пошкодження предмета посягання, а також після вчинення масових отруєнь чи поширення епідемій і епізоотій [390, с. 163].

А. А. Піонтковський вважає диверсію закінченим складом злочину з моменту руйнування чи пошкодження об'єкта посягання, тобто, якщо в результаті вибуху, пожежі чи іншого способу пошкодження і знищення державного чи суспільного майна хоча б частково пошкоджені відповідні об'єкти, все вчинене варто розглядати як закінчений склад злочину, диверсії.

У тих випадках, відзначає вчений, коли диверсійні дії були спрямовані на організацію масових отруєнь або поширення епідемій, але в дійсності не відбулося ні отруєння людей, ані поширення епідемій, вчинені дії ще не будуть закінченим складом диверсії і мають кваліфікуватися як замах на вчинення диверсії. Закінченим склад цього виду диверсії буде тоді, коли дійсно настало отруєння людей або передбачуване епідемічне захворювання [159, с. 131].

Г. З. Анашкін стверджує, що диверсію треба вважати закінченим злочином з моменту вчинення руйнівної дії (вибуху, підпалу і т. д.), якщо від дій винного настали зазначені в законі наслідки, незалежно від характеру і розміру заподіяного збитку [160, с. 181].

Надані позиції відомих дослідників багато в чому схожі в моменті закінчення такого злочину, що вважається закінченим, як правило, з моменту настання руйнувань, пошкоджень, масових отруєнь, поширення епідемій або епізоотій. Відповідно, таке розуміння цього положення свідчить про наявність матеріального складу диверсії [422, с. 246], на що солідарно вказують позиції таких учених. Ця обставина не може бути піддана будь-якому сумніву внаслідок існуючого на той момент законодавчого визначення диверсії, що свідчить про матеріальні ознаки такого складу. Це пояснюється тією обставиною, що законодавець формулює цей злочин конкретно визначеними фразами «руйнування» чи «пошкодження», «вчинення масових отруєнь», «поширення епідемій чи епізоотій», що підкреслюють такі протиправні дії як учинений факт, тобто настання наслідків у вигляді руйнувань, пошкоджень тощо. Це особливо помітно в порівнянні із сучасним законодавчим трактуванням такого злочину, де йдеться не про вчинення «руйнування» чи «пошкодження», а про «вчинення з метою ослаблення держави вибухів, підпалів...», «спрямованих на... руйнування чи пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення». Таким чином, законодавець у першому разі підкреслює момент закінчення злочину з моменту руйнування чи пошкодження, а в другому – з моменту вчинення дій, спрямованих на руйнування чи пошкодження зазначених об'єктів, тобто не з моменту настання наслідків у вигляді руйнувань і пошкоджень, а з моменту вчинення зазначених дій. Отже, у другому разі чинне законодавство підкреслює момент закінчення злочину з моменту вчинення зазначених суспільно небезпечних дій, де можливі наслідки можуть перебувати за межами такого складу злочину. Безумовно, йдеться про формальний склад злочину.

Умовивід, який ми надали, багато в чому збігається і з думкою провідних сучасних дослідників у цій сфері. Так, В. А. Ліпкан констатує, що диверсія є злочином з формальним складом. Тому, як відзначає дослідник, з моменту вчинення дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень або іншої шкоди їхньому здоров'ю, на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, на радіоактивне забруднення, масові отруєння, поширення епідемій, епізоотій, епіфітотій, злочин вважається

закінченим [172, с. 176].

С. В. Дьяков пропонує таку саму версію, відповідно до якої диверсія визнається закінченим злочином з моменту вчинення вибухів, підпалів і інших подібних дій, незалежно від того, настали зазначені в законі наслідки чи ні. Одержаний у результаті матеріальний збиток ураховується, але впливає не на кваліфікацію вчиненого, а на встановлення ступеня вини і призначення покарання [90, с. 125].

Подібної позиції дотримується і П. С. Матишевський, але при цьому диференціює момент закінчення злочину в залежності від конкретної його форми. Так, на думку вченого, диверсія, вчинена в першій формі (вибухи, підпали, затоплення, обвали й інші загальнонебезпечні дії, спрямовані на масову загибель людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, руйнування, пошкодження важливих народногосподарських чи оборонних об'єктів), вважається закінченим злочином з моменту вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, спрямованих на загибель людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю або на руйнування чи пошкодження зазначених об'єктів. Настання наслідків не обов'язково.

Диверсія в другій і третій формах вважається закінченим злочином з моменту настання таких наслідків, як: отруєння, захворювання чи смерть хоча б однієї людини; загибель, отруєння чи захворювання однієї чи декількох тварин; грибкове, вірусне або бактеріологічне захворювання рослин на певній поверхні. Тому, на думку дослідника, один лише факт зараження води, корму, пасовиська чи водойми тощо з метою викликати загибель чи захворювання людей або тварин слід розглядати як замах на диверсію [202, с. 200].

У процесі дослідження всіх форм диверсії В. Я. Тацій доходить висновку, відповідно до якого вважає диверсію належною до усічених складів і визначає момент її закінчення з моменту вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на досягнення зазначених у законі небезпечних наслідків, тобто незалежно від фактичного заподіяння смерті, тілесних ушкоджень, руйнування чи пошкодження об'єктів, радіоактивного забруднення і настання інших наслідків [137, с. 26]. З цього випливає, що вчений у такий спосіб підкреслює особливу небезпеку

розглянутого злочину.

На думку М. І. Хавронюка, диверсія є закінченим злочином з моменту вчинення вибуху, підпалу, затоплення, обвалу чи інших дій відповідної спрямованості, незалежно від того, чи сталося фактично настання тих або інших наслідків (наприклад, у результаті вибуху у зв'язку зі слабкою потужністю заряду можуть узагалі не настати будь-які помітні наслідки: через дощ може не зайнятися підпалене укриття чи отрута або патоген виявляться неефективними). Наявність і тяжкість фактичних наслідків у вигляді загибелі людей, заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, руйнування чи пошкодження певних об'єктів, радіоактивне забруднення, масове отруєння, епідемії, епізоотії чи епіфітотії враховуються судом при призначенні покарання [204, с. 240]. Отже, вчений має на увазі наявність у цьому разі формального складу.

Таким чином, досліджені позиції дозволяють дійти висновку, що диверсія, відповідно до існуючого законодавчого трактування, визнається закінченою з моменту вчинення вибуху, підпалу чи інших дій з метою досягнення зазначених у диспозиції цієї статті наслідків або з моменту вчинення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, масові отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій, незалежно від наслідків, що трапилися. Отже, йдеться про наявність у цьому разі формального складу злочину.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 114¹ КК України («Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань»), виражається як у формі активних дій, так і у формі бездіяльності.

Під перешкоджанням законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань потрібно розуміти активну протидію в проведенні будь-яких військових, оборонних чи мобілізаційних заходів шляхом створення перешкод у здійсненні ними своїх законних дій. Такі перешкоди можуть виражатися у блокуванні військових частин, військових баз, залізничних вокзалів, військових заводів, транспортних шляхів сполучення й інших діях, що сприяють такому результату. Розглянуті діяння також можуть супроводжуватися психічним чи фізичним впливом щодо як самих військовослужбовців, так і осіб командно-

адміністративного складу.

Подібні злочинні прояви можуть також характеризуватися і бездіяльністю, наприклад відмовлення службової особи у включення до складу Збройних Сил України добровольчих загонів, у прийнятті на озброєння нових видів розробленого передового озброєння тощо.

При цьому, на нашу думку, ознаки розглянутого злочину, що їх сформулював законодавець, вимагають певного уточнення. Так, у цьому разі необхідно встановити, про яку безпосередньо законну діяльність Збройних Сил України (у контексті цієї статті) йдеться? А відповідно, перешкоджання якій діяльності може підірвати основи національної безпеки України?

Логічним уявляється, що йдеться про збройний захист суверенітету, незалежності, територіальної цілісності й недоторканності України від збройного вторгнення чи погрози такого вторгнення ззовні. Однак не можна виключити ту обставину, що такі самі військові підрозділи з використанням військової й іншої техніки можуть бути задіяні при гасінні пожеж, ліквідації наслідків великих техногенних аварій і катастроф (наприклад, при ліквідації наслідків аварій на АЕС). Отже, дуже сумнівно, що протидія такій діяльності Збройних Сил України, що має за мету інші, але від цього не менш корисні цілі, буде охоплюватися цим складом злочину.

Подібні діяння є злочинними відповідно до редакції цієї статті, якщо вони вчинені в особливий період. Отже, який період, на думку законодавця, варто вважати особливим? Передбачається, що йдеться насамперед про здійснення таких дій у період воєнного стану чи в період збройного конфлікту. При цьому виключається можливість учинення такого злочину, як нам здається, у період оголошення в певній місцевості чи регіоні України режиму надзвичайного стану (внаслідок природних стихійних лих, екологічних катастроф тощо).

Цей злочин визнається закінченим з моменту вчинення будь-якої дії чи бездіяльності, що призвели до фактичного перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, тобто в цьому разі йдеться про формальний склад такого злочину.

Таким чином, здійснений науково-теоретичний аналіз ознак об'єктивної сторони злочинів проти основ національної безпеки України свідчить про відсутність у науці кримінального права єдиної наукової концепції в частині їх формулювання і процедури встановлення. Так, наприклад, відповідно до домінуючої в науковій літературі позиції – більшість злочинів цього виду вчиняються у формі активних дій, однак ми довели імовірність учинення за певних обставин злочинів, передбачених ст.ст. 111, 112, 113 і 114¹ КК України, і шляхом бездіяльності.

У деяких випадках правильне встановлення способу дозволяє визначити сутність і юридичну природу конкретного злочину. Так, насильницькі дії є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів, передбачених ст.ст. 109, 112 і 113 КК України. У цьому разі такий спосіб їх учинення характеризує їх якісну своєрідність, підкреслює їх індивідуальну особливість, програмує в тому числі характер злочинних наслідків, визначає деякі злочини як двохоб'єктні (ст.ст. 112 і 113 КК) і навмисні.

3.2 Концептуальні основи «конструювання» суб'єктивних ознак складів злочинів проти основ національної безпеки України

Суб'єктивна сторона суспільно небезпечного діяння – це внутрішня його сутність, що відображає всі внутрішні процеси, які відбуваються в психіці злочинця в процесі вчинення ним суспільно небезпечного діяння, передбаченого кримінальним законодавством. Так, відповідно до думки більшості вчених це група юридичних фактів (елементів), що становлять внутрішній бік злочину, а відповідно характеризують психічну діяльність винної особи, яка виражається ставленням її волі та свідомості не тільки до злочину, який вона вчиняє, але й до його наслідків.

У цій частині складно не погодитися з твердженням про те, що «суб'єктивна сторона злочину – це внутрішній бік злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості й волі до суспільно небезпечної дії, яку вона вчиняє, і до її наслідків. Зміст суб'єктивної сторони складу злочину характеризують

певні юридичні ознаки. Такими ознаками є вина, мотив і мета вчинення злочину» [136, с. 142].

Суб'єкт, об'єкт і об'єктивна сторона злочину, як стверджує В. В. Лунєєв, є об'єктивною реальністю, яка існує незалежно від свідомості людини, отже, суб'єктивна сторона є безпосередньо продуктом свідомості й з цією її сутністю пов'язані всі труднощі її встановлення, поняття й оцінки [177, с. 3].

У теорії вітчизняного кримінального права ще з XVIII століття діяло положення, за яким злочином визнавалася дія/бездіяльність, учинена за наявності не тільки об'єктивних, але і суб'єктивних ознак, тобто навмисно або з необережності.

Уже наприкінці XIX століття юристи розглядали склад злочину як сукупність об'єктивних і суб'єктивних елементів у суспільно небезпечному діянні й дедалі більш важливого значення набував принцип вини. Вина визначалася як певне психічне ставлення особи до своїх дій і їхніх наслідків [151, с. 160]. Ці положення головним чином і лягли в основу утворення інституту вини та її форм, а також визначили процеси подальшого розвитку вітчизняного кримінального законодавства [418, с. 276].

Таким чином, у процесі кваліфікації того чи іншого злочину виключне значення має встановлення зв'язку зовнішнього прояву поведінки людини з її психічним станом. Почуття, мислення, наміри, мета і воля – це внутрішній, духовний світ людини, її сутність. Усі вони у своїй єдності і взаємозв'язку створюють психіку людини, її інтелект (свідомість). Це дає людині можливість сприймати і розуміти зовнішній світ, особисті блага і поведінку інших людей, діяльність колективу, суспільства і держави, ставити цілі, формувати свою волю і діяти відповідним чином не тільки при здійсненні, як правило, правомірних дій, але і при вчиненні суспільно небезпечних дій [136, с. 143]. Отже, того чи іншого роду потреби людини, що виникають, здатні сформувати відповідну манеру її поведінки. Тобто в суб'єктивних ознаках злочину знаходять своє відображення мотив і мета, що сприяють формуванню конкретного волевиявлення особи в кожному конкретному суспільно небезпечному діянні.

Елементи, що складають суб'єктивну сторону, у теорії кримінального права

умовно поділяються на основні (обов'язкові) і додаткові (другорядні). Так, вина є основною (обов'язковою) ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину, що в тому числі значною мірою становить і її зміст. При цьому мотив і мета традиційно належать до так званих додаткових (другорядних) ознак суб'єктивної сторони. Наявність вини в діях особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, уявляється як факт об'єктивної дійсності, який необхідно встановити і довести в кожному конкретному разі вчинення злочину. Так, відсутність вини в діях особи дає можливість виключити наявність самої суб'єктивної сторони, а отже, і сам склад злочину.

Згідно із ст. 62 Конституції України, кримінальна відповідальність настає лише тоді, коли буде доведена вина особи у вчиненні злочину [125]. Це положення знайшло своє логічне продовження в ч. 2 ст. 2 КК України 2001 року, де підкреслюється, що особа вважається невинною у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведена в законному порядку і встановлена обвинувальним вироком суду. З іншого боку, законодавець ч. 1 ст. 11 КК України [140] підкреслює, що злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), яке вчинив суб'єкт злочину. Таким чином, вина є не тільки основним елементом суб'єктивної сторони, але і підставою до кримінальної відповідальності й відповідного покарання злочинця.

Так, у процесі досудового слідства, у рамках розслідування будь-якої кримінальної справи, встановлюється психічне ставлення суб'єкта до суспільно небезпечного діяння, яке він учинив, і до настання шкідливих наслідків, у тому числі й до передбачених конкретною нормою кваліфікуючих ознак та обставин, що обтяжують або пом'якшують такий злочин.

При цьому, відповідно до існуючої в кримінальному праві доктрини, «при здійсненні кваліфікації за суб'єктивною стороною варто мати на увазі, що кримінальний закон визнає суб'єктивною стороною злочину тільки таке психічне ставлення особи до діяння, яке вона вчинила, що відбилося в суворо визначеній формі» [155, с. 124].

Однак не складно помітити, що «в дуже значній кількості норм Особливої частини немає відповіді на запитання, яка форма вини необхідна для наявності складу злочину... Внаслідок того, що без елементів умислу чи необережності складу злочину бути не може, то звідси безпосередньо випливає, що умовчання закону про форму вини не знімає питання про винуватість, а лише вимагає ретельного з'ясування думки законодавця для встановлення необхідної для цього складу форми вини» [340, с. 131].

Більш докладно такі положення відбиті у ст. 23 КК України, де вперше на законодавчому рівні закріплено загальне визначення поняття вини. Так, відповідно до ст. 23 КК України вина – це психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Тобто вина є обов'язковою ознакою будь-якого суспільно небезпечного діяння, через що неможливим стає існування вини як абстрактної субстанції, яка існує поза суспільно небезпечним діянням.

Особливе значення в процесі встановлення поняття і сутності вини мають її форми. Форми вини становлять собою своєрідний взаємозв'язок певних ознак волі та свідомості особи, яка вчинила злочин. В існуючому взаємозв'язку подібних ознак і виявляється психічне ставлення суб'єкта до вчиненого діяння і його наслідків. Відповідно до чинного кримінального законодавства існують дві форми вини – умисна (ст. 24 КК України) і необережна (ст. 25 КК України). Зазначені форми вини також поділяються на окремі види. Так, умисел буває прямим і непрямим, а необережність виражається у вигляді злочинної самовпевненості та злочинної недбалості. Поза цими конкретними видами вина відсутня.

На відміну від українського законодавства, європейський законодавець у кримінальному законодавстві (КК Франції, Іспанії, ФРН і ін.) не дає загального визначення поняття вини. Це виходить із пануючої в Європі кримінально-правової доктрини [40, с. 246–294].

У доктрині європейського кримінального права виділяють винуватість «загальну» і «спеціальну». Загальну винуватість необхідно розуміти як усвідомлення вчиненого акту як злочинного. Спеціальна винуватість передбачається нормами Особливої частини КК і

виражається у формі умислу чи необережності [254, с. 63–64].

Наприклад, у ч. 1 параграфа 7 КК Австрії зазначено: «...якщо закон не передбачає іншого, то покаранню підлягає тільки умисна дія» [368, с. 10]; у ст. 8 КК Польщі записано: «Тяжкий злочин може бути вчинений тільки умисно, менш тяжкий злочин може бути вчинено необережно, якщо це встановлено законом» [384, с. 10]; у ст. 18 КК Швейцарії: «...якщо закон точно не встановив іншого, то карається тільки той, хто вчиняє злочин чи вчинки умисно» [396, с. 9].

Таким чином, у ст.ст. 24 і 25 чинного КК України сформульовані поняття умислу і необережності, а також їх види. Однак зазначені ознаки суб'єктивної сторони більш предметно закріплені в положеннях Особливої частини кримінального законодавства, у тому числі й у першому її розділі («Злочини проти основ національної безпеки України»).

У теорії вітчизняного кримінального права склалися найрізноманітніші підходи в частині встановлення ознак суб'єктивної сторони злочинів проти основ національної безпеки. Про це свідчать у тому числі міркування відомих дослідників: «З'ясування ознак суб'єктивної сторони... при розслідуванні справ про особливо небезпечні державні злочини є одним із найбільш важких і відповідальних завдань...» [113, с. 41].

Стосовно злочинів проти зовнішньої безпеки України (ст. 111 КК України «Державна зрада» і ст. 114 КК України «Шпигунство») умислом винного, як уявляється, охоплюється можливість заподіяння збитку конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності України. При цьому необхідно відзначити, що воля суб'єкта виявляється в тім, що він бажає настання шкідливих наслідків, зазначених у ст. 111 КК України.

Відповідно до твердження А. А. Піонтковського із суб'єктивної сторони будь-який особливо небезпечний державний злочин може бути вчинений лише умисно. Необережно заподіяна шкода основам радянського суспільного чи державного ладу чи зовнішній безпеці СРСР не може розглядатися як особливо небезпечний державний злочин. Такі дії спричинятимуть кримінальну відповідальність як будь-який інший злочин, якщо вони спеціально передбачені законом [159, с. 76–77].

Інший не менш відомий дослідник у цій сфері, Г. З. Анашкін, також солідарний з подібною точкою зору, що суб'єктивна сторона особливо небезпечного державного злочину може бути виражена лише у формі умислу [160, с. 96].

На загальноновизнану думку сучасних авторитетних дослідників у цій сфері, суб'єктивна сторона цієї групи злочинів виражається виключно в умисній формі вини [137, с. 18–28; 172, с. 123–185; 202, с. 190–204; 204, с. 223–247; 391, с. 246–257]. Також у цей час загальноновизнаним є і те, що для таких діянь характерний тільки прями́й умисел.

Отже, проблема визначення ознак суб'єктивної сторони злочинів, що посягають на зовнішню безпеку держави, уявлялася дуже дискусійною на всіх етапах розвитку вітчизняного кримінального законодавства. Розбіжності серед відомих криміналістів виявилися ще в процесі коментування Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини 1958 року і стосувалися головним чином розуміння суб'єктивної сторони зради Батьківщині та шпигунства. Одні вважали, що і ці злочини можуть бути вчинені з прямим умислом [73, с. 31], інші стверджували, що їх можна вчинити і з непрямим умислом щодо заподіяння збитку зовнішній безпеці СРСР [43, с. 42; 209, с. 25; 344, с. 52; 354, с. 30].

Так, наприклад, В. С. Клягін, погоджуючись з міркуваннями Б. О. Вікторова про наявність у таких злочинах спеціальної мети, яку законодавець, хоч «текстуально не згадує» [113, с. 37], але, відповідно до думки останнього, виводить із диспозицій статей, стверджує, що обов'язкова ознака цих складів – мета підриву чи ослаблення держави, яка, безумовно, могла існувати тільки в особи, котра діє з прямим умислом [113, с. 37–38].

На думку М. П. Карпушина і П. С. Дмитрієва, при вчиненні зазначених злочинів особа усвідомлює, що вона, надаючи допомогу іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам у проведенні ворожої діяльності проти нашої країни, спрямовує зусилля на шкоду її безпеці. Такі дії вказують на спрямованість інтелектуального і вольового моментів людини на вчинення цього злочину. При цьому бажання домогтися зазначеного в диспозиції результату припускає наявність прямого умислу [85, с. 47].

На підтвердження такого судження П. П. Михайленко підкреслює: у законі прямо вказується, що зрада Батьківщині є умисним злочином. Зрадник Батьківщини усвідомлює особливу небезпеку діяння, яке він чинить, для Радянської держави, передбачає, що в результаті його злочину буде заподіяний чи може бути заподіяний збиток державній незалежності, територіальній недоторканності чи військовій моці СРСР, і бажає цього [390, с. 155].

Відстоюючи подібну позицію, Л. Д. Єрмакова підкреслює, що у формальних складах суспільно небезпечні наслідки лежать за межами складу, тому оцінка вольового моменту умислу переноситься з наслідків на діяння [92, с. 17].

На думку Г. З. Анашкіна, «відсутність єдності в теорії з такого важливого питання може призвести до різнобою у слідчій і судовій практиці, необґрунтованого звільнення від відповідальності за особливо небезпечні державні злочини осіб, що вчинила посягання на зовнішню безпеку... з непрямым умислом, а також до інших помилок» [5, с. 80].

Таким чином, існувала інша група відомих дослідників у цій сфері: Г. З. Анашкін [5, с. 80], А. А. Піонтковський [158, с. 99], І. І. Слущкий [314, с. 47], М. В. Турецький [344, с. 28], М. Д. Шаргородський [160, с. 96–97], котрі допускали можливість учинення розглянутих злочинів як з прямим, так і з непрямым умислом.

А. А. Піонтковський у «Курсі радянського кримінального права» [158, с. 77, 87, 89] пише, що зрада Батьківщині й шпигунство можуть бути вчинені як із прямим, так і з непрямым умислом [315, с. 37, 39]. Так, учений підтримує гіпотезу про те, що вчинення державної зради і шпигунства можливо тільки з прямим умислом, а його відсутність виключає кримінальну відповідальність суб'єкта «у тих випадках, коли винний не підозрював про те, що він використовується іноземною розвідкою, і не усвідомлював, що діє за її завданням, він не може нести відповідальність за шпигунство, що має форму збирання і передачі «інших відомостей» за завданням іноземної розвідки» [158, с. 99].

При цьому зазначена точка зору є не досить певною і ніяк не узгоджується з міркуваннями автора з приводу суб'єкта таких злочинів, де, на його думку, «суб'єктами особливо небезпечних державних злочинів у цей час виступають...

агенти іноземних розвідок, що засилаються в нашу країну для шпигунської і підривної діяльності», тобто особи, котрі обіймають офіційні посади в національних спецслужбах і виконують роботу на професійній основі, за що несуть відповідальність перед своїм урядом. У процесі подібної діяльності зазначених осіб, на думку дослідника, «можлива така ситуація, коли, цілком у цьому не будучи впевнений, але усвідомлюючи імовірність цього, він проте чинить названі дії і передбачає можливість заподіяння збитку зовнішній безпеці СРСР, хоч настання цих наслідків і не є метою його дій, тобто діє з непрямим умислом» [158, с. 99]. Таким чином, учений не виключає можливості вчинення таких злочинів як з прямим, так і з непрямим умислом.

Отже, як нам здається, досить складно в об'єктивній дійсності уявити ситуацію, коли якісно підготовлений для ворожої діяльності на території нашої держави шпигун нібито не повною мірою може усвідомлювати протиправність подібної діяльності, не беручи до уваги можливі наслідки від такої діяльності. Ця обставина свідчить про наявність суперечностей як у вольовому, так і в інтелектуальному моменті умислу суб'єкта злочину внаслідок того, що основною його метою перебування на території України є не оплачувана іноземною організацією туристична поїздка для ознайомлення з українськими видатними пам'ятками, а свідомо протиправна діяльність, спрямована на збирання необхідних відомостей для подальшого їх використання іноземним адресатом на шкоду зовнішній безпеці України, що за чинним кримінальним законодавством України є кримінальним діянням. Відповідно, сам факт усвідомлення особою наявності цієї кримінально-правової заборони на таку діяльність свідчить про її адекватну інтелектуальну оцінку ступеня суспільної небезпеки розглянутих злочинів.

Аналогічну точку зору запропонував І. М. Слуцький як автор розділу підручника «Радянське кримінальне право», що його видав Ленінградський державний університет (1959 р.) [314, с. 30], і колектив авторів коментарю Кримінального кодексу РРФСР (1963 р.) [211, с. 158, 161].

Б. О. Курінов у «Науково-практичному коментарі до Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини» стверджує, що зрада Батьківщині та

шпигунство можуть бути вчинені як з прямим, так і з непрямим умислом. Хоч автор підкреслює, що «окремі види зради Батьківщині (перехід на бік ворога, втеча за кордон, надання іноземній державі допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР, змова) можуть бути вчинені тільки з прямим антирадянським умислом» [210, с. 22].

Також солідарний із запропонованими аргументами М. В. Турецький, котрий відзначає, що «особливо небезпечні державні злочини можуть бути вчинені як з прямим, так і з непрямим умислом» [344, с. 28].

Серед перерахованих дослідників найбільшу увагу проблемі непрямого умислу в злочинах проти зовнішньої безпеки приділив Г. З. Анашкін. Автор не ставить під сумнів, що розглянуті злочини (проти зовнішньої безпеки) можуть бути вчинені тільки з прямим умислом, тобто коли винний усвідомлює, що дія чи бездіяльність, яку він учиняє, здатна заподіяти передбачений законом збиток основам суспільного чи державного ладу СРСР чи зовнішній безпеці СРСР, і бажає настання такого збитку як наслідку своєї злочинної діяльності.

Однак поряд із названими складами серед особливо небезпечних державних злочинів є і такі, що не містять указівки на спеціальну мету діяльності – підриг чи ослаблення Радянської влади чи Радянської держави: це зрада Батьківщині (ст. 64 КК), шпигунство (ст. 65 КК) і пропаганда війни (ст. 71 КК) [160, с. 96]. Цим самим автор підтримує ідею про наявність в окремих злочинах проти безпеки держави непрямого умислу поряд із прямим, піддаючи критиці положення прихильників наявності тільки прямого умислу при вчиненні особливо небезпечних державних злочинів.

Так, на думку дослідника, прихильники зазначеної точки зору на обґрунтування своїх висновків наводять такі міркування:

– визнання можливості вчинення особливо небезпечних державних злочинів з непрямим умислом «призводило в минулому до необґрунтованого розширення поняття» цих злочинів [73, с. 31];

– умисне вчинення дій «на шкоду визначеному, заздалегідь обраному об'єкту в будь-якому разі припускає свідоме спрямування суб'єктом дій на заподіяння збитку

цьому об'єктові й бажання його настання» [344, с. 79];

– створення злочинцем неминучості заподіяння збитку зовнішній безпеці СРСР означає, що він діє з прямим умислом [344, с. 29];

– злочинець, котрий свідомо передає іноземній державі шпигунську інформацію, бажає заподіяння збитку зовнішній безпеці Радянської держави, тобто діє з прямим умислом [73, с. 40];

– тільки визнання можливості лише прямого умислу при вчиненні особливо небезпечних державних злочинів дозволяє відмежувати ці злочини від подібних до них злочинів [160, с. 98–99; 344, с. 79].

На думку Г. З. Анашкіна, зазначені аргументи уявляються непереконливими, у зв'язку з чим учений запропонував цілу концепцію [4, с. 155–156; 160, с. 99–104; 344, с. 79] на підтримку своєї теорії про наявність як прямого, так і непрямого умислу в особливо небезпечних державних злочинах.

Однак теоретичні положення, що їх надав Г. З. Анашкін, знаходили не тільки своїх прихильників, але й дослідників у цій сфері, що мають інші погляди. Одним з основних критиків такої теорії був О. І. Рарог. Відповідно до думки цього дослідника існує помилкове твердження, згідно з яким законодавець нібито має на увазі обидва види умислу, якщо інше прямо не зазначено в законі. Тобто деякі злочини за своїм характером можуть бути вчинені тільки з прямим умислом, хоч законодавець не тільки не говорить про прямий умисел, але навіть не вказує на умисний характер діяння [292, с. 163]. З подібним твердженням дослідника складно не погодитися, враховуючи чинне кримінальне законодавство, а саме ст. 157 КК України («Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача»).

Парируючи твердження Г. З. Анашкіна про те, що якщо зрада Батьківщині та шпигунство можуть бути вчинені тільки з прямим умислом, то залишаться безкарними суспільно небезпечні діяння, вчинені умисно на шкоду зовнішній безпеці СРСР, О. І. Рарог підкреслює, що подібні побоювання є необґрунтованими, оскільки прихильники прямого умислу виключають не можливість відповідальності

за зраду Батьківщині та шпигунство при непрямому умислі, а заперечують можливість вчинення зрадницьких чи шпигунських дій з непрямим умислом [292, с. 174].

Що стосується твердження про те, що винний, діючи з корисливих чи кар'єристських спонукань, може не бажати заподіяння шкоди інтересам СРСР, а лише свідомо її допускати, О. І. Рарог стверджує, що умислом зрадника охоплюється не тільки той результат, до якого він прагне (зокрема, одержати гроші), але й ті засоби, за допомогою яких він учиняє свої злочинні наміри. Суб'єкт не просто бажає одержати гроші, а прагне одержати їх саме шляхом учинення дій, шкідливих для зовнішньої безпеки держави. У цих випадках заподіяння збитку інтересам нашої країни не є для винного самоціллю. Його кінцева мета полягає у здобутті наживи [292, с. 172].

Незважаючи на те що М. Д. Шаргородський допускав можливість наявності непрямого умислу в розглянутих злочинах, учений не згодний з окремими судженнями Г. З. Анашкіна, вважаючи, що «необґрунтоване розширення в минулому поняття особливо небезпечного державного злочину мало місце не в результаті визнання можливості його вчинення з непрямим умислом, а внаслідок віднесення до цих злочинів діянь, у яких був відсутній умисел узагалі (як прямий, так і непрямий). Більш того, до зрадницьких, наприклад, діянь, як відомо, вважалися належними випадки, коли в діях особи взагалі була відсутня будь-яка вина (мається на увазі відповідальність членів родини зрадника, котрі проживали разом із ним, але котрі не тільки не сприяли зраді, але й не знали про неї). Усі зазначені обставини нині усунуті. Неухильне дотримання вимог чинного законодавства створює повну гарантію недопущення в минулому фактів необґрунтованого обвинувачення громадян, що мали місце, у зраді Батьківщині» [160, с. 99].

Також деякі положення теорії Г. З. Анашкіна не знайшли своєї підтримки в Б. О. Вікторова, В. І. Курляндського і П. С. Дмитрієва через те, що він неправильно тлумачив сутність прямого умислу, і тим паче відносно таких злочинів, як державна зрада і шпигунство. «Розуміючи під прямим умислом у розглянутих злочинах лише таке психічне ставлення суб'єкта до своїх дій і їх наслідків, за якого він бажає

настання шкідливих наслідків виключно з ідейних переконань і прагне до них як до кінцевої мети своєї злочинної діяльності, і відносячи випадки вчинення цих злочинів по корисливих мотивах до злочинів, учинених з непрямым умислом», цей автор спотворює наукове тлумачення цього поняття» [44, с. 81].

Однак серед відомих учених були представники й іншої теорії, відповідно до якої процедура встановлення виду умислу в розглянутій категорії злочинів неможлива в принципі. Отже, такі дослідники, як Г. Л. Злобін і Б. С. Нікіфоров уважали, що вид умислу не може бути встановлений у принципі, бо при розмежуванні прямого і непрямого умислу потрібно розділяти вольове ставлення особи не до будь-яких, а лише до певних наслідків. Відповідно до їхньої думки єдино можливою визначеністю наслідків, з погляду кримінального права, є визначеність їх місця у складі злочину. У цьому разі, якщо наслідок жодним чином не включений до складу – він невизначений і будь-яка спроба розмежувати вид умислу в залежності від вольового ставлення особи до такого наслідку буде довільною. Тому, встановлюючи вольове ставлення винного до наслідків діяння, необхідно залишатися в межах складу злочину [98, с. 74]. Отже, оскільки законодавець не включив до складу зради Батьківщині вказівки на настання суспільно небезпечних наслідків і мету діяння, розмежування цих видів умислу неможливо і для наявності умисної форми вини досить свідомості суб'єкта, що його діяння становить небезпеку для державної незалежності, територіальної недоторканності чи військової моці СРСР [98, с. 5].

Відповідно до положень ст. 24 КК України впливає, що основним аспектом розмежування прямого і непрямого умислу є наявність вольового моменту, тобто бажала особа настання суспільно небезпечних наслідків чи свідомо допускала їх. Безумовно, встановлення характеру умислу в матеріальних складах обумовлено необхідністю врахування зазначених положень. Саме тому така думка стає домінуючою в теорії кримінального права: у формальних складах діяння винного розглядається як закінчений злочин незалежно від того, була чи не була заподіяна шкода правоохоронюваним інтересам, бо в зазначених складах наслідки органічно пов'язані з діянням і передбачати їх окремо від діяння не можна, внаслідок чого

свідомість суб'єкта цілком охоплює всю суспільно небезпечну ситуацію. Ця обставина є достатньою підставою, яка виключає необхідність у встановленні вольового ставлення особи до фактично заподіяного чи можливого суспільно небезпечного наслідку. У цьому разі дуже складно припустити, якого рівня і яких масштабів буде заподіяний збиток державі, тобто практично неможливо спрогнозувати можливі наслідки через учинення державної зради, і «вольове ставлення до них в особи не завжди однаково» [98, с. 74].

Однак, незважаючи на всі існуючі суперечності, переважна більшість сучасних дослідників підтримують ідею про домінування прямого умислу в процесі вчинення злочинів проти зовнішньої безпеки України.

П. С. Матишевський недвозначно підкреслює, що суб'єктивна сторона державної зради (шпигунства) характеризується виною у формі прямого умислу: винна особа усвідомлює, що вступає в безпосередній контакт із воєнним супротивником чи з іноземною державою або з їх представниками з метою сприяння їм, і бажає цього [202, с. 193].

На думку В. Я. Тація, суб'єктивна сторона державної зради характеризується виною у формі прямого умислу, внаслідок якого особа усвідомлює, що її дії чиняться на шкоду суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, і бажає їх учинити.

Стосовно шпигунства вчений також дає пояснення, що суб'єктивна сторона цього злочину виражається в прямому умислі, внаслідок якого особа усвідомлює, що інформація збирається чи передається іноземній державі, організації чи їх представникам і що ця інформація є державною таємницею, яка не підлягає передачі. Мотиви злочинів можуть бути найрізноманітнішими (ненависть до України, користь тощо), але на кваліфікацію не впливають [137, с. 24, 28].

Подібну точку зору поділяє і В. А. Ліпкан, відповідно до думки якого державна зрада (ст. 111 КК України) характеризується прямим умислом. Винний усвідомлює, що встановлює причинний зв'язок з ворогом (воєнним супротивником) України, заподіюючи при цьому шкоду її суверенітету, територіальній цілісності й

недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці, та бажає вчинення цих дій.

Аналогічну думку дослідник висловлює і стосовно шпигунства (ст. 114 КК України), де суб'єктивна сторона виражається також у прямому умислі. При вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 114 КК України, особа усвідомлює, що вона збирає з метою передачі або передає іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам за своєю чи їхньою ініціативою відомості, що становлять державну таємницю, і бажає цього.

Мотив і мета, на думку автора, можуть бути різними: недоброзичливе, вороже ставлення до України, корисливі спонукання за наявності мети збагачення злочинним способом. Якщо шпигунство вчиняють кадрові розвідники іноземної спецслужби, то мотиви і цілі визначаються виконанням ними службових обов'язків [172, с. 162, 174].

Солідарний з подібним підходом у встановленні виду умислу державної зради і С. В. Дьяков, котрий відзначає, що суб'єктивна сторона державної зради характеризується виною у формі прямого умислу, за якого особа усвідомлює суспільно небезпечний характер дій, зазначених у диспозиції цієї статті, і бажає їх учинити [90, с. 47–48]. Тут же автор відзначає, що існуюча в теорії кримінального права думка про можливість учинення зради і шпигунства з непрямим умислом не знайшла відображення як у практиці, так і в теорії [90, с. 48].

Що стосується мети таких злочинів, то в теорії вітчизняного кримінального права існують різні міркування про її роль при кваліфікації державної зради і шпигунства. Так, наприклад, А. В. Рагуліна вважає, що обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони державної зради є мета – заподіяння збитку зовнішній безпеці [363, с. 568].

Щодо цього, з чим ми також солідарні, справедливим є судження С. В. Дьякова, в якому вчений акцентує особливу увагу на моменті встановлення спрямованості умислу – заподіяння збитку зовнішній безпеці, підкреслюючи при цьому, що не можна плутати два поняття: «дія на шкоду зовнішній безпеці» і «дія з метою заподіяння шкоди (збитку) зовнішній безпеці». Перше характеризує

об'єктивну сторону злочину, коли осудна особа усвідомлює, що чинені дії заподіюють об'єктивно шкоду зовнішній безпеці. Друге ж характеризує суб'єктивну сторону зради. При цьому вказівку про роль мети в диспозиції такої статті автор виключає [90, с. 48].

У цьому разі не менш корисна думка інших дослідників, відповідно до якої «суб'єктивна сторона злочину в низці випадків не вичерпується лише даними, що стосуються безпосередньо форм і видів винності. Для з'ясування умислу особи, котра вчинила злочин, як правило, необхідно встановити характер мотиву і цілі її злочинного діяння, що є в цих випадках невід'ємною складовою частиною змісту суб'єктивної сторони злочину. Під мотивом злочину треба розуміти те спонукання, яким керувалася особа при вчиненні злочину. Під метою злочину треба розуміти те уявлення про результат, до якого прагнув, якого хотів досягти злочинець, який учинив злочинне діяння» [106, с. 137].

З нашої точки зору, у більшості випадків мотиви будь-якого злочину нерозривно пов'язані з прямим умислом такого діяння, бо прагнення вчинити суспільно небезпечне діяння визначено тими чи іншими спонуканнями винного. При вчиненні злочинів проти зовнішньої безпеки держави традиційно мотив не розглядається як обов'язкова ознака суб'єктивної сторони. Цю обставину можна пояснити тим, що в науці кримінального права мотив, як правило, нейтральний у частині визначення будь-якого діяння злочинним або не злочинним, адже він характеризує деякі потреби людини, де така потреба стає об'єктивною категорією, що виключає будь-які міркування в частині наявності позитивних або негативних потреб. При вчиненні злочинів проти зовнішньої безпеки держави винні керуються найрізноманітнішими мотивами, що, як правило, можуть мати певне значення в процесі призначення покарання.

Як справедливо відзначає С. В. Дьяков, мотиви державної зради можуть бути найрізноманітнішими: найчастіше – користь, але можливі й помста, націоналістичні спонукання, страх розголошення зібраних на зрадника компрометуючих матеріалів і т. д. Далі автор підкреслює, що мотиви, хоч і не зазначені в цій нормі, мають велике значення в розкритті механізму вчинення злочину, визначення ступеня вини і

призначення покарання [90, с. 48].

Суб'єктивна сторона шпигунства, як уважає дослідник, характеризується прямим умислом, тобто усвідомленням особою суспільно небезпечного характеру чинених дій і бажанням діяти на шкоду зовнішній безпеці держави. Мотиви і цілі можуть бути різними. Як показує практика, найчастіше виявляють себе корисливі спонукання за наявності мети – збагатитися протиправним способом [90, с. 52].

Більш фундаментальну і змістовну теорію про суб'єктивну сторону державної зради надав М. І. Хавронюк. Так, на думку вченого, суб'єктивна сторона державної зради характеризується виною у вигляді прямого умислу. При вчиненні державної зради винний усвідомлює, що робить перехід на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту (вчиняє шпигунські дії, надає іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомогу в проведенні підривної діяльності проти України), і бажає цього.

При цьому автор підкреслює, що слова «на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України» визначають суб'єктивну спрямованість дій винного і не є характеристикою суспільно небезпечних наслідків діяння. Факт заподіяння зазначеної шкоди не має значення для кваліфікації діяння за ст. 111 КК України. Однак фактичне заподіяння діями винного такої шкоди дає підставу для додаткової кваліфікації його діяння за іншою статтею КК України (наприклад, за ст. 112 КК України).

Достатню увагу вчений також приділяє меті й мотиву такого злочину, необхідних для правильної його кваліфікації, але в цьому разі такі ознаки розглядаються як додаткові, а не основні.

Мотивами злочину, на думку М. І. Хавронюка, можуть бути користь, помста, бажання полегшити виїзд на постійне місце проживання до іншої держави тощо.

Відносно цього автор підкреслює, що окремої уваги потребує встановлення мети вчинення відповідних дій при державній зраді. При вчиненні такого злочину в першій і другій його формах мета вчинення відповідних дій має враховуватися для правильної кваліфікації.

Наприклад, такі дії, передбачені ст.ст. 427, 429, 431, 430 КК України, як здача ворогові начальником ввірених йому військових сил, не зумовлені бойовою обстановкою залишення ворогу укріплень, бойової та спеціальної техніки чи інших засобів ведення війни, самовільне залишення поля бою під час бою або відмова під час бою діяти зброєю, вчинені з метою сприяння ворогові, добровільна участь військовополоненого в роботах, які мають воєнне значення, або в інших заходах, які завідомо можуть заподіяти шкоду Україні, а так само насильство над іншим військовополоненим або жорстоке поводження з ним з метою припинити таку, що провадилась останнім у таборі, діяльність, спрямовану на шкоду ворогові, треба кваліфікувати за ст. 111 КК України як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту або як надання іноземній державі допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, а добровільна здача в полон з метою участі у воєнних діях на боці ворога – як готування до злочину, передбаченого ст. 111 КК України. Розголошення громадянином України державної таємниці (ст. 328) з метою її передачі таким способом іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам потрібно кваліфікувати як державну зраду у формі шпигунства [204, с. 233–234]. Саме це мав за мету громадянин України, дії якого кваліфіковані в такому прикладі із судової практики.

«Справа № 331/19/15-к

23 березня 2015 року Колегія суддів Орджонікідзенського районного суду м. Запоріжжя, розглянувши у відкритому судовому засіданні кримінальне провадження № 2201408000000063, інформація щодо якого внесена до Єдиного реєстру досудових розслідувань 23.07.2014 року, за обвинуваченням: ОСОБА_2, ІНФОРМАЦІЯ_1, уродженця м. Горлівка Донецької області, українця, громадянина України, зареєстрованого за адресою: АДРЕСА_1, фактично проживаючого за адресою: АДРЕСА_2, одруженого, з вищою військовою освітою, працюючого військовослужбовцем Повітряних Сил Збройних Сил України на посаді штурмана наведення 530 пункту наведення авіації «Центр», на утриманні маючого малолітнього сина, державними нагородами та відзнаками не відзначався, раніше не судимого, у вчиненні кримінального злочину, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України,

ВСТАНОВИЛА:

Відповідно до наказу № 530 від 07.10.2010 року ОСОБА_2 уклав контракт без номеру про проходження військової служби строком на 5 років та в період з 2005 року по теперішній час обіймає посаду штурмана наведення пункту наведення авіації військової частини А0820 (Харківська область, смт. Рогань, в/ч А1933).

За своїми посадовими обов'язками та згідно з наказом командира військової частини А0820 від 20.12.2005 року № 298 ОСОБА_2 мав допуск та доступ до державної таємниці за формою № 3 у період з 20.12.2005 року по 22.09.2014 року.

Так, на початку літа 2014 року громадянин України ОСОБА_2, будучи негативно налаштованою особою щодо діючої в Україні державної влади, особисто не сприймаючи проведення антитерористичної операції правоохоронними органами та підрозділами Збройних Сил України на території Донецької та Луганської областей, прийняв рішення налагодити контакт з представниками спецслужб Російської Федерації для передачі їм відомостей, що становлять державну таємницю, а саме інформації про форми управління діями підрозділів Військово-повітряних Сил Збройних Сил України при проведенні антитерористичної операції.

Продовжуючи виконувати свій злочинний план, діючи умисно з метою заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, державній та економічній безпеці України, у середині серпня 2014 року ОСОБА_2 налагодив зв'язок з представником спецслужб Російської Федерації на ім'я «ОСОБА_5», який повідомив про зацікавленість в отриманні наявної у ОСОБА_2 секретної інформації військового характеру для протидії авіації Збройних Сил України в зоні проведення антитерористичної операції. При цьому між ними було оговорено канали зв'язку та завдання щодо надання інформації, яка становить державну таємницю України, відносно діяльності підрозділів Військово-повітряних Сил Збройних Сил України.

На виконання обумовленого плану 14.08.2014 року о 20 годині 24 хвилини та о 20 годині 48 хвилин, перебуваючи за місцем несення служби, ОСОБА_2 з телефону номер НОМЕР_1 передав особі на ім'я «ОСОБА_5» на номер телефону НОМЕР_2 інформацію про парольні числа, які застосовуються при бойовому застосуванні

літаків та порядок їх використання. При цьому ОСОБА_2 усвідомлював, що зазначена інформація надає можливість перехопити управління бойовими літаками в повітрі, зірвати виконання бойових завдань та перенацілити їх на інші цілі.

Після цього в період з 21.08.2014 року по 26.08.2014 року ОСОБА_2, перебуваючи за місцем несення служби, використовуючи зазначений мобільний телефон, з номеру НОМЕР_5 передав 10 «MMS»-повідомлень із зазначеними вище фотокопіями документів представникові іноземних спеціальних служб на території України на ім'я «ОСОБА_5», на номер НОМЕР_6.

Згідно з висновком експерта в галузі державної таємниці № 14 від 28.08.2014 року в 10 «MMS»-повідомленнях містилось 29 фотознімків документів, що становлять державну таємницю, підпадають під дію статей 1.5.5., 1.5.6., 1.1.7. «Зводу відомостей, що становлять державну таємницю», затвердженого наказом Голови Служби безпеки України від 12.08.2005 року № 440, та мають ступінь секретності «таємно». Розголошення цих відомостей може заподіяти шкоду обороноздатності України.

04.09.2014 року ОСОБА_2, продовжуючи виконувати свої злочинні дії, діючи умисно, з метою передачі секретної інформації представникам іноземних спецслужб, з м. Харків прибув до готелю «Україна», який розташований за адресою: м. Запоріжжя, проспект Леніна, буд. № 162а, де в номері НОМЕР_7 зустрівся з особою, яка назвалася кадровим співробітником ФСБ Російської Федерації, та передав йому флеш-накопичувач у корпусі комбінованого червоно-чорного кольору з написом «SanDisk Cruzer Switch 32 Gb» № SDCZ52-032G, на якому містилися фотокопії таких документів: «Ключі для набору змінних позивних радіостанції серії 080-ПС на 2014–2015 радіо-роки», «Таблицы единых парольных сигналов для паролирования в воздушных радиосетях на 2014–2015 радио-годы», «Переговорна таблиця», «Таблиця сигналів», «Таблиця радіоданих», «Телеграма № 350/107/7/0495/25-29 від 23.08.2014 року», карта «Райони відповідальності (рубежі прийому-передачі управління авіацією) пунктів управління ПС ЗС України (на особливий період)», «Телеграма № 159/9 від 03.09.2014 року», «Телеграма №350/107/02/583 від 01.09.2014 року», у подальшому зазначені вище документи було оглянуто на

ноутбучі «ASUS» № D9RVCV255750387 № X550LC-XX014D. При цьому ОСОБА_2 повідомив методи та способи використання зазначеної інформації.

04.09.2014 року він, за пропозицією «ОСОБА_5», прибув до готелю «Україна» в м. Запоріжжя, де в номері НОМЕР_7 зустрівся з чоловіком, який назвався кадровим співробітником ФСБ Російської Федерації, та передав йому флеш-накопичувач, на якому містилися фотокопії документів, що мають ступінь секретності «таємно». Після цього він надав добровільну згоду на співробітництво з органами ФСБ РФ, написав відповідну розписку та обрав собі псевдонім «ОСОБА_3». Для подальшого виконання завдань, поставлених перед ним, йому було надано грошові кошти в розмірі 10 000 гривень, про що він дав відповідну розписку та обумовив засоби зв'язку з представниками ФСБ на території України. Того самого дня в номері готелю «Україна» його затримали працівники СБУ. У вчиненому злочині щиросердно розкаюється. Шкода від вчинення злочину не завдана.

Аналізуючи зібрані та досліджені докази, суд доходить висновку, що вина ОСОБА_2 є доведеною, його дії суд кваліфікує за ч. 1 ст. 111 КК України як державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: шпигунство.

Таким чином, варто визнати, що суб'єктивна сторона винної особи – ОСОБА_2 при здійсненні державної зради у формі шпигунства характеризується виною у формі прямого умислу, за якого така особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер чинених нею дій, заподіюючи шкоду суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній або інформаційній безпеці України і бажала їх учинення. Метою такого діяння була передача іноземним представникам відомостей, що становлять державну таємницю» [51].

Враховуючи всі вищезазначені обставини, з нашої точки зору, у диспозиції ст. 111 КК України необхідно вказати на наявність відповідної мети за аналогією з іншими складами цього розділу (наприклад, ст.ст. 109, 110, 113 КК України і ін.), що виключило б імовірність припущення про наявність непрямого умислу в таких

діяннях і зняло б існуючу в науці кримінального права відповідну напругу в частині встановлення видів умислу таких злочинів, у тому числі це стосується і суперечностей, що виникають при кваліфікації таких злочинів правоохоронними органами.

Так, наприклад, ст. 111 КК України мала б такий вигляд:

«Державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України з метою заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, –» [462, с. 328].

Аналогічний принцип зберігається й у процесі встановлення ознак суб'єктивної сторони злочинів проти внутрішньої й економічної безпеки України. Так, П. С. Матишевський, характеризуючи суб'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 56¹ КК (ст. 109 чинного КК України), відзначає, що суб'єктивна сторона злочину включає наявність прямого умислу і спеціальної мети – насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи насильницького захоплення державної влади. При цьому автор підкреслює, що злочин треба вважати закінченим з моменту вчинення дій, спрямованих на досягнення такої мети, хоч якщо і сама мета не була досягнута. Мотиви такого злочину на кваліфікацію злочину не впливають. Такими мотивами, на думку вченого, можуть бути: політичний авантюризм, кар'єризм, помста, користь, невдоволення службовим становищем тощо [202, с. 195].

В. Я. Тацій підтримує таку думку, підкреслюючи, що суб'єктивна сторона всіх зазначених дій – прямий умисел, з'єднаний з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або з метою захоплення державної влади [137, с. 21].

Інакше оцінюють такі положення О. Ф. Бантишев і О. В. Шамара. Дослідники вважають, що злочин, відповідальність за який передбачено ст. 109 КК України,

передбачає наявність у винного (винних) прямого умислу і мети насильницької зміни чи повалення конституційного порядку, мети захоплення державної влади (ч. 1 ст. 109 КК України). Те, що злочин чиниться умисно, варто було б зазначити в диспозиції ст. 109 КК України, як це було зроблено у ст. 110 КК України.

Частина 2 зазначеної статті КК України передбачає відповідальність за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного порядку, до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, що так само визначають наявність у винного такої мети. Її ігнорування може спричинити притягнення до кримінальної відповідальності інакомислячих; притягнення громадян до кримінальної відповідальності за безвідповідальну балаканину як за злочин проти основ національної безпеки [19, с. 116].

В. А. Ліпкан вважає, що суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у вигляді прямого умислу. Крім того, для цього злочину у вищевказаних формах необхідною є спеціальна мета – насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади. Насильницьким, відповідно до твердження автора, потрібно вважати такий спосіб дій, для якого характерним є застосування сили, можливо, зброї чи інших засобів незаконного примусу.

Стосовно ч. 2 розглянутої статті автор зазначає, що для публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади і для розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій закон не передбачає спеціальної мети як обов'язкової ознаки складу злочину. Відповідальність за такі дії зобов'язана нести й особа, котра вчинила їх за дорученням інших осіб за грошову винагороду, тобто з корисливою метою [172, с. 140].

Подібної думки дотримується і С. В. Дьяков, який відзначає, що із суб'єктивної сторони злочин чиниться з прямим умислом, тобто винний усвідомлює суспільно небезпечний характер дій, пов'язаних з публічними закликами до вчинення екстремістської діяльності, і бажає діяти в такий спосіб.

Мотиви злочину, відповідно до твердження автора, можуть бути різними:

помста, користь, ненависть, а також спонукання ідеологічні, політичні, релігійні, націоналістичні й т. д. Не впливаючи на кваліфікацію, вони враховувалися при оцінці суспільної небезпеки вчиненого і встановленні міри покарання [90, с. 69–70].

І. В. Діордіца вважає, що суб'єктивна сторона дій, спрямованих на незаконну зміну конституційного ладу України чи незаконне захоплення державної влади в Україні, характеризується наявністю вини у вигляді прямого умислу. Крім того, характерною є спеціальна мета – незаконна зміна конституційного ладу України чи незаконне захоплення державної влади в Україні [84, с. 14].

Більше уваги встановленню ознак суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 109 КК України, приділяє М. І. Хавронюк. Так, учений підкреслює, що суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом. Крім того, для такого злочину в перших двох його формах характерною є спеціальна мета – насильницька зміна чи повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади. Насильницьким, як відзначає автор, потрібно вважати такий спосіб дій, для якого характерним є застосування сили, у тому числі збройної, інших засобів незаконного примусу.

Для публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади і для розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій закон не передбачає зазначеної мети як обов'язкової ознаки складу: відповідальність за такі дії повинна нести й особа, що вчинила їх за дорученням інших осіб за грошову винагороду, тобто з корисливою метою [201, с. 228].

Враховуючи цю обставину, уявляється, що однією з підстав для розподілу такого злочину на окремі форми є наявність або відсутність у них спеціальної мети, спрямованої на:

- насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу;
- насильницьке захоплення державної влади.

Отже, спеціальна мета в цьому разі вказує на прагнення суб'єкта (суб'єктів) злочину своїми насильницькими діями змінити чи повалити конституційний лад України або такими самими насильницькими діями захопити державну владу в

Україні.

Що стосується змови про здійснення зазначених дій, то, на наш погляд (з огляду на законодавче формулювання розглянутого складу злочину), вона перебуває в прямому логічному значеннєвому ланцюжку з попередніми формами вчинення такого злочину, а відповідно, має на увазі присутність такої самої мети – насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або насильницьке захоплення державної влади. Про це безпосередньо вказується в законодавчому приписі, де йдеться про «змову про вчинення таких дій...». У цьому разі під «такими діями...» маються на увазі всі попередні в законодавчому приписі дії, що чиняться з метою – насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або насильницьке захоплення державної влади. Отже, на нашу думку, подібне положення вказує на те, що змова чиниться з тією самою метою, характерною для попередніх форм розглянутого злочину. Таким чином, наявність подібної мети у всіх формах злочину, передбаченого ч. 1 ст. 109 КК України, свідчить про те, що суб'єктивна сторона таких діянь характеризується виною у формі прямого умислу.

Однак при здійсненні публічних закликів до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади, а також для розповсюдження таких матеріалів подібна мета не є обов'язковою ознакою розглянутого складу злочину, про що в принципі свідчить законодавче формулювання такого складу злочину. Ця обставина дозволяє виключити імовірність неодмінної присутності прямого умислу при вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України, тобто, як нам уявляється, такі дії можуть бути вчинені як із прямим, так і з непрямим умислом.

У цьому зв'язку можна констатувати, що при здійсненні дій, передбачених ч. 1 ст. 109 КК України, суб'єкт злочину усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади чи змову про їх вчинення, передбачав їх суспільно небезпечні наслідки і бажав їх настання. Тоді як при здійсненні дій, передбачених ч. 2 ст. 109 КК України, суб'єкт злочину, як нам здається, усвідомлював суспільно небезпечний характер чинених публічних закликів до

насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, розповсюдження матеріалів з такими закликами, передбачав їх суспільно небезпечні наслідки, міг бажати їх настання або свідомо допускав їх настання. Отже, імовірність присутності непрямого умислу при вчиненні розглянутих дій указує на те, що винна особа, здійснюючи такі заклики, усвідомлює їх суспільно небезпечний характер і свідомо допускає, що вони можуть призвести до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади.

Таким чином, можна констатувати, що обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ч. 1 ст. 109 КК України, є: вина – у формі прямого умислу, а також спеціальна мета – насильницька зміна чи повалення конституційного ладу або повалення державної влади. При цьому суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 2 ст. 109 КК України, може характеризуватися виною як у формі прямого, так і у формі непрямого умислу.

Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 110 КК України, відповідно до думки більшості відомих дослідників, характеризується в такий спосіб. Так, П. С. Матишевський підкреслює, що суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого умислу. Обов'язковою ознакою злочину є наявність спеціальної мети – змінити територію чи державний кордон України [202, с. 201].

Подібним чином характеризує такі ознаки і В. Я. Тацій, на думку якого суб'єктивна сторона такого злочину – прямий умисел, що з'єднаний зі спеціальною метою: змінити межі території чи державного кордону України [137, с. 22].

Колектив авторів підручника з кримінального права (Особлива частина) Одеського національного університету імені І. І. Мечникова підкреслює, що суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого умислу. Для цього злочину характерна спеціальна мета – змінити територію чи державний кордон України [365, с. 20].

В. А. Ліпкан відзначає, що суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого умислу. Обов'язковою ознакою злочину, як відзначає автор, є наявність спеціальної мети – змінити межі території чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Особа визнає

суспільно небезпечний характер своїх дій (спрямованість на зміну меж території чи державного кордону України) і бажає їх здійснення.

Що стосується спеціальної мети, то автор також підкреслює, що ч. 2 ст. 110 КК України допускає наявність у винної особи мети розпалення національної чи релігійної ворожнечі [172, с. 160].

Трохи інакше надали формулювання розглянутих ознак О. Ф. Бантишев і О. В. Шамара, відповідно до якого посягання на територіальну цілісність і недоторканність України – злочин, який вчиняється умисно, що підкреслює законодавець у диспозиції ст. 110 КК України. Умисел при цьому, безумовно, є прямим.

Кожна з дій, про які йдеться у ст. 110 КК України, передбачає наявність у винного чи винних спеціальної мети – зміни меж території чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, що призвели до загибелі людей чи інших тяжких наслідків [19, с. 116].

Відповідно, можна констатувати, що більшість дослідників визнають наявність прямого умислу і спеціальної мети стосовно окремих форм об'єктивної сторони розглянутого злочину.

Більш докладну характеристику цього елементу розглянутого злочину дає М. І. Хавронюк. Відповідно до тверджень автора суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у вигляді прямого умислу. При цьому для першої форми цього злочину характерною є також наявність спеціальної мети – змінити межі території (державного кордону) України. Психічне ставлення, як відзначає дослідник, стосовно загибелі людей або інших тяжких наслідків (ч. 3 ст. 110 КК України) може характеризуватися тільки необережністю.

Далі автор відзначає: якщо особа вчиняє певні дії з метою зміни меж територій областей, інших адміністративних одиниць без умислу змінити зовнішні межі території України, відповідальність за ст. 110 КК України виключається. У разі, якщо такі дії вчинила службова особа, вони можуть бути кваліфіковані за ст.ст. 364, 365, 366, 423, 424 КК України.

Для публічних закликів до вчинення дій, спрямованих на зміну меж території

(державного кордону) України, і для розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій зазначена мета не є обов'язковою ознакою складу. Відповідальність за ці дії мусить нести й особа, що особисто не має такої мети [204, с. 228].

З чого випливає, що в цьому твердженні також підкреслюється роль мети такого злочину для його правильної кваліфікації: у першій формі об'єктивної сторони вона обов'язкова, а в інших формах її наявність не має значення для такої кваліфікації. Крім того, учений робить уточнення в частині відмежування такого злочину від подібних дій локального характеру, де може йтися про зміну меж адміністративно-територіальних одиниць.

Таким чином, беручи до уваги зазначені положення, можна припустити, що наявність спеціальної мети в цьому злочині дозволяє виділити окремі його форми, а саме дії, вчинені з метою:

- зміни меж території України на порушення порядку, встановленого Конституцією України;
- зміни державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України.

Наявність спеціальної мети при цьому констатує бажання суб'єкта злочину своїми навмисними діями змінити межі території чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. При цьому необхідно звернути увагу на те, що публічні заклики і розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій логічно пов'язані з попередніми формами такого злочину, а ця обставина має на увазі наявність такої самої мети в процесі їх учинення – зміну меж чи території державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Ця обставина підтверджується законодавчим формулюванням таких дій, де йдеться про «публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами про здійснення таких дій...». Отже, під «такими діями...» варто розуміти всі перераховані раніше дії, чинені з метою – змінити межі території чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України. Таким чином, це положення свідчить про те, що публічні заклики і

розповсюдження матеріалів із закликами до здійснення таких дій відбуваються з тією самою метою, характерною для попередніх форм розглянутого злочину, а відповідно, наявність такої самої мети у всіх формах злочину, передбаченого ч. 1 ст. 110 КК України, указує на те, що суб'єктивна сторона таких злочинних проявів характеризується провиною у формі прямого умислу.

Про можливість учинення такого злочину за наявності тільки прямого умислу свідчить такий приклад із судової практики.

«Справа № 490/8181/14-к

18 липня 2014 року Центральний районний суд міста Миколаєва, розглянувши у відкритому судовому засіданні в залі суду в місті Миколаєві кримінальну справу за обвинуваченням ОСОБА_1, який народився ІНФОРМАЦІЯ_3 у селі Новомиколаївка Жовтневого району Миколаївської області, є українцем, громадянином України, не є одруженим, дітей не має, здобув неповну вищу освіту, не працює, не має судимостей, мешкає за адресою: АДРЕСА_1, у вчиненні злочину, передбаченого частиною 1 статті 110 Кримінального кодексу України, –

ВСТАНОВИВ:

Формулювання обвинувачення визнано судом доведеним: 19 травня 2014 року приблизно о 14 годині 21 хвилини ОСОБА_1, перебуваючи за адресою: АДРЕСА_1, за допомогою комп'ютерної програми RSS посилення-плагіну «Vamboo» в інтернет-браузері «Mozilla Firefox» скопіював із сайту з електронною адресою «ІНФОРМАЦІЯ_4» електронний документ, що містив статтю Голови громадського руху «Новая Евразия» ОСОБА_3 «ІНФОРМАЦІЯ_6», та, змінивши назву статті на «ІНФОРМАЦІЯ_5», 19 травня 2014 року о 14 годині 21 хвилині розмістив документ з нею на сайті «Набат» (ІНФОРМАЦІЯ_7).

Ця стаття містить заклик до вчинення дій, що призведуть до проведення місцевого референдуму з метою зміни меж території України.

Факт розповсюдження матеріалів електронного документа зі статтею «ІНФОРМАЦІЯ_5» підтверджується такими зібраними під час досудового розслідування та дослідженими судом доказами.

Під час судового розгляду справи обвинувачений факт розповсюдження

електронного документа з цією статтею на сайті «Набат» (ІНФОРМАЦІЯ_7) у спосіб, зазначений вище судом, підтвердив.

Окрім показів самого обвинуваченого, цей факт підтверджується також:

– протоколом від 6 червня 2014 року про результати зняття інформації з електронних інформаційних систем, відповідно до якого стаття «ІНФОРМАЦІЯ_5» була відшукана на порталі новин «Набат» (ІНФОРМАЦІЯ_7), була там розміщена 19 травня 2014 року о 14:21, її першоджерело знаходилось на сайті з електронною адресою «ІНФОРМАЦІЯ_4»;

– повідомленням ПП «Дикий Сад» від 17 червня 2014 року (вих. № 1706/01-1), зі змісту якого вбачається, що 19 травня 2014 року у вказаний вище час розміщення на сайті порталу новин «Набат» здійснювалося з мереженого пристрою з MAC адресою 20:CF:30:1C:8A:54 з використанням IP адреси ІНФОРМАЦІЯ_8;

– протоколом обшуку від 6 червня 2014 року та протоколом огляду вилучених під час згаданого обшуку речей, з яких убачається, що вказаний мережений пристрій із зазначеними вище даними перебував у користуванні ОСОБА_1 за місцем його проживання за адресою: АДРЕСА_1.

Текст статті «ІНФОРМАЦІЯ_5», що був розповсюджений у встановлений вище спосіб, наведений у протоколі про результати зняття інформації з електронних інформаційних систем від 20 травня 2014 року, ідентичності наведеного в протоколі тексту з розміщеним на сайті порталу новин «Набат» сторони кримінального провадження не заперечують.

Дослідженням тексту цієї статті під час судового засідання встановлено, що він є пов'язаним та складеним з урахуванням правил російської мови.

Аналіз тексту цієї статті з точки зору його форми та порядку його використання свідчить про те, що він є виконаним громадським діячем – головою громадського руху «Новая Евразия», є адресованим невизначеній кількості осіб, які (особи) розглядаються як суб'єкти політичної діяльності, що ладні вчинювати дії, які мають соціальне значення. Інакше кажучи, цей текст є частиною суспільно-політичної комунікації.

За своєю структурою цей текст є складним. Із вступної його частини (далі –

мовою оригіналу): «В данной статье я хотел бы познакомить читателя с новой формой борьбы за свободу Новороссии и поделиться своим видением «Русской весны» как движения ненасильственного освобождения» – вбачається, що цей текст є зверненням до читачів, яке містить пропозицію до них ознайомитись з певним соціальним явищем.

Зі змісту тексту також убачається, що він містить значну кількість російських дієслів, ужитих у множині у другій особі, які не мають конкретного адресата; ці слова логічно пов'язані з іншими частинами тексту.

За правилами російської мови такий текст є складним мовленнєвим актом, учиненим у межах суспільно-політичної комунікації.

Аналіз тексту статті «ІНФОРМАЦІЯ_5» свідчить, що за своєю структурою він поділений на вступ та вісім частин, кожна з яких відділена від іншої за допомогою заголовку та є надфразовим утворенням, а саме (далі – мовою оригіналу):

1. Что такое – «Русская весна»?
2. Что такое – «Новороссия»?
3. В чем цель «Русской весны»?
4. Кто враг «Русской весны»?
5. Как можно освободить Новороссию?
6. Какими ненасильственными методами можно освободить Новороссию?
7. Ненасильственное сопротивление как активная борьба.
8. Символ «Русской весны».

Серед цих частин перша та третя є головними, інші – другорядними.

Пропозиційний зміст цього тексту викладений у першій, третій, п'ятій та шостій частині, що пов'язані поміж собою. При цьому перша та друга частини в сукупності утворюють цілісні картинні явища, отже – пов'язані паралельним зв'язком, а друга, третя, п'ята та шоста – ланцюжковим, адже певний елемент попередньої частини є відправним пунктом для наступної і вимагає подальшого розгортання.

Зміст першої частини є частково роз'ясненим у другій частині тексту, що пов'язана з першою за допомогою ланцюжкового зв'язку.

Шоста частина містить вислови, які вочевидь є простими закликами.

Отже, досліджувана стаття є мовленнєвим актом у сфері суспільно-політичної комунікації, що становить собою зв'язний текст, містить структурно прості заклики, призначений для деперсоналізованого адресата та має за мету спонукати суспільство або певну його частину вчинити дії, що розглядаються як важлива частина суспільно корисної діяльності, що сприяє досягненню певних ідеалів, або ж спонукати адресата враховувати у своїй поведінці ці ідеали.

Відповідно до правил російської мови такий текст є «прізивом-воззванієм».

Оцінка пропозиційного змісту цього тексту приводить до такого.

Очевидним є те, що суспільно-корисливою діяльністю, про яку йдеться у тексті, є громадський рух «Русская весна».

Мета цього руху визначена в його третій частині, яка складається з двох речень (далі – мовою оригіналу): «Цель «Русской весны» – освобождение Новороссии от фашисткой олигархической оккупации и образование Новороссийской Федерации Народных Республик с дальнейшей ее интеграцией в Евразийский Экономический Союз.

Кристаллизацией требований «Русской весны» должен стать лозунг «Даешь референдум!» Именно местный плебисцит является наиболее мирным, демократическим, открытым, правовым и справедливым путем для освобождения Новороссии от коричнево-заморского ига» [53].

Ці речення є пов'язаними поміж собою за допомогою паралельного зв'язку, адже є рівноправними та аналогічними за граматичною структурою; протиставлення ні між ними, ані між складовими частинами першого з перелічених речень немає.

Відповідно до правил російської мови таке означає, що не кожне з цих речень або певний його елемент, але лише їх сукупність утворюють картину соціального явища – мети руху «Русская весна», при цьому друге речення є таким, що більш конкретизує загальну думку, висловлену в першому.

Далі, як зазначено вище, за допомогою ланцюжкового зв'язку до описаної частини тексту приєднана п'ята, а до неї у свою чергу – шоста. При цьому остання містить прості заклики до вчинення конкретних дій.

Наведені вище обставини щодо змісту тексту статті «ІНФОРМАЦІЯ_5» відповідно до правил текстологічного аналізу тексту в російській мові свідчить про те, що зміст тексту, який розповсюдив обвинувачений, зводиться до спонукання вчинювати дії (як то: не сплачувати податки та комунальні послуги; не купувати товари, що виробляються в центральних та західних регіонах України; організовувати страйки на підприємствах, які підтримують нелегітимну владу в Києві; проводити мітинги, пікети та демонстрації за визволення Новоросії тощо) з метою проведення місцевого референдуму задля, зокрема, відокремлення 8 областей від України та подальшого утворення на їх базі нової держави.

На необхідність іншого розуміння цього тексту обвинувачений не посилається.

Обвинувачений під час судового розгляду справи пояснював, що дійсно за завданням ОСОБА_5 виконував роботу «копірайдера» – копіював статті, що розміщені на інших сайтах, на сайт порталу новин «Набат». При цьому зміст статей, які він копіював, його особисто не цікавив, він бажав лише розповсюджувати статті за гроші, ладен був розповсюджувати в такий спосіб публікації будь-якого змісту.

Про правомірність та обґрунтованість своїх дій щодо розповсюдження вказаного матеріалу обвинувачений не посилався.

Оцінюючи наведені вище докази в їх сукупності, суд вважає вину обвинуваченого ОСОБА_1 у вчиненні злочинів за встановлених судом обставин доведеною.

Кваліфікуючи дії обвинуваченого ОСОБА_1, суд виходить з такого.

Законодавство України передбачає кримінальну відповідальність за заклики певного змісту. При цьому в кримінальному праві заклик розуміється як звернення до невизначеного, але значного кола осіб, у якому висловлюються ідеї, погляди чи вимоги, спрямовані на те, щоб шляхом поширення їх серед населення чи його окремих категорій схилити певну кількість осіб до певних дій.

Дія, що визначається російською мовою терміном «прізив-воззваніє», повністю підпадає під таке визначення, отже – є закликом у кримінально-правовому сенсі.

Порядок зміни меж території України є вичерпно врегульованим статтею 73

Конституції України, яка передбачає, що питання про зміну території України вирішується виключно всеукраїнським референдумом.

За такого в матеріалах, що аналізуються, йдеться про зміну меж території України всупереч встановленому законом порядку.

Розповсюдження матеріалів, що містять заклики про зміну меж території України всупереч установленому законом порядку, визнається закінченим злочином з моменту самого лише розповсюдження матеріалів певної спрямованості, та кваліфікація дій винного не залежить від настання чи ненастання певних наслідків.

З наведених вище доказів убачається, що, розповсюджуючи такі заклики, обвинувачений мав умисел розповсюджувати матеріали та бажав їх розповсюдження, але про зміст цих матеріалів, а за такого – про те, якою фактично буде шкода тим чи іншим інтересам від його дій, – не мав чіткого уявлення. За такого суд вважає доведеним, що під час учинення цих дій ОСОБА_1 діяв з прямим невизначеним умислом.

Таким чином, дії обвинуваченого слід кваліфікувати за частиною 1 статті 110 Кримінального кодексу України – як розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення дій з метою зміни меж території або державного кордону України всупереч встановленому порядку» [53].

Отже, подібний приклад свідчить про те, що суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 110 КК України, характеризується виною у формі прямого умислу і наявністю спеціальної мети, як правило, властивої ч. 1 ст. 110 КК України – умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій.

Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 110² КК України («Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України»), характеризується виною у формі прямого умислу за наявності спеціальної мети, яку законодавець надав як одну з основних ознак суб'єктивної сторони: насильницька зміна чи повалення конституційного ладу чи

захоплення державної влади, зміна меж території або державного кордону України.

Мотиви такого злочину на його кваліфікацію не впливають, але можуть враховуватися при оцінці його суспільної небезпеки і винесенні міри покарання та можуть бути найрізноманітнішими: помста, користь, ненависть, а також ідеологічні, релігійні, політичні, націоналістичні та інші спонукання.

Не настільки однозначними уявляються подібні судження в частині встановлення ознак суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 112 КК України («Посягання на життя державного чи громадського діяча»). Так, характеризуючи суб'єктивну сторону злочину, передбаченого ст. 112 КК України, П. С. Матишевський підкреслює, що із суб'єктивної сторони цей злочин характеризується виною у формі умислу за наявності спеціальної мети – викликати міжнародне ускладнення (розрив дипломатичних відносин між Україною й іншою державою, розрив договору між державами, зрив міжнародних переговорів і т. д.). Тому замах на вбивство чи вбивство представника іноземної держави за відсутності зазначеної мети, а виключно на основі особистих неприязних відносин, з ревнощів або корисливих спонукань, підлягає кваліфікації по статтях про злочини проти особистості [202, с. 199].

На думку В. Я. Тація, суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, обов'язковою ознакою якого є усвідомлення особою, що потерпілим є державний діяч або керівник політичної партії і що посягання вчиняється у зв'язку з його державною чи громадською діяльністю, з метою перешкоджання цій діяльності або з помсти за її виконання.

Якщо вбивство чи замах на вбивство таких осіб чиниться на основі особистих взаємин, то застосування ст. 112 КК України виключається, а дії винного кваліфікуються по статтях про злочини проти життя [137, с. 25].

Інакше подібні положення виклали О. Ф. Бантишев і О. В. Шамара, згідно з думкою яких цей злочин чиниться, як відзначено в диспозиції ст. 112 КК України, у зв'язку з державною чи громадською діяльністю потерпілого. Тобто мотивом злочину є саме державна чи громадська діяльність потерпілого, що не задовольняє винного (винних).

За наявності інших мотивів, незалежно від особистості потерпілого, дії винного повинні кваліфікуватися як злочин проти життя особистості: ст.ст. 115 КК України («Умисне вбивство»), 121 («Умисне тяжке тілесне ушкодження»), 122 («Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження»), 125 («Умисне легке тілесне ушкодження»); не можна виключати і ст. 119 КК України («Вбивство через необережність») [19, с. 116].

На думку колективу авторів підручника з кримінального права (Особлива частина) Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, суб'єктивна сторона розглянутого злочину характеризується виною у формі прямого умислу.

Мотив злочину – призупинення діяльності вищестоящих осіб у зв'язку з їхньою державною діяльністю чи по мотивах помсти за таку діяльність [365, с. 17].

Інакше такі ознаки оцінює С. В. Дьяков, розглядаючи цей злочин як теракт. Так, на думку вченого, теракт чиниться з прямим умислом, тобто суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер посягання на життя державного чи громадського діяча і бажає його вчинити. Обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони при цьому є наявність або мети – припинити державну чи іншу політичну діяльність потерпілого, або мотиву – помсти за таку діяльність. Отже, терористичний акт виступає в цьому разі «відповідною мірою» за ту активну державну і політичну діяльність, що здійснює потерпілий, або помстою за її здійснення [90, с. 93–94].

Розгорнуту версію суб'єктивної сторони цього злочину пропонує М. І. Хавронюк. Так, відповідно до твердження вченого суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що вона посягає на життя державного чи громадського діяча, і бажає заподіяння його смерті. Мотиви вчинення цього злочину можуть бути тільки такі: бажання не допустити чи припинити державну чи громадську діяльність певної особи, змінити її характер або помста за таку діяльність [204, с.237].

Як справедливо відзначає дослідник, у будь-якому разі для кваліфікації злочину за ст. 112 КК України достатньо, щоб ініціатор посягання на життя державного чи громадського діяча (організатор, підбурювач, у т.ч. замовник, чи хоча б один із виконавців, коли їх двоє і більше) керувався зазначеними вище мотивами.

Інші співучасники можуть діяти з корисливим мотивом, з бажанням допомоги ініціаторові тощо. В окремих випадках це може мати значення для кваліфікації їхніх дій.

Державна діяльність – це така, що входить у коло повноважень відповідної службової особи в масштабах держави.

Громадською діяльністю у складі злочину, передбаченого ст. 112 КК України, визнається діяльність громадянина, обумовлена його належністю до політичної партії і спрямована на реалізацію функцій і виконання завдань, що стоять перед ним [204, с. 238].

Посягання на життя державного діяча не кваліфікується за ст. 112 КК України, коли воно вчинено з метою звести особисті рахунки, тобто йдеться про особисті неприязні стосунки, коли мотивами такого злочину є заздрість, ревності, хуліганські спонукання тощо.

Посягання на життя державного чи громадського діяча, вчинене у зв'язку з його державною чи громадською діяльністю, цілком охоплюється ст. 112 КК України і в додатковій кваліфікації за п. 8 ст. 115 КК України потреби не має [201, с. 254].

Особливу увагу проблемам кваліфікації розглянутого злочину приділив О. С. Сотула. Звідси і більш детальне вивчення ознак його суб'єктивної сторони. Так, автор традиційно відзначає, що «посягання на життя державного чи громадського діяча може вчинятися тільки з прямим умислом. Зміст його інтелектуального і вольового моментів, зважаючи на те, що суспільно небезпечні наслідки посягання на життя державного чи громадського діяча лежать за межами складу злочину, визначається ставленням винного до самого суспільно небезпечного діяння. Зміст умислу характеризується сукупністю тих об'єктивних ознак посягання на життя державного чи громадського діяча, що відображаються у свідомості винного і мають значення для кваліфікації вчиненого. Інтелектуальний момент умислу при посяганні на життя державного чи громадського діяча містить у собі усвідомлення об'єкта злочину, характеру дій, а також суспільної небезпеки і протиправності такого посягання. Вольовий момент полягає, насамперед, у бажанні вчинити вбивство державного чи громадського діяча. Вчинення посягання на життя державного чи

громадського діяча з непрямим умислом неможливо» [319, с. 12].

З нашої точки зору, для більш явного розуміння таких процесів при вчиненні розглянутого злочину необхідно досліджувати механізм їх виникнення. Адже докладне вивчення чинного законодавства, зарубіжного законодавства і юридичної літератури дає підставу вважати, що суб'єктивна сторона розглянутого злочину становить собою надзвичайну складність. Усе це може призвести до помилок у процесі застосування чинного законодавства, що, безумовно, відіб'ється на процедурі кваліфікації такого злочину. Ця обставина має особливу важливість для правильного встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони такого злочину.

Як відомо, вину формують два моменти, що характеризують психічну діяльність людини. Перший описує свідомість і називається інтелектуальним моментом, другий характеризує волю і називається вольовим моментом [399, с. 137]. Сукупність ознак, що формують такі елементи, указує на можливість вчинення будь-якого злочину умисно або через необережність. При цьому, відповідно до ознак злочину, передбаченого ст. 112 КК України, суб'єктивна сторона в процесі його вчинення може характеризуватися виною у формі прямого умислу.

Інтелектуальний момент прямого умислу, а це співвідноситься і з ч. 2 ст. 24 КК України, містить усвідомлення особою суспільної небезпеки дій, які вона вчиняє, і передбачення настання суспільно небезпечних наслідків [98, с. 58]. Отже, згідно з кримінальним законом до характеристики інтелектуального моменту умислу належить усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій, а також можливість передбачити відповідні суспільно небезпечні наслідки, через що стає можливим поділ умислу на окремі види: на прямий і непрямий.

Не складно помітити, що в цьому разі визначальне значення має ознака суспільної небезпеки – досить складного і багатогранного явища.

На підтвердження такого положення В. М. Кудрявцев підкреслює, що суспільна небезпека є об'єктивною ознакою дій певного роду, які заподіюють з досить високим ступенем імовірності значну шкоду інтересам суспільства [149, с. 90]. Отже, усвідомлення злочинцем зовнішніх ознак діяння, яке він учиняє, означає усвідомлення суспільної небезпеки злочину, який він учиняє.

З подібною точкою зору солідарний і В. О. Навроцький, стверджуючи, що, «усвідомлюючи фактичний бік учиненого, суб'єкт усвідомлює і соціальне значення своїх дій, їх характер і суспільну небезпеку» [34, с. 272].

Такої самої думки дотримується і В. П. Тихий, указуючи на те, що «усвідомлення суспільно небезпечного характеру... передбачає усвідомлення як фактичного характеру вчиненого, так і його суспільної небезпеки. Відсутність в особи усвідомлення фактичного боку дії, що вона вчинила, виключає можливість з її боку усвідомлювати і суспільне небезпечний характер цієї дії. Усвідомлення суспільної небезпеки своєї дії, по суті, є усвідомленням соціальних ознак дії. З цим пов'язано насамперед усвідомлення ознак об'єкта злочину, без чого не можна говорити про усвідомлення характеру суспільної небезпеки дії» [337, с. 46].

При цьому необхідно зазначити, що поряд із такими положеннями висловлюються й інші версії, у тому числі й про включення ознаки протиправності в зміст інтелектуального моменту. У цій частині корисним є твердження А. А. Піонтковського про те, що неможливо усвідомлювати зміст – суспільну небезпеку дії в її кримінально-правовому сенсі – і не розуміти правового відбиття цього змісту – протиправності дії в розумінні кримінального права [245, с. 355].

На підтвердження такої гіпотези А. В. Наумов підкреслює, що усвідомлення протиправності (у тому числі й кримінальної) законодавець не включив до числа ознак умисної вини. Однак у зв'язку з тим, що законодавець деякі суспільно небезпечні діяння позначив як злочини, необхідно констатувати, що усвідомлення суспільної небезпеки вчиненого припускає й усвідомлення протиправності вчиненого [206, с. 127–128].

До таких самих положень належить і версія Б. С. Волкова, котрий включав усвідомлення протиправності дії в інтелектуальний момент умислу [60, с. 25–27].

Однак у теорії кримінального права надані й інші більш компромісні рішення. Так, на думку С. Б. Гавриша, усвідомлення протиправності є обов'язковим лише за наявності окремої вказівки на це з боку кримінального закону [479, с. 44–45].

О. І. Рарог, з одного боку, вказує на те, що усвідомлення протиправності не входить у зміст умислу, а з іншого – вказує на необхідність визнання невід'ємною

рисою умисної форми вини усвідомлення протиправного характеру вчиненої дії [293, с. 81].

Трохи інакше такі положення розглядає П. А. Фефелов. На думку дослідника, стала судова практика виходить з того, що особі досить тільки загалом усвідомлювати, що діяння, яке вона вчиняє, заподіює шкоду особистості, власності, громадському порядку і т. д. [404, с. 50–51].

Адже в об'єктивній дійсності, як правило, усвідомлення суспільної небезпеки і протиправності накопичується в процесі пізнавальної життєдіяльності людини: шляхом накопичення відповідних відомостей у засобах масової інформації, освітніми процесами і т. д. Відповідно, усвідомлення суспільної небезпеки в процесі вчинення злочину, передбаченого ст. 112 КК України, містить у собі усвідомлення винною особою неприпустимості вчинення діяння, явно небезпечного для життя державного чи громадського діяча.

Не менш важливою складовою інтелектуального моменту умисної форми вини, на нашу думку, є можливість передбачення неминучості настання суспільно небезпечних наслідків. У цьому разі мають значення лише ті наслідки, що сформульовані у відповідній правовій нормі. Подібне положення характерно, як правило, для злочинів з так званим матеріальним складом. У ст. 112 КК України законодавець для визнання злочину закінченим не вимагає настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим можна припустити, що розглянута складова інтелектуального моменту в такому злочині відсутня, а така обставина свідчить про наявність формального складу злочину.

Як раніше вже зазначалося, крім інтелектуального моменту злочину існує також і вольовий момент. У цьому разі існування такого моменту дає можливість припустити наявність бажання настання суспільно небезпечних наслідків. При цьому необхідно відзначити, що подібне формулювання вольового моменту умислу характерно лише для злочинів з матеріальним складом. На підтвердження наданих тверджень О. І. Рарог підкреслює, що у формальних складах злочину немає вказівки на суспільно небезпечні наслідки й у зв'язку з цим у цих складах можливо тільки бажання вчинення суспільно небезпечного діяння [294, с. 102–103]. Таким чином, у

злочині, передбаченому ст. 112 КК України, вольовий момент вини виражається в намірі злочинця вчинити дію (бездіяльність), спрямовану на позбавлення життя державного чи громадського діяча.

Відповідно до наданих положень можна констатувати, що зміст умислу злочинця мусить свідчити про те, що в результаті дії (бездіяльності), яку він учинив, можливо заподіяння смерті зазначеним особам, тобто вони вчинені з метою позбавлення життя саме державного чи громадського діяча, а відповідно, і наявністю бажання заподіяння смерті зазначеним особам.

Як раніше вже відзначалося, особливу роль у кваліфікації такого злочину відіграють його мотив і мета, що з урахуванням специфіки такого складу набувають характеру обов'язкових ознак. Отже, їх точне встановлення є передумовою до більш детального вивчення такого злочину. Так, відсутність таких ознак (чи якщо вони носять факультативний характер) може поставити під сумнів кваліфікацію такого діяння за розглянутою статтею.

Мотив – це внутрішнє спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає більш глибоко розкрити психічне ставлення особи до вчиненого [329, с. 80–88].

Мотив злочину можна сформулювати як внутрішній складовий момент суспільно небезпечного діяння, як його привід і причину, у зв'язку з чим він відіграє важливу роль у процесі встановлення сутності та змісту такого злочину. Внаслідок таких положень А. В. Савченко визначає мотив злочину «як інтегральний психічний витвір, що спокушає особу до вчинення суспільно небезпечної дії та є її підставою» [477, с. 67–71].

Як уже неодноразово відзначалося, мотивом злочину, передбаченого ст. 112 КК України, є бажання припинити діяльність певної особи як державного чи громадського діяча або помста за таку діяльність [138, с. 28; 139, с. 14; 204, с. 237]. Як убачається, подібна позиція в контексті із зазначеними положеннями є домінуючою. У цьому разі помста може розглядатися як особливий вид психічної діяльності людини, під якою слід розуміти бажання злочинця заподіяти шкоду особі за її будь-які діяння, здійснені в минулому. Подібна обставина вказує на те, що така

мотивація характеризується особливою спрямованістю – у минуле, тобто не в майбутнє чи навіть сьогодні. Саме наявність такої ознаки виключає можливість розгляду помсти як мети такого злочину, тому у вітчизняній кримінально-правовій науці розглядають її тільки як мотив такого злочину. Подібна ознака, на думку П. Г. Іванова, вказує на те, що помста є набагато більш абстрактною ознакою суб'єктивної сторони, ніж мета злочину [213, с. 87].

На нашу думку, подібне положення пояснюється також і тим, що злочинець, котрий має за основну мету свого посягання – припинити державну чи громадську діяльність потерпілих, одночасно (паралельно) здатний досягти і другорядних цілей (змінити політичний курс розвитку держави, одержати грошову винагороду, ліквідувати конкурента на виборах і т. д.). Ця обставина практично виключається, якщо злочинець діяв по мотивах помсти, бо його злочинні дії не адресовані в майбутнє. У цьому разі винний може керуватися іншими спонуканнями, такими як вороже ставлення до існуючого конституційному ладу, псевдопатріотизм, стан розпачу, безвихідності, образи і т. д.

Складно щодо цього не погодитися з твердженням Б. С. Волкова, відповідно до якого мотив і мета – поняття, тісно пов'язані, але не тотожні. Дія може бути однаково мотивована, але по-різному цілеспрямована. З іншого боку, продовжує автор, до однієї і тієї самої мети можна прагнути за неоднаковими мотивами. Це не означає, звичайно, що мотив і мета можуть перебувати в різних площинах і обумовлювати прямо протилежну поведінку. Водночас однакові антигромадські цілі можуть виростати з різних антисоціальних міркувань [59, с. 38–39].

І навпаки, як відзначає С. А. Тарарухін, в одному й тому самому злочинному акті може бути не один, а декілька мотивів, що належать як до вчиненої дії, так і до її наслідків, підпорядкованих меті злочину [329, с. 74]. Таке твердження дозволяє констатувати, що мета, як правило, усвідомлений і конкретно визначений результат вольової поведінки особи, яка вчинила такий злочин.

Інакше кажучи, мета розглянутого злочину – це такий результат усвідомленого діяння (дії чи бездіяльності), що матеріалізувався в конкретних наслідках, збитку, шкоді.

Таким чином, можна констатувати, що особливістю суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 112 КК України, є те, що винна особа усвідомлює його суспільну небезпеку й антидержавний характер, посягаючи на життя державного чи громадського діяча, передбачає, що результатом таких дій можуть бути наслідки у вигляді заподіяння фактичного збитку національним інтересам у політичній сфері, і бажає настання зазначених наслідків. А надана порівняльна (розмежувальна) характеристика таких факультативних ознак суб'єктивної сторони (мотиву і мети) у рамках розглянутого складу злочину може сприяти запобіганню відповідним помилкам правоохоронних органів у процесі кваліфікації такого роду діянь.

Що стосується суб'єктивних ознак диверсії (ст. 113 КК України), то і тут можна виділити цілу низку особливостей, яких надали провідні фахівці вітчизняної кримінально-правової науки. Так, Г. З. Анашкін вважає, що суб'єктивною стороною диверсії є умисна діяльність. Вона характеризується наявністю прямого умислу і мети ослаблення держави. Мотив злочину, як відзначає автор, при диверсії не має значення для кваліфікації, однак ураховується судом при визначенні міри покарання [160, с. 182].

А. А. Піонтковський констатує, що із суб'єктивної сторони диверсія припускає завжди вину умисну, при цьому отут прямий умисел особи на руйнування чи пошкодження державних або суспільних споруджень або іншого державного чи суспільного майна завжди пов'язаний зі спеціальною метою ослаблення держави [158, с. 130].

На підтвердження цього Б. О. Вікторов підкреслює, що при вчиненні диверсійного акту винний усвідомлює, що він посягає на економічну основу СРСР (транспорт, зв'язок і т. д.), і прагне зруйнувати чи пошкодити зазначені в законі предмети з метою підриву економічної основи СРСР.

Не можна не погодитися з автором у частині його твердження про те, що для правильного відмежування диверсії від інших ззовні схожих з нею злочинів необхідно з'ясувати мотив і мету злочину [43, с. 51].

Стосовно цього А. А. Піонтковський продовжує: за суб'єктивною стороною склад диверсії відрізняється від тих злочинів, що також виражаються в умисному

знищенні чи пошкодженні державного чи суспільного майна, але не мають за мету ослаблення держави. Серед таких злочинів автор виділяє – умисне руйнування чи пошкодження шляхів сполучення, споруджень на них, поїздів чи суден, засобів зв'язку чи сигналізації (ст. 86 КК РФСР) та умисне знищення чи пошкодження державного або суспільного майна (ст. 98 КК РФСР). Оцінюючи суб'єктивну сторону цього злочину і встановлення в діях особи мети ослаблення держави, необхідно взяти до уваги особистість злочинця, мотиви діяння і всі конкретні об'єктивні обставини, що можуть свідчити про кінцеві цілі злочину. У тих випадках, коли диверсія виявляється у вчиненні масових отруєнь або поширенні епідемій, усе вчинене припускає наявність не тільки умислу на позбавлення життя людей чи ушкодження їхнього здоров'я, але й мету таким шляхом ослабити державу [158, с. 130].

У такому самому аспекті, але трохи інакше формулює суб'єктивну сторону диверсії П. П. Михайленко. Так, на думку вченого, диверсія чиниться лише з прямим антирадянським умислом. Особа, що вчиняє цей злочин, передбачає наслідки своїх дій і бажає їх настання для ослаблення держави. Мета ослаблення держави є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони диверсії [390, с. 163].

П. С. Матишевський відзначає, що суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим умислом і метою ослаблення держави [202, с. 200].

Суб'єктивна сторона диверсії, на думку В. Я. Тація, характеризується виною у формі прямого умислу, з'єданого з метою ослаблення держави, тобто заподіяння шкоди її економічній системі, обороноздатності, внутрішній безпеці тощо. Саме ця мета відрізняє диверсію від інших злочинів, з'єднаних із знищенням чи пошкодженням майна, заподіянням шкоди життю, здоров'ю, екологічних і інших злочинів [137, с. 26].

Подібним за змістом є формулювання, що його запропонував С. В. Дьяков. На думку вченого, суб'єктивна сторона диверсії виражається в прямому умислі, тобто особа усвідомлює суспільно небезпечний характер дій, пов'язаних зі вчиненням вибуху, підпалу, чи іншої дії, спрямованої на руйнування або пошкодження зазначених матеріальних об'єктів, і бажає вчинити ці дії. Якщо умислом винного

охоплюється неминучість при цьому загибелі людей, то вчинене кваліфікується за сукупністю з умисним убивством.

Мотиви диверсії, продовжує автор, можуть бути різними (помста, користь, ненависть до існуючого конституційному ладу тощо). Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину є мета – підрив економічної безпеки й обороноздатності Російської Федерації.

Далі дослідник указує на критерії, сприятливі відмежуванню диверсії від суміжних складів злочинів. Так, по об'єктивних ознаках учиненого диверсія подібна до низки інших злочинів. Відмінність їх від диверсії полягає в тім, що вони заподіюють шкоду іншим об'єктам і при їх учиненні у винного відсутня зазначена у ст. 281 КК РФ мета.

Від терористичного акту диверсія відрізняється за спрямованістю вчинення загальнонебезпечних дій. Мета терористичного акту, на відміну від мети диверсії, інша: справляння впливу на прийняття рішень органами влади чи міжнародними організаціями [90, с. 125–126].

Суб'єктивна сторона розглянутого злочину, на думку В. А. Ліпкана, характеризується прямим умислом і метою ослаблення держави. Суб'єкт усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, їх спрямованість на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень або іншої шкоди їхньому здоров'ю, на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій і бажає їх учинення. При цьому необхідно обов'язково встановити, що особа, котра вчиняла такі дії, мала за мету ослаблення держави [172, с. 178].

У цьому разі дослідник мету злочину (ослаблення держави) пов'язує зі спрямованістю дій суб'єкта на заподіяння наслідків, зазначених у диспозиції розглянутої статті.

Цікавою, на нашу думку, відносно цього є думка Е. Лайма, Г. Левенталя в частині співвідношення понять «спрямованість» і «мета» злочину. Відповідно до такого твердження ці поняття, хоч і тісно пов'язані, не тотожні. Спрямованість

характеризує більше зовнішній бік діяння; вона показує, проти яких суспільних відносин спрямовані дії, яким інтересам вони заподіюють або можуть заподіяти шкоду. Мета же характеризує той результат, до якого прагне винний, вчиняючи злочин [163, с. 3]. Відповідно, можна припустити, що «спрямованість» у такому разі охоплюється дією суб'єкта, тоді як «мету» пов'язують із внутрішніми намірами винної особи.

Під ослабленням держави, продовжує свою думку В. А. Ліпкан, варто розуміти будь-які негативні зміни, незалежно від масштабів і розмірів, у суверенній правовій державі – Україні як «організації політичної влади» із усіма владними повноваженнями у внутрішніх і зовнішніх відносинах, так і як «основного суб'єкта міжнародного права» – держави.

Мотивами цього злочину можуть бути внутрішні переконання особи, якими вона керувалася при вчиненні злочину політичного характеру: вороже ставлення до України, її конституційного ладу, політичної системи, незадоволеність діями органів державної влади, державних або громадських діячів. При цьому не виключається користь, заздрість тощо. Мотиви на кваліфікацію злочину не впливають, але враховуються при встановленні мети злочину, а також при визначенні небезпеки злочинного діяння і покарання за нього [172, с. 178–179]. Не складно помітити, що дослідник як першорядні виділяє мотиви політичного характеру такого злочину, на підставі чого можливо виділити дві групи подібних мотивів: політичні й інші.

Стосовно політичного мотивування, то деякі американські вчені вважають, що диверсійні або терористичні дії можуть бути здійснені заради досягнення виключно корисливих цілей і до політики не мають ніякого відношення.

На нашу думку, дійсно той чи інший диверсійний або терористичний акт може вважатися таким. Але треба виходити з того, що терористичні організації завжди створюються для досягнення політичних цілей шляхом психологічного впливу на людей. Тобто суть сучасних терористичних актів – викликати жах як міцний засіб забезпечення покори і можливості керування. Таким чином, головна мета диверсії полягає головним чином в послабленні держави, а тероризму – в залякуванні населення, примушуванні до прийняття рішень або втримання від цього прийняття

[439, с. 179].

На думку М. І. Хавронюка, суб'єктивна сторона диверсії характеризується виною у формі прямого умислу і спеціальною метою. Характерною ознакою диверсії є те, що вчинення зазначених вище дій не є самоціллю, а використовуються винним як спосіб досягнення його головної мети – ослаблення держави. Саме за такою ознакою спеціальної мети (не з огляду на деякі інші ознаки) диверсію потрібно відмежовувати від таких суміжних умисних злочинів, як, наприклад, умисне вбивство двох і більше осіб чи способом, небезпечним для життя багатьох осіб, терористичний акт, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, умисне знищення чи пошкодження майна, забруднення моря, випуск або реалізація недоброякісної продукції, зараження венеричним захворюванням, екоцид тощо.

Зазначена мета, як уважає автор, означає наявність прагнення знизити економічний, науково-технічний, військовий потенціал тощо. При цьому не потрібно, щоб винний прагнув істотно ослабити державу (повалити, підірвати її), досить його бажання хоча б певним чином впливати на ту чи іншу складову її потенціалу. Склад злочину сконструйований як формальний, а тому на перший план виступає не фактичний результат (ослаблення держави чи як мінімум реальна загроза такого ослаблення), а саме вороже ставлення особи до держави [204, с. 241–242].

Таким чином, головною метою акту диверсії за чинним законодавством є умисна поразка того або іншого елемента безпеки чи обороноздатності держави. Однак диверсія, на думку багатьох, не обмежується зазначеними в законі об'єктами [436, с. 364]. Деякі науковці пропонують класифікувати диверсію на: економічну, політичну, ідеологічну, диверсії, які спрямовані на розпалення національної та релігійної ворожнечі, на порушення територіальної цілісності держави, кібердиверсію (наприклад, хакерські атаки на сайти органів державної влади) та ін. [434, с. 374].

Отже, докладний аналіз суб'єктивної сторони диверсії (ст. 113 КК України) дозволяє констатувати, що суб'єктивна сторона такого діяння характеризується виною у формі прямого умислу, тобто винна особа усвідомлює суспільно

небезпечний характер своїх дій, спрямованих на досягнення злочинного результату, зазначеного в диспозиції розглянутої статті, і бажає їх учинення.

Мотиви такого злочину на кваліфікацію не впливають, але мають важливе значення в процесі встановлення його мети. Незважаючи на те що мотив і мета уявляються самостійними психологічними ознаками суб'єктивної сторони, але при цьому тісно між собою взаємопов'язані та взаємозалежні, відповідно лише в такій єдності можливе одержання повного і всебічного уявлення про спрямованість злочинної поведінки винної особи.

При цьому, підтримуючи ідею Б. О. Вікторова, треба звернути увагу на те, наскільки важливо повне і всебічне дослідження суб'єктивної сторони складу вчиненого злочину і що обов'язковим елементом суб'єктивної сторони складу диверсії є не тільки умисний характер учинених дій, але й наявність спеціальної мети – ослаблення держави. До числа обов'язкових елементів суб'єктивної сторони складу диверсії, продовжує автор, належить і мотив, що, як правило, є ворожим, але іноді може бути і корисливим (не виключено вчинення диверсійного акту за винагороду) [43, с. 52]. У цьому разі, імовірно, автор розглядає мотив як обов'язкову ознаку диверсії в контексті елемента, що має важливе значення для визначення мети розглянутого злочину.

Найбільш правильне встановлення спеціальної мети дозволяє відмежовувати диверсію від інших суміжних з нею злочинів. Близьким у цьому розумінні злочином є терористичний акт (ст. 258 КК України), що по ознаках об'єктивної сторони практично збігається з такими самими ознаками диверсії. Якщо основною метою диверсії є ослаблення держави шляхом зниження її економічного, оборонного чи науково-технічного потенціалу, то основною метою терористичного акту є залякування населення, вплив на прийняття рішень або стримування від їх прийняття органами державної влади чи їх представниками, привернення уваги громадськості до різного роду поглядів терориста тощо. Отже, спеціальна мета є тією основною ознакою, що, як правило, дозволяє розмежовувати такі близькі за багатьма ознаками злочини, як диверсія і терористичний акт.

Однак, на нашу думку, можна виділити ще одну немаловажну особливість, що

сприяє розмежуванню розглянутих злочинів. У цьому разі йдеться про те, що при вчиненні як одного, так і іншого злочину злочинець по-різному прагне їх здійснити. Так, при вчиненні терористичного акту винна особа, як правило, навмисно здійснює його відкрито, зухвало і демонстративно, намагаючись привернути до себе і своїх дій як можна більше уваги з боку громадськості, засобів масової інформації, тобто йдеться про своєрідне афішування своєї злочинної дії (злочинної діяльності) [461, с. 163]. Чим більше осіб довідаються про вчинений злочинний акт, тим ближче злочинці до своєї наміченої мети – залякування населення тощо. У деяких випадках навіть спостерігається їх прагнення до притягнення до відповідальності за наслідки нещасних випадків, до яких вони не мали жодного відношення. Такий випадок мав місце в Росії при загорянні природного газу в одному з житлових будинків [438, с. 117].

При здійсненні диверсії злочинець, навпаки, як правило, навмисно вчиняє свій злочин максимально непомітно (таємно), так, щоб ні в кого з оточуючих або навіть представників правоохоронних органів не виникало певних версій у частині фактичної, об'єктивної оцінки вчиненого.

Так, деякі дослідники диверсійні акти розглядають як «активні підривні заходи невеликих секретних загонів і груп... що... мають індивідуальний характер і здійснюються спеціально підготовленими особами, засланими в цю місцевість з боку» [429, с. 187].

Вчинивши такий злочин, винна особа не дає про себе знати на відміну від подібних дій при здійсненні терористичного акту.

Отже, саме за ознакою спеціальної мети та додатковою ознакою, яку ми запропонували (не враховуючи деяких інших ознак), диверсію треба відмежовувати від такого суміжного умисного злочину, як тероризм.

Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 114¹ КК України («Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань»), характеризується виною у формі прямого умислу.

Метою злочину є припинення, недопущення законної діяльності Збройних Сил України та інших збройних формувань. Мотиви такого злочину на його кваліфікацію

не впливають, але можуть враховуватися при оцінці його суспільної небезпеки і при винесенні міри покарання. Відповідно мотивами злочину можуть бути: помста, користь, ненависть до існуючого конституційному ладу, а також ідеологічні, релігійні, політичні, націоналістичні й інші спонукання.

Таким чином, правильне встановлення ознак суб'єктивної сторони злочинів проти основ національної безпеки України має пріоритетне значення для їх кваліфікації і відмежування від суміжних злочинів. Більшість таких злочинів характеризуються наявністю провини у формі прямого умислу, в окремих випадках не виключається можливість їх вчинення і з непрямым умислом. Не менш важливу роль у зазначених процесах відіграють її факультативні ознаки: мотив і мета.

Відповідно до чинного кримінального законодавства України (ст. 18 КК України) суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, згідно з цим Кодексом, може наставати кримінальна відповідальність [140]. З чого випливає, що кримінальній відповідальності підлягає тільки фізична особа, тобто людина. Ця особа мусить також мати обов'язкові ознаки: 1) осудність на момент учинення злочину; 2) досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Сукупність цих ознак і утворює поняття суб'єкта злочину. Таким чином, суб'єкт злочину – це особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння і здатна відповідно до закону нести за нього кримінальну відповідальність [86, с. 42].

Подібної думки додержується і Н. С. Лейкіна, згідно з якою поняття суб'єкта злочину означає передусім сукупність ознак, на підставі яких фізична особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, підлягає кримінальній відповідальності. Такими постійними і загальними ознаками є осудність і досягнення особою певного віку [166, с. 37].

Отже, перша ознака суб'єкта злочину – наявність фізичної особи – закріплює можливість притягнення до кримінальної відповідальності за будь-який злочин тільки фізичних осіб і тим самим виключає притягнення до такої відповідальності юридичних осіб.

Однак питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб у цей час є досить дискусійним і не знайшло свого вирішення як у чинному кримінальному

законодавстві, так і в теорії вітчизняного кримінального права.

Прихильники визнання юридичних осіб як суб'єктів злочинів аргументують свою позицію тим, що юридичні особи можуть заподіювати значно більшу шкоду суспільству, а також що санкції, передбачені в цивільному й адміністративному законодавстві, значно менші й не мають належної ефективності, внаслідок чого необхідно встановити кримінальну відповідальність юридичних осіб. Вони також пропонують установа таких видів покарання для юридичних осіб: штраф, заборона на здійснення певної діяльності, повна ліквідація юридичної особи [108, с. 50–60; 217, с. 43–49; 218, с. 18–27].

Так, 1978 року Європейський комітет з проблем злочинності Ради Європи рекомендував європейським державам визнати юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності за економічні злочини. Це давало б змогу судам застосувати по таких справах покарання не лише у вигляді штрафу, а й у вигляді заборони діяльності підприємств або інших об'єктів, якщо їхня діяльність заподіяла велику шкоду людям, суспільству чи природі. Такою рекомендацією скористалися Англія та Франція [146, с. 47–55]. Аналогічні положення містилися й у КК штату Нью-Йорк [345, с. 100].

Про визнання юридичної особи суб'єктом злочину висловлювався й А. П. Козлов, котрий підкреслював, що обсяг суб'єкта злочину треба збільшити на підставі того, що в багатьох злочинах фізичні особи виступають як підставні особи, наводячи як приклад ту обставину, що наука кримінального права визнала злочинною нацистську партію Німеччини і всі органи управління нацистської Німеччини [114, с. 400–404].

Більш докладне дослідження цієї проблематики в порівняльно-історичному аспекті й на сучасному етапі розвитку вітчизняного і зарубіжного кримінального законодавства простежується в працях Б. В. Волженкіна [185, с. 1–38].

Так, учений пропонує розрізняти суб'єкта злочину і суб'єкта кримінальної відповідальності. Злочин як суспільно небезпечне протиправне і винне діяння може вчинити тільки фізична особа, що має свідомість і волю. Саме таке діяння, що містить всі ознаки відповідного складу злочину, є підставою кримінальної

відповідальності. А от нести кримінальну відповідальність за такі дії можуть не тільки фізичні, але, за певних умов, і юридичні особи. Отже, заповідання полягає в тім, щоб визначити умови, за яких юридична особа нестиме кримінальну відповідальність за злочин, що його вчинила фізична особа, разом з фізичною особою [58, с. 26].

Крім того, автор підкреслює, що, незважаючи на те що чинне кримінальне законодавство закріплює як суб'єкта злочину тільки фізичну особу, тобто людину, проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб з порядку денного не знімається, бо вона має своїх прихильників [58, с. 11–19; 108, с. 51–60; 205, с. 3; 217, с. 43–49; 239, с. 10].

Однак у теорії вітчизняного кримінального права, як і в кримінальному праві більшості європейських держав, домінує положення, згідно з яким неможливо визнання суб'єктом злочину юридичних осіб (підприємств, установ чи організацій) [204, с. 62]. Тут очевидною є та обставина, що воно не відповідає одному з принципів кримінального права – принципу особистої (індивідуальної) відповідальності особи за вчинений злочин. Подібна проблема має вирішуватися за допомогою адміністративного або цивільного права із застосуванням до таких підприємств штрафних санкцій, пов'язаних з обмеженням або заборонаю їхньої діяльності [135, с. 151]. Відповідно, таке юридичне явище не сумісно з процедурою функціонування положень чинного кримінального законодавства.

У цій частині справедливо відзначає Є. Л. Стрельцов, що в кримінальному праві принципи служать обов'язковими умовами і з ними мусить співвідноситися будь-яке рішення на кримінально-політичному, законодавчому і правозастосовному рівнях [364, с. 9].

Обмеження кола можливих суб'єктів фізичними особами, відзначає А. А. Музика, означає, що суб'єктами злочину за українським кримінальним правом не можуть бути юридичні особи. Визнання останніх суб'єктами кримінальної відповідальності не відповідає принципам кримінального права – особистій (індивідуальній) відповідальності особи за вчинений злочин і наявності вини. За злочинні діяння, що чиняться в процесі діяльності юридичної особи, відповідає

винна фізична особа, котра вчинила такі діяння. Відповідальність юридичних осіб, на думку вченого, визначається засобами адміністративного чи цивільного права (застосування до установ, підприємств, організацій штрафних санкцій, заборона їхньої діяльності тощо) [204, с. 62].

Традиційного підходу дотримується і В. Я. Тацій, підкреслюючи, що насамперед суб'єктом злочину може бути тільки фізична особа, тобто людина. Такий висновок фактично закріплений у ст.ст. 6, 7 і 8 КК України, де говориться, що нести кримінальну відповідальність можуть громадяни України, іноземці й особи без громадянства. Тому не можуть бути визнані суб'єктом злочину юридичні особи (підприємства, установи, громадські організації тощо). Якщо на якомусь підприємстві внаслідок порушення певних правил виробництва, правил охорони праці загинули люди, кримінальній відповідальності підлягає не підприємство, а конкретно винні в цьому службові особи. Це передбачено багатьма статтями КК, наприклад ст.ст. 172, 223, 271 і ін. [137, с. 130]. Отже, якщо, наприклад, на якомусь оборонному об'єкті нашої держави буде вчинений акт диверсії, підготовлений і вчинений військовим відомством іноземної держави чи розвідувальною установою тієї самої країни, то це, безумовно, не означає, що така іноземна юридична особа (якою є зазначене відомство) може нести кримінальну відповідальність за вчинений диверсійний акт. Таку відповідальність несуть особи (особа), що безпосередньо вчинили такий злочин.

Остаточо знімають усі сумніви в цій частині доводи, які надав Р. Михеев. Дослідник підкреслює, що немає практичної необхідності в конструюванні особливого суб'єкта кримінальної відповідальності – юридичної особи. Для відповідальності юридичної особи досить ефективних норм і санкцій цивільного (і адміністративного) законодавства. «Розбавлення» же кримінального права нормами інших галузей права (цивільного, адміністративного та ін.), «розтягування» його вроздріб може призвести до ліквідації кримінального права як самостійної галузі права і законодавства, як наукової і навчальної дисципліни, перетворивши його на звід норм різних правових дисциплін, важкодоступних для правозастосування в боротьбі зі злочинністю. Такий підхід не тільки не підвищить ефективності

кримінально-правових норм, а, навпаки, серйозно понизить соціальну цінність, дієвість і ефективність цивільно-правових норм в умовах становлення ринкових відносин у суспільстві. Це підтверджує і практика зарубіжних держав [193, с. 16–17]. Саме тому перша ознака суб'єкта злочину – наявність тільки фізичної особи – є важливою підставою, що виключає можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб за вчинення будь-яких злочинів.

Згідно із ст. 18 КК України суб'єктом злочину є не всі фізичні особи, а лише осудні фізичні особи. У ст. 19 КК України зазначено, що осудною визнається особа, яка під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Відповідно до цього для притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно встановити, що вона в процесі вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювала характер і значення своїх злочинних дій і могла керувати ними в певній ситуації, що характерно лише для осудної особи. Також необхідно відзначити, що лише осудна особа, як правило, наділена психологічною здатністю вільного вибору своєї поведінки. Як справедливо відзначає В. Я. Тацій, «здатність особи під час учинення злочину усвідомлювати свої дії (бездіяльність) означає правильне розуміння фактичних об'єктивних ознак злочину (об'єкта, суспільно небезпечних наслідків). Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) має бути пов'язана зі здатністю контролювати, керувати своїми вчинками. Тут свідомість і воля взаємозалежні й лише в сукупності визначають характер поведінки особи в конкретній ситуації» [136, с. 131].

Осудність особи є необхідною умовою для визнання її винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння, а відповідно, і підставою її відповідальності, що є одним із найскладніших питань науки кримінального права. Це фундаментальне положення кримінального права визначається вченням про детермінантність поведінки людини, внаслідок якої її свідомість і воля, як головні психічні функції, характеризують манеру поведінки конкретної людини. У цьому разі такі психологічні субстанції, як свідомість і воля, формуються об'єктивною дійсністю, тим соціальним середовищем, у якому формується конкретна особистість. Отже,

теорія кримінального права оцінює людину не як аморфну біологічну істоту, яка в цілому перебуває в залежності від біо- і психофізіологічних факторів, а як особистість, що володіє волею й інтелектом, здатна природним чином вибирати ту чи іншу манеру своєї соціальної поведінки. Така позиція ґрунтується на положеннях доктрини теорії вітчизняного кримінального права, відповідно до якої лише поведінка осудної людини в певному сенсі здатна координувати свої дії.

Причому основна роль свідомості й волі особи знаходить своє відображення в усвідомленій оцінці сприйняття зовнішнього світу, а отже, і в об'єктивній здатності аналізувати свою поведінку, адекватно реагувати на пропоновані до неї вимоги, встановлені відповідними правилами поведінки в суспільстві. Тобто в цьому разі йдеться про здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними.

У вітчизняній кримінально-правовій науці виділяють два критерії осудності й неосудності: 1) юридичний (психологічний); 2) медичний (біологічний) [36, с. 128].

Юридичний критерій неосудності характеризується двома ознаками: інтелектуальною і вольовою.

Інтелектуальна ознака (нездатність усвідомлювати) характеризує ті боки психіки, що позбавляють особу можливості правильно сприймати дійсність, осмислювати (розуміти) її, прогнозувати можливі наслідки своїх дій чи бездіяльності.

Вольова ознака (нездатність керувати своїми діями) характеризується нездатністю особи адекватно регулювати свою поведінку шляхом здійснення (чи не здійснення) конкретних учинків.

При розладі свідомості нездатність людини усвідомлювати фактичний бік і суспільну небезпеку вчиненого діяння обов'язково викликає нездатність керувати ними. Психічне захворювання, зберігаючи деякою мірою інтелектуальні здібності людини, може зруйнувати головним чином сферу волі. У цьому разі людина здатна усвідомлювати фактичний бік і суспільну небезпеку вчиненого діяння, але не в змозі керувати ними [391, с. 56].

Медичний критерій знаходить своє відображення в ч. 2 ст. 19 КК України, де підкреслюється, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час

учинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала у стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру [140].

У такому законодавчому визначенні можна виділити деякі види психічних захворювань, що характеризують медичний критерій неосудності.

До хронічних психічних захворювань вважають належними захворювання психіки, що тривають довгостроково і призводять до глибоких і стійких змін особистості хворого. До них, наприклад, належать: шизофренія, прогресивний параліч, старечі психози, епілепсія та ін.

До тимчасових розладів психічної діяльності вважають належними різноманітні й численні форми порушень психічної діяльності, що тривають якийсь час і закінчуються повним видужанням, наприклад патологічний афект, патологічне сп'яніння та ін.

Слабоумство – це вроджений (наприклад, олігофренія) чи придбаний (наприклад, старечі деменції) стійкий розлад пізнавальної діяльності з поразкою інтелекту, пам'яті. Виділяють три ступені олігофренії: ідіотію (найглибший ступінь поразки розумової діяльності), імбецильність (середній ступінь), дебільність (легкий ступінь). При ідіотії та імбецильності людина визнається неосудною.

До інших хворобливих станів психіки належать розлади психічної діяльності, що не підпадають під ознаки перших трьох категорій психічних хвороб. До них належать так звані супутні психічні розлади або прирівняні до психічних розладів аномалії психіки. Класичним прикладом таких аномалій є психопатії, що становлять собою вроджені чи придбані розлади поведінки. У МКБ10 (Міжнародній класифікації хвороб) психопатії визначаються як особистісні аномалії (розлади особистості й поведінки), властиві особі протягом усього життя. Неосудними визнаються тільки глибоко психопатичні особистості [391, с. 56–57].

Для визнання особи неосудною необхідно встановлення наявності хоча б

однієї з ознак медичного критерію і хоча б однієї з ознак юридичного критерію. Суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України, яке вчинила неосудна особа, не допускає наявності особливого психічного ставлення особи у формі умислу чи необережності (вини) і не визнається злочином. Особа ж, яка вчинила таке суспільно небезпечне діяння у стані неосудності, не підлягає кримінальній відповідальності й покаранню [412, с. 51].

Подібні аргументи дозволяють констатувати, що змістом осудності, згідно з ч. 1 ст. 19 КК України, визначається здатність особи в момент учинення будь-якого зі злочинів проти основ національної безпеки України (Розділ I Особливої частини КК України) адекватно оцінити фактичні ознаки конкретного діяння, час, місце, обстановку його вчинення, а також здатність усвідомлено керувати своїми діями. Тобто тут має місце той випадок, коли взаємозв'язок свідомості й волі характеризує поведінку особи в конкретній ситуації.

Останньою ознакою суб'єкта злочину є вік. Згідно із ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягає особа, якій до вчинення злочину виповнилося 14 або 16 років, тобто в ній сформульовані вікові межі настання кримінальної відповідальності. Таким чином, додержуючись приписів кримінального закону, можна сформулювати протилежне положення, відповідно до якого особа, яка не досягла зазначеного в законі віку, не може бути суб'єктом злочину, який вона вчинила, і, відповідно, притягнена до кримінальної відповідальності за його вчинення.

У науці кримінального права існують найрізноманітніші та неоднозначні судження про поняття віку кримінальної відповідальності, про вік особи та її здатність нести кримінальну відповідальність за вчинене суспільно небезпечне діяння. Так, Л. В. Борових визначає вік як кількісне поняття, хоч за кількістю прожитих років криється якісна наповнюваність цих періодів, а це дає можливість припустити саме сутнісне визначення категорії «вік» як періоду в розвитку будь-якої людини [28, с. 8].

Зовсім інакше розглядав таке поняття М. М. Коченов, котрий указував на те, що поняття віку, наприклад, можна вживати в законі найчастіше в одному сенсі – як

указівку на кількість прожитого людиною часу, а підставами кримінальної відповідальності є сам фізичний вік і здатність у момент учинення злочину регулювати свою поведінку [131, с. 34].

Відповідно до суджень Г. І. Щукіної віком заведено називати період розвитку людини, що характеризується якісними змінами у фізичних і психічних процесах, які підпорядковуються особливим закономірностям у їх ході [478, с. 3].

Щодо цього уявляється можливим установити наявність тісного взаємозв'язку між такими ознаками суб'єкта злочину, як вік і осудність, з інтелектуально-вольовим ставленням до вчиненого діяння і його наслідків. Щодо цього складно не погодитися із судженнями Н. Ф. Кузнецової, згідно з якими загальні ознаки суб'єкта злочину, такі як вік і осудність, пов'язані з характеристикою інтелектуально-вольового ставлення до дій і наслідків [154, с. 116].

Подібні аргументи якоюсь мірою знаходять своє підтвердження й у твердженнях О. Д. Ситковської, котра сполучає ознаки осудності й вік як психічну здатність нести винну відповідальність [307, с. 134].

Відповідно, процес усебічного дослідження віку з різних наукових позицій указує на необхідність установлення волі особи, яка вчинила злочин, що є основою її свідомої протиправної поведінки і відіграє фундаментальну роль для кримінально-правового і психологічного дослідження віку кримінальної відповідальності суб'єкта злочину.

Як уже раніше відзначалося, кримінальна відповідальність за чинним кримінальним законодавством (ст. 22 КК України) може наставати з 14 або 16 років, де вік 16 років – це загальний вік кримінальної відповідальності, а знижений вік установлений з 14 років (ч. 2 ст. 22 КК України).

Кримінальна відповідальність неповнолітніх у віці з 14 років установлена лише за певні види злочинів. Заведено вважати, що такі особи здатні саме в цьому віці контролювати свою волю і свою протиправну поведінку вже на первісному етапі суспільно небезпечного діяння. Тому, встановлюючи певні межі, критерії такої кримінальної відповідальності, потрібно враховувати поряд з інтелектуальним рівнем розвитку таких неповнолітніх злочинців також їх біологічну і

психофізіологічну специфіку на різних етапах їх життєдіяльності. У процесі вивчення зазначеної специфіки визначення віку кримінальної відповідальності психологами і юристами О. Д. Ситковська підкреслює, що, незважаючи на наявні розбіжності в методиці й обсязі досліджень, здебільшого всі автори розглядають період від 11 до 12 і від 14 до 15 років як перехідний період від дитинства до юнацтва, що характеризується досить швидким розвитком інтелекту і волі, а також і самої особи, що дозволяє співвідносити свої мотиви із соціальними нормами поведінки [307, с. 109].

Згідно з ч. 2 ст. 22 КК України кримінальна відповідальність за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України настає з 14 років тільки по двох складах злочину: за посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України) і за диверсію (ст. 113 КК України). Вважається, що ці особи можуть у цьому віці контролювати свою волю і свою поведінку вже на перших стадіях суспільно небезпечного діяння [423, с. 105].

Однак установлення зниженого віку кримінальної відповідальності зовсім неоднозначно сприймається в юридичній літературі цілою низкою дослідників у цій сфері знань. Так, на думку деяких дослідників, необхідно мати на увазі, що реальне притягнення особи, яка перебуває на цьому ступені розвитку, до кримінальної відповідальності відбувається досить рідко через непоширеність подібних злочинів на практиці й вікові властивості неповнолітнього. Об'єктивні труднощі в одержанні значного життєвого досвіду і накопиченні ділових зв'язків, низький рівень душевного складу й емоційного стану найчастіше призводять до несприйняття ним злочинного діяння як орієнтованого на заподіяння збитку основам державної влади і психічно обумовленої неможливості оцінити «політичну спрямованість подібних злочинів» [223, с. 30].

Виникають сумніви в частині доцільності встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності особи за посягання на життя державного чи громадського діяча й в О. С. Сотули. На думку дослідника, «у цьому віці вона не може в повному обсязі усвідомлювати велику суспільну небезпеку і протиправність цього злочину у зв'язку зі складністю об'єктивної і суб'єктивної сторони,

складністю цілей посягання на життя державного чи громадського діяча» [319, с. 12]. З чим, безумовно, складно не погодитися з огляду й на ту обставину, що, як нам уявляється, суб'єктом такого злочину є, як правило, особа, яка характеризується стійкою антинаціональною чи навіть антидержавною настановою агресивного характеру [428, с. 150].

Інші дослідники в цілому також заперечують можливість застосування зниженого віку в розглянутих злочинах, підкреслюючи, що підліток до 16 років не розуміє політичного значення своїх дій [223, с. 30].

Багато в чому надані положення знаходять своє логічне пояснення в міркуваннях М. П. Карпушина і В. І. Курляндського, згідно з якими «в основі вчинення суспільно небезпечного діяння підлітком, котрий тільки починає жити, лежить не тільки і не стільки його «зла воля», скільки його недостатньо зріла психіка, неправильне виховання, тому застосування до нього міри кримінального покарання може не виправити, а безнадійно зіпсувати його» [106, с. 1].

Про практичну складову в частині можливості реалізації кримінальної відповідальності з урахуванням розглянутої проблеми висловлюються й інші авторитетні дослідники. Так, О. А. Ігнат'єв, наводячи підсумки практичних досліджень, вважає, що ретельне з'ясування цієї проблеми, як правило, приводить до висновку, що не існують основи для визнання неповнолітнього суб'єктом таких діянь і формою реалізації справ є, зокрема, притягнення винних до відповідальності за загальнокримінальні злочини [87, с. 16].

З нашої точки зору, подібні судження можуть бути розглянуті в контексті з практикою, що існувала в українському кримінальному законодавстві ще до прийняття КК 2001 року, коли суб'єктами розглянутих злочинів були тільки особи, котрі досягли 16-літнього віку, тобто знижений вік був відсутній. Тому за тих умов особа, котра вчинила, наприклад, посягання на життя державного чи громадського діяча, у віці 14 років не була суб'єктом такого злочину. Як справедливо відзначає М. І. Хавронюк, з урахуванням положень законодавства того періоду, якщо умисне вбивство або замах на вбивство державного діяча України у зв'язку з його державною діяльністю вчинила особа у віці від 14 до 16 років, до кримінальної

відповідальності вона може бути притягнута згідно з ч. 2 ст. 10, п. «в» ст. 93 або ст. 190¹ [134, с. 44].

Стосовно диверсії (ст. 113 КК України) (другий склад чинного кримінального законодавства зі зниженим віком) на той період застосовувався аналогічний метод. Так, П. С. Матишевський, характеризуючи ознаки суб'єкта диверсії, відзначав, що суб'єктом диверсії є особа, якій виповнилося 16 років. Особи у віці від 14 до 16 років, котрі вчинили діяння, що містять склади злочинів, перерахованих у ч. 2 ст. 10, несуть відповідальність за ці злочини (скажімо, за ч. 2 ст. 89, ст. 93) [202, с. 200]. Тобто існувала практика, відповідно до якої такі дії неповнолітніх осіб підлягали кваліфікації по загальнокримінальних статтях.

У такий спосіб питання про визнання наявності зниженого віку за злочини проти основ національної безпеки залишається відкритим і вимагає свого подальшого врегулювання. На нашу думку, надані позиції дослідників цієї сфери є, безумовно, аргументованими, але, з іншого боку, при цьому потрібно також враховувати і звертати особливу увагу на ті прогресуючі інтелектуальні та психофізіологічні особливості, характерні для молодих людей у віці від 14 до 16 років у сучасних умовах, де зазначені здатності й можливості таких осіб явно відрізняються від таких самих молодих людей іншого часового періоду (наприклад, 70–80-х років ХХ ст.).

Деякі злочини проти основ національної безпеки України припускають у тому числі й наявність спеціального суб'єкта. Згідно з ч. 2 ст. 18 КК України спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого може настати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Відповідно, така особа характеризується не тільки загальними ознаками суб'єкта злочину, але й деякими додатковими.

Як спеціальний суб'єкт (у редакції Розділу I Особливої частини КК України) може виступати: громадянин України (ст. 111 КК України), іноземний громадянин чи особа без громадянства (ст. 114 КК України), представник влади (ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110 КК України).

Громадянство України, належність до громадянства іншої держави чи ж

відсутність зовсім будь-якого громадянства як ознака спеціального суб'єкта, передбаченого ст.ст. 111 і 114 КК України, акцентує увагу на особливості процедури притягнення до кримінальної відповідальності з урахуванням положень кримінального законодавства, що характеризує такий стан.

У ч. 1 ст. 111 КК України зазначено: «Державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України...». Таке положення свідчить про те, що особа, котра вчинила діяння, що містить ознаки державної зради, до вступу в громадянство України не підлягає кримінальній відповідальності, у тому числі й у разі, якщо такий особі винесена підозра у вчиненні зазначеного злочину після вступу в громадянство України. З чого випливає, що український законодавець підкреслює можливість вчинення такого злочину тільки громадянами України.

Згідно з ч. 1 ст. 1 Закону України «Про громадянство України» громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою й Україною, що знаходить свій прояв у їхніх взаємних правах і обов'язках [259]. З цього випливає, що громадянами України визнаються всі особи, що набули такого громадянства на підставі положень чинного законодавства.

Законодавство України не визнає подвійного громадянства. Однак не виключаються такі випадки, коли інша держава може не довести до відома України про надання свого громадянства будь-якій особі, котра перебуває в громадянстві України. Тому якщо в процесі кримінального судочинства буде встановлено, що така особа є одночасно ще і громадянином іншої держави, то в такому разі з моменту набуття нею іноземного громадянства виключається належність до громадянства України (принцип єдиного громадянства).

Тому при втраті громадянства України, однак якщо злочин учинений до такої втрати, дії винної особи все-таки треба кваліфікувати за ст. 111 КК України, також і за умови, якщо кримінальна справа була порушена після втрати громадянства, через те що в момент учинення розглянутого злочину особа перебувала в громадянстві України, а відповідно, мала необхідні ознаки суб'єкта такого злочину. Факт утрати українського громадянства з набуттям на момент порушення кримінальної справи громадянства іншої держави на кваліфікацію не впливає, бо відповідно до ст. 4 КК

України злочинність і караність діяння визначаються кримінальним законом, що діяв під час учинення злочину.

Іноземцем визнається особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином іншої держави чи держав. Іноземцями можуть бути також визнані й колишні громадяни України, громадянство яких було припинено внаслідок втрати громадянства України, виходу з нього, у тому числі й на підставах, передбачених міжнародними договорами, що їх підписала Україна. Такі особи є спеціальними суб'єктами злочину, передбаченого ст. 114 КК України («Шпигунство»).

Особа без громадянства – це особа, яку жодна держава не визнає своїм громадянином відповідно до свого законодавства. Така особа може постійно чи тимчасово перебувати на території України (емігрант, іноземний студент, проїзд транзитом, перебування як турист тощо). Також є спеціальним суб'єктом злочину, передбаченого ст. 114 КК України («Шпигунство»).

Представник влади – це особа, наділена правом пред'являти в межах своєї компетенції вимоги і приймати рішення, обов'язкові для виконання всіма громадянами, підприємствами, установами й організаціями, незалежно від їх відомчої належності. До представників влади належать народні депутати України, депутати місцевих рад, оперативний склад МВС і СБУ, судді, прокурори, інспектори державних інспекцій, співробітники рибнагляду і лісової охорони та ін. Представники влади є спеціальними суб'єктами злочинів, передбачених ч. 3 ст. 109 і ч. 2 ст. 110 КК України.

Таким чином, точне встановлення всіх необхідних ознак суб'єкта злочину відповідно до положень КК України сприяє правильній кваліфікації як будь-якого злочину, передбаченого чинним кримінальним законодавством, так і безпосередньо здійсненню подібного процесу щодо злочинів проти основ національної безпеки України. Здійснений аналіз ознак суб'єкта розглянутих злочинів дозволяє, на нашу думку, їх класифікувати на такі види: 1) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає громадянин України (ст. 111 КК України); 2) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає іноземний громадянин чи особа без громадянства (ст. 114 КК України); 3) злочини

проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає представник влади (ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110 КК України); 4) злочини проти основ національної безпеки України, вчинені загальним суб'єктом кримінальної відповідальності (ст.ст. 109, 110, 110², 114¹ КК України); 5) злочини проти основ національної безпеки України, вчинені суб'єктом із заниженим віком кримінальної відповідальності (ст.ст. 112 і 113 КК України).

3.3 Шляхи вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки України

В існуючих у цей час умовах, за яких в Україні активізувалися загрози конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності (з урахуванням останніх подій на південному сході України), виникає невідкладна об'єктивна необхідність в адекватній протидії з боку держави таким антидержавним проявам. З метою ефективного вирішення подібних завдань, на державі лежить природний тягар з розробки комплексу заходів і засобів, спрямованих на локалізацію такої злочинності. Основні напрями такої діяльності держави складають зміст її політики у сфері протидії злочинності, що традиційно охоплюється широко наданим у юридичній літературі феноменом кримінальної політики [189, с. 180]. Не складно помітити, що подібний феномен формується відповідною реакцією держави лише щодо такого антисоціального явища, як злочин. Подібна обставина пояснюється тим, що він знаходить своє відображення в різного роду нормативних приписах, безпосередньо спрямованих на протидію саме суспільно небезпечним діянням у тій чи іншій сфері, тобто злочинам. Однак в існуючій доктрині вітчизняного кримінального права складно виділити комплексну, єдину концепцію кримінальної політики з урахуванням того, що необхідність у її наявності, як ніколи, актуальна.

Стосовно цього справедливо відзначає П. Л. Фріс, що фактичне становище з кримінально-правовою політикою на сьогодні може бути охарактеризовано як

анархічне. Пропонуються і часто приймаються антинаукові, необґрунтовані закони про кримінальну відповідальність, які суперечать постулатам кримінально-правової політики, основам теорії кримінального права [408, с. 34]. Така обставина пояснюється й тим, що, зокрема, дотепер ще не розроблено політичних основ відповідних напрямів державної діяльності у сфері охорони суспільних відносин від злочинних посягань. Подібна концепція повинна стати фундаментальним правовим базисом стосовно інших видів такої політики, серед яких особливе місце посідає кримінально-правова політика у сфері охорони основ національної безпеки України.

Як нам уявляється, ефективність і результативність кримінальної політики в зазначеній сфері визначаються не стільки вибором того чи іншого вектора концептуального розвитку, скільки рівнем якості змісту і ступенем продуктивності реалізації нормативних приписів чинного кримінального законодавства, що з урахуванням існуючих загроз і політичної обстановки в Україні має потребу в кардинальній зміні. Саме в цей період часу уявляється очевидним, що діюча система кримінально-правової охорони основ національної безпеки має потребу у своєму переосмисленні, а відповідно, і в деякій видозміні, що дозволило б адекватно протидіяти існуючим і потенційним загрозам у цій важливій сфері життєдіяльності держави. На підтвердження такої тези свідчить судження В. Н. Кубальського, згідно з яким існуюча нині система кримінально-правової охорони державного суверенітету мусить безумовно охоплювати всі існуючі та можливі суттєві загрози для державного суверенітету України [147, с. 378]. Отже, оновлена система заходів кримінально-правової протидії злочинним посяганням на основи національної безпеки України має відповідати принципово новому рівню, здатному нейтралізувати такі посягання як на сучасному етапі захисту нашої державності, так і в майбутньому.

Однак, з огляду на всі надані вище положення, слід зазначити, що дотепер ще не розроблені необхідні принципи, критерії, які дозволяють наочним чином визначити межі кола суспільно небезпечних посягань, що повною мірою заподіюють або можуть заподіяти шкоду основам національної безпеки України, чим у принципі й пояснюється їх безкарне активне поширення. У зв'язку з цим у

межах цього підрозділу ми надамо спробу розробки авторської концепції з удосконалення чинних норм і визначення відповідних меж злочинних посягань на основи національної безпеки з урахуванням сучасних геополітичних реалій, а отже, і встановлення конкретного переліку злочинів, що підривають основи національної безпеки України. В основу пропонованої концепції будуть покладені основні принципи, розроблені на основі досягнень науки вітчизняного кримінального права.

З метою більш ефективного захисту основ національної безпеки, необхідно виділити коло суспільно небезпечних посягань, що безпосередньо чи навіть побічно здатні заподіяти шкоду зазначеному об'єкту кримінально-правової охорони. Відповідно, визначення соціально-юридичної сутності, правової природи розглянутого об'єкта дозволяє більшою мірою вирішити подібну проблему. Як справедливо відзначає професор О. М. Костенко, «чим точніше буде визначено ознаки об'єкта злочинного посягання (у цьому разі державного суверенітету), тим ефективнішою буде його кримінально-правова охорона» [251, с. 232].

Погоджуючись з подібною аксіомою, Л. Д. Гаухман підкреслює, що значення об'єкта посягання полягає в тому, що він: «1) відповідає суспільним відносинам, які уособлюють сутність соціально-економічної формації і держави, що є вигідними і бажаними панівному класу, найбільш цінними і важливими; 2) дозволяє усвідомити соціально-політичну і правову сутність злочину; 3) є критерієм для побудови системи Особливої частини КК; 4) визначає багато в чому кваліфікацію злочину; 5) забезпечує розмежування злочинів» [67, с. 78]. Отже, такі положення свідчать про те, що визначення чіткого і, можливо, вичерпного кола злочинів, що посягають на відповідний об'єкт, перебуває в суворій залежності від можливості визначення сутнісної характеристики і природи такого об'єкта. У нашому разі – це суспільні відносини у сфері охорони основ національної безпеки України, про що свідчить комплексний і системний науковий аналіз природи розглянутого об'єкта, який ми провели в попередніх розділах цього дослідження.

Таким чином, визначення кола конкретних суспільно небезпечних посягань на основи національної безпеки України пояснюється природною потребою кримінально-правової науки і практики. Ця обставина дозволяє виявити системний

підхід у частині локалізації і протидії найбільш небезпечним посяганням на основи національної безпеки України. З цією метою в чинному кримінальному законодавстві український законодавець сконцентрував групу подібних однорідних суспільно небезпечних посягань у Розділі I Особливої частини КК України. Однак, з урахуванням уже існуючих нових викликів, не менш гострою і досить актуальною є проблема наповнюваності цього розділу КК України відповідним змістом, тобто кримінально-правовими приписами, що відповідають сучасним загрозам.

Для встановлення ймовірного кола таких суспільно небезпечних діянь варто уточнити, об'єктом яких конкретних суспільно небезпечних діянь є основи національної безпеки України, а також які склади, що містяться в Розділі I КК України, мають потребу в додатковому осмисленні, змінах або доповненні. Як справедливо відзначають О. Ф. Бантишев та О. В. Шамара, всебічний аналіз певного виду чи видів злочинної діяльності і правових заходів для боротьби з ними нерідко свідчить про необхідність одночасного вдосконалення або конструювання інших правових норм, про їх передислокацію в інші глави Особливої частини КК України [20, с. 39].

На нашу думку, такими нормативними приписами, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення розглянутих злочинів, повинні бути норми, які містять ознаки тільки тих діянь, що реально становлять відповідну загрозу основам національної безпеки України. Ними можуть бути як зовсім «нові» кримінально-правові приписи, так і до деякої міри оновлені, але ще чинні законодавчі норми Розділу I Особливої частини КК України. У певному розумінні подібні переформатовані положення, як у частині систематизації, так і в частині відновлення аналізованих нормативних приписів, ми більш докладно дослідили в попередніх главах, що здається не менш корисним при формуванні цих концептуальних положень досліджуваної сфери кримінально-правового пізнання.

При цьому слід зазначити, що наявність ефективного механізму якісного формування таких положень уявляється надзвичайно важливою, бо це дозволить виключити в законодавчій практиці випадки поспішної криміналізації потенційно небезпечних для розглянутого об'єкта діянь, що в результаті може привести до

твердих наукових дискусій у частині встановлення, яким конкретним суспільним відносинам (інтересу, благу чи соціальній цінності) заподіюється збиток унаслідок їх здійснення, а це, у свою чергу, сприяє активізації відповідних проблем як у частині науково-теоретичної класифікації таких діянь, так і в частині їх кваліфікації практичними працівниками.

Подібна обставина найбільш красномовно підкреслюється на прикладі дослідженої в попередніх главах наукової дискусії в частині встановлення «місця» такого злочину розглянутої групи, як «Диверсія» (ст. 113 КК України).

У вітчизняній теорії кримінального права заведено вважати, що диверсія посягає, як правило, на економічну безпеку держави. Причому в більшості випадків такий склад злочину становить собою окрему групу (вид) однойменних злочинів (проти економічної безпеки). Але, як уже відзначалося, наявність тієї чи іншої групи чи видів злочинів усередині глави залежить від спрямованості й видів джерел загроз. Подібні загрози можуть бути у внутрішній, зовнішній, політичній, економічній, інформаційній, оборонній та ін. безпеці.

Безпосередньо подібній проблематиці особливу увагу приділив професор С. В. Дьяков. Відповідно до суджень автора джерела загроз в економіці можуть бути в принципі й ззовні й усередині [90, с. 31]. Розвиваючи такий умовивід, учений має на увазі ті сфери економіки, де й в умовах ринку зберігаються монопольні права держави (на випуск офіційних грошових знаків, переміщення товарів через кордон, контроль і переслідування за випуск фальшивих грошових знаків тощо). Тому саме ці сфери мають захищатися засобами складів державних злочинів, бо «економічна безпека виявилася однією з найслабкіших сфер захисту засобами складів державних злочинів» [88, с. 39]. Відповідно до концепції С. В. Дьякова пропонується «підсилити» позиції злочинів у сфері економічної безпеки (де основне місце посідає всього лише один склад злочину – диверсія) шляхом їх розширення за рахунок таких злочинів, як «виготовлення чи збут підроблених грошей чи цінних паперів» (ст. 186 КК РФ), «контрабанда» (ст. 188 КК РФ), «незаконний оборот дорогоцінних металів, природних дорогоцінних каменів чи перлів» (ст. 191 КК РФ), «неповернення через кордон виторгів коштів у іноземній валюті» (ст. 193 КК РФ)

[90, с. 32].

Подібні судження вченого є досить спірними, бо зазначені діяння в сучасних умовах більшою мірою посягають на господарську діяльність держави, отже, такі діяння не можуть посягати на основи державної (національної) безпеки, але при цьому не виключається можливість їх посягання на національну безпеку в широкому розумінні, якщо розглядати як одну з її сфер – економічну сферу національної безпеки України (п. 5 ст. 7 Закону про основи національної безпеки України) [272]. Отже, як нам здається, недоцільно закріплення розглянутих вище складів «нових» злочинів у розділі злочинів проти основ національної безпеки. Подібна обставина підтверджується і чинним законодавством, яке такі злочини розміщає в Розділі VII КК України – «Злочини у сфері господарської діяльності».

Таким чином, диверсія залишається, як і раніше, єдиним складом злочину розглянутого розділу КК України, що складає його окремий вид злочинів – злочинів у сфері економічної безпеки. Однак, з огляду на ту обставину, що економічна безпека в цілому може піддаватися як внутрішнім, так і зовнішнім загрозам, можна припустити, з одного боку, про перебування її в особливому проміжному становищі. З іншого боку, проаналізувавши сутнісні особливості такого явища, ми дійшли висновку про те, що все-таки більшою мірою її стан формують внутрішні процеси (продовольча, енергетична, науково-технічна, демографічна, екологічна політика держави та ін.), тобто економічна безпека є похідною від більш об'ємної за формою і змістом – внутрішньої безпеки, а відповідно, можна припустити, що диверсія посягає не стільки на основи економічної, скільки на основи внутрішньої безпеки України.

Подібне положення якоюсь мірою підтверджується судженнями відомих дослідників у частині дослідження такої проблеми: «безпосереднім об'єктом диверсії є внутрішня безпека держави» (П. С. Матишевський) [202, с. 199], «безпосереднім об'єктом диверсії є економічна основа, внутрішня безпека України» (В. Я. Тацій) [137, с. 25] та ін. У цьому разі не складно помітити, що вчені в основі таких положень розглядають безпосередній об'єкт злочину, а також очевидним уявляється зіставлення ними диверсії з внутрішньою безпекою держави, а отже,

беручи до уваги ці та вищевказані положення, можна припустити, що економічна безпека закономірно охоплюється більш широким і ємним за своїм обсягом поняттям – внутрішня безпека. Таким чином, за допомогою наданих положень можна дійти висновку про те, що диверсія є більшою мірою злочином проти внутрішньої безпеки, а отже, посягає як на внутрішню, так і на економічну безпеку держави.

Подібний приклад свідчить про наявність цілої низки суперечностей, що існують у теорії вітчизняного кримінального права, у тому числі й у частині систематизації розглянутої групи злочинів з урахуванням правової природи їх об'єкта. З метою мінімізації дискусійних положень, що стосується наукової диференціації таких злочинів, необхідно максимально точно конкретизувати безпосередні об'єкти досліджуваних посягань, щоб уникнути їх розширювального тлумачення.

Також однією з головних причин, на нашу думку, відсутності однакової наукової систематизації злочинів проти основ національної безпеки України є ігнорування законодавцем гносеологічних правил юридичної техніки через відсутність об'єктивного розуміння існуючих у сучасній дійсності конкретних суспільних відносин, інтересів чи благ, що мають потребу в належному кримінально-правовому захисті. Подібні прояви можливі у випадках, коли окремі соціальні явища трактуються в законодавчих актах засобами, які невідповідні основним лінгвістичним настановам, що в результаті ускладнює чи унеможлиблює процес пізнання юридичної природи складів злочинів, які містить Розділ I Особливої частини КК України. Цією обставиною, можливо, і з'ясовна відсутність однакового розуміння сутнісної характеристики видового об'єкта розглянутих злочинів, а відповідно, і наявності всіляких спірних трактувань про їх наукову диференціацію.

При цьому необхідно відзначити, що кількість видів досліджуваних злочинів, які розробили вітчизняні вчені, у залежності від їх видового (групового) об'єкта не має будь-якого самостійного науково-теоретичного чи практичного значення. Як правило, подібні систематизації дозволяють більш предметно усвідомити правову

природу кожного з них, і лише тільки в тому разі, якщо соціальна сутність двох і більше розглянутих посягань збігається, – появляється реальна можливість для їх наукової класифікації.

У кожній з наданих у науковій літературі класифікації, у кожній окремій групі таких злочинів можна виявити комплекси безпосередніх об'єктів, властивих як такі, як правило, кожному злочину відповідної групи. Така ідентифікація безпосередніх об'єктів у подібній системі дає можливість відповідним чином установити коло безпосередніх чи альтернативних суспільних відносин, щодо яких існує реальна або потенційна загроза відповідного суспільно небезпечного посягання. Інакше кажучи, наявність таких однорідних комплексів суспільних відносин перебуває в прямій залежності від відповідних однорідних джерел небезпеки, що, у свою чергу, і формують такі об'єкти.

Отже, подібні комплекси безпосередніх об'єктів кожного з видів таких злочинів можна розглядати як найважливіші сфери основних інтересів держави, що в результаті мусять бути взяті під свій захист державою шляхом ужиття заходів кримінально-правової охорони, у цьому разі – нормами Особливої частини кримінального законодавства.

Таким чином, досліджені раніше наукові гіпотези про класифікацію таких злочинів дозволяють розробити науково обґрунтовану концепцію – систему знань, що, у свою чергу, дозволяє встановити як юридичний алгоритм розподілу розглянутих злочинів на окремі види, так і коло злочинних посягань, потенційно небезпечних для конкретного об'єкта кримінально-правової охорони – основ національної безпеки України.

Як відзначалося раніше, система злочинів, що складають Розділ I Особливої частини КК України, має потребу у своїй якісній видозміні, а окремі її нормативні положення – у певному вдосконаленні. Адже процедура вдосконалення кримінально-правових приписів є основним напрямом у розвитку предмета кримінально-правової науки. Наука кримінального права, як справедливо відзначає М. І. Бажанов, вивчаючи кримінальне законодавство та з'ясовуючи його соціальне призначення, характер усіх його інститутів, їх ефективність, вивчає практичне

значення кожної норми, прогалини в правовому регулюванні, досліджує проблеми вдосконалення кримінально-правових норм [136, с. 18].

Причому в подібному вдосконаленні мають потребу не тільки нормативні акти, що характеризують юридичні ознаки розглянутих злочинів, але й окремі законодавчі приписи Загальної частини КК України, які безпосередньо визначають їх сутність і правову природу.

На нашу думку, як відзначалося раніше, у таких змінах мають потребу приписи, закріплені ч. 1 ст. 1 КК України. Це положення визначає, які основні сфери життєдіяльності держави беруться під охорону чинним кримінальним законом, а саме «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і громадської безпеки, навколишнього середовища, конституційного ладу України від злочинних посягань...» [136, с. 18]. З чого випливає, що законодавець бере під свою охорону таку сферу кримінально-правового захисту, як конституційний лад. З огляду на ту обставину, що конституційний лад є невід'ємним елементом, складовою частиною основ національної безпеки (державної безпеки), як нам здається, необхідно в ч. 1 ст. 1 КК України замінити конституційний лад, як сферу кримінально-правової охорони, на державну безпеку (основи національної безпеки) як таку сферу. Бо основи національної безпеки (державна безпека) є більш емним поняттям, що складають такі його елементи, як конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Подібний умовивід випливає з положень Закону «Про Основи національної безпеки», де як один з об'єктів його охорони є держава, тобто державна безпека, елементами якої є конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність (п. 3 ст. 3 Закону) [272]. Отже, конституційний лад перебуває під захистом такого закону як основний елемент державної безпеки. У зв'язку з цим наявність у ч. 1 ст. 1 КК України як одного з об'єктів кримінально-правової охорони – державної безпеки (основ національної безпеки) – дозволило б охопити кримінально-правову охорону не тільки конституційного ладу, але й суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України.

Далі, як нам здається, у певних удосконаленнях має потребу нормативний припис, передбачений ст. 111 КК України («Державна зрада»). Це положення містить основні юридичні ознаки складу такого злочину, однак не зовсім визначає юридичну сутність, правову його природу, що, можливо, не відповідає тим загрозам, тим викликам, що існують у сучасній об'єктивній дійсності. У зв'язку з чим, з метою більш конкретизованого з'ясування сутності та юридичного змісту державної зради, здається необхідним переформатувати її законодавче визначення з урахуванням положень, які лягли в основу формулювання такого злочину, яке ми розробили.

Так, у процесі проведеного раніше наукового аналізу базових ознак і вироблених концептуальних категорій цього злочину було запропоновано його формулювання, що містить групу обов'язкових ознак, необхідних для повного і всебічного з'ясування його сутності та правової природи. А саме: державна зрада – це вчинене умисно, спільно з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) громадянина України, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну або інформаційну безпеку України.

Також, в умовах сучасної дійсності, в період активізації сепаратистських і екстремістських настроїв, а також з урахуванням відомих подій в окремих регіонах України, мають місце випадки (в тому числі і масові) переходу наших громадян на державну службу держави, яке здійснює акт агресії проти України. У зв'язку з чим пропонується доповнити диспозицію статті 111 КК України новою формою здійснення такого злочину - перехід на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України.

Під переходом на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України слід розуміти вступ громадянина України на державну службу такої держави з метою здійснення професійної діяльності в органах правосуддя, правоохоронних органах, міністерствах, відомствах, органах центральної і місцевої влади тощо.

У рамках дослідження суб'єктивних ознак такого злочину ми пропонуємо в

диспозиції ст. 111 КК України указати на наявність конкретної мети за аналогією з такими складами розглянутого розділу КК України, як ст.ст. 109, 110, 113 КК України, що виключило б імовірність наявності непрямого умислу в таких діяннях і вирішило б існуючі в науці кримінального права суперечності в частині встановлення виду умислу такого злочину. Подібна обставина дозволить у тому числі вирішити багато спірних моментів, що виникають при кваліфікації таких злочинів правозастосовними органами.

Отже, відповідно до розробленої концепції пропонується така редакція законодавчого припису, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України:

«Стаття 111. Державна зрада

Державна зрада, тобто небезпечне для української держави діяння, вчинене умисно громадянином України з метою заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній або інформаційній безпеці України, а саме: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, перехід на державну службу до держави, яка здійснює агресію проти України, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України».

Не менш гострою уявляється проблема встановлення предмета й окремих форм об'єктивної сторони «Державної зради» (ст. 111 КК України) і «Шпигунства» (ст. 114 КК України). Тим паче що в сучасних умовах вирішення подібної проблеми набуває виключної важливості та значимості в частині запобігання і локалізації протиправних посягань, що почастишали, на основі державної безпеки.

Відповідно до чинного кримінального законодавства предметом злочинів, передбачених ст.ст. 111 КК України («Державна зрада у формі шпигунства») і 114 КК України («Шпигунство»), можуть бути тільки відомості, що становлять державну таємницю. Однак зовсім не складно в сучасних умовах уявити таку ситуацію, коли іноземна розвідка чи її представники в процесі здійснення своєї ворожої діяльності проти України можуть одержати (добути), а потім використовувати інформацію, що не містить державної таємниці, але предметний

аналіз і узагальнення якої може сприяти одержанню бажаного результату. Тобто можна припустити, що використання таких відомостей може призвести до не менш тяжких наслідків, чим використання інформації, яка містить державну таємницю. У цьому разі може йтися про так звані інші відомості секретного характеру, що не є предметом державної зради і шпигунства, але виходять, добуваються, використовуються за завданням іноземної держави, її розвідки з метою їх використання на шкоду інтересам нашої держави. Отже, як нам здається, на законодавчому рівні варто закріпити як предмет розглянутих злочинів і інші відомості, що не є державною таємницею.

Не менш важливим є питання про криміналізацію деяких протиправних вчинків у контексті з існуючими формами об'єктивної сторони розглянутих злочинів. Так, ми запропонували положення, згідно з яким у процесі вчинення державної зради у формі шпигунства (ст. 111 КК України) і шпигунства (ст. 114 КК України) відповідальність має наставати не тільки за передачу і збирання секретних відомостей, але й за їх збереження. Як нам здається, криміналізація збереження таких відомостей деякою мірою має сприяти нейтралізації злочинної діяльності іноземних спецслужб, спрямованої на залучення наших громадян до здійснення ворожої діяльності проти України, а збереження секретних відомостей сприяє конспірації їхньої ворожої діяльності. Така обставина є незаперечним доказом у необхідності криміналізації і розглянутої форми ворожої діяльності.

З огляду на це і попереднє положення ми пропонуємо таку редакцію ч.1 ст. 114 КК України («Шпигунство»):

«Передача, збирання чи збереження за завданням іноземної розвідки відомостей, що не містять державної таємниці, для використання їх на шкоду інтересам України або здійснення тих самих дій з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам відомостей, що містять державну таємницю, якщо ці дії вчинив іноземець або особа без громадянства,—».

Подібні положення характерні і для державної зради, беручи до уваги ту обставину, що шпигунство є однією з форм її об'єктивної сторони, за винятком деяких ознак суб'єкта такої форми.

Крім того, як уже відзначалося неодноразово, у деякому законодавчому переформатуванні має потребу й існуюча система злочинів, закріплених у Розділі І Особливої частини чинного кримінального законодавства. Подібні положення про існуючі в науці варіанти систематизації розглянутих злочинів досить докладно ми розглянули раніше. Такі наукові версії класифікації подібних злочинів стосувалися насамперед чинного законодавства чи законодавства, що функціонувало на різних етапах розвитку нашої державності. І вкрай рідко подібні наукові розробки містили будь-які концептуальні положення в частині перспектив розвитку й удосконалення чинного нині кримінального законодавства. Проте в цьому розумінні можна виділити деякі концептуальні розробки, що певною мірою сприяють формуванню авторської концепції про стратегію розвитку вітчизняного кримінального законодавства у сфері охорони основ національної безпеки України.

Сучасну концепцію подібної класифікації, в основі якої розглядається державний суверенітет як основний об'єкт кримінально-правової охорони, запропонував професор О. М. Костенко. В основі розподілу таких злочинів на окремі види лежить не об'єкт кримінально-правової охорони, а спосіб злочинного посягання на державний суверенітет, що вчений розглядає як один із головних атрибутів державної влади: 1) узурпація суверенітету разом з узурпацією державної влади; 2) ослаблення суверенітету разом з ослабленням державної влади; 3) зловживання суверенітетом разом із зловживанням державною владою [251, с. 234].

Отже, у залежності від способу такого посягання автор розробив систему нормативних приписів, що забезпечують кримінально-правову охорону державного суверенітету.

Так, першу групу норм «системи кримінально-правової охорони державного суверенітету» склали норми, які охороняють державну владу від узурпації. Згідно з концепцією О. М. Костенка до такого виду норм у чинному КК належать норми, визначені ст.ст. 109, 110, 157, 158, 158¹, 158², 159¹, 160, 255, 256, 258, 260, 294 та деякими іншими. Діяння, що хоч і не спрямовані безпосередньо на захоплення державної влади, але можуть бути використані для її захоплення, передбачені, зокрема, у ст.ст. 157, 158, 160, 255, 256, 258, 258¹, 258², 258³, 258⁴, 258⁵, 260, 294 КК

України.

До другої групи норм «системи кримінально-правової охорони державного суверенітету» належать норми, які охороняють державний суверенітет від діянь, що його ослаблюють. Такі дії передбачено у ст.ст. 111, 112, 113, 114, 199, 210, 211, 212, 233, 328, 329, 330, 338, 342, 344, 346, 349, 351, 353 та деяких інших статтях КК України. Так само, як і в попередній групі автор окремо виділяє підгрупу діянь, які ослаблюють державу (і властивий їй суверенітет) не безпосередньо, а опосередковано (тобто можуть бути використані для такого ослаблення як засоби) і передбачені, зокрема, у ст.ст. 199, 210, 211, 212, 233 та інших статтях КК України.

Третю групу норм «системи кримінально-правової охорони державного суверенітету» складають норми, що протидіють зловживанню державною владою і притаманним їй суверенітетом. До цих норм можна вважати належними норми, передбачені, зокрема, ст.ст. 364, 365, 365², 366, 367, 3692, 375, 382, 423, 424, 426 КК України [251, с. 234–237].

Дуже цікавим і корисним у такій класифікації уявляється виділення, що його пропонує вчений, у перших двох групах розглянутих злочинів наявності діянь, що безпосередньо пов'язані з відповідним способом учинення посягання на державний суверенітет, а також окремі підгрупи діянь, що в якомусь розумінні опосередковано можуть бути пов'язані з таким способом посягання на зазначений об'єкт.

На підставі дослідження зазначеної системи, а також досвіду кримінально-правової охорони державного суверенітету низки зарубіжних країн можна, відзначає О. М. Костенко, запропонувати таке вдосконалення кримінально-правової охорони державного суверенітету в Україні.

По-перше, ввести кримінальну відповідальність за «навмисні дії в інтересах іншої держави, що заподіюють збиток суверенітету України».

По-друге, у Кримінальному кодексі України передбачити такий злочин, як «Захоплення державної влади шляхом підкупу, обману чи зловживання довірою виборців».

По-третє, варто передбачити кримінальну відповідальність і за діяння, яке можна визначити як «незаконне одержання повноважень на виконання державних

функцій» [251, с. 238].

Відповідно до міркувань О. Ф. Бантишева й О. В. Шамари злочини проти основ національної безпеки повинні бути доповнені злочинами терористичної спрямованості. А саме потребують такого переміщення злочини, передбачені у ст. 258 (терористичний акт), 258¹ (втягнення у вчинення терористичного акту), 258² (публічні заклики до вчинення терористичного акту), 258³ (створення терористичної групи чи терористичної організації), 258⁴ (сприяння вчиненню терористичного акту) КК України, але передусім ст. 258 КК України з Розділу IX «Злочини проти громадської безпеки» в розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України» Особливої частини КК України. Так, визначення як родового об'єкта терористичного акту основ національної безпеки України, на думку авторів, дає привід зарахувати його до злочинів проти основ національної безпеки України [20, с. 39].

С. В. Дьяков пропонує своє бачення в частині вирішення проблеми вдосконалення кримінально-правової охорони основ конституційного ладу і безпеки держави. Так, учений надає таку версію оновленої системи розглянутих злочинів.

I. Злочини що посягають на зовнішню безпеку:

- державна зрада (ст. 275 КК РФ);
- шпигунство (ст. 276 КК РФ);
- розголошення державної таємниці (ст. 283 КК РФ);
- утрата документів, що містять державну таємницю (ст. 284 КК РФ).

Дану групу злочинів автор пропонує доповнити такими складами: незаконне перетинання державного кордону Російської Федерації (ст. 322 КК РФ) і протиправна зміна державного кордону Російської Федерації (ст. 323 КК РФ).

II. Злочини, що посягають на внутрішню безпеку:

а) злочини екстремістського характеру:

- публічні заклики до здійснення екстремістської діяльності (ст. 280 КК РФ);
- порушення ненависті або ворожнечі, а так само приниження людської гідності (ст. 282 КК РФ);
- організація екстремістського співтовариства (ст. 282¹ КК РФ);

– організація діяльності екстремістської організації (ст. 282² КК РФ);

б) злочини терористичного характеру:

– посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 277 КК РФ);

– насильницьке захоплення влади чи насильницьке утримання влади (ст. 278 КК РФ);

– збройний заколот (ст. 279 КК РФ).

Таку групу злочинів учений пропонує доповнити такими складами: «Терористичний акт» (ст. 205 КК РФ), «Сприяння терористичній діяльності» (ст. 205¹ КК РФ), «Публічні заклики до здійснення терористичної діяльності чи публічне виправдання тероризму» (ст. 205² КК РФ).

III. Злочин, що посягає на економічну безпеку: диверсія (ст. 281 КК РФ).

У цю групу злочинів пропонується внести такі склади:

– виготовлення чи збут підроблених грошей або цінних паперів (ст. 186 КК РФ);

– контрабанда (ст. 188 КК РФ);

– незаконний оборот дорогоцінних металів, природних дорогоцінних каменів або перлів (ст. 191 КК РФ);

– неповернення через кордон коштів у іноземній валюті (ст. 193 КК РФ).

З чого випливає, що С. В. Дьяков так само, як і попередні дослідники, «переносить» злочини терористичної спрямованості в групу злочинів проти безпеки держави, підкреслюючи цим самим їх особливу небезпеку. Намагаючись «підсилити» позиції злочинів, що посягають на економічну безпеку держави, автор доповнює їх цілою групою посягань у господарській сфері.

У процесі розробки сучасної вітчизняної концепції кримінально-правового захисту основ національної безпеки не менш важливий зарубіжний досвід систематизації і криміналізації розглянутих суспільно небезпечних посягань у кримінальному законодавстві таких держав.

Слід зазначити, що зарубіжне кримінальне законодавство також розглядає державні злочини як одні з найнебезпечніших, що посягають на конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність. Ця обставина пояснюється

насамперед природою родового об'єкта таких злочинів, що охоплює як зовнішню і внутрішню безпеку держави, так і найважливіші її інтереси. Про це свідчить структура кримінального законодавства таких держав, де глави, що містять державні злочини, очолюють Особливі частини таких кримінальних кодексів, а санкції, що передбачені за здійснення подібних діянь, є найбільш суворими в порівнянні з нормативними приписами інших глав. До таких кримінальних законодавств можна вважати належними Особливі частини кримінальних кодексів Данії [373, с. 73], Китаю [376, с. 59], Норвегії [346, с. 108], Куби [382, с. 92], ФРН [394, с. 229], Республіки Корея [381, с. 82], Італії [375, с. 128], Туреччини [388, с. 114], Голландії [371, с. 238], Болгарії [379, с. 54], Бельгії [370, с. 80] та інших держав.

В Особливій частині кримінального законодавства Латвійської Республіки [377, с. 118], Польщі [384, с. 50], Узбекистану [385, с. 135], Естонії [398, с. 88] та інших країн розглянуті злочини розташовуються відразу ж після військових злочинів чи злочинів проти миру і людства.

У КК Білорусі [378, с. 200], Австрії [369, с. 43], Казахстану [380, с. 237], Франції [395, с. 6], Швейцарії [397, с. 43], Іспанії [374, с. 59], Російської Федерації [387, с. 756], Грузії [372, с. 323], Молдови [383, с. 354] і низки інших держав основне місце посідають злочини проти життя і здоров'я особистості. Однак незалежно від політичної чи ідеологічної доцільності, якою керувався зарубіжний законодавець при систематизації свого національного законодавства, особливе місце в них усе-таки посідають державні злочини, про що свідчать санкції таких норм, які вказують на їх підвищену суспільну небезпеку. Причому, що примітно, нерідко подібним видом злочинів зарубіжні законодавці охоплюють часом різні діяння, що не збігаються за своєю видовою належністю.

У США найбільш небезпечними визнаються злочини проти державної безпеки. Ця обставина пояснюється наявністю достатньо суворих санкцій за їх учинення: за вчинення деяких подібних діянь передбачено довічне позбавлення волі чи навіть страта.

Дуже цікавою є та обставина, що у Федеральному Кримінальному кодексі

(Розділ 18 Зводу законів США) такі діяння не сконцентровані традиційно в самостійний розділ, а «розкидані» в різні розділи кримінального закону. Так, наприклад, Розділ 115 «Зрада, заклик до заколоту, підривна діяльність» передбачає відповідальність за зраду (§ 2381), приховання зради (§ 2382), заколот або повстання (§ 2383), заколотну змову (§ 2384). А Розділом 37 «Шпигунство і цензура» регламентується відповідальність за збір, передачу або втрату інформації оборонного характеру (§ 793), збір або передачу інформації оборонного характеру на допомогу іноземному уряду (§ 794), фотографування і зарисовка споруджень оборонного значення (§ 795), розкриття секретної інформації (§ 798) [348, с. 189] і т. д. Отже, всі державні злочини у США можна умовно розділити на дві групи: 1) «Зрада, заклик до заколоту, підривна діяльність» і 2) «Окремі види шпигунської діяльності».

Чинне кримінальне законодавство Великої Британії охоплюється 11-м томом «Збірника законів Англії». Найбільш небезпечними державними злочинами визнаються, як правило, «Злочини проти корони й уряду» (різні форми зради, підбурювання до заколоту, напад на короля та ін.), а також інші державні злочини: шпигунство, тероризм, розголошення державної таємниці та ін.

Англійський учений-юрист Б. Хелсбері виділяє окрему групу злочинів – проти уряду і суспільства. До таких він уважає належними 18 категорій злочинів: проти королівської влади; проти громадського спокою (заклик до заколоту і непокори, створення протизаконних товариств, незаконне носіння військової форми тощо); незаконне володіння вогнепальною зброєю; розголошення державної таємниці; злочини проти: посадових осіб, правосуддя, власності й повноважень королівської влади, іноземних держав, релігії, шлюбу і родини, честі й моралі, публічного здоров'я і безпеки, профспілок і підприємців, а також бродяжництво та ін. [161, с. 291].

У 9-му виданні англійського курсу Кроса і Джонса «Вступ до кримінального права» (1980 р.), що надруковано після смерті авторів за редакцією Карда, виділена самостійна глава «Політичні злочини», яка об'єднує зраду, тероризм, підбурювання до заколоту і розголошення державної таємниці [220, с. 153].

Законами про охорону державної таємниці 1911-го, 1920-го, 1939-го, 1989 р. передбачена відповідальність за шпигунство і незаконне розкриття державної таємниці. При цьому йдеться про найрізноманітніші злочини про: незаконне наближення до заборонних місць; незаконну передачу з метою заподіяння збитку безпеці держави документів чи відомостей, що може використати ворог; невжиття розумних заходів турботи про секретні службові документи; приховування шпигунів; незаконне використання службової форми тощо. Види подібних злочинів численні, і їх суб'єктом може бути будь-як особа – як підданий Англії, так і іноземець [161, с. 293]. Відповідно до аналізу таких положень можна припустити, що в англійському кримінальному законодавстві нормативні приписи, які передбачають відповідальність за державні злочини, складаються з групи «злочинів проти уряду і суспільства», а також інших нормативних приписів, розосереджених у різних законодавчих актах подібної спрямованості.

Особливу частину Кримінального законодавства ФРН очолюють норми про злочинні посягання проти інтересів держави. Система суспільно небезпечних посягань на інтереси держави складається з таких груп злочинів: зрада миру; державна зрада; загроза демократичній правовій державі; зрада батьківщині й загроза зовнішній безпеці; злочинні діяння проти іноземних держав; злочинні діяння проти конституційних органів, а також пов'язані з виборами і голосуванням; злочинні діяння, спрямовані проти оборони країни; опір державній владі.

Розділ 1 Особливої частини Кримінального кодексу ФРН – самостійний компонент загальної системи кримінального законодавства, що складає група злочинів – «зрада миру, державна зрада і створення загрози демократичній правовій державі». Відповідно, цей розділ Особливої частини складається з таких глав: «Зрада миру» (80-80а), «Державна зрада» (81-83а) і «Загроза демократичній правовій державі». Правоохоронюваним благом у главах першій і другій Розділу I визнаються територіальна і конституційна цілісність Федерації і федеральних земель. У цих нормах визначаються такі злочинні діяння: підготовка агресивної війни (80); підбурювання до агресивної війни (80а); державна зрада Федерації (81); державна зрада федеральній землі (82); готування до державної зради (83) [161, с.

298].

Розділ II Особливої частини кримінального кодексу ФРН має назву: «Зрада Батьківщині й загроза зовнішній безпеці». Злочини цього розділу можна умовно розділити на такі підвиди: злочини, пов'язані зі зрадницькою видачею і розголошенням державної таємниці, а також подібні їм дії (94-97b, 100a) з різними видами шпигунської діяльності, пов'язаної зі зрадою Батьківщині (98–100). Охоронюваним цими нормами правовим благом є зовнішня безпека і міжнародні відносини ФРН з іноземними державами.

Цей розділ містить такі склади злочинів: зрада Батьківщині (94); розголошення державної таємниці (95); зрадницьке й інше вивідування державної таємниці (96); видача державної таємниці (97); видача таємниці, що не є державною (97a); розголошення відомостей, помилково прийнятих за державну таємницю (97b); шпигунська агентурна діяльність (98); агентурна діяльність за завданням іноземних секретних служб (99); зносини, що створюють загрозу мирному існуванню ФРН (100); зрадницька підробка (100a) [161, с. 299].

З огляду на ту обставину, що злочини, які безпосередньо посягають на державну безпеку ФРН, закріплені в перших двох розділах з групи посягань проти інтересів держави, а також з урахуванням їх видового об'єкта умовно розглянуті злочини можна поділити на «Злочини проти територіальної і конституційної цілісності Федерації і федеральних земель» (Розділ I) і «Злочини проти зовнішньої безпеки і міжнародних відносин ФРН з іноземними державами» (Розділ II).

Кримінальне законодавство Італії в Розділі I Особливої частини містить систему злочинів проти держави, що поділяються на окремі види: злочини проти зовнішньої безпеки, внутрішньої безпеки держави, політичних прав громадянина, іноземних держав, їх глав і представників.

Злочини проти зовнішньої і внутрішньої безпеки, що безпосередньо посягають на державну безпеку, можна виділити в дві групи. До першої групи (внутрішня безпека) можна вважати належними «Посягання на цілісність, незалежність і єдність держави» (ст. 241), «Шпигунство» (ст. 257), «Збір відомостей, що стосуються безпеки держави і є секретними» (ст. 256), «Добування з метою політичного чи

військового шпигунства відомостей, що за рішенням компетентної влади не підлягають поширенню» (ст. 287 КК), «Таємне проникнення в місця військового значення» (ст. 260 КК) [375, с. 148].

Другу групу складають злочини проти зовнішньої безпеки Італії: «Розголошення державної таємниці» (ст. 261), «Розголошення відомостей, що не підлягають поширенню» (ст. 262) [375, с. 149].

У кримінальному законодавстві Франції відповідальність за державні злочини передбачена Книгою IV «Злочини і провини проти нації, держави і громадського спокою». Очолює цю Книгу глава, в якій передбачена відповідальність за зраду і шпигунство. Основна відмінність між такими злочинами, як і в чинному кримінальному законодавстві України, – у суб'єкті. Так, якщо подібний злочин учинив громадянин або військовослужбовець Франції, то йдеться про зраду, якщо будь-яка інша особа – шпигунство (ст. 410¹).

У цій самій главі передбачена також відповідальність і за такі злочини, як: установлення зв'язків з іноземною державою з метою викликати воєнні дії чи акти агресії проти Франції (ст. 411⁴ КК); надання іноземній державі засобів для воєнних дій чи актів агресії проти Франції (ст. 411⁴ КК); саботаж (ст. 411⁹ КК); надання цивільним або військовим органам влади Франції помилкової інформації з метою надання допомоги іноземній державі, здатне заподіяти шкоду основним інтересам нації (ст. 411¹⁰ КК), і деякі інші [395, с. 339–342].

У главі другої книги «Інші посягання на республіканські інститути державної влади чи цілісність національної території» містяться такі види державних злочинів, як посягання, змова, участь у повстанні, та ін.

До державних злочинів належить і посягання на безпеку Збройних Сил Франції: підбурювання французьких військовослужбовців до переходу на службу до іноземної держави, до непокори, деморалізація армії, перешкоджання пересуванню особового складу чи військової техніки та ін. З чого випливає, що деякі види державних злочинів за КК Франції, у певному розумінні, пов'язані зі злочинами у сфері несення військової служби [161, с. 297].

Отже, відповідно до таких глав усі державні злочини можна умовно розділити

на «Особливо небезпечні посягання на безпеку держави» та «Інші посягання на безпеку держави».

Наданий аналіз зарубіжного кримінального законодавства у сфері охорони безпеки держави свідчить про те, що тією чи іншою мірою криміналізуються, як правило, різні форми зрадницьких дій і всілякі прояви шпигунських дій. Однак поряд із цим особливе місце посідають антидержавні злочини, сполучені із заколотом (повстанням): заклик до заколоту, заколот, повстання, заколотна змова (США); підбурювання до заколоту, заклик до заколоту (Велика Британія); змова, участь у повстанні (Франція) та ін.

Зазначена обставина свідчить про те, що в зарубіжному кримінальному законодавстві пріоритетна увага приділяється захисту основ конституційного ладу і державної влади як неодмінної умови забезпечення політичної безпеки. Адже злочини подібної спрямованості є, у певному розумінні, посяганнями на правові й демократичні основи функціонування державної влади і конституційного ладу. У результаті вчинення таких посягань держава або може припинити своє існування, або це сприятиме затвердженню антидемократичної форми правління, чим в основному і трактується підвищена суспільна небезпека таких злочинів.

Так, у зв'язку з посиленням тенденції до глобалізації, – відзначає Б. Д. Леонов, – збройна конфліктність стала впливовим фактором міжнародних відносин, що розширило межі об'єкта регулювання міжнародного права, зміст якого охоплюється відносинами між державою і певною соціальною групою населення, яка за допомогою зброї справляє вплив з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу, захоплення державної влади чи іншими політичними цілями [168, с. 69].

Подібного роду проблема протидії існуючій державній владі, державному ладу існувала ще в більш ранні періоди розвитку нашої державності (наприкінці XIX – на початку XX ст.), коли в боротьбі демократичних сил з царським самодержавством почали виникати різні тенденції: інтелігенція й інші прогресивні кола вже протидіяли існуючій владі. Так, з одного боку, «розташовувалися» утопічні тенденції про поступову модернізацію існуючого суспільства, про

освіченого монарха, що прямує шляхом європейських демократичних держав, визволяючи народ від кріпосного права. З іншого – надії на просвітництво народних мас, на перетворення їх на самостійну силу, що рішуче скидає самодержавство. І з третього боку, радикальні, екстремістські погляди, які виключають мирне і поступове вирішення наболілих проблем і свої розрахунки, що будуються, на активність вузького кола борців за справедливість, здатних захопити державну владу і перебудувати суспільство за власним планом [417, с. 207]. До чого такі явища (в історичному контексті) призвели, всім давно відомо... У сучасних умовах нашої державі також доводиться стикатися з аналогічною дилемою: або розвивати подібного роду «прогресивні» демократичні процеси, або жорстко правозастосовними засобами протистояти їм.

При цьому проблема обґрунтованості й необхідності кримінально-правової охорони демократичної форми правління в теорії і філософії кримінального права викликає досить цікаву дискусію в тій частині, що наявність у вітчизняному законодавстві подібних кримінально-правових заборон, з одного боку, є природною і досить обґрунтованою, а з іншого – матеріальна складова розглянутих діянь характеризується більшою мірою політичною, ніж правовою доцільністю.

Подібні положення характерні й окремим заходам, здійснюваним з метою локалізації і припинення диверсійно-терористичної діяльності. Заведено вважати, що одним із найбільш раціональних методів боротьби з будь-якими проявами міжнародного тероризму і диверсіями є застосування конвенційного механізму, тобто результатів окремих конвенцій, що мають за свою мету боротьбу з кожним окремо взятим видом терористичної чи диверсійної діяльності. Так, результати вивчення зарубіжного досвіду протидії цим соціально небезпечним явищам показали, що в основному держави прямують двома шляхами. Перший характеризується тим, що в більшості з них діють окремі норми кримінального законодавства, які передбачають відповідальність за тероризм і диверсії. Другий свідчить про те, що в інших державах терористичний характер діянь розглядається як кваліфікуюча ознака, що є підставою для посилення покарання за злочини цієї

спрямованості [433, с. 278–280].

Безумовно, проблема створення діючої правової моделі у сфері забезпечення захисту демократичних основ правової держави є однією з найбільш пріоритетних і одночасно невирішених проблем сучасної вітчизняної науки кримінального права. Питання, в якій формі така охорона повинна була б здійснюватися, – відзначають швейцарські вчені Г. Штратенверт і Ф. Боммер у контексті юридичної характеристики «злочинів проти існування і конституції держави», – та чи кримінально-правовими засобами, наводить на глибокі міркування [499, s. 262].

Так, наприклад, у такій провідній державі Євросоюзу, як Німеччина, поряд із кримінально-правовою застосовується і конституційно-правова відповідальність, що вказує на наявність своєрідної державної доктрини у сфері охорони демократичної ідеології. Подібна обставина пояснюється положеннями ст. 18 Основного Закону Федеративної республіки Німеччина від 23 травня 1949 року, згідно з якими кожний, хто зловживає свободою вираження думок, зокрема свободою друку, свободою викладання, свободою зборів, свободою об'єднань, правом на таємницю листування, поштових, телеграфних і телефонних повідомлень, правом власності чи правом притулку для боротьби проти вільного демократичного ладу (*нім.* – *freiheitliche demokratische Grundordnung*), позбавляється таких конституційних прав [488].

Слід зазначити, що практично в жодній конституції будь-якої демократичної держави подібні за своїм змістом положення не містяться. Такого роду успіхи німецьких учених-правознавців у захисті демократичних інститутів від усіляких протиправних посягань багато в чому пояснюються тим, що саме Німеччина зазнала на собі наслідки трагічних подій першої половини ХХ століття. І з метою виключення можливості повторення подібного німецькі юристи і політологи вперше розробили і впровадили відповідний механізм правової політики держави у сфері охорони демократичних інститутів. Але в процесі формування подібної доктрини їм довелося вирішити немало всіляких проблем, серед яких питання про визначення припустимих правових меж охорони демократії у відкритому суспільстві (антипод недемократичних «закритих суспільств» від *нім.* – *offene Gesellschaft* – термін, що

його ввів 1945 р. філософ Карл Р. Поппер) і питання, наскільки зазначене конституційне положення в сутності не суперечить самому собі (тобто чи відповідає воно в цілому концепції вільного демократичного ладу) [491, s. 493].

У цій частині слід зазначити, що у ФРН на федеральному і регіональному рівнях функціонують особливі державні структури із захисту конституції (*нім.* – *Verfassungsschutzbehörden*), що, на думку Ш. Кайлітц, роблять істотний вклад у захист демократії [492, s. 214].

Таким чином, наявність подібної практики дає до деякої міри певне уявлення про сутність конституційно-правової охорони демократичної правової держави, що дозволяє зіставити конституційно-правовий і кримінально-правовий механізми такої охорони. Це, у свою чергу, сприяє виявленню основних розходжень між ними, що визначаються не тільки їх належністю до різних видів юридичної відповідальності, але й відмінностями в самому підході, виборі стратегії з нейтралізації потенційних загроз тому самому досліджуваному об'єкту кримінально-правової охорони.

Зокрема, якщо принципово розглядати кримінально-правовий захист держави як повний змісту, на думку Г. Штретенверта і Ф. Боммера, завжди існує небезпека того, що та чи інша форма його реалізації спричинить порушення прав і свобод громадян, до охорони яких, однак, він споконвічно і зводився [499, s. 262].

У цьому зв'язку уявляється не зовсім зрозумілим, з огляду на принципи базових демократичних категорій ліберальної справедливості, яким чином наша держава в умовах існуючої воєнної загрози, що триває, політичної кризи і розгулу сепаратистських настроїв здатна «адаптувати» сучасну українську громадськість до ліберально-демократичних цінностей, політичній культурі нового типу. Відповідно, якими правовими інструментами вона буде здатна нейтралізувати активність екстремістських, ультралівих чи ультраправих елементів, що прагнуть значно поповнити ряди своїх послідовників з метою здійснення в майбутньому дій екстремістського, сепаратистського характеру, здійснення чергової формально «легітимної», «демократичної» зміни влади (державного перевороту) тощо.

У своїх прагненнях локалізувати подібного роду радикальну, деструктивну антидержавну ідеологію від суспільної свідомості законодавець усупереч

закріпленім у Конституції принципам політичної свободи змушений протидіяти подібним проявам шляхом посилення заходів кримінально-правового впливу у сфері функціонування громадських організацій антидержавної (антиконституційної) спрямованості, у тому числі й щодо пропагандистсько-агітаційної діяльності подібного напрямку.

Як наслідок, доля законодавчого придушення супротивників у демократичному суспільстві доходить до дивного парадокса: якщо розумним чином воно здатне вести до мети, то, як правило, є непотрібним; але якщо придушення стає очевидним через будь-яку серйозну загрозу демократичному ладу, справедливо відзначає німецький учений О. Кирххаймер, тоді його цінність (придушення) найчастіше обмежена і воно таїть у собі зачатки нових, можливо, ще великих небезпек для демократії [493, s. 256].

Безумовно, подібні процеси можуть призвести до поступового скасування задекларованих на конституційному рівні демократичних принципів і порушення існуючої соціально-політичної рівноваги, а отже – виникнення і поширення авторитарно-репресивної ідеології, що заперечує природні принципи народовладдя. З іншого боку, відсутність адекватних заходів законодавчого реагування на виникаючі загрози правам і законним інтересам особистості, конституційному ладу, суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності України, а так само несвоєчасне (у таких випадках) ужиття відповідних заходів кримінально-правової репресії може призвести до встановлення антидемократичного режиму, що згодом поставить під сумнів подальше існування такої державності, а отже, і неминучу її загибель.

Подібні суперечності свідчать про існування різного роду внутрішніх розбіжностей і дискусійних положень у частині концептуального розуміння демократії як найдосконалішої форми політичної організації суспільства. Поза будь-яким сумнівом, демократичні принципи формування сучасного суспільства не бездоганні, однак на цей момент розвитку нашої державності ні соціально-правова, ані політико-філософська концепції розвитку суспільства не запропонували більш ефективного механізму організації суспільства, що гарантує охорону невід'ємних

природних прав і свобод людини і громадянина.

В Україні, у процесі розбудови сучасної демократичної державності, переважно домінує прозахідний (проєвропейський) вектор розвитку. І проте наша держава (в особі її законодавця) з урахуванням існуючих пріоритетів європейських цінностей, у тому числі пов'язаних з охороною демократичних інститутів, регламентує найсуворіший вид юридичної відповідальності за вчинення суспільно небезпечних посягань на демократичні принципи розбудови української державності. В умовах сучасної об'єктивної дійсності, коли загроза зовнішній і внутрішній безпеці України, як ніколи, актуальна, на наш погляд, саме кримінально-правові засоби уявляються найбільш ефективними інструментами захисту основ політичної системи суспільства як невід'ємної складової сучасної української демократичної державності від різного роду антидемократичних злочинних проявів (сепаратизму, екстремізму, політичного тероризму тощо). Саме за допомогою цієї обставини знаходить своє мотивоване пояснення криміналізація в КК України таких діянь, як дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110), фінансування дій, учинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110²), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112), пропаганда війни (ст. 436), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443) та ін.

Безумовно, криміналізація таких суспільно небезпечних посягань здатна поставити під сумнів багато ліберально-демократичних цінностей, а отже, і демократичність такого політичного режиму. З іншого боку, подібні пріоритети в кримінальній політиці властиві не тільки українській державі. Як відзначає Ш. Кайлітц, і в деяких високорозвинених демократичних правових державах (наприклад, у ФРН) нарівні з конституційно-правовою існує і кримінально-правова охорона демократії [492, s. 215]. А це, у свою чергу, означає, що розмірне (адекватне) використання кримінально-правового інструменту з метою ефективної

охорони демократичних інститутів, як невід'ємної ідеологічної основи конституційного ладу України, фактично не здатне нівелювати фундаментальні основи демократичної правової держави й ототожнювати її з авторитарною формою організації влади.

При цьому слід зазначити, що не стільки проблема вибору необхідного концептуального напрямку в досліджуваній сфері визначає легітимність і результативність проведеної кримінальної політики, скільки тією самою мірою наявність зробленого механізму в частині ефективної розробки і реалізації деяких нормативних приписів, що складають Розділ I Особливої частини КК України, які мають потребу в глибокому переосмисленні. Отже, криміналізація лише зазначених злочинних проявів в умовах існуючих загроз не зовсім відповідає всім тим завданням, що стоять перед сучасною кримінальною політикою України. У цьому зв'язку, як нам здається, виникає об'єктивна необхідність у посиленні такої відповідальності.

Такі положення свідчать головним чином про те, що в певного роду змінах і доповненнях мають потребу і деякі злочини у сфері внутрішньої (політичної) безпеки. Так, на нашу думку, назва складів злочинів, передбачених ст.ст. 109 і 110 КК України («Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» і «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України»), не зовсім відображає їхню сучасну політико-правову сутність, тобто така редакція їх назви, як, утім, і зміст, не зовсім відповідають тим загрозам і викликам, що існують у наш час. Тим паче беручи до уваги ту обставину, яких масштабів набули загрози екстремістських і сепаратистських проявів, що супроводжуються фізичним і психічним насильством, широким застосуванням усіляких видів сучасної зброї різними злочинними угрупованнями, тощо.

У цьому зв'язку ми пропонуємо назву ст. 109 КК України «Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади» перейменувати на «Політичний екстремізм». Подібна назва мотивована прагненням зберегти непорушність політико-ідеологічних основ

конституційного ладу України, особливо в період виникнення глибокої внутрішньодержавної політичної кризи і значної активізації всіляких політичних сил екстремістської спрямованості. Використання останніми існуючої нестабільної політичної (часом революційної) обстановки може призвести в остаточному підсумку до нелегітимного повалення державної влади або зміни конституційного ладу і затвердженню в Україні авторитарного режиму. Отже, нова назва буде найбільше адекватно відображати соціально-політичну сутність розглянутого діяння.

Крім того, як свідчить практика, зазначені в диспозиції ст. 109 КК України дії нерідко можуть бути поєднані також і із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї. Подібні дії можуть бути вчинені із застосуванням як спеціально заздалегідь приготовленої зброї окремими учасниками таких проявів, так і за участю незаконних збройних формувань, що приєдналися до вчинення зазначених дій. У цьому зв'язку пропонується внести певні доповнення в зазначені нормативні приписи, що, зокрема, потягне за собою і зміну структури розглянутої норми. Так, на нашу думку, ч.ч. 3, 4 і 5 ст. 109 КК України варто наділити таким змістом:

3. «Організація збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а також активна участь у збройному повстанні або змова про вчинення зазначених дій, – ».

4. «Публічні заклики до збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади чи до збройного опору урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, – ».

5. «Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – ».

Також уявляється справедливим, на наш погляд, наділити розглянутий

нормативний припис частиною шостою – заохочувальною нормою, що повинна сприяти відмовленню винною особою від продовження вчинення нею злочинних дій, гарантуючи їй звільнення від кримінального переслідування при дотриманні необхідних умов:

6. «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину».

Що стосується ч. 3, яка посідає центральне місце в розглянутому нововведенні, то її складають основні форми об'єктивної сторони такого злочину, а саме: «Організація збройного повстання» й «Активна участь у збройному повстанні».

Під організацією збройного повстання варто розуміти здійснення різного роду підготовчих дій, спрямованих на активну збройну протидію легітимній владі в Україні. Такі дії можуть бути виражені в: плануванні таких протиправних дій, порушенні в суспільстві вкрай негативного ставлення до існуючої законної влади, вербуванні майбутніх учасників такого повстання, матеріальному забезпеченні учасників такого повстання, забезпеченні таких учасників необхідними видами зброї тощо.

Активна участь у збройному повстанні має на увазі безпосереднє вчинення різного роду насильницьких дій, сполучених із застосуванням або спробою застосування зброї для досягнення бажаного злочинного результату.

В остаточному підсумку оновлена норма виглядатиме таким чином:

Стаття 109. Політичний екстремізм

1. Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, –

2. Публічні заклики до насильницької зміни або повалення конституційного ладу чи до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

3. Організація збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення

конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а також активна участь у збройному повстанні або змова про вчинення зазначених дій, –

4. Публічні заклики до збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади чи до збройного опору урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою і четвертою цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, що вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

Як уже відзначалося, подібного роду доповнення необхідно внести й у положення ст. 110 КК України – «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України». У новій редакції така норма, на наш погляд, має одержати назву – «Сепаратизм». Подібне формулювання в сучасних умовах, як ніколи, справедливо підкреслює юридичну природу цього злочину. Подібна аксіома в тому числі знаходить своє логічне підтвердження в наукових розробках вітчизняних дослідників В. С. Батиргарєєвої та Н. В. Нетесу, котрі вивчають феномен сепаратизму, а також проблеми визначення кримінально караних форм сепаратизму як одного з найбільш небезпечних загроз для державного суверенітету в будь-якій країні світу [22, с. 65–69].

При ретельному аналізі розглянутої норми привертають до себе увагу деякі розбіжності в частині законодавчого формулювання юридичних ознак такого злочину. Так, у ч. 3 ст. 110 КК України законодавець указує на можливість настання від учинення такого злочину наслідків у вигляді «загибелі людей» чи «інших тяжких

наслідків». Однак складно собі уявити, що подібні наслідки можливі без застосування насильницьких дій, про які в попередніх частинах цієї статті не йдеться. Отже, на нашу думку, необхідно в ч. 2 розглянутої статті вказати на можливість його вчинення шляхом застосування насильства. Звідси одержуємо таку редакцію розглянутої частини цієї статті:

2. «Ті самі дії, якщо вони поєднані із застосуванням фізичного чи психічного насильства, або вчинені представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або з'єднані з розпаленням національної чи релігійної ворожнечі, – ».

Крім того, досить складно уявити, що відділення неконституційним шляхом частини території України (наприклад, самопроголошення окремої території України незалежною державою) не призведе до збройного протистояння сепаратистів урядовим військам. Отже, як і в разі з попередньою нормою (ст. 109 КК) у подібних доповненнях має потребу і розглянута норма. У цьому зв'язку пропонується викласти частини третю, четверту і п'яту ст. 110 КК України у такій редакції:

3. «Організація дій, передбачених частиною першою цієї статті, поєднаних із застосуванням зброї чи погрозами застосування зброї, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити територіальну цілісність України, а також публічні заклики до таких дій чи активна в них участь, – ».

4. «Дії, передбачені третьою частиною цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, – ».

5. «Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою чи четвертою цієї статті, що призвели до загибелі людей чи інших тяжких наслідків, – ».

Також як і в попередньому разі й з тієї самої причини пропонується наділити розглянуту статтю заохочувальною нормою, закріпленою в ч. 6 цієї статті:

6. «Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо воно вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку

інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину».

Отже, оновлена норма виглядатиме таким чином:

Стаття 110. Сепаратизм

1. Навмисні дії, вчинені з метою зміни меж території чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій,

–

2. Ті самі дії, якщо вони поєднані із застосуванням фізичного чи психічного насильства, або вчинені представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або з'єднані з розпаленням національної чи релігійної ворожнечі, –

3. Організація дій, передбачених частиною першою цієї статті, поєднаних із застосуванням зброї чи погрозами застосування зброї, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити територіальну цілісність України, а також публічні заклики до таких дій чи активна в них участь, –

4. Дії, передбачені третьою частиною цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, що призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

На наш погляд, надані положення дозволять підсилити міри кримінальної репресії щодо розглянутих у цьому разі антидержавних посягань, а відповідно, переорієнтувати методологічні принципи існуючої кримінальної політики нашої держави в частині жорсткості мір кримінальної репресії з метою локалізації таких антидержавних злочинних проявів у сучасних умовах.

Таким чином, надані в цій частині наукового дослідження положення багато в

чому відповідають набутому досвіду наукового аналізу концептуальних положень вітчизняних дослідників у розглянутій сфері знань (О. М. Костенка, О. Ф. Бантишева, О. В. Шамари, С. В. Дьякова та ін.), а також з урахуванням досвіду зарубіжного законодавця в частині систематизації і криміналізації суспільно небезпечних посягань на основи державної безпеки.

Крім того, зазначені положення дозволяють виділити в чинному кримінальному законодавстві України види суспільно небезпечних посягань, у яких основи національної безпеки України можуть виступати як основні чи додаткові об'єкти. Отже, взявши за основу вид розглянутого об'єкта, можна подібні злочини (передбачені чинним КК України) диференціювати на такі групи: 1) злочини, що безпосередньо посягають на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України є основним об'єктом) і 2) злочини, що посягають опосередковано (побічно) на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України виступають як додатковий об'єкт).

З чого випливає, що до злочинів, основним об'єктом яких є основи національної безпеки України, можна вважати належними: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109), посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110), фінансування дій, учинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110²), державну зраду (ст. 111), посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112), диверсію (ст. 113), шпигунство (ст. 114), перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114¹), терористичний акт (ст. 258), втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258¹), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258²), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258³), створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260), масові заворушення (ст. 294), розголошення державної таємниці (ст. 328), втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 329).

Відповідно до злочинів, у яких основи національної безпеки України можуть виступати як додатковий об'єкт, можна вважати належними: сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258⁴), фінансування тероризму (ст. 258⁵), ухилення від призову на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу (ст. 335), ухилення від призову за мобілізацією (ст. 336), ухилення від військового обліку або спеціальних зборів (ст. 337), пропаганду війни (ст. 436), планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), порушення законів та звичаїв війни (ст. 438), застосування зброї масового знищення (ст. 439), розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення (ст. 440), геноцид (ст. 442), посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443), найманство (ст. 447).

Беручи до уваги групи злочинів антидержавної спрямованості, що ми їх надали, і відповідно викладену авторську концепцію, вважаємо, що в основі наукової класифікації аналізованої групи злочинів мусять розглядатися основний і додатковий об'єкти такого суспільно небезпечного посягання.

Підводячи підсумок концептуальним положенням у частині вдосконалення кримінально-правової охорони основ національної безпеки, слід підкреслити, що ефективність і високий рівень кримінально-правової протидії головним чином визначаються можливістю встановлення вичерпного кола суспільно небезпечних посягань антидержавної спрямованості. Вважаємо, що в основі їх формування лежить як основний, так і додатковий об'єкт посягання, що дозволяє виділити в чинному кримінальному законодавстві систему злочинів: які безпосередньо посягають на зазначений об'єкт кримінально-правової охорони; які побічно (опосередковано) посягають на такий об'єкт. Надане положення дає можливість деякою мірою уніфікувати і диференціювати чинне кримінальне законодавство в частині протидії протиправним посяганням на основи національної безпеки України, а отже, істотно підвищити ефективність боротьби з ними на сучасному етапі такої охорони розглянутого об'єкта.

Висновки до розділу 3

1. У теорії кримінального права відсутнє однакове розуміння в частині формулювання безпосередніх об'єктів злочинів у сфері внутрішньої безпеки (ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК України), про що свідчать судження відомих дослідників у цій сфері. На підставі детального аналізу таких положень можна констатувати, що безпосереднім об'єктом розглянутих злочинів є суспільні відносини у сфері охорони внутрішньої безпеки держави, які в залежності від конкретного роду посягань можуть складати такі елементи, як конституційний лад, державна влада, територіальна цілісність і недоторканність, політична, економічна, екологічна безпека й обороноздатність.

2. Відповідно до чинного кримінального законодавства предметом злочинів, передбачених ст.ст. 111 і 114 КК України, можуть бути відомості, що становлять державну таємницю. Однак неможливо виключити імовірність збирання і передачі іноземному адресатові інформації, що не є державною таємницею, але використання якої може заподіяти шкоду зовнішній і внутрішній безпеці України. Може йтися про так звані «інші відомості» секретного характеру, які не містять державної таємниці. Тому законодавцеві пропонується включити в предмет таких злочинів і «інші відомості», що збирає або передає іноземний представник з метою їх використання на шкоду інтересам нашої держави.

3. У процесі вивчення форм об'єктивної сторони шпигунства очевидно те, що законодавець не розглядає як кримінально-каране діяння збереження відомостей, що становлять державну таємницю, за завданням іноземної держави, іноземної організації чи їх представників. Відсутність такої форми шпигунства, як нам уявляється, є невиправданою через те, що це діяння містить у собі досить високий ступінь суспільної небезпеки. Так, наявність кримінальної відповідальності за збереження таких відомостей певною мірою сприятиме нейтралізації діяльності представників іноземних держав, що втягують у проведення ворожої діяльності проти України деяких окремих її жителів, а збереження зазначених відомостей

сприяє конспірації їхньої ворожої діяльності.

З огляду на це і попереднє положення ми пропонуємо таку редакцію ч.1 ст. 114 КК України «Шпигунство»:

«Передача, збирання чи збереження за завданням іноземної розвідки відомостей, які не містять державної таємниці, для використання їх на шкоду інтересам України чи здійснення тих самих дій з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам відомостей, що містять державну таємницю, якщо ці дії вчинив іноземець чи особа без громадянства, – »

4. З метою більш чіткого з'ясування сутності форм об'єктивної сторони окремих злочинів розглянутого розділу, необхідно сформулювати визначення таких діянь, що відображало б їх соціально-правовий зміст. Подібна обставина безпосередньо стосується і державної зради, умовним визначенням якої служить формулювання диспозиції статті 111 УК України. Отже, ми розробили комплекс обов'язкових ознак, що лягли б в основу визначення такого злочину. З чого випливає, що державна зрада – це вчинене умисно, спільно з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) громадянина України, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну або інформаційну безпеку України;

5. У диспозиції ст. 111 КК України необхідно вказати на наявність відповідної мети за аналогією з іншими складами цього розділу (наприклад, ст.ст. 109, 110, 113 і ін.), що виключило б імовірність припущення про наявність непрямого умислу в таких діяннях і зняло б існуючу в науці кримінального права відповідну напругу в частині встановлення видів умислу цих злочинів, у тому числі це стосується й суперечностей, що виникають при кваліфікації цих злочинів правоохоронними органами. Також, пропонується доповнити диспозицію статті 111 КК України новою формою здійснення такого злочину - перехід на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України. Під переходом на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України слід розуміти вступ громадянина України на державну службу такої держави з метою здійснення професійної діяльності в

органах правосуддя, правоохоронних органах, міністерствах, відомствах, органах центральної і місцевої влади тощо.

Отже, відповідно до розробленої концепції пропонується така редакція законодавчого припису, передбаченого ч. 1 ст. 111 КК України:

«Стаття 111. Державна зрада

Державна зрада, тобто небезпечне для української держави діяння, вчинене умисно громадянином України з метою заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній або інформаційній безпеці України, а саме: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, перехід на державну службу до держави, яка здійснює агресію проти України, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України».

6. Відповідно до законодавчого формулювання дії, зазначені в диспозиції ч. 1 ст. 109 КК України, супроводжуються, як правило, насильством, тобто йдеться про «насильницьку зміну», «насильницьке повалення» чи «насильницьке захоплення». У цьому разі можна припустити, що спосіб (насильницькі дії різного характеру) – це така обов’язкова юридична ознака злочину, що характеризує як ст. 109 КК України, так і інші злочини цієї групи (наприклад, ст. 112 КК України чи ст. 113 КК України). У подібному розумінні зазначений спосіб учинення таких злочинів характеризує їх якісну своєрідність, підкреслює їх індивідуальну особливість, програмує в тому числі характер злочинних наслідків, визначає деякі злочини як двохоб’єктні (ст.ст. 112, 113 КК) й умисні.

7. Надано положення про можливість здійснення диверсії (ст. 113 КК) не тільки у формі активних дій, але і шляхом бездіяльності. Така обставина уявляється цілком реальною в сучасних умовах, коли більшість виробничих процесів (особливо небезпечних) практично цілком автоматизовані й безпечно їх функціонування багато в чому залежить від своєчасного в них утручання з боку осіб, виконуючих службові чи професійні обов’язки. Навмисне несвоєчасне нездійснення необхідних дій у потрібний критичний момент із метою послабити нашу державу слід

кваліфікувати як диверсію, вчинену шляхом бездіяльності. Також, в зв'язку з ростом кібернетичних атак на нормальну роботу державних підприємств, установ і організацій, які здійснюють замах не тільки на їх безпечне функціонування, а й безпосередньо на економічну безпеку держави пропонується диспозицію статті 113 КК України доповнити новою формою здійснення такого злочину - «вчинення кібернетичних атак». Під кібернетичною атакою слід розуміти посягання на комп'ютерні мережі шляхом їх несанкціонованого злому, масового зараження шкідливими програмами, вилучення секретної інформації тощо.

У цьому зв'язку пропонується така редакція ст. 113 КК України:

«Вчинення з метою ослаблення держави вибухів, підпалів, кібернетичних атак або інших дій (бездіяльності), спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, а також вчинення з цією самою метою дій (бездіяльності), спрямованих на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій».

8. Здійснений науково-теоретичний аналіз ознак об'єктивної сторони злочинів проти основ національної безпеки України свідчить про відсутність у науці кримінального права єдиної наукової концепції в частині їх формулювання і процедури встановлення. Так, наприклад, відповідно до домінуючої в науковій літературі позиції більшість злочинів цього виду чиняться у формі активних дій, однак ми довели імовірність учинення за певних обставин злочинів, передбачених ст.ст. 111, 112, 113 і 114¹ КК України, і шляхом бездіяльності.

9. Більшість складів розглянутих злочинів – формальні, тобто можливі наслідки таких діянь перебувають за межами складів цих злочинів, отже, для правильної їх кваліфікації особливе значення має чітка оцінка вольового моменту таких злочинів, що сконцентрована не на наслідках, а на ознаках відповідного суспільно небезпечного діяння. Адже, наприклад, складно уявити, що добре підготовлений для ворожої діяльності на території нашої держави шпигун не повною мірою може усвідомлювати протиправність своєї діяльності, не беручи до уваги

можливі наслідки від такої діяльності. Установлення цієї обставини свідчитиме про наявність суперечностей як у вольовому, так і в інтелектуальному моменті умислу суб'єкта такого злочину внаслідок того, що основною його метою перебування на території України є не оплачувана іноземною організацією туристична поїздка для ознайомлення з українськими видатними пам'ятками, а усвідомлена протиправна діяльність, спрямована на збирання необхідних відомостей для подальшого їх використання на шкоду зовнішній безпеці України, що за чинним кримінальним законодавством України є кримінальним діянням. Отже, сам факт усвідомлення особою наявності цієї кримінально-правової заборони на таку діяльність свідчить про її адекватну інтелектуальну оцінку ступеня суспільної небезпеки злочину, який вона вчиняє.

10. Важливу роль у кваліфікації злочину, передбаченого ст. 112 КК України, відіграє не тільки мотив, але й мета вчиненого діяння. Так, злочинець, який має за основну мету свого посягання – припинити державну чи громадську діяльність потерпілих, одночасно (паралельно) здатний досягти і другорядної мети: змінити політичний курс розвитку держави, одержати грошову винагороду, ліквідувати конкурента на виборах і т. д. З іншого боку, така обставина практично виключається, якщо злочинець діяв по мотивах помсти, бо його злочинні дії не адресовані в майбутнє. У цьому разі винний може керуватися іншими спонуканнями, такими як вороже ставлення до існуючого конституційного ладу, псевдопатріотизм, стан розпачу, безвихідності, образи і т. д. Таким чином, надане положення про значення факультативних ознак суб'єктивної сторони розглянутого злочину може сприяти запобіганню помилкам правоохоронними органами у процесі кваліфікації подібного роду діянь.

11. Згідно із ст. 22 КК України за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України кримінальна відповідальність з 14 років настає за посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК) і за диверсію (ст. 113 КК). Установлення зниженого віку кримінальної відповідальності за вчинення цих злочинів, на нашу думку, вимагає додаткової аргументації. Насамперед тому, що в такому віці підліток не повною мірою здатний усвідомлювати політичне значення

свого протиправного вчинку, фактичний ступінь його протиправності й суспільної небезпеки у зв'язку зі складністю об'єктивних і суб'єктивних ознак розглянутих злочинів. З іншого боку, необхідно враховувати і звернути особливу увагу на ті прогресуючі інтелектуальні й психофізіологічні особливості, характерні для таких підлітків у сучасних умовах, де зазначені якості цих осіб вочевидь відрізняються від можливостей і здібностей таких самих молодих людей попередніх часових періодів.

12. Здійснений аналіз ознак суб'єкта розглянутих злочинів дозволяє класифікувати їх на такі види: 1) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає громадянин України (ст. 111 КК); 2) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає іноземний громадянин чи особа без громадянства (ст. 114 КК); 3) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає представник влади (ч. 3. ст. 109, ч. 2 ст. 110 КК); 4) злочини проти основ національної безпеки України, вчинені загальним суб'єктом кримінальної відповідальності (ст.ст. 109, 110, 110², 114¹ КК); 5) злочини проти основ національної безпеки України, вчинені суб'єктом із заниженим віком кримінальної відповідальності (ст.ст. 112 і 113 КК).

13. Розроблено авторську концепцію в частині вдосконалення чинних норм і визначення відповідних меж злочинних посягань на основи національної безпеки з урахуванням сучасних геополітичних реалій, а отже, і встановлення конкретного переліку злочинів, що підривають основи національної безпеки України. Такими можуть бути як зовсім «нові» кримінально-правові приписи, так і до деякої міри оновлені, але ще чинні кримінально-правові норми Розділу I Особливої частини КК України.

14. У зв'язку з тим, що назва і зміст складів злочинів, передбачених ст. 109 КК і ст. 110 КК України, не зовсім відображають їх сучасну політико-правову сутність, що відповідає всім тим загрозам і викликам, які мають місце в наш час, пропонується така їх редакція:

Стаття 109. Політичний екстремізм

1. Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, –

2. Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

3. Організація збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а також активна участь у збройному повстанні або змова про вчинення зазначених дій, –

4. Публічні заклики до збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади чи до збройного опору урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою і четвертою цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

Стаття 110. Сепаратизм

1. Умисні дії, вчинені з метою зміни меж чи території державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

2. Ті самі дії, якщо вони поєднані із застосуванням фізичного чи психічного насильства, або вчинені представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або з'єднані з розпаленням національної чи релігійної ворожнечі, –

3. Організація дій, передбачених частиною першою цієї статті, поєднаних із

застосуванням зброї чи погрозами застосування зброї, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити територіальну цілісність України, а також публічні заклики до таких дій чи активна в них участь, –

4. Дії, передбачені третьою частиною цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, що призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

15. Відповідно до здійсненого наукового аналізу в чинному кримінальному законодавстві України можна виділити види суспільно небезпечних посягань, у яких основи національної безпеки України виступають як основний чи додатковий об'єкти. Отже, взявши за основу вид розглянутого об'єкта, подібні злочини диференціюються на: 1) злочини, що безпосередньо посягають на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України є основним об'єктом): ст.ст. 109, 110, 110², 111, 112, 113, 114, 114¹, 258, 258¹, 258², 258³, 260, 294, 328, 329 КК України; 2) злочини, що посягають опосередковано (побічно) на основи національної безпеки України (основи національної безпеки України виступають як додатковий об'єкт): ст.ст. 258⁴, 258⁵, 335, 336, 337, 436, 437, 438, 439, 440, 442 КК України.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової задачі, яке виявилось у комплексному дослідженні проблем кримінально-правової протидії злочинам проти основ національної безпеки України. Здійснене доктринальне дослідження дозволяє виділити комплекс висновків і пропозицій, що мають основоположне значення для подальших наукових розробок, сприятимуть вдосконаленню кримінально-правової охорони основ національної безпеки України, підвищенню ефективності правозастосування.

1. Розроблено авторську концепцію в частині вдосконалення чинних норм і визначення відповідних меж злочинних посягань на основі національної безпеки з урахуванням сучасних геополітичних реалій, а отже, і встановлення конкретного переліку злочинів, що підривають основи національної безпеки України. Такими можуть бути як зовсім «нові» кримінально-правові приписи, так і до деякої міри обновлені, але ще чинні кримінально-правові норми Розділу I Особливої частини КК України.

2. Безпека – явище багатофункціональне, багатогранне і багатофакторне, яке стосується як усіх сфер життя суспільства, так і всіх форм життєдіяльності людини в цілому. Якщо раніше безпеку пов'язували в основному з підіривною діяльністю зовнішніх і внутрішніх супротивників держави, то сьогодні безпека держави – це не тільки зведення до мінімуму загрози військового нападу, захоплення території, але й сукупність заходів, спрямованих на забезпечення громадян необхідними умовами для цивілізованого життя, розвитку і самовираження. У процесі узагальнення різних досліджених теорій можна припустити, що безпека – це стан захищеності прав і свобод особистості, матеріальних і духовних цінностей суспільства, конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності держави від загроз соціального, природного, техногенного чи іншого характеру, а також зниження ступеня небезпеки таких загроз до мінімального рівня.

3. Національна безпека – це конкретно-історична категорія, що видозмінюється в залежності від існуючих соціально-політичних, економічних,

духовно-ідеологічних і інших умов. Тому формування змісту цього поняття перебуває в тісній залежності від національно-державних інтересів країни, загальної національної ідеї, існуючої в суспільстві. З урахуванням цієї обставини, положень чинного законодавства, а також досліджених теоретичних положень про природу «національної безпеки», можна дійти висновку про те, що національна безпека України – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз, гарантований ефективно функціонуючим державним механізмом із забезпечення і реалізації таких інтересів, що сприяє сталому розвитку суспільства, своєчасному виявленню, запобіганню і нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам.

4. Науковий аналіз положень Закону «Про основи національної безпеки України» і чинного КК дозволяє припустити, що національна безпека держави, як спектр охоронюваних суспільних відносин, забезпечується не тільки застосуванням складів злочинів, закріплених у Розділі I КК України, але й нормами інших розділів КК, що також несуть на собі навантаження забезпечення національної безпеки держави (злочини проти навколишнього середовища (Розділ VIII), злочини проти інформаційної безпеки (Розділ XVI) та ін.). У цьому разі йдеться про національну безпеку в широкому розумінні, якою охоплюється в тому числі й Розділ I Особливої частини КК. Тому якщо розглядати лише основи такої безпеки (Розділ I КК), то можна припустити існування національної безпеки у вузькому розумінні, якою і є основи національної безпеки держави.

5. На основі існуючої системи пов'язаних між собою елементів структури складу об'єкта злочину національна безпека, як об'єкт кримінально-правової охорони, у найбільш загальному вигляді становить собою певну сукупність суспільних відносин, що регулюють безпечні умови життя особистості, суспільства і держави. Відповідно, детальний аналіз наданих теоретичних положень, а також положень чинного законодавства, що регулює цього роду суспільні відносини, дозволяє сформулювати поняття родового об'єкта розглянутих злочинів. Родовим об'єктом злочинів проти основ національної безпеки є суспільні відносини із забезпечення безпеки держави в основних сферах її діяльності, а саме у сфері

охорони конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, обороноздатності, інформаційної, економічної й екологічної безпеки.

6. Злочини проти основ національної безпеки нерозривно пов'язані із заподіянням фізичної, матеріальної, організаційної й іншої шкоди соціальним інститутам держави, особистості, навколишньому природному середовищу і т. д. У залежності від конкретних обставин учинення злочину і його виду шкода може мати різний, як правило, змішаний характер і заподіюватися вона буде не всім, а лише окремим зазначеним соціальним інтересам. Разом з тим заподіяння шкоди при вчиненні злочинів проти основ національної безпеки незалежно від конкретних форм їх прояву визначається поняттям єдиного наслідку у вигляді порушення основ національної безпеки, що виступає як той наслідок, що настає завжди при вчиненні злочинів проти основ національної безпеки.

7. У науці кримінального права склалися різні позиції про природу потерпілого, під яким у певному сенсі слід розуміти і державу у вигляді її державних установ, органів влади, соціальних груп людей, трудових колективів і т. д. Безумовно, можна припустити, що держава, а саме її конституційний лад, територіальна цілісність, обороноздатність, екологічна система внаслідок учинених на них посягань можуть зазнавати на собі певних несприятливих змін, тобто таким злочинним впливом їм заподіюється шкода. Тому логічним є припущення про те, що внаслідок заподіяння такої шкоди державним установам, державним інститутам влади тощо держава не стільки віртуально, а саме безпосередньо може розглядатися як потерпіла від суспільно небезпечних посягань, передбачених Розділом I Особливої частини КК України.

8. Більшість злочинів проти основ національної безпеки України, відповідно до положень ст. 12 КК України, належить до категорії особливо тяжких злочинів. Такі діяння вчиняються тільки з прямим умислом і заподіюють шкоду, як правило, не тільки основам політичної організації державної влади чи конституційному порядку, але й нормальному функціонуванню основних галузей державної влади, на підставі чого можна констатувати, що такі діяння, як правило, вчиняються з прямим

умислом. Отже, з урахуванням установлених ознак злочину проти основ національної безпеки України – це передбачені кримінальним законодавством України суспільно небезпечні діяння (дії чи бездіяльність), учинені умисно, що посягають на «зовнішню» та «внутрішню» безпеку України.

9. Науково-теоретичний аналіз положень про сутність і зміст видового об'єкта розглянутих злочинів у контексті з положеннями чинного кримінального законодавства і Закону України «Про основи національної безпеки України» дає можливість встановити коло структурних компонентів, що сприяють пізнанню природи, структури безпеки держави як об'єкта національної безпеки. Так, наприклад, якби безпеку держави можливо було б зобразити структурно, то вона мала би такий вигляд: по вертикалі розташовувалися б її елементи (безпека конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності), а по горизонталі відповідно були б розташовані її внутрішня і зовнішня безпека як різновекторні, але при цьому однорівневі об'єкти кримінально-правової охорони.

10. Такі видові об'єкти, як зовнішня і внутрішня безпека, складаються з таких обов'язкових елементів: конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність. Отже, зовнішня безпека держави як видовий об'єкт основ національної безпеки – це суспільні відносини у сфері охорони конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності України від зовнішніх загроз, а внутрішня безпека – це суспільні відносини у сфері охорони конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності від внутрішніх загроз.

11. Всі злочини проти основ національної безпеки умовно розділяються на: 1) злочини, що посягають на «внутрішню» безпеку держави (ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК) і 2) злочини, що посягають на «зовнішню» безпеку держави (ст.ст. 111, 114 КК). Причому за основу цього розподілу взяті такі критерії: *вектор загрози, наявність або відсутність іноземного адресата* в процесі посягання і *видовий об'єкт* посягання. Встановлення подібних критеріїв дозволяє більш чітко відмежувати злочини проти зовнішньої безпеки від злочинів проти внутрішньої безпеки, а також від інших, у тому числі й суміжних, злочинів.

12. У теорії кримінального права відсутнє однакове розуміння в частині формулювання безпосередніх об'єктів злочинів у сфері внутрішньої безпеки (ст.ст. 109, 110, 110², 112, 113, 114¹ КК), про що свідчать судження відомих дослідників у цій сфері. Безпосереднім об'єктом розглянутих злочинів є суспільні відносини у сфері охорони внутрішньої безпеки держави, що в залежності від конкретного роду посягань можуть складати такі елементи, як конституційний лад, державна влада, територіальна цілісність і недоторканність, політична, економічна, інформаційна, екологічна безпека, обороноздатність тощо.

13. Відповідно до чинного кримінального законодавства предметом злочинів, передбачених ст.ст. 111 і 114 КК, можуть бути відомості, що становлять державну таємницю. Однак неможливо виключити імовірність збирання і передачі іноземному адресатові інформації, що не є державною таємницею, але використання якої може заподіяти шкоду зовнішній чи внутрішній безпеці України. Може йтися про так звані «інші відомості» секретного характеру, що не містять державної таємниці. Стосовно цього законодавцеві пропонується включити в предмет таких злочинів і «інші відомості», які збирає чи передає іноземний представник з метою їх використання на шкоду інтересам нашої держави.

14. У процесі вивчення форм об'єктивної сторони шпигунства очевидно те, що законодавець не розглядає як кримінально-каране діяння збереження відомостей, що становлять державну таємницю, за завданням іноземної держави, іноземної організації чи їх представників. Відсутність такої форми шпигунства, як нам уявляється, є невиправданим через те, що таке діяння містить у собі досить високий ступінь суспільної небезпеки. Так, наявність кримінальної відповідальності за збереження таких відомостей певною мірою сприятиме нейтралізації діяльності представників іноземних держав, що втягують у проведення ворожої діяльності проти України деяких окремих її жителів, а збереження зазначених відомостей сприяє конспірації їхньої ворожої діяльності.

З огляду на це і попереднє положення запропоновано таку редакцію ч.1 ст. 114 КК України «Шпигунство»:

«Передача, збирання чи збереження за завданням іноземної розвідки

відомостей, що не містять державної таємниці, для використання їх на шкоду інтересам України чи здійснення цих самих дій з метою передачі іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам відомостей, які становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцем чи особою без громадянства».

15. З метою більш чіткого з'ясування сутності форм об'єктивної сторони окремих злочинів розглянутого розділу, необхідно сформулювати визначення цих діянь, що відображало б їх соціально-правовий зміст. Подібна обставина безпосередньо стосується і державної зради, умовним визначенням якої служить формулювання диспозиції статті 111 КК України. Отже, ми розробили комплекс обов'язкових ознак, що лягли б в основу визначення цього злочину. З чого випливає, що державна зрада – це вчинене умисно, спільно з іноземною державою, іноземною організацією чи їх представниками суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) громадянина України, що посягає на суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, обороноздатність, державну, економічну або інформаційну безпеку України.

16. У диспозиції ст. 111 КК необхідно вказати на наявність відповідної мети за аналогією з іншими складами цього розділу (наприклад, ст.ст. 109, 110, 113 і ін.), що виключило б імовірність припущення про наявність непрямого умислу в цих діяннях і зняло б існуючу в науці кримінального права відповідну напругу в частині встановлення видів умислу цих злочинів, у тому числі це стосується і суперечностей, що виникають при кваліфікації таких злочинів правоохоронними органами. Також, пропонується доповнити диспозицію статті 111 КК України новою формою здійснення такого злочину - перехід на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України. Під переходом на державну службу держави, яке здійснює агресію проти України слід розуміти вступ громадянина України на державну службу такої держави з метою здійснення професійної діяльності в органах правосуддя, правоохоронних органах, міністерствах, відомствах, органах центральної і місцевої влади тощо.

Відповідно до розробленої концепції запропонована така редакція законодавчого припису, передбаченого ч.1 ст. 111 КК України:

«Стаття 111. Державна зрада

Державна зрада, тобто небезпечне для української держави діяння, вчинене умисно громадянином України з метою заподіяння шкоди суверенітету, територіальній цілісності й недоторканності, обороноздатності, державній, економічній або інформаційній безпеці України, а саме: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, перехід на державну службу до держави, яка здійснює агресію проти України, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації чи їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України».

17. Розроблено положення про можливість здійснення диверсії (ст. 113 КК) не тільки у формі активних дій, але і шляхом бездіяльності. Така обставина уявляється цілком реальною в сучасних умовах, коли більшість виробничих процесів (особливо небезпечних) практично цілком автоматизовані й безпечно їх функціонування багато в чому залежить від своєчасного в них утручання з боку осіб, виконуючих службові чи професійні обов'язки. Навмисне несвоєчасне нездійснення необхідних дій у потрібний критичний момент із метою ослабити нашу державу варто кваліфікувати як диверсію, вчинену шляхом бездіяльності. Також, в зв'язку з ростом кібернетичних атак на нормальну роботу державних підприємств, установ і організацій, які здійснюють замах не тільки на їх безпечне функціонування, а й безпосередньо на економічну безпеку держави пропонується нова форма диверсії - «вчинення кібернетичних атак». Під кібернетичною атакою слід розуміти посягання на комп'ютерні мережі шляхом їх несанкціонованого злому, масового зараження шкідливими програмами, вилучення секретної інформації тощо.

У цьому зв'язку пропонується така редакція ст. 113 КК України:

«Вчинення з метою ослаблення держави вибухів, підпалів, кібернетичних атак або інших дій (бездіяльності), спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, на руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, а також учинення з цією самою метою дій (бездіяльності), спрямованих на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи

епіфітомій».

18. Здійснений науково-теоретичний аналіз ознак об'єктивної сторони злочинів проти основ національної безпеки України свідчить про відсутність у науці кримінального права єдиної наукової концепції в частині їх формулювання і процедури встановлення. Так, наприклад, відповідно до домінуючої в науковій літературі позиції більшість злочинів цього виду чиняться у формі активних дій, однак ми довели імовірність учинення за певних обставин злочинів, передбачених ст.ст. 111, 112, 113 і 114¹ КК України, і шляхом бездіяльності.

19. Важливу роль у кваліфікації злочину, передбаченого ст. 112 КК України, відіграє не тільки мотив, але й мета вчиненого діяння. Так, злочинець, який має за основну мету свого посягання – припинити державну чи громадську діяльність потерпілих, одночасно (паралельно) здатний досягти і другорядної мети: змінити політичний курс розвитку держави, одержати грошову винагороду, ліквідувати конкурента на виборах і т. д. З іншого боку, така обставина практично виключається, якщо злочинець діяв по мотивах помсти, бо його злочинні дії не адресовані в майбутнє. У цьому разі винний може керуватися іншими спонуканнями, такими як вороже ставлення до існуючого конституційного ладу, псевдопатріотизм, стан розпачу, безвихіді, образи і т. д. Таким чином, надане положення про значення факультативних ознаках суб'єктивної сторони розглянутого злочину може сприяти запобіганню помилкам правоохоронними органами у процесі кваліфікації подібного роду діянь.

20. Згідно із ст. 22 КК України за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України кримінальна відповідальність з 14 років настає за посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК) і за диверсію (ст. 113 КК). Установлення зниженого віку кримінальної відповідальності за вчинення таких злочинів, на нашу думку, вимагає додаткової аргументації. Насамперед тому, що в такому віці підліток не повною мірою здатний усвідомлювати політичне значення свого протиправного вчинку, фактичний ступінь його протиправності й суспільної небезпеки у зв'язку зі складністю об'єктивних і суб'єктивних ознак розглянутих злочинів. З іншого боку, необхідно враховувати і звернути особливу увагу на ті

прогресуючі інтелектуальні й психофізіологічні особливості, характерні для таких підлітків у сучасних умовах, де зазначені якості цих осіб вочевидь відрізняються від можливостей і здібностей таких самих молодих людей попередніх часових періодів. Вирішення цієї проблеми має стати предметом подальших наукових досліджень.

21. Здійснений аналіз ознак суб'єкта розглянутих злочинів дозволяє класифікувати їх на такі види: 1) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає громадянин України (ст. 111 КК); 2) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає іноземний громадянин чи особа без громадянства (ст. 114 КК); 3) злочини проти основ національної безпеки України, суб'єктом яких виступає представник влади (ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110 КК); 4) злочини проти основ національної безпеки України, вчинені загальним суб'єктом кримінальної відповідальності (ст.ст. 109, 110, 110², 114¹ КК); 5) злочини проти основ національної безпеки України, вчинені суб'єктом із заниженим віком кримінальної відповідальності (ст.ст. 112 і 113 КК).

22. У зв'язку з тим, що назва і зміст складів злочинів, передбачених ст. 109 КК і ст. 110 КК України, не зовсім відображають їхню сучасну політико-правову сутність, що відповідає всім тим загрозам і викликам, які мають місце в наш час, пропонується така їх редакція:

Стаття 109. Політичний екстремізм

1. Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, –

2. Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

3. Організація збройного повстання з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а також активна участь у збройному повстанні або змова про вчинення зазначених дій, –

4. Публічні заклики до збройного повстання з метою насильницької зміни чи

повалення конституційного ладу або захоплення державної влади чи до збройного опору урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити конституційний правопорядок, а так само розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою і четвертою цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшій шкоді інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

Стаття 110. Сепаратизм

1. Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території чи державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

2. Ті самі дії, якщо вони поєднані із застосуванням фізичного чи психічного насильства, або вчинені представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або з'єднані з розпаленням національної чи релігійної ворожнечі, –

3. Організація дій, передбачених частиною першою цієї статті, поєднаних із застосуванням зброї чи погрозами застосування зброї, а так само збройний опір урядовим військовим підрозділам, покликаним відновити територіальну цілісність України, а також публічні заклики до таких дій чи активна в них участь, –

4. Дії, передбачені третьою частиною цієї статті, вчинені представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, –

5. Дії, передбачені частинами першою, другою, третьою або четвертою цієї статті, що призвели до загибелі людей чи інших тяжких наслідків, –

6. Звільняється від кримінальної відповідальності особа, що вчинила злочин,

передбачений цією статтею, якщо вона вчасно і добровільно повідомила органам державної влади про вчинене, чим сприяла запобіганню подальшому збитку інтересам України, а також якщо її дії не містять ознак іншого складу злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. И. Экономическая безопасность России: Угрозы и их отражение. *Вопр. экономики*. 1994. № 12. С. 4–13.
2. Александров М. В. О концепции национальной безопасности нашей страны. *Международная безопасность. Национальные и глобальные аспекты*. Москва: ИНИОН РАН, 1992. С. 28–29.
3. Анашкин Г. З. Об ответственности за преступное посягательство на представителя иностранного государства. *Советское государство и право*. 1962. № 4. С. 121–126.
4. Анашкин Г. З. Ответственность за измену Родине и шпионаж. Москва: Юрид. лит., 1964. 230 с.
5. Анашкин Г. З. О формах умысла при посягательствах на внешнюю безопасность СССР. *Советское государство и право*. Москва: Наука, 1964. № 5. С. 79–87.
6. Анашкин Г. З., Иванов Н. М., Терехов Г. А. Некоторые вопросы субъективной стороны преступлений, посягающих на внешнюю безопасность Союза ССР. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1982. № 36. С. 55–56.
7. Анашкин Г. З., Богатиков Д. И., Иванов Н. М. О субъективной стороне некоторых видов государственных преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1987. № 45. С. 59–64.
8. Апанавичюс М. М. О юридической природе потерпевшего от преступления. *Вопросы осуществления правосудия по уголовным делам: межвуз. сб.* Калининград: Изд-во КГУ, 1982. Вып. 10. С. 117–125.
9. Арзамаскин Н. Н., Матросов П. И. Государственная безопасность: понятие, черты и перспективы стабилизации. *Преступность как угроза национальной безопасности: сборник*. Ульяновск, 1998. С. 25–33.
10. Аристотель. Политика. *Антология мировой политической мысли: в 5 т.* Москва: Мысль, 1997. Т. 1. 830 с.
11. Артхашастра, или Наука политики. Москва: АН СССР, 1959. 800 с.

12. Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 176 с.
13. Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: Оценки, проблемы, способы обеспечения. *Вопросы экономики*. 1994. № 12. С. 36–44.
14. Архипов А. М. Экологическая функция Российского государства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 1997. 20 с.
15. Бабаев В. К., Баринов В. М. Общая теория права: краткая энцикл. Нижний Новгород: НЮИ МВД РФ, 1997. 200 с.
16. Бажанов М. И., Лановенко И. П., Матышевский П. С. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Особенная часть / отв. ред.: А. Я. Светлов, В. В. Сташис. Киев: Наук. думка, 1985. 455 с.
17. Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1996. 200 с.
18. Бантишев О. Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації). Київ: Вид-во НА СБ України, 2004. 122 с.
19. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Наук.-видав. відділ НА СБ України, 2010. 168 с.
20. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. 3-є вид., перероб. і допов. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.
21. Батиргареева В. С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло. Харків: Одессей, 2003. 256 с.
22. Батиргареева В. С., Нетеса Н. В. Щодо проблеми визначення кримінально-правових форм сепаратизму. *Право і безпека*. 2014. № 1. С. 65–69.
23. Бельков О. А. Понятийно-категориальный аппарат концепции национальной безопасности. *Безопасность: информ. сб.* 1994. № 3 (19). С. 91–93.
24. Бернштейн Н. О систематике преступлений в проекте Уголовного кодекса

- СССР. *Проблемы социалистического права*. 1939. № 4-5. С. 90–100.
25. Бобылов Ю. А. Государственная тайна на фоне российской действительности. *Хозяйство и право*. 1999. № 1. С. 94–100.
26. Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. Київ: НППМБ, 2001. 300 с.
27. Большая советская энциклопедия (БСЭ): в 30 т. 3-е изд. Москва: Сов. энцикл., 1976. Т. 24. 608 с.
28. Боровых Л. В. Проблема возраста в механизме уголовно-правового регулирования: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 1993. 36 с.
29. Бородин С. В. Преступления против жизни. Москва: Юристъ, 1999. 356 с.
30. Бородин С. В. Преступления против жизни. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 467 с.
31. Брайнин Я. М. Некоторые вопросы учения о составе преступления в уголовном праве. *Юридический сборник КГУ*. 1950. № 4. С. 156–159.
32. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. Москва: Госюриздат, 1963. 275 с.
33. Бранденбургский Я. Что февральская сессия ЦИК СССР решила по вопросам уголовного законодательства. *Еженедельник советской юстиции*. 1927. № 10. С. 273–275.
34. Брич Л. П., Навроцький В. О. Кримінально-правова кваліфікація ухилення від оподаткування в Україні. Київ: Атіка, 2000. 288 с.
35. Булавин В. И. Национальная безопасность современной России: дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2002. 151 с.
36. Васильев А. А. Формула та критерії осудності в кримінальному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 127–135.
37. Васильев-Южин М. Общесоюзное Положение о государственных преступлениях. *Советское строительство*. 1927. № 2–3. С. 50–51.
38. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1981. № 33. Ст. 965.
39. Ведута Е. Н. Экономическая безопасность Российской Федерации. Москва: Изд-во Гос. Думы, 1997. 300 с.

40. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи підстави кримінальної відповідальності: підручник. Київ: Атіка, 2006. 740 с.
41. *Вестник Верховного Суда СССР*. 1925. № 1. С. 14–19.
42. Ветров Н. И. Преступления против порядка управления, посягающие на нормальную деятельность органов внутренних дел: учеб. пособие. Москва: МССШМ МВД СССР, 1989. 115 с.
43. Викторов Б. А. Цель и мотив в тяжких преступлениях. Москва: Госюриздат, 1963. 82 с.
44. Викторов Б. А., Дмитриев П. С., Курляндский В. И. О характере субъективной стороны при измене Родине и шпионаже. *Советское государство и право*. 1965. № 2. С. 77–84.
45. Винокуров А. Изменение Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик. Положение о государственных преступлениях. *Рабочий суд*. 1927. № 7. С. 567–569.
46. Вирок Деснянського районного суду м. Чернігова від 09.02.2015 р. за справою № 750/10617/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42626608> (дата звернення: 11.05.2016).
47. Вирок Ізюмського міськрайонного суду Харківської області у справі № 623/1559/14-к від 21.07.2014 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39831771> (дата звернення: 12.05.2016).
48. Вирок Каланчацького районного суду Херсонської області від 25.09.2014 р. за справою № 657/999/14-к URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40635983> (дата звернення: 11.05.2016).
49. Вирок Кіровського районного суду м. Дніпропетровська у справі № 203/4434/14-к від 14.07.2014 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39736487> (дата звернення: 12.05.2016).
50. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда у справі № 404/6035/14-к від 22.07.2014 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39856160> (дата звернення: 11.05.2016).
51. Вирок колегії суддів Орджонікідзенського районного суду м. Запоріжжя від

- 23.03.2015 р. за справою № 331/19/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43218306> (дата звернення: 14.05.2016).
52. Вирок Оболонського районного суду м. Києва у справі № 1-кп/756/390/15 від 17.11.2015 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53543315> (дата звернення: 24.05.2016).
53. Вирок Центрального районного суду м. Миколаєва від 18.07.2014 р. за справою № 490/8181/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39863781> (дата звернення: 21.05.2016).
54. Владимиров В. А., Гришанин П. Ф., Загородников Н. И. Государственные преступления: учеб. пособие по сов. уголовному праву / ред.: М. И. Якубович, В. А. Владимиров. Москва: Высш. шк., 1961. 228 с.
55. Владимиров В. А. Квалификация похищений личного имущества. Москва: Юрид. лит., 1974. 208 с.
56. Военная реформа: оценка угроз национальной безопасности России: приложение к информ.-аналит. журн. «Обозреватель-Observer» / А. И. Подберезкин и др.; ред. Г. А. Зюганов; Народно-патриот. союз России, Всерос. обществ.-полит. движение «Духовное наследие». Москва, 1997. 87 с.
57. Возжеников А. В. Парадигма национальной безопасности реформирующейся России: монография. 2-е изд., испр. и доп. Москва: ЭДАС ПАК, 2000. 358 с.
58. Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц. Санкт-Петербург: С.-Петербург. юрид. ин-т Ген. прокуратуры РФ, 1998. 40 с.
59. Волков Б. С. Мотив и квалификация преступлений / под ред. Ф. Н. Фаткуллина. Казань: Изд-во КГУ, 1968. 165 с.
60. Волков Б. С. Проблема воли и уголовная ответственность. Казань: Изд-во КГУ, 1982. 127 с.
61. Волков Г. И. Уголовное право: популяр. учеб. Харьков: Юриздат НКЮ, 1925. 156 с.
62. Волков Г. И. Закон о защите Родины. *Советское государство*. 1934. № 3. С. 3–6.
63. ВЦИК XII созыва: 2-я сессия. *Бюллетень*. 1925. № 8. 272 с.
64. Галиакбаров Р. Р. и др. [Рецензия] *Правоведение*. 1978. № 5. С. 130–132. Рец.

- на кн.: Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений: учеб. пособие. Москва: Изд-во МГУ, 1976. 182 с.
65. Гаухман Л. Д. Борьба с насильственными посягательствами. Москва: Юрид. лит., 1969. 120 с.
66. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. Москва: ЮрИнфоР, 2001. 316 с.
67. Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: АО «Центр Юр ИнфоР», 2003. 448 с.
68. Геродот. История: в 9 кн. / пер. и прим. Г. А. Стратановского; под. общ. ред. С. Л. Утченко. Ленинград: Наука, 1972. Кн. 3. 600 с.
69. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Объект и квалификация преступлений. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1979. 127 с.
70. Глушков В. О. Правоохоронні органи та їх роль у функції забезпечення державної безпеки України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. Херсон: Гельветика, 2013. Вип. 3, т. 1. С. 47–52.
71. Гончаренко О. М., Лисицин Е. М. Методологічні засади розробки нової редакції Концепції національної безпеки України. Київ: НІСД, 2001. Вип. 4. С. 6–7.
72. Государственная тайна и ее защита в Российской Федерации / П. П. Аникин и др.; под общ. ред.: М. А. Вус, А. В. Федоров. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 610 с.
73. Государственные преступления: учеб. пособие по сов. уголовному праву / В. А. Владимиров и др.; под ред.: М. И. Якубович, В. А. Владимиров. Москва: Высш. шк., 1961. 227 с.
74. Гришаев П. И., Здравомыслов Б. В. Советское уголовное право: особо опасные государственные преступления. Особенная часть / под общ. ред. А. Н. Васильева. Москва: МГЭИ, 1959. Вып. 1. 64 с.
75. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина. Київ: Ін Юре, 2006. 568 с.
76. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва: Рус. яз., 1989. Т. 1. 699 с.

77. Даль В. И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2002. 640 с.
78. Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації: навч. посіб. Харків: Фоліо, 2002. 285 с.
79. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва держав відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2625 (XXV) від 24.10.1970 р. *Міжнародне право в документах* / за заг. ред. М. В. Буроменського. 2-е вид., випр. і допов. Харків: Мачулін, 2006. С. 12–16.
80. Делінський О. А. Концептуальні аспекти становлення сучасної системи міжнародної безпеки. *Актуальні проблеми держави та права*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. літ., 2001. Вип. 11. С. 593–598.
81. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. Москва: Юрид. лит, 1975. 182 с.
82. Дзюба В. Т. Уголовная ответственность за посягательство на жизнь работника милиции или народного дружинника: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1985. 22 с.
83. Діордіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київ. міжнар. ун-т, 2008. 193 с.
84. Діордіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.
85. Дмитриев П., Карпушин М. О характере умысла в особо опасных государственных преступлениях. *Правоведение*. 1964. № 2. С. 44-50.
86. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / отв. ред. М. Д. Шаргородский. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. 315 с.
87. Дьяков С. В., Игнатъев А. А., Карпушин М. П. Ответственность за государственные преступления / общ. ред. и введ. Л. И. Баркова. Москва: Юрид. лит., 1988. 224 с.

88. Дьяков С. В. Унификация уголовного законодательства об ответственности за преступления против государства. *Вестник Межпарламентской ассамблеи*. 1995. № 4. С. 37–46.
89. Дьяков С. В. Государственные преступления (против основ конституционного строя и безопасности государства) и государственная преступность. Москва: Норма, 1999. 320 с.
90. Дьяков С. В. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства: уголовно-правовое и криминологическое исследование. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2009. 267 с.
91. Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 291 с.
92. Ермакова Л. Д. Особо опасные государственные преступления: учеб. пособие / отв. ред. Б. В. Здравомыслов. Москва: РИО ВЮЗИ, 1982. 96 с.
93. Есипов В. В. Уголовное право. Особенная часть: Преступления против государства и общества. 2-е изд., пересмотр. и доп. Москва: Изд-во кн. магазина И. К. Голубева под фирмой «Правоведение», 1906. 286 с.
94. Жаліло Я. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку. *Стратегічна панорама*. 2004. № 3. С. 97–104.
95. Загородников Н. И. Уголовная ответственность за государственные преступления. Москва: Изд-во ВШ МВД СССР, 1959. 55 с.
96. Заключительный акт Сопещения по безопасности и сотрудничеству в Европе URL: http://www.osce.org/documents/mcs/1975/08/4044_ru.pdf (дата звернення: 21.06.2016).
97. Зеленков М. Ю. Правовые основы общей теории безопасности Российского государства в XXI веке. Москва: Юрид. ин-т МИИТа. 2002. 209 с.
98. Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. Москва: Юрид. лит., 1972. 264 с.
99. Иванов Н. Г. Уголовное право России. Общая и Особенная части: учебник. Москва: Экзамен, 2003. 768 с.

100. Игнатъев А. Серьезная угроза безопасности государства. *Человек и закон*. 2001. № 7. С. 38–43.
101. Игнатъев А. А. Статьи 275 и 276 УК РФ нуждаются в совершенствовании. *Уголовное право*. 2002. № 1. С. 16–17.
102. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии. 1917–1921 гг.: сб. док. / сост.: А. К. Гончаров и др. Москва: Госполитиздат, 1958. 511 с.
103. Иногамова-Хегай Л. В. Публичные призывы в системе Особенной части УК РФ. *Системность в уголовном праве: материалы II Рос. конгресса уголовного права* (г. Москва, 31 мая – 1 июня 2007 г.). Москва: ТК Велби; Проспект, 2007. С. 157–160.
104. Казаков Н. Д. Безопасность и синергетика (опыт философского осмысления). *Безопасность: информ. сб.* 1994. № 4. С. 61–65.
105. Калинина Н. А. Лингвистическая экспертиза законопроектов: опыт, проблемы и перспективы: науч.-практ. пособие. Москва: Упр. делами ГД РФ, 1997. 43 с.
106. Карпушин М. П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. Москва: Юрид. лит., 1974. 232 с.
107. Качинський А. Б. Екологічна політика й екологічна безпека України. *Екологічний вісник*. 2006. № 1. С. 14–17.
108. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации. *Уголовное право: новые идеи* / под ред.: С. Г. Келина, А. В. Наумов. Москва: Юристъ, 1994. С. 50–60.
109. Кириченко В. Національні інтереси (формування). *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Довіра; Генеза, 1996. С. 118–119.
110. Кистяковский А. Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства: Общая часть: учебник. 3-е изд. Киев: Ф. А. Иогансон, 1891. 892 с.
111. Кленова Т. В. Уголовно-правовые гарантии прав потерпевшего. *Российский*

следователь. 2001. № 2. С. 15–17.

112. Климкина Е. И. Понятие посягательства в уголовном праве. *Уголовно-правовая охрана личности и ее оптимизация*. Саратов: Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2003. С. 195–197.
113. Клягин В. С. Ответственность за особо опасные государственные преступления. Минск: Вышэйш. шк., 1973. 272 с.
114. Козлов А. П. Понятие преступления. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 819 с.
115. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России. 5-е изд., перераб. и доп. Москва: Проспект, 2012. 592 с.
116. Колосов Ю. М., Кузнецов В. И. Международное право. Москва: Междунар. отношения, 2003. 148 с.
117. Комиссаров В. С. Терроризм, бандитизм, захват заложника и другие тяжкие преступления против общества. Москва: Кросна-Лекс, 1997. 150 с.
118. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под ред. А. В. Наумова. Москва: Юристъ, 1996. 824 с.
119. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / А. В. Арндаренко и др. Москва: Проспект, 1997. 760 с.
120. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Х. М. Ахметшин и др.; отв. ред. В. И. Радченко; науч. ред. А. С. Михлин. Москва: Спарк, 2000. 862 с.
121. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Ю. В. Грачев и др.; отв. ред. А. И. Рарог. Москва: Проспект, 2004. 952 с.
122. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 22.06.2016).
123. Конституция Российской Федерации. Вопросы и ответы / Е. А. Данилов и др. Москва: Юрид. лит., 1994. 128 с.
124. Конституция Российской Федерации: науч.-практ. комм. / Т. Е. Абова и др.; под ред. Б. Н. Топорнина. Москва: Юристъ, 1997. 716 с.
125. Конституція України: прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня

- 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
126. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва: Изд-во Акад. МВД СССР, 1980. 248 с.
127. Короленко М. П. Кваліфікація і класифікація умисних вбивств при обтяжуючих обставинах: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова, 2002. 203 с.
128. Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: навч. посіб. Київ: ЗАТ «Видав. дім ДЕМІД», 2002. 144 с.
129. Костенко Н. А. Философия и безопасность. Новосибирск: ИППКС ФСБ РФ, 1998. 166 с.
130. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
131. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Москва, 1991. 40 с.
132. Краткий философский словарь / под ред.: М. Розенталь, П. Юдин. Москва: Госполитиздат, 1955. 833 с.
133. Кримінальне право. Загальна частина: підручник / Г. В. Андрусів та ін.; за ред.: П. С. Матишевський [та ін.]. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 512 с.
134. Кримінальне право. Особлива частина: підручник / М. Й. Коржанський та ін.; відп. ред. В. І. Шакун. Київ: НАВСУ; Правові джерела, 1998. 896 с.
135. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / Г. В. Андрусів та ін.; за ред.: П. С. Матишевський, П. П. Андрушко, С. Д. Шапченко. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 512 с.
136. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / М. І. Бажанов та ін.; за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. Київ; Харків: Юрінком Інтер; Право, 2002. 416 с.
137. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / М. І. Бажанов та ін.; за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. Київ; Харків: Юрінком Інтер; Право, 2001. 494 с.
138. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник /

- Ю. А. Александров та ін.; за заг. ред.: М. І. Мельник, В. А. Клименко. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Атіка, 2008. 712 с.
139. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. Харків: Одиссей, 2009. 469 с.
140. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.05.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
141. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. ком. / Ю. В. Баулін та ін.; за заг. ред.: В. В. Сташис, В. Я. Тацій. Київ: Видав. Дім «Ін Юре», 2003. 1196 с.
142. Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки: Закон Української РСР від 28.12.1960 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2001-05/page> (дата звернення: 21.09.2016).
143. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T124651.html (дата звернення: 15.05.2016).
144. Кругликов Л. Л. Практикум по уголовному праву: учеб. пособие / Э. Т. Борисов и др.; под ред. Л. Л. Кругликова. Москва: БЕК, 1997. 501 с.
145. Кругликов Л. Л. О конструкциях состава преступления в современном уголовном праве: материалы Всерос. науч. конф., посв. 200-летию Ярослав. гос. ун-та. им. П. Г. Демидова: Юридические науки (г. Ярославль, 30–31 окт. 2003 г.). Ярославль, 2003. С. 40-46.
146. Крылова Н. Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции. Москва: СПАРК, 1996. 124 с.
147. Кубальський В. Н. Засади кримінально-правової охорони державного суверенітету України. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 376–384.
148. Кудрявцев В. Н. К вопросу о соотношении объекта и предмета преступления. *Советское государство и право*. 1951. № 8. С. 58–59.
149. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва: Госюриздат, 1960. 244 с.
150. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность. Москва: Наука, 1986.

448 с.

151. Кудрявцев В. Н., Трусов А. И. Политическая юстиция в СССР. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 383 с.
152. Кузнецов А. П. Преступления против государственной власти: Комментарии к разделу X Уголовного кодекса РФ. Москва: Рос. акад. юрид. наук; Вектор-ТиС, 2005. 360 с.
153. Кузнецов А. П., Булавин В. И., Паршин С. М. Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства: учеб. пособие / под ред. А. П. Кузнецова. Нижний Новгород: Нижегород. правовая акад., 2006. 80 с.
154. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва: Юрид. лит., 1958. 219 с.
155. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений: учеб. пособие. Москва: Изд-во МГУ, 1984. 181 с.
156. Курляндский В. И. Вопросы ответственности за особо опасные государственные преступления. *Правоведение*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. № 3. С. 78-86.
157. Курс российского уголовного права. Особенная часть / С. В. Бородин и др.; под ред.: В. Н. Кудрявцев, А. В. Наумов. Москва: Спарк, 2002. 1040 с.
158. Курс советского уголовного права: в 6 т / Я. М. Брагинин и др.; под ред.: А. А. Пионтковский [и др.]. Москва: Наука, 1970. Т. 6. 432 с.
159. Курс советского уголовного права: Общая часть: в 2 т. / под ред.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1970. Т. II. 516 с.
160. Курс советского уголовного права: Особенная часть: учебник / Г. З. Анашкин и др. ; отв. ред.: Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1973. Т. 3. 835 с.
161. Курс уголовного права: в 5 т. / под ред.: Г. Н. Борзенков, В. С. Комисаров. Москва: Зерцало, 2002. Т. 5: Особенная часть. 512 с.
162. Курс уголовного права. Общая часть: учебник / под ред.: Н. Ф. Кузнецова, М. И. Тяжкова. Москва: ЗЕРЦАЛО, 1999. Т. 1. 592 с.

163. Лайм Э., Левенталь Г. Направленность преступления и цель преступления. *Neue Iustiz*. 1958. Nr. 9. 306 s.
164. Лантінов Я. О. Щодо визначення національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони. *Форум права*. 2011. № 1. С. 570-574. URL: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11ljokpo.pdf> (дата звернення: 17.07.2016).
165. Левертова Р. А. Ответственность за психическое насилие по советскому уголовному праву. Омск: Омск. высш. шк. милиции, 1978. 103 с.
166. Лейкина Н. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1968. 128 с.
167. Ленин В. И. Полн. собр. соч.: в 55 т. Москва: Политиздат, 1965–1975. Т. 1. 662 с.
168. Леонов Б., Василишин В. Тероризм як різновид соціального конфлікту. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 66–71.
169. Лесков М. А. Гомеостатические процессы и теория безопасности. *Безопасность: информ. сб.* 1994. № 4 (20). С. 66–75.
170. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: Київ. ун-т, 2006. 573 с.
171. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України. Київ: Текст, 2003. 600 с.
172. Ліпкан В. А., Діордіца І. В. Національна безпека України: кримінально-правова охорона: навч. посіб. Київ: Вид-во КНТ, 2007. 292 с.
173. Ліпкан В. А. Національна безпека України: навч. посіб. Київ: Кондор, 2008. 552 с.
174. Ліпкан В. А. Основи права національної безпеки. *Право України*. 2009. № 1. С. 108-116.
175. Лопатин В. Н. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство. Санкт-Петербург: Фонд «Университет», 2000. 428 с.

176. Лопашенко Н. А. Преступления в сфере экономической деятельности: понятие, система, проблемы квалификации и наказания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 1997. 43 с.
177. Лунеев В. В. Субъективное вменение. Москва: Спарк, 2000. 72 с.
178. Ляпунов Ю. И. Основные теоретические проблемы уголовно-правовой охраны природы в СССР: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1976. 220 с.
179. Майборода О. Національний інтерес. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ: Довіра; Генеза, 1996. С. 108–111.
180. Малахов И. П. Основы уголовного права. Общая часть: учеб. пособие. Киев: МАУП, 2000. 192 с.
181. Мальцев В. Уголовно-правовая охрана должностных лиц и граждан в связи со служебной или общественной деятельностью. *Законность*. 1996. № 1. С. 11–18.
182. Мамчур В. М. Кримінальна відповідальність за умисне вбивство особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 22 с.
183. Манилов В. Угрозы национальной безопасности России. *Военная мысль*. 1996. № 1. С. 7–17.
184. Маньковский Б. С. Основные принципы и некоторые вопросы кодификации советского уголовного законодательства. *Ученые записки Ростова-на-Дону государственного университета*. 1957. Т. 68, вып. 4. С. 119–140.
185. Марін О. К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм: монографія. Київ: Атіка, 2003. 224 с.
186. Материалы НКЮ. Москва: Изд-во НКЮ, 1918. Вып. 5. 104 с.
187. Матрусов Н. Д. О необходимости создания целостной системы национальной безопасности России: основные принципы, подходы, элементы. *Безопасность: информ. сб.* 1996. № 2. С. 46–53.
188. Международный пакт о гражданских и политических правах: принят

резолюцией 2200 А (XXI) Генеральной Ассамблеи от 16 декабря 1966 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol (дата звернення: 11.04.2016).

189. Мельниченко А. Б. Уголовно-правовые средства обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. Ростов н/Д, 2009. 377 с.
190. Мельниченко А. Б. Уголовно-правовые средства обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ростов н/Д, 2009. 69 с.
191. Меньшагин В. Д., Пионтковский А. А. Курс советского уголовного права: Государственные преступления и преступления против социалистической собственности: в 6 т. / редкол.: А. А. Пионтковский и др. Москва: Наука, 1970. Т. 4: Особенная часть. 432 с.
192. Миренский Б. А. Теоретические основы совершенствования советского уголовного законодательства / отв. ред. Г. А. Ахмедов; предисл. Н. А. Стручкова. Ташкент: Узбекистан, 1983. 120 с.
193. Михеев Р. И., Корчагин А. Г., Шевченко А. С. Уголовная ответственность юридических лиц за и против: монография. Владивосток: Изд-во ДГУ, 1999. 261 с.
194. Мошняга Л. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти конституційних основ національної безпеки України: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 253 с.
195. Музика А. А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Київ: Логос, 1998. 324 с.
196. Мунтян В. І. Реформування Збройних Сил України: погляд крізь призму державного бюджету. *Наука і оборона*. 2003. № 4. С. 7–13.
197. Мусаев М. М. Посягательство на жизнь лица, осуществляющего правосудие или предварительное расследование (уголовно-правовая и криминологическая характеристика): дис. ... канд. юрид. наук. Махачкала: Дагестан. гос. ун-т, 2006. 219 с.

198. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред.: М. О. Потєбенько, В. Г. Гончаренко. Київ: Форум, 2001. Ч. 2: Особлива частина. 942 с.
199. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 4-е вид., перероб. і допов. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.
200. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред.: П. П. Андрушко, В. Г. Гончаренко, Є. В. Фесенко. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: Дакар, 2008. 1428 с.
201. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред.: М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. 6-е вид., перероб. і допов. Київ: Юрид. думка, 2009. 1236 с.
202. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: спец. вип. / П. П. Андрушко та ін.; наук. ред. С. С. Яценко. Київ: Юрінком Інтер, 1994. 797 с.
203. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. С. С. Яценка. 2-е вид., перероб. і допов. Київ: А.С.К., 2002. 968 с.
204. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. А. Музика та ін.; за ред.: М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. 3-є вид. Київ: Атіка, 2005. 1064 с.
205. Наумов А. В. Предприятие на скамье подсудимых? *Советская юстиция*. 1992. № 17–18. 47 с.
206. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций. Москва: БЕК, 1996. 560 с.
207. Наумов А. В. Российское уголовное право: Общая часть: курс лекций: в 2 т. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Юрид. лит., 2004. Т. 1. 496 с.
208. Наумов А. В. Российское уголовное право: курс лекций: в 3 т. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2007. Т. 3: Особенная часть (гл. X–XXI). 656 с.
209. Научно-практический комментарий к Закону об уголовной ответственности за государственные преступления / сост.: Б. А. Куринов, В. Д. Меньшагин; отв. ред.: В. Д. Меньшагин, П. С. Ромашкин. Москва: Госюриздат, 1960. 71 с.

210. Научно-практический комментарий к Закону об уголовной ответственности за государственные преступления / сост.: Б. А. Куринов, В. Д. Меньшагин; отв. ред. П. С. Ромашкин. 2-е изд., перераб. Москва: Юрид. лит., 1961. 114 с.
211. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / А. Л. Агафонов и др.; под ред. П. Н. Панченко. Нижний Новгород: Номос, 1996. 624 с.
212. Научно-практический комментарий Уголовного кодекса РСФСР / М. И. Блум и др.; отв. ред. Б. С. Никифоров. Москва: Юрид. лит., 1963. Т. 1. 527 с.
213. Неделин И. Г. Посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля (уголовно-правовые и криминологические аспекты): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2009. 183 с.
214. Немытина М. В., Никифорова Т. И. Дела о государственных преступлениях в Саратовской судебной палате (1871–1881 гг.). *Государство и право*. 1992. № 3. С. 130–135.
215. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: учебник. Москва: НОРМА, 2000. 552 с.
216. Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. / за заг. ред.: П. В. Мельник, Н. Р. Нижник. Ірпінь, 2000. 304 с.
217. Никифоров А. С. Об уголовной ответственности юридических лиц. *Уголовное право: новые идеи*: сб. ст. / ред.: С. Г. Келина, А. В. Наумов. Москва, 1994. 100 с.
218. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления. *Государство и право*. 2000. № 8. С. 18–27.
219. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1960. 228 с.
220. Никифоров В. С., Решетников Ф. М. Современное американское уголовное право. Москва: Наука, 1990. 153 с.
221. Нікітін Ю. В. Протидія злочинності в системі забезпечення внутрішньої

- безпеки українського суспільства: монографія. Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2009. 373 с.
222. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.
223. Новоселов Г. П. Ответственность за государственные преступления: текст лекции. Свердловск: Полиграфист, 1985. 55 с.
224. Номоконов В. А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность: монография. Владивосток: Изд-во ДГУ, 1989. 157 с.
225. О безопасности: Закон РФ от 5 марта 1992 г., с доп. от 25 декабря 1992 г. *Ведомости Верховного Совета Российской Федерации*. 1992. № 15; 1993. № 2.
226. О введении Уголовного кодекса РСФСР в действие: Постановление ВЦИК от 24 мая 1922 г. *СУ РСФСР*. 1922. № 15.
227. О государственной защите работников суда и правоохранительных органов: Закон Украины от 23 декабря 1993 г. с изм., внес. согласно законам Украины, по сост. на 23 декабря 2015 г. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T378100.html (дата звернення: 08.05.2016).
228. О новом общесоюзном законодательстве по уголовному праву, процессу и судоустройству: материалы совместного заседания ученых советов 13 января 1959 г. / А. А. Пионковский и др. Москва: Госюриздат, 1959. 75 с.
229. О решении Совета национальной безопасности и обороны Украины от 6 мая 2015 г. «О Стратегии национальной безопасности Украины»: Указ Президента Украины от 26 мая 2015 г. № 287/2015. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015 (дата звернення: 17.10.2016).
230. Об уголовной ответственности за государственные преступления: Закон СССР от 25 декабря 1958 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1959. № 1. Ст. 8.
231. Об утверждении Основ уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик: Закон СССР от 25 декабря 1958 г. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/> (дата звернення: 24.04.2016).

232. Ожегов С. И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. 15-е изд. Москва: Рус. яз., 1984. 816 с.
233. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва: Рус. яз., 1989. 921 с.
234. Ожегов С. И. Словарь русского языка. Москва: Рус. яз., 1990. 917 с.
235. Ордынский С. П. Преступления против порядка управления: текст и комментарий к ст. 74–104 Уголовного кодекса. *Право и жизнь*. Москва: Госюриздат, 1924. 160 с.
236. Особо опасные государственные преступления / Д. И. Богатилов и др.; под общ. ред.: В. И. Курляндский, М. П. Михайлов. Москва: Госюриздат, 1963. 216 с.
237. Павленко С. З. Новая политика обеспечения безопасности страны. *Духовность. Правопорядок. Преступность*: материалы науч.-практ. конф. (г. Москва, 28 марта 1996 г.). Москва: Изд-во Акад. МВД России, 1996. С. 176–182.
238. Павлинов А. В. Насильственный экстремизм. Москва: Ин-т правовых и сравнительных исследований при Ассоциации работников правоохранительных органов Российской Федерации, 2004. 258 с.
239. Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Санкт-Петербург: Лань; С.-Петербург. ун-т МВД России, 2000. 192 с.
240. Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття). Київ: НКЦ СБ України. 2008. 256 с.
241. Пилипчук В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека». URL: <http://ua.textreferat.com/referat-11854.html> (дата звернення: 15.06.2016).
242. Пионтковский А. А. Система особенной части уголовного права. *Советское право*. 1926. № 2. С. 55–58.
243. Пионтковский А. А. Уголовное право: Особенная часть. Москва: Юриздат, 1939. 236 с.
244. Пионтковский А. А., Меньшагин В. Д. Курс советского уголовного права: Особенная часть. Москва: Госюриздат, 1955. Т. IV. 800 с.

245. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1961. 665 с.
246. Питання Апарату Ради національної безпеки і оборони України: Указ Президента України від 16.06.2005 р. № 966/2005. URL: www.rainbow.gov.ua (дата звернення: 19.05.2016).
247. Платон. Собр. соч.: в 4 т. Москва: Мысль, 1994. Т. 3. 654 с.
248. Погорілко В. Ф. Основи конституційного ладу України. Київ: Ін Юре, 1997. 40 с.
249. Познышев С. В. Очерк основных начал науки уголовного права: Особенная часть. Москва: Университет. типогр., 1923. 296 с.
250. Политология: Энциклопедический словарь / под общ. ред. Ю. Аверьянова. Москва: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. 431 с.
251. Правове забезпечення державного суверенітету України: монографія / Ю. С. Шемшученко та ін.; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2011. 300 с.
252. Правовое регулирование деятельности федеральной службы безопасности по обеспечению национальной безопасности Российской Федерации: науч.-практ. комм. / под общ. ред. В. Н. Ушакова; науч. ред. И. Л. Трунов; предисл. Н. П. Патрушевой. Москва: Эксмо, 2006. 592 с.
253. Практикум по уголовному праву: учеб. пособие / Э. Т. Борисов и др.; под ред. Л. Л. Кругликовой. Москва: БЕК, 1997. 501 с.
254. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии. Общая часть уголовного права / И. С. Власов и др.; отв. ред. Н. Ф. Кузнецова. Москва: Юрид. лит., 1991. 288 с.
255. Преступления и наказания в Российской Федерации: Популярный комментарий к Уголовному кодексу РФ / Б. В. Волженкин и др.; отв. ред. А. Л. Цветинович, А. С. Горелик. Москва: БЕК, 1997. 694 с.
256. Приговор Красногвардейского районного суда г. Днепропетровска от 28 мая 2012 г. по делу № 419/851/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24541257> (дата звернення: 18.03.2017).

257. Приговор Приморского районного суда г. Одессы от 22 февраля 2013 г. по делу № 522/19686/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31394828> (дата звернення: 15.05.2016).
258. Про внесення змін і доповнень до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України: Закон України від 17.06.1992 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T246800.html (дата звернення: 11.03.2016).
259. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.
260. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 р. № 1778-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 2. Ст. 5.
261. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII із змін., внес. згідно із законами України, за станом на 02.07.2015 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3855-12> (дата звернення: 17.02.2016).
262. Про Доктрину інформаційної безпеки України: проект Указу Президента України. URL: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=113319&cat_id=61025 (дата звернення: 07.11.2016).
263. Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів: Постанова ПВС України від 26.06.1992 р. № 8. *Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972–2002*: офіц. вид. / за заг. ред. В. Т. Маляренко. Київ: А.С.К., 2003. 560 с.
264. Про затвердження Загальних положень забезпечення безпеки атомних станцій: Наказ Державної адміністрації ядерного регулювання від 09.12.1999 р. № 63. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0056-08> (дата звернення: 17.03.2016).
265. Про затвердження Методики обстеження і паспортизації гідротехнічних споруд систем гідравлічного вилучення та складування промислових відходів:

Наказ Державного комітету України у справах містобудування і архітектури від 19.12.1995 р. URL: http://ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG1002.html (дата звернення: 18.03.2016).

266. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1024-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 17. Ст. 120.
267. Про заходи щодо виконання постанови Кабінету Міністрів України від 05.05.97 № 409 «Про забезпечення надійності й безпечної експлуатації будівель, споруд та інженерних мереж»: Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України, Державного комітету України по нагляду за охороною праці від 27.11.1997 р. № 32/288. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0423-98> (дата звернення: 17.03.2016).
268. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII // *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.
269. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.
270. Про концепцію національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 р. № 3/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 10. Ст. 85.
271. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 9. Ст. 106.
272. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.
273. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2695-XII (2695-12). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 669.
274. Про пожежну безпеку: Закон України від 17.12.1993 р. № 3745-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 10. Ст. 36.
275. Про політичні партії: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118.
276. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

277. Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 р. № 6. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS96003.html (дата звернення: 12.02.2016).
278. Про Президента Української РСР: Закон УРСР від 24.02.1994 р. № 3998-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 33. Ст. 446.
279. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII із змінами за станом на 05.10.2016 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18/page> (дата звернення: 11.03.2016).
280. Про Рахункову палату: Закон України від 02.07.2015 р. № 576-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/576-19> (дата звернення: 18.02.2016).
281. Про статус народного депутата України: Закон України від 21.11.1992 р. № 2810-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 3. Ст. 17.
282. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 р. № 3. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02> (дата звернення: 10.02.2016).
283. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я людини: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.04.1994 р. № 1. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS94027.html (дата звернення: 10.02.2016).
284. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р. № 2. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03> (дата звернення: 11.03.2016).
285. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 10. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 12. С. 9–16.
286. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої

- недоторканості особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 5. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08> (дата звернення: 03.03.2016).
287. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 18.11.2016).
288. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.
289. Про якість та безпеку харчових продуктів і продовольчої сировини: Закон України від 24.10.2002 р. № 191-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 48. Ст. 359.
290. Проскурин С. А. Государственная безопасность страны: суть, структура, пути укрепления. Москва: О-во «Знание», 1991. 45 с.
291. Пудовочкин Ю. Е. Преступления против безопасности государства. Москва: Юрлитинформ, 2009. 336 с.
292. Рарог А. И. О видах умысла в особо опасных государственных преступлениях. *Ученые записки ВЮЗИ*. Москва: РИО ВЮЗИ, 1971. Вып. 19. С. 159–182.
293. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве / науч. ред. Б. В. Здравомыслов. Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1987. 186 с.
294. Рарог А. И. Квалификация преступлений по субъективным признакам / Ассоциация «Юридический центр». Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 304 с.
295. Российское уголовное право. Особенная часть: учебник / К. Л. Акоев и др.; под ред.: М. П. Журавлев, С. И. Никулин. Москва: Щит-М, 2001. 487 с.
296. Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник МГУ*. 2003. № 5. С. 36–52.
297. Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Москва, 2003. 44 с.
298. Рябчук В. Н. Государственная измена и шпионаж: уголовно-правовое и криминологическое исследование. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2007.

1102 с.

299. Салмин А. Что угрожает национальной безопасности России. *Конституционное совещание*. 1994. № 5. С. 11–14.
300. Сашук Г. Інформаційна безпека в системі забезпечення національної безпеки. URL: http://journ.univ.kiev.ua/trk/publikacii/satshuk_publ.php (дата звернення: 11.12.2016).
301. Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам / сост.: С. Н. Забарин, А. Я. Качанов, А. Л. Соловьев. Москва: Спарк, 2000. 559 с.
302. Сверчков В. В. Уголовное право: Особенная часть: краткий курс лекций. Москва: Юридиздат, 2004. 299 с.
303. Сенаторов Н. В. Потерпевший в системе элементов состава преступления. *Пять лет действия УК РФ: итоги и перспективы*: материалы II междунар. науч.-практ. конф. МГУ им. М. В. Ломоносова (г. Москва, 30–31 мая 2002 г.). Москва: ЛексЭст, 2003. С. 234–237.
304. Сергеев Г. М. Необходимость концепции национальной безопасности. *Безопасность*: информ. сб. 1993. № 8. С. 79–82.
305. Сердюк Л. В. Насилие. Криминологическое и уголовно-правовое исследование / под ред. С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2002. 384 с.
306. Серебрянников В., Хлопьев А. Социальная безопасность России. Москва: ИСПИ РАН, 1996. 352 с.
307. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. Москва: Норма, 1998. 285 с.
308. Ситник Г. Державне управління національною безпекою України: монографія. Київ: НАДУ, 2004. 408 с.
309. Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: Теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. Київ, 2004. 40 с.
310. Скулиш Є. Д. Інформаційна безпека як чинник державотворення в Україні. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави*: матеріали

- наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 берез. 2012 р.). Київ: Наук-вид. відділ НА СБ України, 2012. С. 8-11.
311. Словарь иностранных слов / ред.: И. В. Лехин, С. М. Локшина, Ф. Н. Петров. Москва: Рус. яз., 1979. 620 с.
312. Смирнов Е. А. Особо опасные государственные преступления (вопросы квалификации в связи с применением уголовно-правовой нормы): учеб. пособие. Киев: Изд-во КВШ, 1974. 180 с.
313. Советское уголовное право. Общая часть / под ред.: Н. А. Беляев, М. И. Ковалев. Москва: Юрид. лит., 1977. 544 с.
314. Советское уголовное право. Особенная часть: учеб. пособие / Н. С. Алексеев и др.; редкол.: Н. А. Беляев, И. И. Слуцкий, М. Д. Шаргородский. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1959. 470 с.
315. Советское уголовное право. Особенная часть: учеб. пособие / М. А. Гельфер и др.; отв. ред. Б. В. Здравомыслов. Москва: ВЮЗИ, 1960. Т. 2. 203 с.
316. Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / Н. Д. Дурманов и др.; под ред.: Н. Д. Дурманов, Г. А. Кригер, В. Д. Меньшагин. Москва: Изд-во МГУ, 1964. 448 с.
317. Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / Н. Д. Дурманов и др.; под ред.: В. Д. Меньшагин, Н. Д. Дурманов, Г. А. Кригер. Москва: Изд-во МГУ, 1971. 464 с.
318. Советское уголовное право. Особенная часть: учебник / В. А. Владимиров и др.; под ред.: В. А. Владимиров, Н. И. Загородников, Б. В. Здравомыслов. Москва: Юрид. лит., 1979. 584 с.
319. Сотула О. С. Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 20 с.
320. Спектор Е. И. Комментарий к Закону Российской Федерации «О государственной тайне» (постатейный). Москва: Юстицинформ, 2006. 109 с.
321. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. Харьков: Фолио, 2001. 656 с.
322. Спиридонова В. И. Безопасность и проблема ассимиляции политической ценности мира. Проблемы безопасности и устойчивости социально-

- политического развития российского общества. Москва: ИСПИ РАН, 1994. 91 с.
323. Спиридонова О. Е. Символ как предмет преступления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2002. 20 с.
324. Степашин С. В. Безопасность человека и общества (политико-правовые вопросы). Санкт-Петербург: С.-Петербург. юрид. ин-т МВД России, 1994. 240 с.
325. Стрельцов Є. Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти. Одеса: АстроПринт, 2000. 473 с.
326. Стручков Н. А. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью. Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1970. 271 с.
327. Сунгуровський М. Методологічний підхід до формування системи національної безпеки України. *Стратегічна панорама*. 2001. № 3–4. С. 48–49.
328. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции. Общая часть: в 2 т. / отв. ред. Н. И. Загородников; Ин-т гос. и права РАН. Москва: Наука, 1994. Т. 1. 380 с.
329. Тарарухин С. А. Преступное поведение. Социальные и психологические черты. Москва: Юрид. лит., 1974. 224 с.
330. Таций В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система. Харьков: Вища шк., 1984. 232 с.
331. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков: Вища шк., 1988. 198 с.
332. Теория права и государства: учебник / В. С. Афанасьев и др.; под ред. В. В. Лазарева. Москва: Право и Закон, 1996. 424 с.
333. Тимейко Г. В. Общее учение об объективной стороне преступления. Ростов: Изд-во Ростов. гос. ун-та, 1977. 216 с.
334. Тимохин П. К. К формированию концепции безопасности России. *Безопасность*: информ. сб. 1993. № 6. С. 30–32.
335. Тимошенко А. С. Международный контрольный механизм в системе экологической безопасности. *Государство и право*. 1992. № 12. С. 93–99.
336. Тихий В. П. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общепасными предметами. Киев: Изд-во УМК ВО при Минвузе УССР, 1989. 79 с.

337. Тихий В. П. Злочини проти суспільної (загальної) безпеки: конспект лекцій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1996. 69 с.
338. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия. Москва: Юринформцентр, 1997. 525 с.
339. Трайнин А. Н. Уголовное право. Особенная часть. Москва: Юриздат, 1927. 256 с.
340. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. Москва: Госюриздат, 1957. 364 с.
341. Трайнин А. Н. Избр. тр. / сост. Н. Ф. Кузнецова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 898 с.
342. Трофимов Н. И. Уголовная ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1964. 185 с.
343. Труды первой научной сессии ВИЮН (г. Москва, 27 янв. – 3 февр. 1939 г.) / под ред. И. Т. Голякова. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 572 с.
344. Турецкий М. В. Особо опасные государственные преступления. Москва: Юрид. лит., 1965. 88 с.
345. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии): сб. законодательных материалов / под ред. И. Д. Козочкина. Москва: Зерцало, 2001. 352 с.
346. Уголовное законодательство Норвегии / науч. ред. и вступ. ст. Ю. В. Голика; пер. с норвеж. А. В. Жмени. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 375 с.
347. Уголовное законодательство Украинской ССР / под ред. В. В. Сташиса. Москва: Юрид. лит., 1971. 544 с.
348. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть: учеб. пособие / Н. А. Голованова и др.; под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. Москва: Издат. дом «Камерон», 2004. 528 с.
349. Уголовное право. Общая и Особенная части / под ред. А. И. Рарога. Москва: Проспект, 2003. 687 с.
350. Уголовное право. Общая часть: учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко,

- З. А. Незнамова. Москва: Норма–Инфра-М, 1998. 516 с.
351. Уголовное право. Общая часть: учебник / под ред. А. И. Рарога, А. И. Чучаева. 2-е изд., перераб. Москва: Юрид. фирма «КОНТРАКТ»-ИНФРА, 2008. 560 с.
352. Уголовное право. Особенная часть / под ред.: А. А. Герцензон, А. А. Пионтковский. Москва: Юриздат, 1927. 381 с.
353. Уголовное право. Особенная часть / под ред.: А. А. Герцензон, А. А. Пионтковский. Москва: Юриздат, 1939. 528 с.
354. Уголовное право. Особенная часть: учебник / М. А. Гельфер и др.; под ред.: Б. В. Здравомыслов и др. Москва: Юрид. лит., 1966. 559 с.
355. Уголовное право. Особенная часть / под ред.: М. И. Ковалев и др. Москва: Юрид. лит., 1969. 254 с.
356. Уголовное право. Особенная часть: учебник / С. В. Дьяков и др.; под ред. Б. В. Здравомыслова. Москва: Юрид. лит., 1995. 543 с.
357. Уголовное право. Особенная часть: учебник / под ред. А. И. Рарога. Москва: Ин-т междунар. права и экономики; Триада, Лтд, 1996. 480 с.
358. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / М. П. Журавлев и др.; под ред. А. И. Рарога. Москва: Изд-во ИМПЭ, 1996. 477 с.
359. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / отв. ред. Л. Л. Кругликов. Москва: БЕК, 1999. 832 с.
360. Уголовное право России. Особенная часть: учебник / под ред. А. И. Рарога. Москва: Юрист, 2010. 539 с.
361. Уголовное право России: учебник: в 2 т. / А. Н. Игнатов и др.; под ред.: А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков. Москва: Норма, 2005. Т. 2: Особенная часть. 944 с.
362. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть: учебник / под ред. Б. В. Здравомыслова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2000. 480 с.
363. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: учебник / под ред.: Л. В. Иногамова-Хегай, А. И. Рарог. Москва: ИНФРА-М; КОНТРАКТ, 2009. 739 с.
364. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / под ред. Е. Л.

- Стрельцова. Харьков: Одиссей, 2002. 672 с.
365. Уголовное право Украины. Особенная часть: учебник / Ю. А. Кармазин и др.; отв. ред. Е. Л. Стрельцов. 3-е изд. Харьков: Одиссей, 2009. 544 с.
366. Уголовное право УССР. Общая часть / под ред.: В. В. Сташис, А. Ш. Якупов. Киев: Вища шк., 1984. 382 с.
367. Уголовное право УССР. Особенная часть: учебник / под ред. М. И. Бажанова и др. Киев: Вища шк., 1989. 503 с.
368. Уголовный кодекс Австрии / пер. с нем. и предисл. А. В. Серебренниковой; науч. ред. Н. Е. Крылова; МГУ им. М. В. Ломоносова. Юрид. фак. Москва: Зерцало-М, 2001. 144 с.
369. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. С. В. Милуков; пер. с нем. Л. С. Вихровой. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 352 с.
370. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. Н. И. Мацнев; пер. с фр. Г. И. Мачковского. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 561 с.
371. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б. В. Волженкин; пер. с англ. И. В. Мироновой. 2-е изд. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 510 с.
372. Уголовный кодекс Грузии. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 409 с.
373. Уголовный кодекс Дании / науч. ред. С. С. Беляев; авт. пер.: С. С. Беляев, А. Рычев. Москва: Изд-во МГУ, 2001. 171 с.
374. Уголовный кодекс Испании / науч. ред. и предисл.: Н. Ф. Кузнецова, Ф. М. Решетников; пер. с исп.: В. П. Зырянова, Л. Г. Шнейдер. Москва: Зерцало, 1998. 218 с.
375. Уголовный кодекс Италии. Москва: Зерцало, 1991. 163 с.
376. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А. И. Коробеева; пер. с кит. Д. В. Вичикова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 303 с.
377. Уголовный кодекс Латвийской Республики / науч. ред.: А. И. Лукашов, Э. А. Саркисова; пер. с латыш. А. И. Лукашова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 313 с.
378. Уголовный кодекс Республики Беларусь / предисл. Б. В. Волженкина; обзор. ст. А. В. Баркова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 474 с.

379. Уголовный кодекс Республики Болгария / науч. ред.: А. И. Лукашов (пер.), Д. В. Милушев (пер.); вступ. ст. Й. И. Айдарова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 298 с.
380. Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. И. И. Рогова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 466 с.
381. Уголовный кодекс Республики Корея / науч. ред. А. И. Коробеев; пер. с кор. В. В. Верхоляка. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 240 с.
382. Уголовный кодекс Республики Куба / пер., вступ. ст. и ред. П. И. Грашаева. Москва, 1983. 277 с.
383. Уголовный кодекс Республики Молдова. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 408 с.
384. Уголовный кодекс Республики Польша / пер. с пол.: Д. А. Барилевич и др.; науч. ред.: Э. А. Саркисова, А. И. Лукашев; под общ. ред. Н. Ф. Кузнецовой. Минск: Тесей, 1998. 128 с.
385. Уголовный кодекс Республики Узбекистан / вступ. ст.: М. Х. Рустамбаев, А. С. Якубов, З. Х. Гулямов. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 338 с.
386. Уголовный кодекс Российской Федерации: науч.-практ. комм. / отв. ред. В. М. Лебедев. Москва: Юрид. лит., 1998. 736 с.
387. Уголовный кодекс Российской Федерации с постатейными материалами / сост.: С. В. Бородин (науч. ред.), С. В. Замятин, И. Н. Иванова; под общ. ред. В. М. Лебедева. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Спарк, 2009. 1280 с.
388. Уголовный кодекс Турции / науч. ред. и пер. с тур.: Н. Сафаров, Х. Бабаев. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 374 с.
389. Уголовный кодекс Украинской ССР. *Ведомости Верховного Совета УССР*. 1961. № 28. Ст. 342.
390. Уголовный кодекс Украинской ССР: науч.-практ. комм. / М. И. Бажанов и др.; под ред. В. И. Зайчука. Киев: Изд-во полит. лит. Украины, 1969. 542 с.
391. Уголовный кодекс Украины: науч.-практ. комм. / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. 8-е изд., перераб. и доп. Харьков: Одиссей, 2012. 992 с.
392. Уголовный кодекс УССР. 2-е изд., офиц. Харьков: Наркомюст УССР, 1922. 100

с.

393. Уголовный кодекс УССР (в ред. 1927 г., с изм. по 1 июня 1928 г.). 3-е офиц. изд. Харьков: Юрид. изд., 1928. 120 с.
394. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 524 с.
395. Уголовный кодекс Франции / науч. ред.: Л. В. Головкин, Н. Е. Крылова; пер. с фр. Н. Е. Крыловой. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 650 с.
396. Уголовный кодекс Швейцарии / пер. с нем. и предисл. А. В. Серебренниковой; науч. ред. Н. Ф. Кузнецова. Москва: Зерцало, 2000. 138 с.
397. Уголовный кодекс Швейцарии / науч. ред. и пер. с нем. А. В. Серебренниковой. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2002. 366 с.
398. Уголовный кодекс Эстонской республики / науч. ред. и пер. с эст. В. В. Запевалова; вступ. ст. Н. И. Мацнева. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2001. 362 с.
399. Утевский Б. С. Вина в советском уголовном праве. Москва: Госюриздат, 1950. 319 с.
400. Фаргиев И. А. Потерпевший от преступления (уголовно-правовые вопросы): учеб. пособие. Хабаровск: РИЦ ХГАЭП, 2001. 72 с.
401. Фаргиев И. А. О соотношении объекта преступления и потерпевшего от преступления. *Lex Russica*: науч. тр. МГЮА. Москва: Изд-во МГЮА, 2004. № 3. С. 734-742.
402. Фаргиев И. А. Уголовно-правовые и криминологические основы учения о потерпевшем. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2009. 338 с.
403. Федоров М. И. Понятие объекта преступления по советскому уголовному праву. *Ученые записки Пермского государственного университета*. 1957. Т. XI, вып. 4. Кн. 2. С. 190–192.
404. Фефелов П. А. Уголовно-правовая концепция борьбы с преступностью: Основы общей теории. Екатеринбург: Изд-во УралГУ им. А. М. Горького, 1999. 387 с.
405. Философский словарь / под ред. Л. Т. Фролова. Москва: Политиздат, 1986. 590

с.

406. *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. Л. Ф. Ильичев и др. Москва: Сов. энцикл., 1983. 840 с.
407. Фридинский С. Н. Публичные призывы к осуществлению экстремистской деятельности: уголовно-правовая характеристика и вопросы квалификации. *Юристъ-Правоведъ*. 2008. № 4. С. 67–70.
408. Фріс П. Л. Ідеологічні основи кримінально-правової політики. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 черв. 2014 р.) / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. О. Туляков (заст. голов. ред.), Є. Л. Стрельцов (заст. голов. ред.), Д. О. Балобанова; МОН України, НУ ОЮА, ПРЦ НАПрН України, Одес. відділ. ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права». Одеса: Юрид. літ., 2014. С. 33–38.
409. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления. *Сборник научных трудов*. Свердловск, 1969. Вып. 10. С. 184–225.
410. Фролов Е. А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность: дис. ... д-ра юрид. наук. Свердловск, 1971. 601 с.
411. Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р.* / за ред.: М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. Київ: Каннон, 2001. 1104 с.
412. Харченко В. Б. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: новое законодательство в вопросах и ответах: конспект лекций. Киев: Атіка, 2002. 288с.
413. Царев Д. В. Техничко-юридическая формулировка объекта преступлений против государства. *Проблемы юридической техники* / под ред. В. М. Баранова. Нижний Новгород, 2000. С. 654–662.
414. Царев Д. В. Общее понятие и признаки преступлений против основ конституционного строя и безопасности государства в России: дис. ... канд. юрид. наук. Иваново: Иванов. гос. ун-т., 2005. 293 с.
415. Чернишова Н. В., Володько М. В., Хазін М. А. Кримінальне право України:

- тези лекцій і практ. завдання для курсантів Київ. училища міліції МВС України / за ред. В. М. Бовсуновського. Київ: Наук. думка, 1995. 455 с.
416. Чернявский Г. С., Кобелев О. А., Исайчев Г. А. К вопросу исследования проблем безопасности России. *Военная мысль*. 1994. № 9. С. 2–8.
417. Чуваков О. А. Політичний тероризм у царській Росії (середина ХІХ і початок ХХ ст.). *Правова держава*. 2004. № 7. С. 206–209.
418. Чуваков О. А. Суб'єктивні ознаки складу злочину в перших українських кримінально-правових актах. *Правова держава*. 2005. № 8. С. 276–280.
419. Чуваков О. А. Класифікація кримінального законодавства в радянській Україні (1917–1922 рр.). *Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 18–19 листоп. 2005 р.)*. Одеса, 2005. С. 103–105.
420. Чуваков О. А. Уголовно-правовая борьба с государственными преступлениями в советской России (1917–1918 гг.). *Социально-правовые проблемы совершенствования законодательства Украины: история, теория и практика: материалы 60-й науч. конф. проф.-препод. состава ОНУ (г. Одесса, 23–25 нояб. 2005 г.)*. Одесса, 2005. С. 216–219.
421. Чуваков О. А. Структура кримінального закону в Радянській Україні (1917–1919 рр.). *Митна справа*. 2006. № 4 (46). С. 79–82.
422. Чуваков О. А. Ознаки диверсії у кримінальному законодавстві України 1961 і 2001 рр.: Порівняльний аналіз. *Треті Прибузькі юридичні читання: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 23–24 листоп. 2007 р.)*. Миколаїв, 2007. С. 244–247.
423. Чуваков О. А. Субъект преступлений против основ национальной безопасности: понятие, виды и признаки. Материалы 62-й науч. конф. проф.-препод. состава ЭПФ ОНУ имени И. И. Мечникова (г. Одесса, 28–30 нояб. 2007 г.). Одесса, 2007. С. 104–106.
424. Чуваков О. А. Поняття та ознаки бандитизму в кримінальному законодавстві України 1917–1922 рр. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2007. Т. 12, вип. 11. С. 102–104.

425. Чуваков О. А. Кримінально-правова охорона основ національної безпеки в історії кримінально-правового законодавства України. *Правова держава*. 2008. № 10. С. 217–221.
426. Чуваков О. А. Соборное Уложение 1649 г. о преступлениях против государства. *Ринкова економіка*. 2008. Т. 11, вип. 22. С. 196–199.
427. Чуваков О. А. Роль дополнительного объекта в квалификации террористических актов. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2008. Т. 13, вип. 9. С. 95–101.
428. Чуваков О. А. Посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля в системе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 147–152.
429. Чуваков О. А. Историчні аспекти виникнення диверсії. *Ринкова економіка*. 2009. Т. 12, вип. 25. С. 186–190.
430. Чуваков О. А. Посягання на життя державного чи громадського діяча: юридична природа об'єкта. *Конституційне-правове регулювання суспільних відносин: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали наук. конф. (м. Одеса, 27 берез. 2009 р.)*. Одеса, 2009. С. 236–240.
431. Чуваков О. А. Признаки контрреволюционных преступлений в первых уголовно-правовых актах УССР. *Законодавство кримінально-правового напрямку: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 24 квіт. 2009 р.)*. Одеса, 2009. С. 182–184.
432. Чуваков О. А. Класифікація диверсійних актів у сучасних умовах. Матеріали 64-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 25–27 листоп. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 116–118.
433. Чуваков О. А. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинами терористичної спрямованості. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 276–281.
434. Чуваков О. А. Деякі види диверсійних актів у сучасних умовах. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* 2010. Вип. 39. С. 372–379.
435. Чуваков О. А. Ознаки об'єкта та предмета диверсії. *Проблеми національної державності: матеріали міжнар. наук. конф. пам'яті д.ю.н., професора*

- Л. М. Стрельцова (м. Одеса, 26 берез. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 239–241.
436. Чуваков О. А. Новые формы диверсионно-террористической деятельности в современном мире. *Уроки истории. Великая Отечественная война. История России и мира 20-21 веков*: материалы науч.-практ. конф. (г. Санкт-Петербург, 8–9 апр. 2010 г.). Санкт-Петербург, 2010. С. 364–366.
437. Чуваков О. А. Політичні злочини у 1903–1922 рр. *Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 23 квіт. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 459–461.
438. Чуваков О. А. Деякі питання щодо розмежування диверсії та тероризму. Матеріали 65-ї наук.-практ. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 24–26 листоп. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 116–118.
439. Чуваков О. А. Заходи протидії диверсійно-терористичній діяльності у США. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова*. 2011. Т. 16, вип. 3. С. 177–181.
440. Чуваков О. А. Основи національної безпеки як об'єкт кримінально-правової охорони. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 13–14 жовт. 2011 р.). Харків: Право, 2011. С. 387–391.
441. Чуваков О. А. Національна і державна безпека: співвідношення понять. *Правова держава*. 2012. № 15. С. 193–196.
442. Чуваков О. А. Національна безпека України: зміст та сутність поняття. *Сучасні завдання законодавств кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 13 квіт. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 93–95.
443. Чуваков О. А. Безопасность: понятие и сущность. Матеріали 67-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 28–30 листоп. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 45–48.
444. Чуваков О. А. К вопросу определения понятия безопасности. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 191–197.
445. Чуваков О. А. Національна безпека: соціально-політична сутність поняття. Матеріали 68-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 26–28 листоп.

- 2013 р.). Одеса, 2013. С. 140–143.
446. Чуваков О. А. Теоретичні аспекти визначення поняття «безпека». *Evropsky politicky a pravni diskurz* (Чехія). 2014. № 6. С. 95–105.
447. Чуваков О. А. Безпека: Соціально-політична сутність поняття. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 119–123.
448. Чуваков О. А. Деякі питання щодо тлумачення «національної безпеки». Матеріали 69-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 26–28 листоп. 2014 р.). Одеса, 2014. С. 133–135.
449. Чуваков О. А. К вопросу о видах преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2015. № 3. С. 304–307.
450. Чуваков О. А. Безопасность: политико-правовой аспект. *Правова держава*. 2015. № 20. С. 167–173.
451. Чуваков О. А. Основи національної безпеки держави: поняття та зміст. *Лібералізм та права людини: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 29 квіт. – 1 трав. 2015 р.). Одеса: Астропринт, 2015. С. 80–83.
452. Чуваков О. А. Деякі питання державної безпеки. Матеріали 70-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ, присвяч. 150-й річниці Одес. нац. ун-ту імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 25–27 листоп. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 177–181.
453. Чуваков О. А. К вопросу о классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Legal Reforms of the Future & the Future of Legal Reforms: special issue dedicated to the International Scientific Symposium* (Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg, 26–29 November, 2015). Luxembourg, 2015. С. 70–75.
454. Чуваков О. А. Національна безпека як об'єкт кримінально-правової охорони. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики: матеріали всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 39–42.
455. Чуваков О. А. О роли видового объекта в классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Law and History Review* (USA). 2016. № 4. С. 1383–1389.

456. Чуваков О. А. Безопасность как социально-политическая категория. *Leges vitae*. 2016. № 4/3. С. 88–92.
457. Чуваков О. А. Научно-теоретические основы классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 245–250.
458. Чуваков О. А. К вопросу о генезисе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 148–152.
459. Чуваков О. А. Теоретичні аспекти визначення поняття «національна безпека». *Európska tradícia v medzinárodnom práve: uplatňovanie ľudských ráv: medzinárodná vedecká konferencia (Bratislava, Slovenská Republika, 6–7 máj 2016 r.)*. Bratislava, 2016. S. 188–191.
460. Чуваков О. А. Некоторые вопросы систематизации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика*: материалы междунар. заоч. науч.-практ. конф. (г. Могилев, 20 мая 2016 г.). Могилев: Могилев. ин-т МВД, 2016. С. 291–295.
461. Чуваков О. А. Диверсія і тероризм: проблеми розмежування злочинів. Матеріали 71-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 23–25 листоп. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 162–164.
462. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 362 с.
463. Чуваков О. А. К вопросу о понятийном аппарате преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 1. С. 192–197.
464. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видових об'єктів злочинів проти основ національної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 316–321.
465. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видового об'єкта диверсії. *Судова апеляція*. 2017. № 1 (46). С. 85–91.
466. Чуваков О. А. К вопросу о понятии «национальная безопасность».

- Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16). С. 158–161.
467. Чуваков О. А. Преступления против основ национальной безопасности Украины: понятие и признаки. *Leges si viata*. 2017. № 6/2. С. 92–96.
468. Чуваков О. А. К вопросу о месте диверсии в системе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 155–159.
469. Чуйко З. Д. Деякі аспекти співвідношення понять національної та державної безпеки. *Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 26–27 черв. 2006 р.) / за заг. ред. М. І. Панова*. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2006. С. 9–12.
470. Чуйко З. Д. Питання конституційних засад національної безпеки в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 3 (54). С. 137–139.
471. Чуйко З. Д. Конституційні основи національної безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 18 с.
472. Чхиквадзе В. М. Некоторые вопросы советского уголовного права в связи с разработкой проекта Уголовного кодекса СССР. *Советское государство и право*. 1954. № 4. С. 59–71.
473. Шаргородский М. Д. Система Особенной части Уголовного кодекса СССР. *Социалистическая законность*. 1947. № 6. С. 3–9.
474. Шершенев Л. И. Безопасность: государственные и общественные устои. *Безопасность: информ. сб.* 1994. № 4 (20). С. 12–13.
475. Шершенев Л. Об основах концепции национальной безопасности России. *Диалог*. 1996. № 5–6. С. 70–75.
476. Шимін Ю. В. Проблемні питання співвідношення понять «конституційний лад» та «конституційний устрій». *Держава і право*. 2004. Вип. 23. С. 169–177.
477. Шульга А. М., Павліківський В. І. Кримінальне право України: Загальна частина: основні питання та відповіді. Харків: ПП «Берега-Нова», 2006. 304 с.
478. Щукина Г. И. Возрастные особенности школьника: лекция. Ленинград: ЛГПИ, 1955. 33 с.

479. Экологические преступления: квалификация и методика расследования / С. Б. Гавриш и др.; под ред.: В. Е. Коновалова, Г. А. Матусовский. Харьков: Рубикон, 1994. 225 с.
480. Экономическая безопасность. Общий курс: учебник / под ред. В. К. Сенчагова. Москва: Дело, 2005. 896 с.
481. Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки / под ред. В. К. Сенчагова. Москва: Финстатинформ, 1998. 621 с.
482. Экономическая безопасность России: материалы Межвед. комиссии Совета Безопасности РФ по экономической безопасности (январь 1994 г. – декабрь 1995 г.). / сост.: В. А. Бобровников и др. Москва: Юрид. лит., 1996. Вып. 1. 207 с.
483. Эстрин А. Я. Уголовное право СССР и РСФСР. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Сов. законодательство, 1931. 136 с.
484. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2002. Т. 4. 720 с.
485. Юсти И. Г. Основание силы и благосостояния царств, или Подробное начертание всех знаний, касающихся до государственного благочиния / пер. И. Богаевского. Санкт-Петербург, 1772–1778. Ч. 1-4. 800 с.
486. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: Право, 2003. 512 с.
487. Chuvakov O. State security: concept and essence. *Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia: The X International Academic Congress*. Rio de Janeiro, 2016. S. 406–409.
488. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949. *Bundesministerium der Justiz*. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html> (дата звернення: 11.03.2017).
489. Hosmer Stephen T., Tanham George K. *Countering Covert Aggression*. Santa Monica, CA.: RAND Corporation, 1986. 35 p.
490. Human security and the UN: a critical history. United Nations intellectual history project / eds.: S. Neil MacFarlane, Yuen FoongKhong. Indiana University Press, 2010.

Retrieved 23 September.

491. Jesse E. Grenzen des Demokratieschutzes in der offenen Gesellschaft Das Gebot der Äuidistanz gegenüber politischen Extremisten. *Gefährdungen der Freiheit. Extremistische Ideologien im Vergleich (Schriften des Hannah Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung)* / hrsg. v. U. Backes, E. Jesse. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. S. 493–520.
492. Kailitz S. Politischer Extremismus in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Einführung. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, GWV Fachverlage GmbH, 2004. 260 s.
493. Kirchheimer O. Politische Justiz. Neuwied: Luchterhand, 1965. 688 s.
494. Kissinger H. World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History. New York: Penquin Press, 2014. 432 p.
495. Maier Charles S. Peace and security for the 1990s. *Unpublished paper for the MacArthur Fellowship Program, Social Science Research Council* 12 Jun 1990. Asquoted in Romm, 1993. P 5.
496. National Security Act of July 26, 1947. URL: http://www.intelligence.gov/0-natsecact_1947.shtml (дата звернення: 11.09.2016).
497. National Strategy for Homeland Security. Juli 2002. P. 2.
498. Stpausz-Hupe R. Geopoliticz. The Struggle for Space Power. New York, 1942. 274p.
499. Stratenwerth G., Bommer F. Schweizerisches Strafrecht. *Besonderer Teil II: Straftaten gegen Gemeininteressen*. 6., überarb. u. erg. Aufl. Bern: Stämpfli Verlag AG, 2008. 509 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Ректор Одеського національного
університету імені І.І.Мечникова

доктор політичних наук, професор

Коваль І.М.

Серезька 2017 року

**про впровадження наукових розробок
дисертаційного дослідження Чувакова Олега Анатолійовича
«Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної
безпеки України: теорія і практика» у навчальний процес
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова**

Комісія у складі: завідувача кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики, кандидата юридичних наук, доцента Дришлюка І.А., доцента кафедри кримінального права, кримінального процесу і криміналістики, кандидата юридичних наук, доцента Павлової Т.О., завідувача кафедри адміністративного та господарського права, доктора юридичних наук, професора Миколенко О.І., склала акт про те, що результати дисертаційного дослідження Чувакова О.А. на тему «Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України: теорія і практика» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право використовуються під час проведення лекцій, практичних та семінарських занять з навчальної дисципліни кримінальне право України (Особлива частина) в Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова.

Зокрема, рекомендовано опрацювання таких наукових праць Чувакова О.А.:

1. Чуваков О.А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики: [монографія] / Чуваков О.А. – Одеса: Фенікс, 2017. – 362 с.
2. Чуваков О.А. Політичний тероризм у царській Росії (середина ХІХ і початок ХХ ст.) / О.А. Чуваков // Правова держава. – 2004. - № 7. - С. 206-209.
3. Чуваков О.А. Суб'єктивні ознаки складу злочину в перших українських кримінально-правових актах / О.А. Чуваков // Правова держава. – 2005. - № 8. -276-280.
4. Чуваков О.А. Структура кримінального закону в Радянській Україні (1917- 1919 рр.) / О.А. Чуваков // Митна справа. - 2006. - № 4 (46). - С. 79-82.
5. Чуваков О.А. Поняття та ознаки бандитизму в кримінальному законодавстві України 1917-1922рр. /О.А. Чуваков //Вісник одеського національного університету. – 2007. - т.12. - вип.11. - С.102-104.
6. Чуваков О.А. Кримінально-правова охорона основ національної безпеки в історії кримінально-правового законодавства України /О.А. Чуваков //Правова держава. – 2008. - № 10. - С.217-221.
7. Чуваков О.А. Роль дополнительного объекта в квалификации террористических актов /О.А. Чуваков // Вісник ОНУ. – 2008. - Т.13. - вип. 9. - С.95-101.
8. Чуваков О.А. Історичні аспекти виникнення диверсії /О.А. Чуваков //Ринкова економіка. – 2009. - Т.12. – вип. 25. - С.186-190.
9. Чуваков О.А. Посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля в системе преступлений против основ национальной безопасности Украины /О.А. Чуваков //Правова держава. – 2009. - № 11. - С.147-152.
10. Чуваков О.А. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинами терористичної спрямованості /О.А. Чуваков //Правова держава. - № 12. - 2010. - С.276-281.
11. Чуваков О.А. Деякі види диверсійних актів у сучасних умовах/О.А. Чуваков //Актуальні проблеми політики. – 2010. - Вип.39. - С. 372-379.

12. Чуваков О.А. Заходи протидії диверсійно-терористичної діяльності у США /О.А. Чуваков //Вісник ОНУ. – 2011. - том 16. - вип. 3. - С.177-181.
13. Чуваков О.А. Національна і державна безпека: співвідношення понять/О.А. Чуваков //Правова держава. – 2012. - №15. - С. 193-196.
14. Чуваков О.А. К вопросу определения понятия безопасности /О.А. Чуваков // Правова держава. – 2013. - № 16. - С. 191-197.
15. Чуваков О.А. Безпека: Соціально-політична сутність поняття/О.А. Чуваков //Правова держава. – 2014. - № 18.– С. 119-123.
16. Чуваков О.А. Безопасность: политико – правовой аспект/О.А. Чуваков // Правова держава.– 2015. - № 20. - С. 167-173.
17. Чуваков О.А. Научно-теоретические основы классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины/О.А. Чуваков // Правова держава.– 2016. - № 21. - С. 245-250.
18. Чуваков О.А. К вопросу о генезисе преступлений против основ национальной безопасности Украины /О.А. Чуваков //Правова держава. – 2016. - № 23. - С. 148-152.
19. Чуваков О.А. Теоретичні аспекти визначення поняття «безпека»/О.А. Чуваков //Evropsky politicky a pravni diskurz (Чехия). – 2014. - № 1. vyd. 6 - С.95-105.
21. Чуваков О.А. К вопросу о классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины»/О.А. Чуваков// European Reforms Bulletin (Luxembourg). – 2015. - № 4. - С. 70-75
22. Чуваков О.А. К вопросу о видах преступлений против основ национальной безопасности Украины/О.А. Чуваков // Часопис Київського університету права. – 2015. - № 3. - С. 304-307.
23. Чуваков О.А. Безопасность как социально-политическая категория/О.А. Чуваков // *Leges si viata*. - 2016 - № 4/3. - С. 88-92.
24. Чуваков О.А. О роли видового объекта в классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины / О.А. Чуваков// «*Law and History Review*» (USA). – 2016. - № 4. - С. 1383 – 1389.

Завідувач кафедри кримінального права,
кримінального процесу і криміналістики,
кандидат юридичних наук, доцент

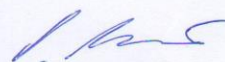
Дришлюк І.А.,

Доцент кафедри кримінального права,
кримінального процесу і криміналістики,
кандидат юридичних наук, доцент

Павлова Т.О

Завідувач кафедри адміністративного
та господарського права,
доктор юридичних наук, професор

Миколенко О.І

Додаток Б

Прокуратура України
**ВІЙСЬКОВА ПРОКУРАТУРА
 ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ**

вул. Пироговська, 11, м. Одеса, 65012

факс: 705-51-28

e-mail: vp_pru@vppdr.gp.gov.ua

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Комісія у складі: першого заступника військового прокурора Південного регіону України полковника юстиції Кривоноса В.В., начальника слідчого управління полковника юстиції Ванжі Є.М., начальника відділу статистики, ведення ЄРДР полковника юстиції кандидата юридичних наук Плешка Е.А., склала цей акт за результатами розгляду матеріалів дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента кафедри кримінального права, кримінального процесу та криміналістики Одеського національного університету імені І.І. Мечникова Чувакова Олега Анатолійовича на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право на тему: “Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України: теорія і практика”.

Комісія вважає, що сформульовані у дисертаційному дослідженні пропозиції та висновки, а також рекомендації щодо тлумачення та вдосконалення кримінального законодавства в частині охорони основ національної безпеки України, мають високий теоретичний і методологічний рівень, суттєве практичне значення, є науково обґрунтованими, а тому можуть бути враховані під час кримінально-правової кваліфікації злочинів проти основ національної безпеки України, тому доцільне їх врахування при здійсненні процесуального керівництва досудовим розслідуванням, а також при організації спеціальної підготовки прокурорсько-слідчих працівників військової прокуратури Південного регіону України.

Голова комісії

Перший заступник військового прокурора
 Південного регіону України
 полковник юстиції

Кривонос В.В.

Члени комісії:

Начальник слідчого управління
 полковник юстиції

Ванжа Є.М.

Начальник відділу статистики, ведення ЄРДР
 полковник юстиції к.ю.н.

Плешко Е.А.

«17» травня 2017 року

Додаток В

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Індивідуальна монографія:

Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 362 с.

2. Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Чуваков О. А. Політичний тероризм у царській Росії (середина ХІХ і початок ХХ ст.). *Правова держава*. 2004. № 7. С. 206–209.

2. Чуваков О. А. Суб'єктивні ознаки складу злочину в перших українських кримінально-правових актах. *Правова держава*. 2005. № 8. С. 276–280.

3. Чуваков О. А. Структура кримінального закону в Радянській Україні (1917–1919 рр.). *Митна справа*. 2006. № 4 (46). С. 79–82.

4. Чуваков О. А. Кримінально-правова охорона основ національної безпеки в історії кримінально-правового законодавства України. *Правова держава*. 2008. № 10. С. 217–221.

5. Чуваков О. А. Соборное Уложение 1649 г. о преступлениях против государства. *Ринкова економіка*. 2008. Т 11, вип. 22. С. 196–200.

6. Чуваков О. А. Роль дополнительного объекта в квалификации террористических актов. *Вісник ОНУ*. 2008. Т. 13, вип. 9. С. 95–101.

7. Чуваков О. А. Посягательство на жизнь государственного или общественного деятеля в системе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 147–152.

8. Чуваков О. А. Историчні аспекти виникнення диверсії. *Ринкова економіка*. 2009. Т. 12, вип. 25. С. 186–190.

9. Чуваков О. А. Деякі види диверсійних актів у сучасних умовах. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 39. С. 372–379.

10. Чуваков О. А. Заходи протидії диверсійно-терористичній діяльності у США. *Вісник ОНУ*. 2011. Т. 16, вип. 3. С. 177–181.

11. Чуваков О. А. Національна і державна безпека: співвідношення понять. *Правова держава*. 2012. № 15. С. 193–196.
12. Чуваков О. А. К вопросу определения понятия безопасности. *Правова держава*. 2013. № 16. С. 191–197.
13. Чуваков О. А. Безпека: Соціально-політична сутність поняття. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 119–123.
14. Чуваков О. А. К вопросу о видах преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 304–307.
15. Чуваков О. А. Научно-теоретические основы классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2016. № 21. С. 245–250.
16. Чуваков О. А. К вопросу о генезисе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 148–152.
17. Чуваков О. А. К вопросу о понятийном аппарате преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 1. С. 192–197.
18. Чуваков О. А. К вопросу о понятии «национальная безопасность». *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16). С. 158–161.
19. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видового об'єкта диверсії. *Судова апеляція*. 2017. № 1 (46). С. 85–91.
20. Чуваков О. А. К вопросу о месте диверсии в системе преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 155–159.
21. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видових об'єктів злочинів проти основ національної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 316–321.

3. Статті в наукових періодичних виданнях іноземних держав:

1. Чуваков О. А. Теоретичні аспекти визначення поняття «безпека». *Evropsky politicky a pravni diskurz* (Чехія). 2014. № 1, vyd. 6. С. 95–105.

2. Чуваков О. А. К вопросу о классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *European Reforms Bulletin* (Luxembourg). 2015. № 4. С. 70–75.

3. Чуваков О. А. Безопасность как социально-политическая категория. *Leges viatae*. 2016. № 4/3. С. 88–92.

4. Чуваков О. А. О роли видового объекта в классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Law and History Review* (USA). 2016. № 4. С. 1383–1389.

5. Чуваков О. А. Преступления против основ национальной безопасности Украины: понятие и признаки. *Leges viatae*. 2017. № 6/2. С. 92–96.

4. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Чуваков О. А. Класифікація кримінального законодавства в радянській Україні (1917–1920 рр.). *Революції в Україні у XX–XXI століттях: співзвуччя епох*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 18–19 листоп. 2005 р.). Одеса, 2005. С. 103–105.

2. Чуваков О. А. Уголовно-правовая борьба с государственными преступлениями в советской России (1917–1918 гг.). *Социально-правовые проблемы совершенствования законодательства Украины: история, теория и практика*: материалы 60-й науч. конф. проф.-препод. состава ОНУ (г. Одесса, 23–25 нояб. 2005 г.). Одесса, 2005. С. 216–219.

3. Чуваков О. А. Ознаки диверсії у кримінальному законодавстві України 1961 і 2001 рр. Порівняльний аналіз. *Треті Прибузькі юридичні читання*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 23–24 листоп. 2007 р.). Миколаїв, 2007. С. 244–247.

4. Чуваков О. А. Субъект преступлений против основ национальной безопасности: понятие, виды и признаки. Материалы 62-й науч. конф. проф.-препод. состава ЭПФ ОНУ имени И. И. Мечникова (г. Одесса, 28–30 нояб. 2007 г.). Одесса, 2007. С. 104–106.

5. Чуваков О. А. Посягання на життя державного чи громадського діяча: юридична природа об'єкта. *Конституційне-правове регулювання суспільних*

відносин: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали наук. конф. (м. Одеса, 27 берез. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 236–240.

6. Чуваков О. А. Признаки контрреволюционных преступлений в первых уголовно-правовых актах УССР. *Законодавство кримінально-правового напрямку: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 24 квіт. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 182–184.

7. Чуваков О. А. Класифікація диверсійних актів у сучасних умовах. Матеріали 64-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 25–27 листоп. 2009 р.). Одеса, 2009. С. 116–118.

8. Чуваков О. А. Ознаки об'єкта та предмета диверсії. *Проблеми національної державності: матеріали міжнар. наук. конф. пам'яті д.ю.н., професора Л. М. Стрельцова* (м. Одеса, 26 берез. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 239–241.

9. Чуваков О. А. Новые формы диверсионно-террористической деятельности в современном мире. *Уроки истории. Великая Отечественная война. История России и мира 20–21 веков: материалы науч.-практ. конф.* (г. Санкт-Петербург, 8–9 апр. 2010 г.). Санкт-Петербург, 2010. – С. 364–366.

10. Чуваков О. А. Політичні злочини у 1903–1922 рр. *Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 23 квіт. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 459–461.

11. Чуваков О. А. Деякі питання щодо розмежування диверсії та тероризму. Матеріали 65-ї наук.-практ. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 24–26 листоп. 2010 р.). Одеса, 2010. С. 116–118.

12. Чуваков О. А. Основи національної безпеки як об'єкт кримінально-правової охорони. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 13–14 жовт. 2011 р.). – Харків: Право, 2011. С. 387–390.

13. Чуваков О. А. Національна безпека України: зміст та сутність поняття. *Сучасні завдання законодавств кримінально-правового напрямку. Десяті юридичні читання: матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Одеса, 13 квіт. 2012 р.). Одеса, 2012.

С. 93–95.

14. Чуваков О. А. Безопасность: понятие и сущность. Материалы 67-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 28–30 листоп. 2012 р.). Одеса, 2012. С. 45–48.

15. Чуваков О. А. Національна безпека: соціальна-політична сутність поняття. Материалы 68-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 26–28 листоп. 2013 р.). Одеса, 2013. С. 140–143.

16. Чуваков О. А. Деякі питання щодо тлумачення «національної безпеки». Материалы 69-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 26–28 листоп. 2014 р.). Одеса, 2014. С. 133–135.

17. Чуваков О. А. Основи національної безпеки держави: поняття та зміст. *Лібералізм та права людини*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 29 квіт. – 1 трав. 2015 р.). Одеса: Астропринт, 2015. С. 80–83.

18. Чуваков О. А. Деякі питання державної безпеки. Материалы 70-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ, присвяч. 150-й річниці Одес. нац. ун-ту імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 25–27 листоп. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 177–181.

19. Чуваков О. А. К вопросу о классификации преступлений против основ национальной безопасности Украины. *Legal Reforms of the Future & the Future of Legal Reforms*: special issue dedicated to the International Scientific Symposium (Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg, 26–29 November, 2015). Luxembourg, 2015. P. 70–75.

20. Чуваков О. А. Національна безпека як об'єкт кримінально-правової охорони. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 39–42.

21. Чуваков О. А. Теоретичні аспекти визначення поняття «національна безпека». *Európska tradícia v medzinárodnom práve: uplatňovanie ľudských práv*: medzinárodná vedecká konferencia (Bratislava, Slovenská republika, 6–7 máj 2016 r.). Bratislava, 2016. С. 188–191.

22. Чуваков О. А. Некоторые вопросы систематизации преступлений против

основ национальной безопасности Украины. *Актуальные вопросы современной юридической науки: теория, практика, методика*: материалы междунар. заоч. науч.-практ. конф. (г. Могилев, 20 мая 2016 г.). Могилев: Могилев. ин-т МВД, 2016. С. 291–295.

23. Chuvakov O. State security: concept and essence. *Contemporary Science and Education in Americas, Africa and Eurasia*: proceedings of the X International Academic Congress, «UFRJ Press» (Brazil, Rio de Janeiro, 19–21 November 2016). Rio de Janeiro, 2016. P. 406–409.

24. Чуваков О. А. Диверсія і тероризм: проблеми розмежування злочинів. Матеріали 71-ї наук. конф. проф.-викл. складу ОНУ (м. Одеса, 23–25 листоп. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 162–164.

5. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації: (Науково-практичні коментарі, підручники, статті)

1. Чуваков О. А. Преступления против основ национальной безопасности Украины. *Уголовное право Украины: Особенная часть*: учебник / отв. ред. Е. Л. Стрельцов. Харьков: Одиссей, 2009. С. 10–22.

2. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р.* / за ред. Є. Л. Стрельцова. 8-е вид., перероб. та допов. Харків: Одесей, 2012. С. 228–238.

3. Чуваков О. А. Поняття та ознаки бандитизму в кримінальному законодавстві України 1917–1922 рр. *Вісник ОНУ*. 2007. Т. 12, вип.11. С. 102–104.

4. Чуваков О. А. Міжнародне співробітництво у сфері боротьби зі злочинами терористичної спрямованості. *Правова держава*. 2010. № 12. С. 276–281.

5. Чуваков О. А. Безопасность: политико-правовой аспект. *Правова держава*. 2015. № 20. С. 167–173.

6. Рецензії:

1. Савінова Н. Нові акценти кримінальної відповідальності у сфері національної безпеки: вимога сучасності. *Право України*. 2017. № 4. С. 188–191. Рец. на кн.: Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми

кримінально-правової теорії і практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 362 с.

2. Блага А. Б. Рецензія на монографію О.А.Чувакова «Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики». *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 11. С. 179–182. Рец. на кн.: Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2017. 362 с.